Naci Kutlay

Osmanlı'dan Günümüze Kürtler

Kürdoloji Notları

dipnot

Osmanlı'dan Günümüze Kürtler | Naci Kutlay

Naci Kutlay

OSMANLI'DAN GÜNÜMÜZE KÜRTLER

dipnot yayınları

Naci Kutlay: 1931 Ağrı doğumlu. Emekli doktor. Kürt tarihi üzerine yayımlanmış çalışmaları, Kürtçe romanları ve çevirileri var.

Eserleri

Kürt Kimliğinin Oluşum Süreci, Dipnot Yayınları, 2012
Kürtlerde Değişim ve Milliyetçilik, Dipnot Yayınları, 2011
İttihat Terakki ve Kürtler, Dipnot Yayınları, 2010
21. Yüzyıla Girerken Kürtler, Peri Yayınları, 2002
Türk Siyasal İslâmcılığında Kürt Damarları, Beybûn Yayınları, 2005
Kırkdokuzlar Dosyası, Fırat Yayınları, 1994
Zeviyen Soro (Kürtçe roman, Nuri Şemdin mahlasıyla), Stockholm, 1998
Soro'nun Toprakları (çev. Zeviyen Soro, Server Tanilli'nin önsözüyle), Fırat Yayınları, 1992
Evina Cemile (Cengiz Aytmatov'un Elveda Cemile adlı romanının Kürtçe çevirisi), 1992
De û Damarî (Egide Xudo'dan çeviri), 1995
Anılarım, Avesta Yayınları, 1998

Osmanlı'dan Günümüze Kürtler

© Dipnot Yayınları
Bu kitabın Türkçe yayın hakları Dipnot Yayınları'na aittir.

ISBN: 978-605-4878-13-0
Sertifika No: 14999
Dipnot Yayınları 196
1. Baskı 2014/Ankara

Editör: Cemalettin Canlı
Düzelti: Ümit Özger
Kapak Tasarımı: Duysal Tuncer

Baskı Öncesi Hazırlık: Dipnot Bas. Yay. Paz. Ltd. Şti.
Baskı: Sözkesen Matbaacılık (Sertifika No: 13268)
İvedik O.S.B 1518. Sok MatSit İş Merkezi No: 2/40
Yenimahalle/ANKARA Tel: (0312) 395 21 10

Dipnot Yayınları
Selanik Cad. No: 82/24 Kızılay / Ankara
Tel: (0 312) 419 29 32 / Faks: (0 312) 419 25 32
eposta: dipnotkitabevi@yahoo.com
www.dipnotkitap.com

Naci Kutlay

OSMANLI'DAN GÜNÜMÜZE KÜRTLER

Kürdoloji Notları

*dipnot yayınları

İÇİNDEKİLER

SUNUŞ 11

İSVEÇ DEVLET ARŞİVLERİNDE KÜRT SORUNU 15

İsveç Devlet Arşivlerinde Kürtler 15

Raporlarda Kürdistan'ın Sosyal Yapısı 19

KÜRDİSTAN EYALETİ 25

Osmanlı Devleti'nde Kürdistan Eyaleti 29

Selçuklu Akınları 32

Selçuklu-Kürt, Türkmen-Kürt ve Osmanlı-Kürt İlişkilerinde "Kızılbaşlık" Faktörü 33

OSMANLI-KÜRT UZLAŞMASI VE SAFEVİLER 37

İdris-i Bitlisî "Korucu" mu? 40

Bazı Kürt Hanedanlar ve Dini Önderler 41

MİRLER VE ŞEYHLER 43

19. Yüzyılda Kürt Mirleri 43

Kürt Mirleri İçin Demiryolu 45

Nehri Şeyhleri ve İslâmi Kürt Devleti 45

Kürt Feodaller ve Büyük Devletler 49

Osmanlı Devleti'nde Kürt Aşiretlerinin Yerleşik Düzene Geçiriliş Süreci 51

Kürt Mirliklerinin Gerileme Dönemi 56

19. Yüzyıl Kürt Feodal Başkaldırıları 60

19. Yüzyıl Kürt İsyanlarının Karakteri 61
Abdullah Cevdet'te Osmanlılık ve Kürtlük 63
Kürt Sosyal Yapısında "Şeyhler Dönemi" 64
19. Yüzyıl Sonlarında Şeyh Ubeydullah Hareketi, Göçebe Kürtlerin Yerleşik Toplumlaştırılma Çabaları 66
20. YÜZYILDA KÜRTLER 73
Kürtlerde Milli Uyanış Hareketleri 77
Bitlis-Hizan İsyanı 79
I. Dünya Savaşı Öncesinde Kürt İlleri 83
"Rusya Himayesinde Bir Kürt Emirliği" 84
1908 VE KÜRTLER 89
İttihat ve Terakki'nin Kürtlere ve Alevilere İlişkin Proje Çalışmaları 92
İttihatçılar ve Kürtleri Asimile Etme Planları 98
İttihat Terakki'nin Son Hükümeti ve Kürtler 101
ERMENİ MİLLİ HAREKETİ VE KÜRTLER 107
1894-96 Ermeni Katliamları 110
Tehcirden Sonra Kürtler ve Ermeniler 111
Katliamlarda Diyarbakır Kürt Eşrafı 119
Birlikte Hareket Edememe 120
Ermeni Karşıtı Olmalarının Kürtlere Etkisi 122
I. DÜNYA SAVAŞI YILLARINDA KÜRTLER 127
Picot-Sykes Antlaşması'nda Kürdistan 129
Genç Kürtler 133
1918'de Yeni Kürt Kurumları 135

Kürdistan Teâli Cemiyeti'nin Kuruluşu 142
Kürdistan Teâli Cemiyeti: Bir Kürt Partisi 146
Diyarbakır Kürdistan Cemiyeti ve Cemilpaşazadeler 147
1919-1920 Yılları Arasında Kürtler 148
Savaş Sonunda Gelen Yeni Dönem 152
KURTULUŞ SAVAŞI VE KÜRTLER 155
Mustafa Kemal ve Kürtler 159
Mustafa Kemal, Sosyalistler ve Kürtler 161
Mustafa Kemal Döneminde Kafatasçılık 162
Erzurum Kongresi ve Kürtler 164
İttihatçılık ve Sivas Kongresi'nde Kürtler 164
Amasya Protokolü 166
İkinci Protokol 168
Kürtlerin Kurtuluş Savaşı'na Katılımları 169
İttihatçı Çeteler "Kurtuluş Savaşı" Şemsiyesinde 173
1921 Anayasası ve Yerinden Yönetim 175
Lozan'a Giderken Kürtler ve Meclis 177
Lozan Görüşmeleri Dönemi 181
Fransızların Kürt Sorunundaki Tavrı 186
KÜRT ULUSAL HAREKETİNİN OLUŞUMU 189
Kürt Ulusal Cemiyetleri 189
Şerif Paşa, 1920'lerdeki Kürt Milliyetçiliği ve Dönemimiz 204
1921 Yazındaki Gizli Kürt-Türk Konferansı 212
Koçgiri İsyanı ve Sakallı Nurettin Paşa 215
Cumhuriyet ve Kürtler 227

Azadi Örgütünün Aydınlatılmamış Noktaları 230
Cibranlı Miralay Halit Bey ve Erzurum Kongresi 234
1924 Yılı ve Kürtler 235
1924 Anayasası Kürtlere Ne Getirdi? 236
Musul Komisyonu, Cemiyet-i Akvam Komisyonu, Kürtler ve Yezidiler 237
KÜRT İSYANLARI 241
"Ermeni Tehdidi", Bitlisli Yusuf Ziya'nın Telgrafı ve Şeyh Said İsyanı 241
Azadi ve Şeyh Said 244
Şeyh Said İsyanı: İrade ve Kendiliğindenlik 258
Şeyh Said İsyanı'na Karşı, Hormek ve Lolan Aşiretleri 261
Şeyh Said'in Yazılı Savunması ve İdamı 263
Orta Kuşak İslâmcılar ve Şeyh Said İsyanı 265
Şeyh Said İsyanı, Komşu Devletlerden Beklentiler ve Kemalist İktidarın Kuruluşu 269
Şeyh Said İsyanı'nın "Kürtlüğü" 271
Şeyh Said İsyanı'nın Karanlıkta Kalan Yanları 273
Şeyh Said İsyanı Döneminde Devlet Yanlısı Kürt Feodalleri 274
Şeyh Said İsyanı'ndan Sonra Kültürel Kürtlüğün Suriye ve Lübnan'a Taşınması 278
Ağrı ve Şeyh Said Hareketlerindeki Örgütlülük Farkları 280
Ağrı İsyanı Kadınları ve Hesenanlı Ferzende'nin Ölümü 282
Ağrı İsyanı Sanıklarının Adana'daki Yargılanmaları 287
Seyit Rıza'nın Yakalanması ve Batılılılara Seslenişi 287

Kürt İsyanlarında "Dış Faktör" Arama Hastalığı 291
Kürt Asimilasyonu ve Zazalar 293
İsmet Paşa ve Celal Bayar'ın Kürt Raporları 296
Tek Parti Döneminde Kürtler Üzerindeki Baskılar 299
Kadroculaların Kürtlere Bakışı 301
TÜRKİYE SOLU VE KÜRTLER 305
TKP, Hikmet Kıvılcımlı ve Kürtler 305
TKP ve Kürt Sorunu 311
1970 TİP Kongresi 321
Doğu Duruşmaları 327
Liberal *Barış Dünyası* Dergisi ve Kürtler 328
SON NOTLAR 337
Mehmet Pamak: Bir Kürdün Serencamı 337
Darwinizm-Sosyal Darwinizm 341
Tarihte Kürt-Yahudi İlişkileri 348
Diyarbakırlı İslâmcı-Kürt Önderler 351
İslâm, Müridizm ve Ulusal Kurtuluş Hareketi 355
Kürt Dağ'da Mûrid, Murûdan ya da Mûridizm 357
Bedirhan Ailesinin Çerkez Damatları 360
"Kızıl Kürdistan" 363
Bazı Önemli Notlar ve Saptamalar 366
DİZİN 374

SUNUŞ

Ortadoğu'nun kadim halklarından Kürtler modern çağların en genç uluslarından biri olmanın kavgasını veriyor ve bu kavgada hayli mesafe de kat etmiş durumdalar. Bu yüzden onlara yönelik ilgi sürekli artıyor. Artan ilgiye paralel olarak da doğrudan ya da dolaylı olarak Kürtlere dokunan ürünler ortaya çıkıyor. Artan ilgi ve çalışma hevesi pek çok alanda kaynakların katlığı duvarına çarpıyor ve genel olarak konunun bir yanının eksik kaldığı hissi ağızlarda acı bir tat bırakıyor. Kürtlere dair kaynak kıtlığının pek çok nedeni bulunsa da iki neden başı çekiyor: Sözlü kültürün hâkimiyeti ve Kürtlerin yaşadığı coğrafyanın tarihsel/sosyolojik mirası...

Sözlü kültür bahsinde söyleneceklerin pek çoğu söylendi esasında. Coğrafyanın mirasına gelince, mirasın bilince çıkmasının ve bilgiye dönüşmesinin tarihi çok yeni. Kürdün İran'da "Acem", Suriye ve Irak'ta "Arap", Türkiye'de "dağ Türkü" olmaktan çıkmaya yönelerek Kürt olarak tanınmaya/kabul görmeye başlamasının tarihi, en azından Türkiye açısından şunun şurasında beş-on yıllık bir zamana denk geliyor. Değil Kürtlük iddiası, Kürt demenin/yazmanın bile yasak olduğu zamanlar el uzatılsa dokunulacak kadar yakın...

Yapmaya çalıştığım yasak yakınması değil, Kürtlerle ilgili bir şey yaparken kaynaklara dair sınırlara işaret etmek. Kendisi olarak/kalarak varlığına bile tahammül edilemeyen bir topluluğun varlığını ortaya koyan ürünlerin, işaretlerin de aynı ta-

hammülsüzlüğün hedefi olduğu açıktır. Dolayısıyla zaten sözlü kültürün gölgesi altında kalan ve bunun için oldukça sınırlı olan yazılı kaynakların ya yasak/gizli evrak kapsamında olduğu ya da tümden imha edildiği ortadadır. Bundan dolayı, örneğin, Şeyh Said olayı bir isyan mıdır, ayaklanma mıdır veya dinsel bir hareket midir, milliyetçi bir hareket midir, ikisi birden midir? Bu sorular etrafında tartışmalar sürüp gitmektedir. Bu tartışmaların, biraz tartışanların politik tercihleriyle bağlantılı olduğu açıksa da, tartışmaların sağlıklı yürütüleceği yazılı kaynakların ortada olmadığı da açıktır. Şeyh Said gibi çetrefil konu bir yana, yine Kürt tarihinin önemli olaylarından birisi olan Abdüsselam Barzani'nin idam edildiği tarih üzerinde bile netlik sağlanamamıştır. Kaynakların sınırlarına dair örnekleri çoğaltmak mümkünse de, bu faslı Kürtlere dair son birkaç on yıllık zaman dilimi dışında hemen bütün dönemler için yazılı kaynak problemi vardır diyerek toptan kapatabiliriz. Bu koşullar altında yapılan çalışmaların büyük çoğunluğu kaçınılmaz olarak çevreden merkeze doğru ilerlemekte, Kürdoloji için veri biriktirmekte, yığınak yapmaktadır.

Elinizdeki çalışma da bu cümleden bir yığınak çabasıdır. Kürdoloji alanında kendisi bir yığınak olan Naci Kutlay'ın son yığınağı...

Naci Kutlay denilince akla ilk gelen Kürt doğmanın serbest Kürt olmanın yasak olduğu bir ülkede inatla Kürt olmaya ve Kürt kalmaya çalışan birisi gelir kuşkusuz. Hekimdir, eylemcidir, politikacıdır ve yazardır.

Türkiye Kürtlerinin tarihindeki kırılma noktalarından birisi olan 49'lar davasından beri arayan, soran, yazan ve eyleyen Naci Kutlay'ın şimdilik son kitabı *Osmanlı'dan Günümüze Kürtler*, alt başlığı ile *Kürdoloji Notları*...

Naci Kutlay'ın notlarını okurken ilk göze çarpan özellik kuşkusuz yelpazenin genişliği. Tarih öncesinden gelecek hayallerine kadar Kürtlere temas eden hemen her şey hakkındadır bu

notlar. Kişiler, kurumlar, belgeler, bilgiler... Kadim çağlardan günümüze ve geleceğe bir yolculuk...

Bu notları Kürdoloji açısından bir bibliyografya çalışması olarak görmek mümkün. Kürtlere temas eden pek çok kaynak taranmış. Notlar, tutanın ne denli meraklı olduğunu ortaya koyuyor. Bazen birkaç sayfa, bazen birkaç paragraf, birkaç satır ve hatta birkaç kelime... Yüzlerce sayfalık kitaplardan alınmış birkaç kelime üzerine düşünmek gerek. Herhalde yüzlerce sayfa o birkaç kelimeyi, birkaç satırı bulup not almak için okunmadı.

Bu nokta bize Kutlay ve notları için yeni bir kapı açabilir. Kutlay, kuşağının pek çok üyesi gibi yalnız Kürtlerle ilgilenmekle yetinmeyen bir entelektüeldir. Siyasal, toplumsal, tarihsel, askeri ve daha pek çok alanda merak sahibi bir kişi olarak merakının peşinden giderken, Kürtlere temas eden bir şeylere denk gelirse notlarını alarak Kürtlere dair olanın ortada olmasına, bilinmesine kapı açar.

Notlar aynı zamanda Kürtlere dair çalışmak isteyenlere kılavuz gibi okunabilir. Gerek kendi yaşamından ve gerekse araştırmalarından hareketle Kürtlere ilişkin sorular soran Kutlay, esasında soruyu ortaya sormakta ve araştırma önerileri sunmaktadır. Onun notlarında "bu konu araştırılmalı" veya "bu konu yeterince araştırılmadı" gibi vurgular bir anlamda "bunu araştırmak gerek, meraklısının dikkatine" çağrısı olarak görülmelidir. Bu tarz satırarası çağrılar bir yana, Kutlay meraklısına doğrudan araştırma konuları önermektedir.

Not tükenmeye, yok olmaya karşı bir meydan okumadır. Not unutulmaya karşı direnmedir. Not yaşamda ayak diremedir. Romalıların da dediği gibi "verba volant, scripta manent" (Söz uçar yazı kalır). Hasılı, Naci Kutlay'ın notları kalana dairdir.

Cemalettin Canlı

İSVEÇ DEVLET ARŞİVLERİNDE KÜRT SORUNU

12 Eylül 1980 askeri cuntasından sonra İsveç'te siyasi mülteci olarak bulundum. Türkiye'de Kürtlere ilişkin araştırma yapmak, adeta olanaksızdı. Hele objektif olarak ele almak, Ortadoğudaki Musul, Bağdat, Halep, Şam ve Tahran kentlerinden elde edilecek siyasi raporlara kavuşmak zordu. İsveç arşivlerine ulaştığımda bunu yapmayı fırsat bildim.

Ağustos 1834 tarihli raporla işe koyuldum. 22 Haziran 1937 tarihli son raporla noktaladım. Türkiye'nin siyasi ve demokratik konumu henüz rizikolarla doluydu. Türkiye'ye sorunsuz dönebilmeyi düşünerek, Nuri Şemdin adıyla yazdım rapor ve araştırmayı. Kürt aydınlarından bir grubun çıkardığı Bergeh dergisinde, 1989 yılında, I. ve II. Sayılarda yayımladım. Türkiye'de yazar Faik Bulut bu iki makaleyi de Dar Üçgende Üç İsyan kitabına aldı. Sağ olsun böylece benim işimi kolaylaştırdı diyebilirim. Bu raporları Faik Bulut'un Dar Üçgende Üç İsyan kitabında bulacaksınız. Ben başlangıç kısmı ile önemli raporlardan kısaca söz etmek istiyorum.

İsveç Devlet Arşivlerinde Kürtler

İyi bir tarihi tetkik yapmak için Musul, Bağdat, Halep, Şam ve Tahran başta olmak üzere bölgedeki diğer önemli merkezlerden

gönderilen raporları da incelemek gerekiyordu. Biz bunu yapamadık. Son elli yılın belgelerini inceleme olanağı henüz yoktur. Bundan ötürü, Ağustos 1834 tarihli ilk rapordan sonra konuyu 1937 yılı 22 Haziranına kadar sürdürebildik.

Şimdiden şunu söyleyebiliriz; raporların 20. yüzyıla ait olan bölümleri, tahmin edileceği gibi, daha detaylıdır ve bir önceki yüzyıldakilerle karşılaştırıldıklarında daha büyük önem taşımaktadırlar. Bunlar İsveççe ve daktilo ile yazılmış olduğundan arşivimizde bulunan fotokopileri de oldukça nettir. Bu ilginç raporlarda Şeyh Said, Ağrı ve Dersim isyanlarına ait, İsveç Elçisi'nin hükümetine bildirdiklerini okuyacaksınız.

Hatırlanacağı gibi Lozan Antlaşması, Musul sorununu çözümsüz bırakmıştı ve İngiltere ile Türkiye arasında sorunlu bir konu olarak Cemiyeti Akvam'ın (Milletler Cemiyeti) çözümüne terk edilmişti. Bunun için de Milletler Cemiyeti'ne bağlı ulusların temsilcilerinden oluşan bir komisyon kurulmuştu. Cemiyeti Akvam, bu sorunu 16 Aralık 1925 tarihinde İngiltere lehine karara bağladı. Bu komisyonun üyelerinden birisi de İsveç temsilcisiydi. Bundan ötürüdür ki Musul meselesine ait çok sayıda belge ve o günün gazete küpürlerini içeren oldukça zengin, özel "Musul Meselesi Belgeleri" diye adlandıracağımız dökümanları inceleyip fotokopilerini elde edebildik. Bu belgelerde Türkiye ve İngiltere'nin Musul meselesi konusundaki tezleri, komisyonun yaptığı tarihi, ekonomik ve etnoğrafik araştırmaları bulmak mümkündür. Bu belgelerin, çoğunluğunu Kürtlerin oluşturduğu bu küçük bölgenin Türkiye ve Irak'a bağlanmayıp, "kendi başına bir idare" olması gerektiğini çıkarmamız zor olmamaktadır. Komisyonun üyelerinden bazıları da, bu görüşte olduklarını belirtmişlerdir.

Yukarıda belirttim, raporların tümünü yenilemeden önemli hususlara değinerek anımsatıyorum.

4 Ağustos 1834 tarih ve 22 no.'lu rapor A. Testa imzalı. İstanbul hükümetinin Kürtlere karşı olan hareketi yönetmeye Sivas Valisi Reşit Mehmet Paşa'yı görevlendirdiği ve 20-25 bin askerin buna hazır olduğu söz konusu. "Anadolu Orduları" dediğimiz bu gücün Kürtleri kontrol altına almak üzere "acımasızca" davrandığı ve "büyük yağmalamalarda" bulunduğu raporda yer almaktadır. Reşit Paşa Diyarbakır ve Sincar yörelerindeki Kürt aşiretlerini ezdi. Sincardaki aşiretler bilindiği gibi Yezidi Kürtlerdi. Bir parantez açarak eklemek durumundayın, bu dönemde Kürdistan'da yapılan bastırma hareketlerinde ordu "ganimet" ve "talan" eylemlerini özellikle sürdürmüştür. Tüm raporlarda buna işaret edilmektedir. Paşalar o denli acımasız olmuşlar ki, isyancı Kürt beyleri "isyandan vaz geçtiklkeri"nde bile hareketlerini durdurmamışlar.[1]

Bu raporların tarihlerine baktığımızda, 1830-1850 tarihleri arasında Kürdistan'ın tamamen ekonomik olarak harabeye çevrildiği, binlerce insanın öldürüldüğü ve yerel önderlerin İmparatorluğun diğer yerlerine sürgün edildiklerini görüyoruz. Askeri birlikler, buldukları bütün kiymetli şeyleri acımasızca talan ediyorlardı ve bu bir adet halini almıştı. Bu döneme ait raporlar incelendiğinde, o tarihlerde Kürtlerin, vergi verme ve askere gitme görevlerini yerine getirmediklerini görüyoruz. Raporlarda Cizre, Revanduz, Hakkâri ve Sincar gibi yörelerin Kürt beyeleri tarafından yönetildikleri geniş yer tutuyor. Revanduz Beyi Mehmet Paşa ve Cizre Beyi Bedirhan Bey'in başkaldırıları uzun uzadıya anlatılır. Yukarıda söyledim, İsveç arşivlerinde uzun bir zaman vererek elde ettiğim raporları Faik Bulut'un eserinde kapsamlı olarak bulacağınız için yinelemiyorum.

> Bu arada Kürt beylerinin birleşmelerine engel olmak için, devamlı olarak yerel rekabetler canlı tutulmuştur. Örneğin

[1] 18 no.'lu 26 Mayıs 1847 tarihli rapor.

> 32 no. ve 26 Eylül 1847 tarihli rapordan, Bedirhan Bey'e karşı akrabası Ardeşir Bey'in kullanıldığını ve O'nun yerine Cizre valisi olarak tayin edildiğini öğreniyoruz...

Ayrıca Kürt hareketlerini bastıran güçler ve kumandanlar ödüllendiriliyor.

> Bedirhan Bey'in yenilgisine ilişkin raporların birinde (34 no. ve 13 Ekim 1847 tarihli) Sultan'ın generalleri özendirici tavrı yer alıyor... Sultan, Bedirhan Bey'e karşı gönderdiği güçlerin anısına, zararlarını karşılamak ve cesaretlerini onurlandırmak amacıyla subayalara verilmek üzere Darphane'ye madalyalar basılmasını emretti...

Raporlarda Kavalalı Mehmet Ali Paşa güçleriyle Osmanlıların karşı karşıya geldikleri günlerde Kürtlerin de büyük kayıplar verdikleri anlatılır. Yine bu arada Osmanlı Devleti ile Pers İmparatorluğu arasında konum alan Kürt beylerin ve prenslerin konumları söz konusu edilir:

> Kürt isyanlarından bahseden raporlar, bir başka noktayı daha açığa çıkarıyor; Pers ve Osmanlı İmparatorlukları arasında sıkışmış olan bu yarı bağımsız Kürt prens ve beyleri, isyan ettikleri zamanlarda sıkıştıkça imparatorluğun birinden diğerine rahatlıkla göç ediyorlar...

Osmanlı Devleti'nin isyancı Kürtlere sık sık "Nasihat Heyetleri" gönderdikleri oluyor.

İsveç Elçisi'nin raporlarına Kürt beylerinin Hıristiyan halklara karşı olan tavırları da yansımış:

> Kürt beylerinin yerel Hıristiyan halklara karşı sert ve baskıcı davranmış olmalıdır. Özellikle Kürt isyanlarının yenilgi dönemlerini izleyen yıllarda, fırsat buldukça, var olan durumdan yararlanan yerel Hıristiyan halklar da (Nasturi, Keldani) öç alıcı ve çıkarcı bir şekilde karşılık vermişlerdir...

Yine bu arada bazı raporlar Hıristiyan papazların kışkırtmalarına ve Kürt-Ermeni geçimsizliklerinin giderek arttığına işaret

etmektedirler. Buradan hareketle Kürt Hamidiye Alayları'na ilişkin bilgilere sıra geliyor. Kürt aşiretlerinin birlik görünümünden uzak oluşları da konu oluyor raporlara.

Raporlarda Kürdistan'ın Sosyal Yapısı

Raporlar bir bütün olarak ele alındığında, Kürdistan ve Kürt halkının sosyal durumuna ait bazı bilgilere sahip olabiliyoruz. Örneğin, Kürt beyleri büyük bir nüfuza sahipler. Dini karşıtlıklardan ötürü mollaların etkinlikleri de kayda değer bir ölçüdedir. Kürt beyleri birbirleriyle geçinememekte, güçsüz olanlar en güçlü olana bağlılık göstermektedir. Beyler bölgelerindeki idari ve adli sorunların tek çözümleyicisi. Hıristiyan azınlıklar bölgedeki Kürt şeflerine bağlı olup, onlara vergi vermektedir. İmparatorluk, Kürt beyleri üzerinde otorite kurmak için, o bölgede devamlı olarak büyük askeri birlikler bulundurmak zorunda kalmıştır. İstanbul'dan uzak ve yollarının az olması, Kürdistan'a, otoriteden uzak bir yaşam sürdürmesini sağlamıştır. Raporla göre, Kürt prens ve beyleri "yarı-bağımsız"dırlar.

Pers ve Osmanlı Devletleri Kürtlere karşı birlikte hareket ediyorlar. O dönemde yazı makinesi henüz yoktu ve kullanıma girmemişti, bu nedenle el yazısı güzel memurlarca yazılıyordu raporlar. Bu nedenle onları incelemek de bir ölçüde zor oldu. 23 Kasım 1894 tarihli rapor da böyle ve uzuncadır. Ermeni öldürülmeleri konu alınmıştır.

1898 yılındaki rapor Osmanlı Devleti'nin İsveç Elçiliği'ne atanan Şerif Paşa'dan dan söz ediyor. (Kürt Şerif Paşa) Anlaşılan Şerif Paşa sık sık konu olacaktır raporlara. Jön Türklere karşı konum aldığı ve Padişaha bazı jurnallerde bulunduğu da var. 1913 tarihli raporda ise Sadrazam Mahmud Şevket Paşa'nın öldürülmesi nedeniyle Şerif Paşa'nın itham edilmesi yer alırken *La Turquie* gazetesinin Şerif Paşa'nın yaşamını konu alan uzun yazısı yer alır. 4 Nisan 1914 tarih ve 65 no.'lu rapor, "Ermenis-

tan'daki Başkaldırı" başlığını taşıyor. Bitlis'te Hizan şeyhleri ile Molla Selim'in isyanına değinen İsveç elçisi şunları bildirmektedir: "Kürt eşkiyaları Doğu Ermenistan'da iktidara karşı ayaklanma girişiminde bulundular, fakat hükümet kuvvetleri tarafından püskürtüldüler. Ayaklanma Ermenilere yönelik değildi." Rapor, Mezopotamya ve Kürdistan'daki büyük devletlerin yarar çatışmalarını da konu ediniyor. Bu dönem raporlarında Şerif Paşa'nın Paris'te çıkardığı *Mecheroutiette* gazetesinden bazı örnekler de yer alıyor.

İsveç arşivlerindeki belgelerin bir bölümü önemli tarihi değerlere sahiptir. Lozan Antlaşması'nda Musul sorunu çözülemeyince, Türkiye ve İngiltere'nin aralarında diyalog yoluyla çözümlemeleri istendi. Çözemedikleri takdirde Cemiyeti Akvam'ın karar vermesi istenmişti. Bu arada bazı Kürt örgütleri Cemiyeti Akvam'a başvurarak istemlerde bulundular. Kurulan komisyonda bir İsveçli üyenin de bulunması nedeniyle, komisyona gelen belgelerin birer kopyası İsveç Devlet Arşivleri'nde bulunmaktadır. O dönemde Cemiyeti Akvam'a, Ligue Kurde adlı örgütün 1918 tarihli mührünü taşıyan bir Memorandum verilmiştir. Tarihi değeri olan Memorandumu, Kürtlerin o dönem savlarını ve savunma kriterlerini göstermek üzere aktarmak istedim. Belge Fransızcadır ve ilgili İsveç görevlisi el yazısıyla not düşmüştür: "Memorandum, Musul sorunu ile ilgili Cemiyeti Akvam görevlisi N.F.'ye verilmiştir."

Kürt Cemiyeti (Kürt Ligi) tarafından Milletler Cemiyeti Konseyi'ne sunulan memorandum (no. 791)*

> Milletler Cemiyeti Konseyi'nin, Musul Vilayeti'nin somut yazgısını ve statüsünü belirlemeye çağrıldığı şu anda, Kürt Cemiyeti bu uzak topraklardan, sesini, ne kadar güçsüz

* *Bergeh*, Sayı 1, Stockholm, 1989.

olursa olsun uygar dünyaya ulaştırmayı kendi hakkı olarak görmektedir.

Kürt Cemiyeti, geçmişteki ve şimdiki Türk iddialarını reddetmektedir. O iddialar ki, kanlı boyunduruğundan yeni kurtulmuş bulunan bir ülkeyi yeniden egemenlik altına almayı amaçlıyor. Kürt halkının çıkarlarını korumak için kurulan Kürt Cemiyeti, Ankara hükümetinin, temelde Kürt olan Musul bölgesi üzerindeki hak istemlerini reddeder. Türkiye'nin bile yararlandığı son istatistiki verilere göre Musul Vilayeti'nin nüfusunun 450 bini Kürt, 180 bini Arap, 66 bini Türk, 65 bini Hıristiyan Nasturi ve 16 bini de Yahudidir. Bu sayılar bölgenin Kürt karakterini tartışmasız bir biçimde göstermektedir. Kürt unsuru tüm kesimler üzerinde kesin çoğunluğu oluştururken, Türkler hemen hemen Nasturilerinkine eşit bir sayıyla son sırada yer almaktadır.

Sayısal kanıtların bütünüyle ekarte edilmiş olmasıyla, Türk yöneticilerin hak istemlerini doğrulamak için görüşlerini nelere dayandırdıklarını insan gerçekten merak ediyor. İstemleri moral değerlere de karşıdır.

Uygar dünyanın gözüyle Türk egemenliği bir felakettir. Türk rejiminin bugüne kadar yaptıkları yeterince bi-linmektedir. Bunu unutmamak gerekir. Günümüzde tüm Anadolu (Türk barbarlığı sayesinde) bir karanlıklar ülkesi, gerçek bir çöldür. Türkler, Türk olmayan ülkeler üzerindeki moral egemenliklerini de yitirdiler. Kitlesel kırımlar, kolektif talancılık ile kendilerini talihsiz kahramanlar haline getirdiler. Her yerde olduğu gibi, Musul'un Kürt, Arap ve Nasturi halkı arasına da Türk hükümeti dehşet anıları dışında hiçbir şey bırakmadı.

Ankara hükümetinin öne sürdüğü kanıtlar, var olan dini birlik ve kimi kültürel benzerlikler, bir de Kürt ve Türk halklarını biribirine bağlayan sözde ırki akrabalıktır. Gerçekten de hiçbir yalan, söz konusu yalan kadar ustaca söylenmedi. Oysa gerek orijin, gerekse Hint-Avrupa grubuna giren dilleri

bakımından Kürtleri Türklerden ayıran büyük farklar artık tüm dünyaca bilinmektedir.

Gerek gelenek ve görenekleriyle, gerekse yaşantı biçimleriyle yurttaşlarımızın gözünde gelip geçici bir konuk olarak bilindiler. İki halkın tek ortak noktası, Türk hükümetinin her zaman Kürt ve Hıristiyanları biribirine düşürmek için kullandığı İslâm dinidir.

Türk yöneticileri talihsiz egemenliklerini sürdürmek için, her zaman, Romalılardan kalma eski yöntem olan *Divide ud imperes*'i [böl ve yönet -N.K.] pratiğe geçirdiler. Bu dönemlerin çabuk geçmesi sevindiricidir. Asırlardır komşu olan halklar, Anadolu'nun gerçek sahipleri Kürtler, Ermeniler, Nasturiler biribirilderine karşı iyi duygular beslemektedirler.

Kürtlerle Türkler arasında bulunduğu iddia edilen ırki akrabalık, aslında Türklerin Kürtleri Türkleştirme emellerini yansıtmaktadır. Bununla birlikte tüm kararlı çabalarına karşın bu alanda hiçbir başarı elde edemediler.

Geçmişte Türk hükümetinin koruduğu medreselerin, eğitimin laikleştirilmesiyle birlikte ortadan kaldırılmasından sonra, Türkiye Kürtlerinin topraklarında artık hiçbir okul kalmadı.

Geçekte Kürt halkı Türklerin gözünde her zaman ekonomik, politik baskı ve sömürü objesi oldu ve vergi kaynağı olarak görüldü. Halkımız tüm yükümlülük ve zorunluluklara boyun eğmek zorundadır. Hiçbir hakka sahip değildir. Oysa Irak'ta yaşayan Kürtlerin okulları ve öğrenim kurumları vardır. Ayrıca yerel ve adli yönetime katılma hakkına sahiptirler. Türkiye'dekiler ise böyle haklardan tamamen yoksundurlar. Sekiz milyonluk tüm Türkiye nüfusunun dörtte birinden fazlasını oluşturmalarına karşın, Kürtler yerel ve adli yönetime katılına sokulmamışlardır.

Ankara Millet Meclisi'nde hiçbir temsilcimiz yoktur. Dilimiz her yerde engellenmektedir. Yurttaşlarımız, çoğunluğu oluş-

turdukları ve kitlesel olarak yaşadıkları Anadolu'da bile hiçbir haktan yararlanamamaktadırlar.

Kanlı Türk rejimi altındaki halkımız bu koşullarda yaşamaktadır. Musul Vilayeti'ndeki yurttaşlarımızın da yeniden Türkiye'ye katılma yönünde her hangi bir istek ve arzuları yoktur. İstilacı ve işgalci Türk hükümetinin elinde hiçbir haklı gerekçe yoktur. Ekonomik ve stratejik nedenler ve petrol kaynaklarının kullanılması, zor kullanmalarının gerçek nedenidir. Bu şartlar altında, bölgede Türklerin yeniden yönetime yerleştirilmesi, genelde Kürt halkını Sevr Antlaşması tarafından tanınan varlığını koruma, otonomi ve bağımsızlık haklarının şiddetle tecavüze uğraması olur. Böyle bir olasılık sayısız anlaşmazlıklara neden olur ve Musul Vilayeti sonu belirsiz bir kanlı kargaşa ortamına sürüklenir.

Milletler Cemiyeti Konseyi'nin öz gücünden kaynaklanan adalet ve hak prensiplerini koruyacağına ve plebisit prensibine dayandırılmış olsa bile, Türk başvurusunu resmi bir şekilde geçersiz kılacağına inanmaktayız.

Alınacak böyle bir kararın yardımıyla, Türk emperyalizminin, Türk ve Kürt olmayan diğer kitlelerin yaşadığı Musul Vilayeti'ni egemenliği altına alma planı gerçekleşmeyecektir.

Memorandum ile Kürt Cemiyeti, Türk boyunduruğu altındaki yurttaşlarımızın [Türkiye'deki Kürtler –N.K.] dramatik yazgısını bu büyük adalet ve uluslararası barış kurumunun dikkat ve ilgilerine sunmaktadır. Yurttaşlarımızın başlarına gelenler her türden eziyet ve işkence ile karşılaştıklarını göstermektedir.

Kürt Cemiyeti, Milletler Cemiyeti'nin ezilen halkımızın varlığını garanti edecek ve özgür bir şekilde gelişmesini sağlayacak ciddi bir destek bulacağına inanmaktadır. Kürt sorununu bilinçli bir şekilde yatsıyan Lozan Antlaşması maddelerindeki önemli eksikleri giderecek değişimleri beklemenin hakkımız olduğu inancındayız.

KÜRDİSTAN EYALETİ

Selçuklu Sultanı Sencer (1118-1157) Hamedan yakınındaki Bahar kentini merkez yapan bir Kürdistan eyaleti kurdu. Bu eyalet tüm Kürdistan coğrafyasını içermiyordu.[2] O dönemde hanedan önderlerinin, ya da diğer seçkin Kürtlerin isimlerinde Kürt oldukları vurguluydu —Mervani Hanedan Devleti'nin kurucusu Bad el Kürdî, Hasan Vahyi Hanedanı kurucusu Hasan Vayhi el Kürdî, Hazbani Aşiret Reisi Sakviya el Kürdî, Maranda İsmail Kürdî, İsfahan Valisi Abdullah İbn İbrahim el Kürdî, 10. yüzyılın ünlü ismi İbrahim el Kürdî... Böylece 11. yüzyıl ve sonrasında Kürt etnisitesinin tanındığını ve bu haliyle tarihe geçtiğini görürüz.[3]

Kürt coğrafi isimleri, kültürel şekillenmesi, 11.yüzyılda kendine özgü etnisite özgüllüğü taşıyordu. Milattan Önce bu yörelerde yaşamış toplumlarıyla bugünün Kürtlerinin akrabalıkları doğaldır, çok yakınlık içermiyor.

13.-14. yüzyıllarda Diyarbakır (o zamanlardaki adı ile Amed) halkı Ermenice, Farsça, Türkmence, Süryanice ve Kürtçe konuşuyordu. 15. yüzyıl ve sonlarında zengin ve verimli Amed'de halkın çoğunluğu Kürtlerdi.[4] Diyarbakır ipekçiliği ünlüydü.

---

[2] *Kürdistan Tarihi*, M.S. Lazarev ve Ş.X. Mihoyan (ed.), Avesta Yayınları, 2001, s. 31.

[3] A.g.e., s. 32.

[4] A.g.e., s. 35.

Botî, Bohtan Kürt etnisitesinin kökenleri o yıllara uzanır. Müslümanlık Halife Ömer ve sonrasında Kürdistan'da yayılırken Kürtlerle çarpışmalar oldu; kabul etmek gerekir ki, İranilerin direnişleri oldukça güçlüydü ve İranlı Kürtler de aynı tutumu sürdürdüler. Kürt-Arap savaşları yaşandı. Müslüman Kürtlerin günümüzde, "Kürtler İslâmiyeti gönüllü kabul ettiler" söylemleri doğru değil. Kürtler genellikle zorla İslâmlaştılar. Halife Osman döneminde de Kürt başkaldırıları oldu. Hatta 800-900'lü yıllarda da yaşandı kabullenmemeler. Geniş kitleler Yezidiliği sürdürdüler.[5]

Halifelerin, Moğolların ve Türkmen hanedanlarının dönemlerinden sonra Kürdistan'da feodal hanedan ve aşiretler yerleşik hâl aldılar. Kürt feodalleri Kürt kentlerinin ve eyaletlerinin yöneticisi oldukları bir evreye varıldı. Yukarıda "el Kürdî" ile biten isimler söyledim. İşte gelinen yeni dönemde Azerbaycan'da Marand'ı, Musul'u, Ahvaz'ı ve Suriye'nin bir bölümünü Kürt feodalleri yönetti.

Kürt sosyal yapısı aşiretseldir. Aşiretler hem bazı yerlerde akraba ve bazen da karşıt yapılardır. Aşiret yapısı çözülmedi, aksine güçlendi, konfedere yapılara doğru evrildi. Kürt emirlikleri dönemidir bu ve her emirliğin merkezinde de güçlü bir aşiret yer aldı. Kürt hanedanlarının en güçlüsünün Mervaniler olduğunu söyleyebiliriz (985-1085).

Bu konuların incelenmesini çalışmamızın dışında tutarak, yine diyebiliriz; Mervanilerin ve Bedirhanilerin ve başka hanedanların Kürtlerin geçmişlerine ilişkin hafızalarında bir iz bıraktılar. Feodal kökenli yapılar da olsa böyle tarihsel mirasları oldu. Eyyubiler de (1169-1252) öyle. Kürt Selahaddin Eyyubi'nin dev-

[5] A.g.e., s. 44.

letinin bir Kürt devleti olmadığını Kürtleri de inceleyen Thomas Bois de dile getirir.[6]

Tüm tarihçilerin kabul ettikleri yeni bir Kürt dönemine gelindi: Kürt Mirlikleri Dönemi. Bu dönemin bellibaşlı özelliği, Osmanlı-İran çatışmalarının Kürt coğrafyasında ve aşiret alanlarında olması ve sonuçta Osmanlı-İran paylaşımlarında en büyük kayıpları Kürtler verdi. 1639 Kasrı Şirin Antlaşması bunun resmiyet kazanmasıdır.

Bu bölünme Kürdistan için iyi olmadı. Çünkü Kürtler, Kürt coğrafyası ve beylikleri İran ile Osmanlı Devleti arasında, her iki tarafın kullanacağı ve yararlandıkları bir tampon alan oluşturdu. Persler ve Osmanlılar için bir koruyucu duvar oldu. Bunu uzağı görenler okuyabiliyorlardı. Mela Mahmudê Beyazidî, bu tehlikeyi gördü. Ahmedê Xanê de *Mem û Zin*'de yazdı. "Kürtlerin kanı ve teriyle inşa edilmiştir" diye yazdı, Mela Mahmud.[7]

Lazarev sürdürür:

> Tarihçi bize, Kanuni Süleyman'ın annesine söylediği şu anlamlı sözleri aktarıyor: "Onları" (Kürt aşiretlerini) Gürcistan'dan Bağdat'a kadar sahra tahkimatları gibi tek sıra halinde dizdim. Düşman, onları atlayarak İslâmın devletine sızamaz.

Türkleri ve Persleri sarmalayan Kürt duvarı imajı, Ahmedê Xanê'nin *Mem û Zin* adlı poeminde de var.

> Bifikirji Erebheta ne Gürcan
>
> Kurmancçi bûyesiphêbircan
>
> Ev Rûm û Ecem bivanhesar in

---

[6] Aktaran Dr. Şıvan, *Kürt Millet Hareketleri ve Irak'ta Kürdistan İhtilali*, APEC, Stockholm, 1997, s. 30-31.

[7] Mela Mahmudê Beyazidî, *Kitab-a Tevarih-e Cedid-e Kurdistan* (A.D. Jaba'nın Fransızca çevirisi), Archiv RAN. 12. Op. 1. (1865), No. 20, 158-59. Aktaran Lazarev M.S. a.g.e., s. 94 ve dipnot 32.

Kurmanchemûli çar kenar in
Her duterefanqabîlên Kurmanc
(Düşünün Arabistandan Gürcistan'a dek,
Kürtler kaleleri bekliyor.
Türkler ve İranlılar onlarla çevrililer,
Kürtler dört kenarda yer almışlar,
Her iki tarafta da Kürt aşiretleri)[8]

Bazı Kürt aşiretlerine, kendilerine uygun şekilde yeniden yer değiştirdiler. Hem Osmanlı ve hem de İran tarafında oldu bunlar. Şah I. Abbas döneminde (1612 yılında) 15 bin Kürt Doğu İran'da Horasan'a yerleştirildi.

Kürt coğrafyası yüzyıllar boyunca bu iki devlet arasında savaş alanı oldu. Yıkıma ve kırıma uğradı. Kültürü ve uygarlığı yok oldu. Aşiretler nüfuslarını kaybettiler. "Dımdım Kalesi" destanı bu dönemde yaşananları anlatır. Binlerce insan öldürüldü. Buna karşın 16.-18. yüzyıllarda irili ufaklı Kürt direnişleri oldu. 19. yüzyıl Kürt mirliklerinin başkaldırıları bu yönüyle önemlidir.

1800'lerde Osmanlı-İran çekişme ve ilişkilerine bir yenisi eklendi; o da Kafkasya yoluyla komşulukları ve sorunlara katılan Rusya'ydı. Rus-Osmanlı ve Rus-İran savaşları Kürtleri ilgilendirdi. Kürtler, eşyanın doğası gereği dışında kalmadı bu eylemlerin. Kürtlerin sosyal, ekonomik ve bu devletlerle olan konumlarını etkiledi savaşlar. Feodal, İslâmi, teokratik faktörler sürecin önemli faktörleriydiler. Kültürel ve ekonomik yıkımlar kaçınılmazdı. Günümüzde Kürtlerin bu denli geri düzeyde bulunmalarında, bu dönemin koşulları ve neden olduğu yaşam gösterilebilir. Bu devletlerin karşıtlıkları belki Kürtlere kolaylık sağlayabilirdi. Ama yaşam ve gerçek tam tersine işledi. Kürtlerin sos-

[8] Lazarev, a.g.e. s. 94 ve *Antolojiya Edebiyata Kurdi*, Tüm Zamanlar Yayıncılık, s. 17.

yal ve siyasal düzeyleri, parçalı aşiret yapıları iyileşmelere engeldi. Rusya ve Batı Avrupa devletlerinin karşıtlıkları da Kürtler aleyhine oldu.

19. yüzyıl ilk yarısındaki Kürt mirliklerinin Bohtanlı Bedirhan Bey, Behdinanlı Mir Mihemmed (Mirê Kor), Süleymaniyeli Babanların ve Hakkâri Beylerinin arayışlarına ve başkaldırılarına yer yer değinildi.

Çok örgütlü ve belirgin olmasa da, I. Dünya Savaşı öncesinde Kürt milliyetçiliğinde bir arayış ve yükselme gözlenebiliyor. Bölgedeki genel canlanışın bir parçası ve de İran ve Osmanlı Devletlerinin Kürtlere uyguladıkları baskı ve ayrımcılığın neden olduğu bir reaksiyon oluştu.

Rusya, İran ve Osmanlı devletlerinde özgürlük hareketleri ivme kazandı. Rusya'da 1905 Burjuva Devrimi, İran'da 1906 Meşruti oluşum ve Osmanlı Devleti'nde 1908 İkinci Meşrutiyet hareketleri ardı ardına gerçekleştiler. Bunlar Kürtleri de etkiledi.

Yeni bir evre de Sevr Antlaşması'yla geldi. 62., 63. ve 64. maddelerle Kürtlere özerklik ve bir yıl içinde devlet olabilme şansı veriliyordu. Kürtler ne ölçüde hazırdılar, örgütlüydüler? Batılı devletler ne ölçüde samimiydiler? Kemalist hareket bunu ne ölçüde kabul edebilir konumdaydı? İrdelenmeye değer. Sevr Antlaşması uluslararası politik arenada Kürtleri ilk kez tartıştırdı, kabul ettirdi. Bu yanıyla önemlidir. Bugün bile en büyük argüman olarak başvuruluyor. Türk ve Kürt milliyetçiliklerinde önemli bir olgudur.

Osmanlı Devleti'nde Kürdistan Eyaleti

Bohtan-Cizre Beyi Mir Bedirhan başkaldırısı, Osmanlı Devleti'ndeki son yüzyılın önemli olaylarından biridir. 1514 Çaldıran Savaşı'ndan sonra Kürt coğrafyası yarı-özerk bir konumda Osmanlı Devleti'ne bağlı mirliklere sahipti. Üç yüz elli yılı aşkın bu yönetim şeklinde, Bedirhan Bey 1847'de başkaldırıp yenilince,

artık Kürdistan coğrafyası yeniden fethedilmiş oldu. Osmanlı belgelerinde buna "Kürdistan'ın yeniden fethi" ve Sultan Abdülmecid'e Kürdistan'ın gerçek fatihi dendi. Bu nedenle coğrafya yeniden düzenlenerek "Kürdistan Eyaleti" kuruldu. Mustafa Reşit Paşa Sadrazam olarak bunları düzenledi. Günümüz milliyetçilerinden ve yöneticilerinden, niye "Kürdistan" sözcüğü ve yönetimi resmi kayıtlarda yer aldı diye, Mustafa Reşit Paşa'yı şiddetle eleştirenler ve hatta hain diyenler var. O günün belge ve yazışmalarında Kürdistan coğrafyasını daha iyi kontrol ve baskı altında tutmak için bu eyaletin kurulduğu ortaya çıkıyor. Kürdistan'ı kontrol edecek olan "Anadolu Ordusu"ydu. Bu ordu Kürdistan'ın ortasında ve resmi yazışmalarda geçtiği gibi, "Kürdistan'ın kalbinde" olmalıydı. 05.12.1847 tarihli yazılı tezkere ile Kürdistan Eyaleti kuruldu. Gerekçe yazısında, "yeniden ele geçirilip fethedilmiş olan Kürdistan bölgesinin ..." belirlemesi var. Ahlat kasabası Harput'a tercih edilir. Çünkü "...Askeri mevkilerle muhabere işlerinde ve her tarafa asker sevkinde kolaylıkları olduğuna ve özellikle Kürdistan'ın kalbinde bulunduğundan ve bu suretle Anadolu Orduyu Hümayun'un yumruğu mütemadiyen nezaret altında tutulması lazım olan Kürtlerin başı üstünde olacağına binaen" Ahlat seçilir.

"Bu yerlerin bir eyalet olarak tasarlanarak Padişahımız efendimizin buraların hakiki fatihi olduklarını hatırlatmak üzere 'Kürdistan Eyaleti' diye adlandırılması ve Askeri Şuraca Ahlât Kasabasının merkez olmasına karar verildiği..." denilmektedir karar yazısında. Kürdistan Eyaleti'ne dirayetli Vali Esat Paşa, şeri işler için Şeyhülislâmlık tarafından uygun bir "Kürdistan Mollası" ve Erzurum Defterdarı Tevfik Efendi'nin "Kürdistan Eyaleti Defterdarlığı"na atanmaları kararı alınır.

1851'de Kürdistan Eyalet merkezi Diyarbekir'e taşınır. 16 yıl sonra 1867'de bu kez Kürdistan Eyaleti ile Mamuretülaziz Eya-

leti birleştirilerek "Diyarbekir Eyaleti" adını aldı. Kürdistan Eyaleti'nin kuruluş yazısının önemli bölümü şöyle:

> ... Hazret-i Padişah eseri olarak bu kere eşkıya elinden kurtarılan ve belki (bu şekilde) yeniden ele geçirilip fethedilmiş olan Kürdistan bölgesinin geleceğine dair Anadolu Orduyu Hümayun'u Müşiri Devletli Paşa Hazaretlerinin bazı mütalaa ve ifadeleri olmuştur.
>
> ...Van Gölü'nün kıyısında bulunan Ahlât kasabası su ve havaca ve etrafının feyiz ve bereketince asker ikametine fayda ve kolaylık sağlayacaktır. Konumu itibariyle Anadolu Orduyu Hümayun'u dairesinin tamamiyle ortasında ve bu cihetle merkezden (Harput'tan) ziyade İran ve Rusya hyudutlarına yakın bulunmaktadır. Bu cihetle, Askeri mevkilerle muhabere işlerinde ve her tarafa asker sevkinde kolaylıkarı olduğuna ve özellikle Kürdistan'ın kalbinde bulunduğundan ve bu suretle Anadolu Orduyu Hümayun'unun yumruğu mütemadiyen nezaret altından tutulması olan Kürtlerin başı üstünde olacağına binaen...
>
> ...Padişahımızın muvaffakiyet-i seniyeleri ve bereketi neticesinde bir takım mütegallib ve zalimin elinden kurtarılmış olan Kürdistan bölgesinin daimi nizamının tesisi, ahalinin saadet, refah ve asayişinin temini lazım olduğuna, bunun da bölgenin bir idare-i mahsusa altına konulmasıyla hâsıl olacağı bilindiğinden, Bu yerlerin bir eyalet olarak tasarlanarak, Padişahımız Efendimizin buraların hakiki fatihi olduklarını hatırlatmak üzere "Kürdistan Eyaleti" diye adlandırılması ve Askeri Şuraca Ahlat Kasabasının ordu merkezi olmasına karar verildiği takdirde, eyelet merkezinin de orada bulunması, eyaletin idaresine her cihetle seçkin ve tecrübeli bir zat tayin edilmesi lüzumlu görülmüştür.[9]

---

[9] Sinan Hakan, *Türkiye Kurulurken Kürtler (1916 - 1920)*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2013, s. 254-56. *Osmanlı Arşiv Belgelerinde Kürtler ve Kürt Direnişleri*, Doz Yayınları.

Bedirhan Bey'le birlikte başkaldıran Nurullah Bey de öyle. İran'a sığındığı için daha sonra teslim olan Nurullah Bey de ailesinin Kürt değil, Abbasi kökenli olduğunu ileri sürdü. Padişaha mektup yazdı. 16 Mayıs 1849 tarihli dilekçesinde:

> Hakkımızda Kürt taifesi nazarıyla bakılmakta ise de, Naazubillah-ı Teâla. Bedirhan ve Han Mahmud gibi direnişçi sınıfından değiliz. Harun el Reşid zamanından şimdiye kadar silsilemizden hiçbir kimse haddini aşmış veyahut itaat dairesinden çıkmış ise o zaman kölenizin dahi Kürt olma ihtimali vardır.10

Bedirhan Bey, Han Mahmud, Nurullah Bey ve daha sonra sürgün edilen Kürt feodalleri, Padişah huzurunda ya da yazışarak, devletin yöre paşalarının kötü yönetiminden şikâyetçi oldular.

Selçuklu Akınları

Selçukluların Anadolu'ya gelmeleriyle, Anadolu'da toplumsal ve siyasal değişimler yaşandı. Yerli ve yabancı tarihçiler bu dönemi incelediler. Bunun bir yanına kısaca değinmek istiyorum. Doğudan gelen akınların sonunda Arap ve Kürt Emirlikleri ve hatta devlet olarak tanınanlar yapı değiştirdiler. Kürt kabilelerin bir kısmı önem kazandı ve bazıları da silindiler. Selçuklular yerel otoritelerin bir bölümüne son verdi.[11]

XI. yüzyıl ve öncesinde güçlü Kürt kabileleri Abbasi Halifelerine ve Büveyhilere bağlı emirlik ve küçük devletlerdi. Daha önceleri sınırlı olan bilgilerimiz son yıllardaki araştırma ve eserlerle oldukça zengin bir konum kazandı. Hasanveyh, Berzekâniyye, Hezbaniye kabileleri Diyarbakır, Hamedan ve Musul yörelerinde yönetimlere sahip oldular. Beşneviyye Kürtlerini de

---

[10] Akt. Sinan Hakan, a.g.e., s. 273.

[11] Ali Beyyûmi, *Kuruluş Devrinde Eyyûbiler* Kent Yayınları, İstanbul, 2005, s. 27.

saymak gerekir. Mervani Devleti en çok bilineni. Daha sonra yakın tarihte Revandiye Aşireti'nin kurduğu Eyyubiler gelir. Eyyubi ailesi Kürt kökenli. Hezbaniye Aşireti'nin Revadiye alt kolundan. Kafkasyalı, Tiflis ile Azerbaycan arasındaki Dovin kentindendir aile. Yöre, Aran diye tanınır.[12]

Selçuklu-Kürt, Türkmen-Kürt ve Osmanlı-Kürt İlişkilerinde "Kızılbaşlık" Faktörü

Bizans İmparatoru Romanos, 1701'de Selçuklu Sultanı Alparslan'ı rahat yeneceğine inanarak doğuya yürüdüğünde, Kürt ve Ermenilerle meskûn toprakların kuzey bölümünde daha çok Ermeniler vardı ve Romanos büyük bir Ermeni katliamı gerçekleştirdi. Kürtler Van, Diyarbakır ve Bohtan bölgesinde yoğunluklu yaşıyorlardı. Kürtler Bizans katlıamlarını yaşamadılar. Selçukların güçlü askeri birlikleri yoktu. Ünlü Vezir Nizamülmülk paralı asker bulmada bile zorlandı. Bunların da çoğu Müslümandı. Van, Diyarbakır ve civarından on bin Kürt askeri Alparslan'la beraber oldu. Önemli iki faktör vardı bu birlikteliği sağlamada. Bir, eşitlikçi İslâmi değerler halka sempatik geliyordu, İkincisi, Bizanslılar bölge halklarını memnun etmemişlerdi. Kürt ve Selçukilerin birliği eşitlikçi anlayış içeriyordu. Oysa günümüz tarihçi ve araştırmacıları o dönem koşullarını bir kenara bırakıp, büyük Selçuklu zaferini yücelttiler hep.

11.-13. yüzyıllarda Doğu Anadolu'daki inanç farklarına dayalı ve Selçukilere karşı olan isyanlarda adı geçen Sultan Sahak, aslında Sultan İshak (İsaac'ın Müslümanca söylenişi) Süleymaniye'nin Berzenci yöresinde doğdu. Anadolu Aleviliğinde Baba İlyas, Baba İshak ve yine ünlü bir Kürt olan Ebul Vefa el Kürdî'nin izleyicileridir. Baba İshak isyanında bölgenin halkları birbirlerini boğazladılar. Alevi İshak'a karşı Sünni Kürtler savaş-

[12] Ali Beyyûmi, a.g.e. s. 31 ve dipnot 119.

tı. Germiyan Kürtlerinde olduğu gibi. Türkmenler her iki tarafta yer aldılar. Paralı asker geleneği sürdü. Kürt tarih incelemelerinde Kürtlerle Selçuki Türkmenlerinin iyi ilişkileri yaşamlarına damgasını vurdu. Nitekim "Kürdistan Eyaleti"nin Selçuklularca kurulması bir rastlantı değildir. Selçuklu Sultanı Sancar — Kürtlerin yurdu— Kürdistan'ı eyalet olarak inşa etti ve başına yeğeni Süleyman Şah'ı geçirdi. Merkez Bahar Kalesi idi — Hamedan yakınında bir yer.

Bu yüzyıllarda Türkmenler ve Kürtler zaman zaman çatıştılar, iyi geçindikleri ve uzlaştıkları yıllar oldu. Uzun yüzyıllarda Kürtlerden Türkmenliğe ve Türkmenlerden Kürtlüğe dönüşenler oldu. Her iki toplumda belirleyici karakter Müslüman oluşlarıydı. Daha çok Karakoyunlu döneminde Kürtler Türkmenleştiler ve böylece Sünnilikten Şiiliğe geçiş oldu.

Karakoyunlu ve Akkoyunlu Türkmenlerinin Kürtlere karşı tavırlarında belirginlik nedir? Karakoyunlular Kürt beyliklerini ortadan kaldırmak istemediler, başlarındaki Kürt beyleriyle iyi ilişkiler kurup daha çok kendilerine bağlı yapılar oluşturdular. Akkoyunlular ise Kürt beylerinin yerine Türkmen beylikleri oluşturmak istediler. Burada acaba ırksal bir neden var mı? Parlar, bunun Kürtlerin Karakoyunlularla ittifak kurmalarından kaynaklandığını söyler. Irki bir faktör yoktur, der. Akkoyunlu Sultanı Uzun Hasan, Eğil ve Tercil Beyleri dışındakileri görevden aldı ve 1470'lere dek böyle sürdü.

Şimdi şöyle bir soru soralım; Kürtlerle Türklerin ve dolayısıyla Kürt beyleriyle Yavuz Sultan Selim'in anlaşması rastlantı mıdır? Bu yola neden girildi? Bu olay, Kürtlerin geleceklerinde, tarihlerinde yol ayrımı kabul edilebilir mi?

Yavuz Selim Asya'ya, Ortadoğuya ve Mısır'a açılmayı tercih etti. Asya'ya açılmak için Kürtlerle birlik olma gereği vardı. Şah İsmail de İran'dan batıya uzanmak emelindeydi. Doğu İran'daki başta Özbekler olmak üzere diğer halklarla olan sorunlar yoru-

cuydu. Kürtlerin Sünni oluşları Şii Şah İsmail için işi zorlaştırıyordu. Bu Sünni Kürt beylikleri İran'ın karşısında bir set, bir duvar oluşturdu. Ancak İran'la yaratılan bu yeni konum, Kürt feodalitesini hem aşiretsel ve hem de feodal parçalanmışlık yönünden daha da belirgin kıldı. Osmanlı ve İran Devletleri'nin çekişmeleri göreceli olarak Ermeni ve Kürt feodallerinin işine geliyordu. İki taraf da Kürtleri bir şekilde kullanmak istiyorlardı. İran, Karabağ bölgesindeki feodalleri statüleştirdi ve "Mirlik" olarak tanıdı ve bunlara "Melik" dedi. Başlarına Kürt feodallerini getirdi ve bunlar da İran'a bağlı Kürtlerdi. İran ve Osmanlı Devletleri böylece karmaşık bir şekilde Ermeni ve Kürt feodallerini parçalayarak yanlarına almaya çalıştılar.

Bunlara bakıp yeni bir soru aklıma geldi; Osmanlı Devleti Kürtlerin yarı özerkliklerini kabullenmek zorunda mıydı? Evet... Mirliklerin konumları, Osmanlı-İran karşıtlığı, Sünni-Şii karşı konumları ve Kürt feodallerinin somut konum alışları ve Osmanlı Devleti'nin Asya'ya yönelişi bunu gerektiriyordu.

Ancak bu konum Kürtler tarafından iyi kullanıldı denemez. Sünni Kürtlerin mezhepsel konumlarıyla, farklılıklardan hareketle zaman zaman ileri gittiler. Kürtleri birleştiren İdris-i Bitlisî'nin mektuplarında bunun işaretleri var. Öldürülen Kızılbaş Kürtlerin, Kızılbaş olmaları önemliydi o günlerde. Bu anlayış ve gelenek Kürtler arasında güçlendi ve uzun süre devam etti. Sınırsız bir Kızılbaş düşmanlığı toplumu sardı; doğaldır karşıtı da. Nitekim Kanuni'den sonra gelen II. Selim döneminde Şeyhülislâm Ebussuud Kürt kökenlidir ve Kızılbaşların öldürülmelerinde akıl almaz fetvalar verdi. Örneğin:

> *Mesele*: Kızılbaş topluluğunun şeriat kuralları uyarınca toplu olarak katledilmeleri helal olup, katleden gazi ve bu sırada Kızılbaşlar tarafından öldürülenler şehid olurlar mı?

El cevap: Kızılbaşlar'ın topluca öldürülmeleri helal olup, bu din uğruna yapılan büyük bir savaştır. Bu savaşta ölmek de şehidliğin en ulusudur.

Mesele: Kızılbaşların topluca katledilmeleri helal ise yalnızca onların İslâm Sultanına düşmanlık besleyip ileri giderek İslâm askerine kılç çektiği için midir başka nedeni de var mıdır?

El cevap: Vardır. Kızılbaşlar hem ileri gidip başkaldırmışlardır hem de kâfirdirler.

Mesele: İmamı Âzam'ın Kızılbaş sapkınları ile daha savaşa tutulmadan onların esir alınabilecekleri görüşünde olduğu söylenir. Buna göre; Kızılbaş kadınları esir alıp birleşmekle İslâm askerlerine güç ve kuvvet geliyor, din düşmanları ise güçsüz düşüp aşağılanıyorsa bu görüşe dayanarak hareket etmek şeriat kurallarına uygun olur mu?

El cevap: Olur...[13]

[13] Akt. Suat Parlar, *Türkler ve Kürtler*, Bağdat Yayınları, s. 283.

OSMANLI-KÜRT UZLAŞMASI VE SAFEVİLER

Anadolu'da yaşayan toplumlar, doğusunda bulunan İranlılarla sürtüşerek yaşadılar. Türklerin Anadolu'ya gelişinden sonra, İslâmlığın iç sorun ve gelişmesiyle Sünni Osmanlı ve Şii İran'ın tarihten gelen sürtüşmeleri derinleşti. 1514 Çaldıran Savaşı bu konunun bir evresi olmalı. Anadolu'lular doğudan gelen Türkmen boylarını sevmediler, Şiiliklerine de düşmanca baktılar. Sultan Süleyman'dan sonra Osmanlının doğu politikası ve genişleme arzusu sorun oldu. İran adeta kıskaca alındı. Doğuda Özbeklerde de İran karşıtlığı vardı.[14]

Kürtlerin Osmanlılarla uzlaşı kurmaları bu dönemle başlar. Doğu Anadolu ve Batı İran'da Şiilerin Sünni Osmanlılara ve bu arada Kürtlere karşı yayılmacı hazırlıkları başlar. Geleceğe ilişkin tedirginlik yaşanır bölgede.

Safevileri durdurma eyleminde diğer topluluklara iş düştüğü gibi büyük ölçüde Kürtlere de düşüyordu. Kürtlerin yaşamında önemli bir evre ve ayrışma yılları. Bir ölçüde Kürtlerin kaderini "Safevi yayılma korkusu" belirledi. Yoksa Yavuz Selim yaşamını, düşünce tarzını ve kardeşlerine karşı aldığı tavrı, Alevileri kıyımdan geçirmesini izlediğimizde, Kürtlere ve İdris-i Bitlisî'ye tanıdığı yeni ve toleranslı siyaseti tesadüf olarak kabullenmemek gerekir. Sert Yavuz'dan bu denli uzlaşmacı anlayış

---

[14] William J. Griswold, *Anadolu'da Büyük İsyan, 1591-1611*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2000, s. 2.

Kürt-Osmanlı (Türk) birlikteliğini sağladı. Anadolu'nun kaderi bu anlayışla belirlendi, doğal olarak Kürtlerin ki de. Safevi-Türk (Osmanlı) karşıtlığı arttı. İki toplum güvensizlik ve birbirlerini aşağılayan görüşlere sahip oldular. Bugün de becerisizlikleri anlatımda "Acemi" kelimesini kullanmak o yıllara dayanır. İranlı Farstır, Acemdir ve Acemistan'dır. Kürtler için durum daha zordu. Safevilere ve Osmanlılara da yabancıydılar. Dil, kültür ve yaşam biçimleriyle İranlılar yakın olsalar da, mezhep ve hanedanlık faktörleri her şeyi örter konum almıştı. Yönetenler tümden düşman olmuşlardı. Kürtlerin yaşamını ve geleceklerini belirleme de büyük etken oldu.

1660'lara gelindiğinde, yaşanan karışıklıklar ve istikrarsızlıklar Kürtlerin yaşamına giderek daha çok yansıdı. Kürt hanedanlıklarında kültürel ilerlemeler oldu, şair ve medreselerden daha çok söz edildi. Ancak Amasya, Tokat, Malatya ve Sivas'ta toplumsal huzursuzluklar da arttı. Celâli İsyanları'ydı bunlar. Bu, ayrı bir inceleme konusu, ayrıntılarına girmeyeceğim. Ancak, düzeni sağlamak isteyen Osmanlı kuvvetleri içinde Kürt ve Arapların sayısı oldukça çoktu. Kuzey Irak'taki İmadiye, Diyarbakır ve Cizre eyaletinden ve Kilis'teki Kürt Canbuladlardan gelen askerlerin toplamı büyüktü. Elbistan Kürtleri de vardı.[15]

Ama bilinen bir şeydir, Celâli güçleri içerisinde de çok Kürt vardı. Huzursuzluklar ve öldürülmeler Kürdistan coğrafyasında oluyordu. Kıtlık ve göçlerin olacağı belliydi. Kürt savaşçı Celâliler önem kazandı diyor tarihçiler. Kürtler Osmanlı-İran karşıtlığından bir ölçüde yararlandılar denebilir mi? Doğru tarafta ve yeterli şekilde organize olmuşlar mıydı bu yaşananlarda? Bu konudaki incelemelere ulaşamadım.

Osmanlı-İran çarpışmalarında 1600'ların başları önemli yıllardır. Halep-Kilisli Canbuladoğullarının beyi Canbuladoğlu

[15] A.g.e., s. 29.

Hüseyin Paşa'yı Osmanlılar idam edince Osmanlı-Kürt ilişkileri soğuk bir döneme girdi. Canbuladlar merkezi Halep olan bir devlet kurmak istiyorlardı.[16]

1516 yılında Osmanlılar Suriye'yi alınca, Kilis Emiri Canbuladoğlu Hüseyin Paşa'yı egemen olduğu yöreyi yönetmesine izin verildi. Üstelik Halep Beylerbeyi görevini de yüklendi. Yerel dengeler içinde ağırlık kazandı. Beyrut'taki Canbuladların kökenleri Kilis'ten gitme bu aşiret kabul edilir —Dürzi bir aşiret. Lübnan Sosyalist Parti önderi Velid Canbulad bu aileden. Osmanlı kumandan itaatsizlik nedeniyle beyi idam etmesi soğukluk yarattı ve ciddi "Canbulad İsyanı" oluştu.

> El-Kürdî denen Canbulad bin Kasım'ın ortaya çıkışından önce Canbuladoğlu ailesi hakkında bilinenler çok azdır. Bir söylentiye göre, Canbulad Enderunda yetişmişti. Bu, Kanuni Sultan Süleyman'ın saltanatının ilk yıllarına rastlasa gerek. Hıristiyan devşirmelikten gelmediği bir yana, soyunu Selahaddin ve Eyyubiler'e ve de Bağdat'taki Abbasi Halifeleri'ne bağlıyordu.[17]

Aynı eserde, 92 nolu dipnotta "can" Farsça "ruh" ve "pulad"ın da "çelik" anlamından geldiği yer alıyor.

Osmanlı paşası Çağalazade Sinan Paşa, Osmanlı kuvvetleriyle beraber olmada gecikmesi nedeniyle kızıp Van'a çağırdı Canbuladoğlu Hüseyin Paşa'yı. Sordu:

> Sana eyalet-i Haleb sefere zaman ile erişmek şartiyle verilmiş iken böyle avdetümüzden sonra mı gelürsün a'da üzerimize geldiği zaman niçün erişmedin? Kürt önder yetersiz özürler ileri sürdüyse de, Sinan Paşa hemen idamını buyurdu.[18]

---

[16] A.g.e., s. 46.

[17] A.g.e., s. 68.

[18] A.g.e., s. 85.

Bu dönemin ünlü ve binlerce Alevi öldürmesiyle bilinen Kuyucu Murat Paşa seferde iken Diyarbakır'da öldü. Kesilen başlarla kuyuları doldurduğu için bu adla anıldığı sık sık yazılır.

İdris-i Bitlisî "Korucu" mu?

16. yüzyıl başlarında ve 15. yüzyıl sonlarında Osmanlı-Safevi çekişmeleri ve rekabeti artmış durumda. İkisi de hanedan devleti. Kürtler arada sıkışmış. Ayrıca mezhep karşıtlığı, düşmanlığı arttırıyor. Kürdistan coğrafyasında irili ufaklı Kürt mirlikleri var; hatta bazıları küçük çaplı hanedan devleti sayılabilir. Siyasi ve coğrafi konumları onları güvencede tutmuyor. Kürt mirlerinin Osmanlı Devleti'ne ve Osmanlı Devleti'nin de Kürt mirlerine ihtiyacı var. Bölgede ayrıca Türkmen Akkoyunlu ve Karakoyunlu devletleri vardı. Kürt mirlerinde onları yönlendirebilecek İdris-i Bitlisî var. Günümüzde bazı Kürtler ona "korucu başılık" sıfatını uygun buldular. Kürdistan'daki, devletin paralı yandaşları ve savaşçıları olan Kürtlere benzetiyorlar. Yalçın Küçük, *Kürtler Üzerine Tezler* eserinde dönemi anlatırken değiniyor. Onun cümlelerinin arasından da anlaşılıyor; günümüzdeki anlatımlar Bitlisî'ye haksızlık içeriyor. Osmanlı Devleti'nin Kürt mirler üzerinde güçlü egemenliği yok. Ancak İran'ın var. Kürt mirlerini tutukluyor. Kürtlerde Safevi karşıtı bir durum oluşuyor.[19] Bilgili ve deneyimli İdris-i Bitlisî bölgedeki tüm yönetimleri çok iyi tanıyor. Kafasında, net olmasa da, bir "Kürt birliği" algısı var. Kürtlerin düzeyini ve projenin karmaşıklığını da müdriktir. Bu nedenle kotarılabilecek en azı düşünüyor Bitlisî. Bunun da Osmanlı yandaşlığı ile olabileceğini düşünüyor. "Osmanlı üst egemenliği" diyor buna Küçük, günümüzdeki üst kimlik, alt kimlik tartışmalarına benziyor. Kürtlerin de yarı-özerk kazanımları var.

---

[19] Yalçın Küçük, *Kürtler Üzerine Tezler*, Dönem Yayınları, 1990, s. 77.

Osmanlı Devleti'nin doğu tarafına genişleme ve güvenceye alması niyeti ile Kürt mirlerinin görece rahat etmeleri ve güven içinde olmaları örtüşüyordu ve bu nedenle Kürt mirleri ile Sultan Selim'in anlaşmaları kolay oldu. Kürtler bu gayelerinde bir ölçüde mesafe aldılar, ama Selim'in Kürtlerin kendilerinden bir Beylerbeyi bulmasında başarılı olamadılar. Dışarıdan bir Beylerbeyi, Bıyıklı Memet Paşa atandı. Parantezi kapatarak koşulları ve düzeylerini ve olayları tarihe bırakıyorum.

Üst egemenlik bir anlamda "üst kimlik" gibi algılanıyor günümüzde. Birlik kurmaları güç olan Kürt mirlerinin üçyüz yılı aşkın bir süreyi büyük savaşımlara girmeden birlikte yaşamış olmaları, özünde tarihi bir olgudur. Bir üst siyasi mekanizmaya dönüşememeleri ayrıca incelenmeli.

Bazı Kürt Hanedanlar ve Dini Önderler

Kürtler Müslüman olduklarından beridir İslâma hizmet eden bir toplum ve bireyler olarak büyük rol oynadılar. Selahaddin Eyyubi, Kadiri şeyhi Abdülkadir Geylani, Nakşibendi önder Mevlana Halid, Zağroslu Kürt kökenli Hallac-ı Mansur bunlardan bir kaçı. İslâm tarihinde önemli bir olay olan Emevi Hanedanlığının yerine Abbasi Hanedanlığını sağlayan Eba Müslimi Horasanî Kürt kökenliydi.[20]

İlginçtir, bu önemli olayın kahramanı Horasanî yeterince Kürtlerce ve Alevilerce tanınmıyor. Faik Bulut yazdı, Mehmet Bayrak'ın eserlerinde yer aldı. Kökenleri kadar bu dinsel önderlerin anlayışları önemli

Müslüman Kürt hanedanlara yeri geldikçe değinmek gerekir. Ancak, çalışmamın dışında tutuyorum bunları. Şeddadiler,

---

[20] Wadie Jwaideh, *Kürt Milliyetçiliğinin Tarihi, Kökenleri ve Gelişimi*, İletişim, Yayınları, 1999, s. 28.

Mervaniler, Hasanveyh (Hasnaviler), Annaziler (Ben İnaz), Eyyubiler. Tarihçiler bunları "devlet" olarak andılar.

17. ve 18. yüzyıllarda Anadolu'nun doğusunda ve kuzey Mezopotamya'da Kürt beyliklerinden küçük olanlar Osmanlılarca ortadan kaldırıldılar ya da büyük Kürt beyliklerine katıldılar.

19. yüzyıl ortalarında varlıklarına son verilen Kürt mirlerinin o güne dek Kürtlüğün bayrağını ellerinde bulundurmaları bitti ve artık seçkin olan yeni bir toplumsal katmanın temsilcileri olan şeyhler daha sıcak Kürtlük yanlısıydılar. Bir neden de, Kürdistan'ın kırsalında ve henüz kentleşmemiş ve Türkleşmemiş olmalarıydı... Dinsel ve dilsel olarak Osmanlılaşmış şeyhler Kürt kitlelerine ve köylülerine daha yakındılar.

Yapıları Jön Türk tipolojisine ters düşüyordu ve İTC bunlara karşı laik ve seküler nitelikliydiler. Devlet yönetiminde bundan olmalı, şeyhler, Abdülhamid'e yakınlık içinde, bürokrasiden çok Sultan'ı tercih ettiler.

Şeyhlerin Kürtlükleri bir ölçüde utangaçtı ve korku içeriyordu. Karizması olanları bunun dışında tutmak gerekiyor —Nehri Şeyhleri gibi. Nitekim İTC'li yöneticiler Süleymaniyeli Şeyh Said Berzenci'yi ve Barzanlı Şeyh Abdüsselam'ı öldürdüler. Daha sonranın Kürt milliyetçisi Şeyh Mahmud'un babasıdır Şeyh Said. Ünlü Molla Mustafa'nın ağabeyidir Şeyh Abdüsselam.[21]

[21] A.g.e., s. 215-16.

MİRLER VE ŞEYHLER

19. Yüzyılda Kürt Mirleri

19. yüzyıla gelindiğinde artık emperyalist döneme giren Avrupa burjuva devletlerinin Osmanlı pazarları nedeniyle kendi aralarında ve de Rusya ile menfaatleri giderek çatıştı. İmparatorluğun doğu bölgelerindeki yarı özerk mirliklerin de çatışan yararları vardı. II. Mahmud hem bu etkenler ve hem de artık eskiyen askeri, sosyal ve idari sistemin zorlamasıyla yeni bir döneme gelindiğini görüyordu.

Kürt mirlerin devlete doğru dürüst vergi verdikleri söylenemezdi. 19. yüzyıl başlarında Kürdistan'ın güney yörelerinden Süleymaniye'de Baban Hanedanlığı egemenlik sahalarını genişletme amacındaydı. Bu yöreyi ve sosyal mücadelelerini dile getirirken başkaldırıların süreç ve detaylarından çok, siyasi ve sosyal sonuçlarına değinmek istedim. Bu dar, hareketli ve savaşkan bölgede Baban, Soran ve BahdinanMirlikleri vardı. Komşulukları ve yaşamları dengelere dayanan mirliklerdi. Öneminden ötürü Batılılar burayı "Kürdistan'ın kalbi" olarak gördüler. Mücadeleler bu mirliklerin mücadelesiydi. Yukarı çıktıkça Hakkâri ve Bohtan Mirliklerinin egemenlik sahaları başlıyordu.

Revanduz Beyi Mir Muhammed 1815-20'lerde öne çıktı. Bazı tarih araştırmacıları ve özellikle Rus tarihçiler, Mir Muhammed'in bağımsızlıkçı bir Kürt hareketinin önderi olduğunu

yazdılar. Tarihe bu amaçları geçiren belge ve talep bulamadım. Kürt ulusalcılığını özendiren abartmalar da olabilir. Ancak henüz doğrulayamıyoruz. Yalnız Revanduz'da para (sikke) bastırdığını söylüyor aynı kaynaklar. Paraların bir yüzünde "El Emir Mansur Muhammed Bey" ve diğer yüzünde "Darbül Revanduz", yani Revanduz'da basıldı yazıları vardı. Bunları Sovyetler Birliği Bilimler Akademisi Doğu Bilimleri Enstitüsü ile Ermenistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti Bilimler Akademisi Doğu Bilimleri Enstitüsü birlikte *Yeni ve Yakın Çağda Kürt Hareketi* adıyla yayımladılar (Jîna Nû Yayınları, İsveç, 1991). Bir akademisyen grubu eseri hazırladı. M. A. Gasaratyan, Celilê Celil, O.İ. Jagalina, M.S. Lazarev ve Ş.H. Migoyan'dır bunlar. Emir-i Mansur, bağımsız emir demektir.[22]

Kavalalı Mehmet Ali Paşa gailesini atlatan Osmanlı Devleti 40 bin kişilik orduyla Reşit Paşa kumandasında Revanduz'a yürüdü. İran da yardımcı oldu Osmanlı ordusuna, 1836'da Mir yenildi. İstanbul'a gönderildi ve sonra öldürüldü. Reşit Paşa koleradan ölünce Osmanlı askeri birliklerini Hafız Paşa yönetti. 1839'da artık direniş yoktu.

Bundan sonra Bedirhan Bey'in Bohtan hareketi başlıyacaktır. Yine detaylarından kaçınarak Hakkâri Beyi Nurullah'ın ve Müks Beyi Abdal Han'ın Bedirhan Bey'in yanında yer aldıklarını biliyoruz. Cizre'de silah ve barut atölyeleri kurdu, kendine göre düzenli bir yönetime sahip oldu. Ermeni ustalar vardı yanında. Bazıları Bey'in çok adil ve bazıları da baskı ile düzeni koruduğunu söyler. Bir eşi Yezidi olmasına karşın, Yezidilere baskı yaptı ve binlercesini öldürdü.

Rusyalı akademisyenler Bedirhan Bey'i yüceltirler. Asuri Cemaatı lideri Mar Şamon ile ilişkileri iyi gitmedi. Batılılar, Asurilere ve Nasturilere yaptıklarından ötürü Sultan Abdülmecid'e

---

[22] *Yeni ve Yakın Çağda Kürt Hareketi*, Jîna Nû Yayınları, İsveç, 1991, s. 19.

baskı yaptılar. Kendisi de Nakşibendi olan Bey'e Nakşi önderlerden nasihat heyetleri gönderildi, etkin olunmadı. Hafız Paşa'dan sonra Osman Paşa büyük güçlerle Bedirhan Bey'in üzerine gitti. Yeğeni Yezdanşer de devletin tarafına geçince, Bey, esir alındı.

Kürt Mirleri İçin Demiryolu

Osmanlı Devleti'nde, 19. yüzyılın birinci yarısında Kürt mirliklerinin ortadan kaldırılmak istendiği ve mirliklerin de peş peşe başkaldırdıkları bilinir. Baban Abdurrahman 1806, Soran Miri Mîrê Kor Mihemmed 1836, Bohtan Beyi Bedirhan Bey'in 1846 isyanları ve Yezdan Şîr'in 1852-53 başkaldırısı en önemlilerdi. Sultan Abdülhamid yönetime geldiğinde, o yöreye asker göndermenin güçlüğünü yaşadı. Bu nedenle yüzyılın sonlarında Almanların Bağdat demiryolunu yapmalarına istekli davrandı ve Almanya'ya kolaylık sağladı. Yalnız askeri amaçları yoktu Osmanlı Devleti'nin, ekonomik arzuları da bir okadardı. Abdühamid, askeri amaçların altını çizerken, "demiryolları askerimizin çabuk hareketini temin edeceğinden büyük stratejik ehemmiyete haizdir ve bu bakımdan çok lüzumludur..." diyordu.[23] Bilindiği gibi Deutsche Bank Bağdat demiryolunu yapma imtiyazını 1902 yılında aldı.

Batılı, Batıcı ve Marksist olmak başka, ama Batıyı ve Marksizmi iyi bilmezseniz Doğuyu ve anlayışlarını bilemezsiniz.

Nehri Şeyhleri ve İslâmi Kürt Devleti

1939 Kasrı Şirin Antlaşması'ndan sonra Kürtlerin bir bölümü İran-Osmanlı sınırının iki tarafında, ama parçalı bir durum aldılar. Kürtler böylece ayrı düştüler. Sınırlar sıkı kontrol edildiğin-

---

[23] Murat Özyüksel, *Osmanlı Alman İlişkilerinin Gelişm Sürecinde Anadolu ve Bağdat Demiryolları*, Arda Yayınları, 1988, s. 62.

de ayrı düşmeleri daha belirgin oldu. Kürtler bu konumun yarattığı acıyı hep duydular. İstanbul ve Diyarabakır gibi kentlerdekiler ve aydınlar bu acıyı yaşamadılar. Daha çok Osmanlı Devleti'nin doğu yöresindekiler yaşadılar. Aynı aşiretin parçalanması ve bu parçalardan birinin İran ve diğerinin Osmanlıda olması ızdırap verdi. Yüzyıllar öncesindeki bu ayrımı ciddi şekilde yüreğinde ve bilincinde duyanlardan birisi de Nehri Ailesi ve Şeyhleri oldu.. Şeyh Ubeydullah, Kürtlerin İran ve Osmanlı Devleti arasında parçalı olarak yaşamak istemediklerini düşündü. 22 Eylül 1880 tarihinde İran'ın Urmiye Valisi'ne yazdığı mektupta bu anlayışı görüyoruz. Urmiye, Ubeydullah'ın yaşadığı Şemdinan'a yakındır.

Şeyh Ubeydullah'ın Urmiye Valisi İkbal Dewle'ye yazdığı mektup:

> Size gizlice yazmak zorunda hissediyorum kendimi. Size yazdıklarımın tümü doğrulardan ibarettir.
>
> Kürtler artık İran ve Türkiye arasında parçalı bir biçimde yaşamak istemiyorlar. Artık bu onursuz yaşamı kabullenmek istemiyorlar. Zaten şu ana kadar direnişleri hiç eksik olmadı.
>
> Kürtler artık birlik olmak istiyor. Eğer şartlar elverirse bir ulus halinde, bir devlet kurup onun çatısı altında yaşamak istiyorlar. Eğer birlik olabilirlerse kanımca bu İran'ın yararına olur, Türkiye'nin değil. Ama bir şartla; eğer İran Şahı onları merhametle gözetirse.
>
> Eğer Kürtlerin şansı yaver giderse, dirlik ve düzenlerini kurup huzur içinde yaşayabilirlerse, o zaman Şah rejimi daha da güvende olur.
>
> Aşağıdaki hususları tarafınıza iletmeyi üzerime bir vazife olarak görüyorum.
>
> Eğer bugün İran'da yaşayan ve Türkiye'deki Herki aşiretinin bir kolu olan Şikak aşiretinin yaptıklarını tüm Kürtlere mal edersek haksızlık olur. Bu bakışı değiştirmemiz gerekir artık.

> Bu tür olumsuz gelişmelerin önü alınmalı ve dolandırıcıların başkaldırmasına fırsat verilmemelidir.
>
> Kürtler artık onursuz baskıları kabul edemez.
>
> Size bunları açmamın sebebi, İran'a olan sevgimden kaynaklanmaktadır. (28 Şevval 1297 [22 Eylül 1880])[24]

Şeyh Ubeydullah'ın ikinci mektubundan paragraflar alıyorum. Bu mektup 23 Eylül 1880 tarihli. Aynı duygu ve istemler var. Vali'ye samimi duygular gönderiyor ve İran'dan yardım ve anlayış bekliyor Şeyh Ubeydullah.

> Sanırım sizler de biliyorsunuz ki yeryüzünde Kürtlerden daha fazla onuru çiğnenmiş, adı lekelenmiş başka bir millet yoktur. Kürtler İran ve Türkiye arasında paylaşılmış 500 bin haneden oluşmaktadır.
>
> Kürtleri egemenliği altında bulunduran devletler, onların taleplerine kulaklarını tıkamışlardır. İyileri kötülerden ayırma gereğini duymamaktadırlar. Kürtler sonunda şu kanaate vardı: Onlar da tüm halklar gibi tek ulus olma hakkına sahiptir. Bundan ötürü de birleşip Kürdistan'ı kurarak tek devlet çatısı altında yaşayıp üzerindeki kötü imajı silmeleri gerekir...[25]

Şeyh Ubeydullah anlayışını ve hareket öncesi ruh yapısını ABD'ye iletmek istedi. Buna önem verdi. Batı dünyasının böylece Kürtlerle ilgilenmelerini bekledi. Bu amaçla ABD'nin Urmiye Konsolosu'na mektup yazdı:

> Lütfen içten selamlarımı ve iyi dileklerimi kabul buyurunuz. Molla İsmail'i gizlice size yollayıp amaçlarımız konusunda sizi bilgilendirmek üzerime bir vazifedir, bunu böyle bilmenizi isterim.

---

[24] Celilê Celil, *Kürt Halk Tarihinden On Üç İlginç Yaprak*, Evrensel Basım, 2007, s. 40-41.

[25] A.g.e., s. 55.

> Sizden rica ediyorum. Kürdistan'da gelişen olaylar, olayların temel motifleri ve küçük oğlumun (Qadir Ağa) Seblax'a neden gitmek zorunda kaldığı konusunda lütfen İngiltere hükümetini bilgilendiriniz.
>
> Sanırım sizler de biliyorsunuz ki, Kürtler 500 bin haneden oluşan ayrı bir halktır. Gelenekleri, görenekleri, din ve diğer özellikleriyle başka milletlerden ayrıdır.
>
> İran ve Türkiye'de yaşayan Kürt ileri gelenleri ve din büyükleri, birlik olma ve devletlerin dikkatini Kürdistan'ın bu gerçekliğine çekmeyi uygun görmüşlerdir.
>
> Biz ayrı bir ulusuz, kendimizi idare etmek istiyoruz. Diğer tüm uluslar gibi aramızdaki kötü kişileri terbiye etmek ve iyi bir imaja sahip olmak istiyoruz. Bu adımları atmaya ve diğer ulusların hakkına hukukuna riayet etmeye hazırız.
>
> Avrupa halklarının dikkatini Kürdistan'ın mevcut durumu üzerine çekmek ve yukarıda bahsettiğim çelişkileri ortadan kaldırmak için oğlum Seblax'a gitti. Kürtler artık bu onursuz koşullarda yaşayamaz, bu devletlerin yaptıklarını sindiremezler.[26]

Burada adı geçe Qadir İstanbul Ayan Başkanı olan Seyyid Abdülkadirdir, Seblax da Mahabad kentinin diğer adıdır.

Bunlara bakarak zaman zaman değindiğim gibi, Şeyh Ubeydullah Nehri'nin modern Kürt milliyetçiliğinin ilk önderlerinden birisi olduğunu söyleyebiliriz.

Tez: Kürtlerin İran, Osmanlı, Rusya devletlerinin arasında sıkışmışlığında her üç devlet Kürtlerden yana olmadı. Hep Kürtleri birbirleri aleyhinde manipüle ettiler. Taraflar Sünni ya da Şii olmaları ya da komünist ve burjuva rejimli olmaları ancak ikincil öneme sahip oldu ve manipülasyon da bu devletlerin işine yaradı. 1880 Şeyh Ubeydullah hareketi güzel bir örnektir.

---

[26] A.g.e., s. 44.

Kürt Feodaller ve Büyük Devletler

Bedirhan Bey ailesinin çocuklarından Rusya'nın yardımıyla eski yapılarına benzer bir iktidar bekleyenler vardı. Çabaları bu yöndeydi. Kâmil ve Abdurrezak Bedirhan Beyler gibi Ağrı ve Kars yöresinde Şemseddinof Kürt aristokrat ailesiyle ileri ilişkileri vardı Rusya'nın. 1917-18'lerde Rusya'nın Kürtlerle ilgilenmeleri İngiltere ve Fransa'yı da bu yönde yoğunlaştırdı. Kürdistan'ın güneyi askeri olarak bu iki devletin kontrolundaydı. Acaba Mekke Şerifi ile yapılan görüşmeler Kürtlerle de yapılamaz mıydı? Ama Kürtlerde bir "Şerif Hüseyin" yoktu henüz... İngiltere ve Fransa Kasım 1917'de "Arabistan Araplarındır" dediğimiz gibi, "Kürdistan Kürtlerindir" demeliyiz diye raporlar aldılar askeri yetkililerden.[27]

Kürt önde gelenleri İngiliz, Fransız ve Rus yetkililerle "ciddi" ve istikrarlı ilişkiler kuramadı bu yıllarda. Kürdistan'da iç dinamizm zayıf olunca, gözler dış güçlere çevrilmişti. Onların arzu ve menfaatları belirleyici olacaktı. Aşiret yapılı Kürt toplumunda sosyal, siyasal ve her alanda kopukluk ve iletişimsizlik ve "ciddi" sayılabilecek örgütsüzlük söz konusu. Kürdistan'da "Kürtler" yok; "Kemalistler" vardı örgütlü olarak. İstanbul'daki Kürt milliyetçileri ya bunu görmüyor ya da daha doğrusu, yapabilecekleri güce sahip değillerdi.

Bu Kürtler Osmanlı Devleti'nin iyi yerlerinde görev almışlardı, Osmanlılıktan kopmamışlardı ve Osmanlı yurtseverleriydiler. Doğup büyüdükleri Kürdistan'dan kopuk ve İstanbuldaydılar; artık eski yurtlarındaki iktidarları yoktu, hepsi de kıskançlık ve sürtüşme duyguları taşıyorlardı. Bunu İngiliz ve Fransızlar da biliyor ve belgelerinde söz konusu ettiler:

---

[27] Fransa Kara Kuvvetleri Tarih Bölümü Arşivi. 7 N 762. Genel Rapor. Ek no: 1 Rusya'daki Fransız Askeri Heyeti, 22 Ekim 1917. Aktaran Daniel Menty, *Studia Kurdica*, 1985. No: 1-3, s. 39.

Kürt milliyetçisi olarak açıkça tanınandan Kürt asıllı halis Osmanlı yurtseverlerine kadar giden bu beyliksiz prensler, askersiz komutanlar Osmanlı Devleti'nde bakan ya da yüksek dereceli memur olan ve ailesel ya da kişisel sürtüşmelerin derin bir şekilde böldüğü Constantinople'deki Kürt külübünü oluşturan bu insanların en azından bir ortak yanları vardı: I. Dünya Savaşı sonrası Kürdistanı'yla artık çok uzak ilişkiler içinde olmaları. Çoğunlukla Abdülhamid siyasetinin ürünleri olan bu insanların büyük bir kısmı Osmanlı devlet çarkıyla bütünleşmişlerdi. Siyaset anlayışları sınırlıydı ve gönül alıcı vaatler ile kapalı tehditlerin ustaca karıştırıldığı gizli toplantıların dışında bir siyasi eylem tasavvur edemiyorlardı. Osmanlı İmparatorluğu'nun yenilgisi ve bu dönemi allak bullak eden olaylar onları Osmanlılık bağlarından kurtarıyordu. Bu zevat, Wilson'un milliyetlerin kendi kaderlerini kendilerinin tayin etme ilkelerini çok iyi biliyordu ve onlara büyük bir önem veriyordu. Bu ilkelerin onlar açısından anlamı açıktı: Her halkın kendi ırkından yöneticiler tarafından yönetilme hakkı, yani onların Kürdistan'ı yönetmeye tartışmasız hakları.

Bununla birlikte, onlara kişisel çıkarları peşinde koşan, obur kişiler gözüyle bakmakta da tamamen yanlış olur. Çoğu Kürt ulusunun durumuna derinden üzülüyor ve bunun düzelmesini samimiyetle temenni ediyordu. Sadece, kafalarında kendi öz çıkarları ile Kürdistan'ın çıkarları arasında ne çelişki hatta ne fark olabileceği fikri yoktu. Örneğin müttefik devletlerin tüm ileri gelen şahsiyetlerini mektup ve dilekçe yağmuruna tutup ünlü atalarının toprak ve mülklerinin iadesi talebinde bulunan Bedirhan ailesi üyeleri, hemen para peşinde koşan sıradan asilzadeler olarak etiketlendirilmemelidirler. Atalarının servetinin iadesiyle hem Bedirhan ailesi mali yönden rahatlamış olur hem de Kürdistan'ın bir parçası

yeniden kendisine şan vermiş bir sülalenin hakimiyetine girip, kurtuluş yolunda ilerlemiş olur. [28]

Bu saptama incelemeye değer. Daha sonra Mahabad Cumhuriyeti hareketinde 1946'da görüldü; Kadı Muhammed'in yanındaki, hatta kurduğu hükümette yer alan bazı Kürtler Tahran'dan kopmamışlardı ve köprülerini koruyorlardı. 1961 Molla Mustafa hareketinde de, az da olsa Bağadat'la ilişkilerini koruyanlar vardı.

Günümüzde ise, değişik konaklardan geçip gelen Kürt toplumu, Mesut Yeğen'in dediği gibi, bir yandan asimile olurken bir yandan da Cumhuriyete yabancılaşıyorlardı.[29]

Osmanlı Devleti'nde Kürt Aşiretlerinin Yerleşik Düzene Geçiriliş Süreci

Osmanlı Devleti'nde Kürt aşiretlerinin yarı göçebe oldukları 17. yüzyılda toprağa yerleşmeleri peyder pey oldu. Hatta Diyarbakır Eyaleti Kürtleri yazları hayvanlarını Bitlis yaylalarına götürür ve sonra ovaya inerlerdi. Badıllı Aşireti de böyleydi. Malatya Kürtlerinden bazı aşiretler de Suriye çöllerine inerlerdi kışları.[30]

Yaylak-kışlak tarzındaki yaşam biçimi bu Kürtleri tarımdan çok hayvancılık uğraşısına çekiyordu. Kürt aşiretlerinin ve dağınık Kürtlerin yerleşik hale dönüşümü iki şekilde oldu. Biri kendiliğinden ve diğeri de hükümetlerin, yöneticilerin baskıla-

---

[28] Hindistan Dairesi Arşivleri (İndian Office) L/PS/10 781 İstanbul'daki Britanya Yüksek Komiserliği'nin Foreign Office'a 8 Eylül 1919 tarihli telgrafı. *Studia Kurdica*, 1985. No: 1-3, s. 42-43, dipnot: 18-19.

[29] Mesut Yeğen, *Müstakbel Türkten Sözde Vatandaşa: Cumhuriyet ve Kürtler*, İletişim Yayınları, 2006, s. 24. Yeğen'in belirttiği şekilde, bu çelişki ve değişimle Kürt sorunu, "sorun" olarak yaşıyor.

[30] Cengiz Orhonlu, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Aşiretlerin İskânı*, Esen Yayınları, 1987, s. 19-21.

rıyla. Yerleşik yaşama eğilimin ekonomik ve psikolojik nedenleri vardı.

Doğuda Kürt illerindeki Rişvan Aşireti 17. yüzyılda yerleşik topluma müsaitti. Şimdi Orta Anadolu'da Haymana, Kulu, Cihanbey ve Kırşehir dolaylarında geniş bir Rişvan Kürt kitlesi var. Bu yüzyılda batıya göçenler olmalı. Bu yıllarda Kilis Kürtlerinde de aynı eğilim görülür. Şeyhlû, Amikî, Okçu, İzzeddinli Aşireti gibi. 1600'lü yılların ikinci yarısında Hüsni Mansur — Adıyaman'da yerleşen Rişvanlılar bu değişim dönemlerinin insanlarıdır.[31] Yerleştikleri yeni yerler ve kentler canlı ve daha renkli havası bu Kürt aşiretlerini yerleşikliğe çekti. Bu aşiretler kentlerin önce dış mahallelerine yerleştiler ve zamanla hayvancılığı bırakıp küçük ticaret işlerine karıştılar. Bu yarı göçebe Kürtlerin bir kısmı Adana kenti ve çevresini tercih ettiler. Kökenleri eski Kürt aşiretlerinin çocukları olan Adanalılardır bunlar. Yaşar Kemal'in romanlarına yansır.

Anadolu'daki iskânlar ve Doğudan Orta Anadolu'ya göçen ve göçürülen Kürtler bunları çoklukla 17. yüzyıl sonlarında yaşadılar. 1691-96 arasında devlet, iskânı gerçekleştirmek istedi ve ardından bu anlayış ve eylem sürüp gitti. Ekonomik nedenler, savaş yılları, sosyal huzursuzluklar bunu yarattı. Doğu Anadolu'nun batı yörelerinde, Suriye'de karışımlar oldu. Diyarbakır yöresindeki aşiretlerin yerleşik toplum düzenine geçmeleri istendi. Dümbüli (Zaza) Aşireti Diyarbakır bölgesine yerleştirildi.[32]

Milli Aşireti ise Mardin-Viranşehir'de yaşıyordu. 1707'de yerleşik hal aldılar. Yine bu arada Nusaybin ve Mardin'de harap köy ve yerlere Mekri Aşireti yerleştirildi 1734 yılında. Sivas yöresinde de Kâvilli ve bazı aşiretler 1719'da yerleştirildiler. Erzu-

---

[31] A.g.e., s. 35.

[32] Divan-ı Hûmayûn Mühime Defteri No: 112, s. 360. Aktaran C. Orhonlu, a.g.e., s. 110.

rum Eyaleti'ne bağlı BeyazıtSancağı'nda da bazı aşiretler yerleşik hal aldılar 1716'da. Aynı dönemde tümü de Hûmayûn Mühime Defteri'ndeki fermanlarla yerleşik hal aldılar, no:115, 140, 129'da kayıtlıdır bunlar.

19. yüzyılda ise Halep ve Güneydoğu Anadolu yöresindeki Arap ve Kürt aşiretleri arasında huzursuzluklar nedeniyle hükümet, aşiretlerin yerleşimlerine müdahele ve göçertmelerde bulunur. 1831 yılına dek Rişvan Aşireti'nin Konya ve Ankara'daki uygun boş arazilere yerleşmelerine devam edildi.

III. Ahmet döneminde Sadrazam İbrahim Paşa (Nevşehirli İbrahim Paşa) doğduğu köyü 1727 yılında, kasabaya dönüştürdü. Bu kasaba Nevşehir'dir. Kentin şen ve dikkat çekici olmasına çalışıldı. Türkmen Aşiretleri'yle birlikte "Kürt Mihmatlı" Aşireti'ni de iskân etti. Aksaray'ın kasaba ve köyleri de yapılanmaya eklendi. Ayrıca "Karaca Kürt" Aşireti iskân edildi. Günümüzde kalabalık, Kırşehir ve Nevşehir arasında geniş bir alanda yerleşikler. Soruldukta, "Biz Karaca Kürdüz" derler; soylarının Kürt olduğunu ifade ederler. Kürtçe konuşmazlar. Ünlü politikacı Osman Bölükbaşı bu Karaca Kürtleri'ndendi. Orta Anadolu'da doğal asimilasyon etkili olarak devam ediyor. Özellikle Kırşehir, Nevşehir, Yozgat ve Niğde arasındaki yörede bu süreç son yıllarda uyanan insanların karşı durmalarıyle süreç rahat yürümüyor Zaten 18. yüzyılda Türkmen ve Kürt aşiretler aynı dönemde yan yana iskân edildiler. Bir taraftan aşiretler iskân edilirken Kürt illerinde ve Kürtler arasında, özellikle dağlık ve kırsal alanlarda düzen sağlanamıyordu. 1866 yılında aşiretleri baskı ile iskân etme yöntemi ele alındı. Sivil ve asker yöneticilerden oluşan komisyon bunu yürütecekti. Aşiretleri ikna ederek ya da baskı yaparak hareket edilecekti. Çukurova, Kozan, İslahiye ve Halep'in kuzeyi çalışma alanıydı. Yaşar Kemal'in romanlarında da söz konusu olur. Eleşkirt, Beyazıt'tan Sürmeli Memet Paşa Kürt aşiret birlikleriyle devletin yardımına

gelir. Sürmeli Memet Paşa'nın dengbêji (ozanı) Evdalê Zeynikê'nin türkülerine konu olur. Bazen "Kozan" ve bazen (Hozan-Xozan) olarak geçer.

"Hassa", "Osmaniye" kasabaları kurulur ve yerleşikleşir insanlar. Fırka-ı İslahiye, yani "Islah eden askeri birlik" vapurlarla İskenderun'a getirildi ve aşiretlere müdahele ettiler. Beyazıt ve Eleşkirt'ten Kürt aşiretleri yardıma çağrıldı. Yerleşik topluma geçişte bunlar yaşandı.[33]

Kürt toplumunun ve bireylerinin toprak sahibi olmaları başlıbaşına büyük bir öneme sahiptir. 1858'de Arazi Kararnamesi ilanı Osmanlı ve özellikle de Kürtlerin yaşamında önemli bir evredir, tarihi bir dönemeçtir —İnsanların toprak sahibi olmaları ve onu işlemeleri. Elbette çok az kimseler bu olanağa sahip oldu, ama yine de ileri bir harekettir. Kemal H. Karpat bunu gerçekleştiren Abdülmecid Han'a İkinci Kanuni diyor.[34] Böylece üretim artacak ve üretim artınca alınacak vergi yükselecekti. Devletin arazisi çeşitli nedenlerle özel arazi haline dönüşüyordu zaten. Toprağı işlemenin yaratacağı kişilik dönüşümü de önemliydi.

Bu değişimler Kürdistan'da yapısal ve toplumsal değişiklikler yaratacaktı. Büyük mirlerden kurtulmanın üzerinden yeterince zaman geçmemişti, bir daha bunların geri gelmemesi arazi sahiplerinin artması ile olurdu. Böylece ekonomik ve sosyolojik olarak, "orta" arazi sahiplerinin etkinlikleri söz konusu olacaktır.

Osmanlı Devleti'nin uyguladığı bir iskân politikası vardı. Coğrafi ve demografik durumuna göre fethettiği ve egemen ol-

---

[33] C. Orhonlu, a.g.e., s. 115-116.

[34] Kemal H. Karpat, *İslâm'ın Siyasallaşması*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2001, s. xxı.

duğu her yerde uyguladı bu anlayışı. Bununla dinsel, etnik ve siyasi nüfus yoğunlaşmalarının önü alınmak istendi.[35]

Suavi Aydın'ın belirttiği ve Fuat Dündar'ın anımsattığı gibi, İTC daha çok Osmanlı Devleti'ni kurtarma düşüncesini taşıyan entelektüeller eliyle kuruldu. Ancak daha sonra Selanik ve Makedonya'da askerlerin oluşturduğu militan bir İTC oluştu. İki anlayışın, ortak yanlarından çok farklı anlayışları var. Akla geliyor, Türkçülük ve azınlık Osmanlılarla ilişkiler, bu ikincilerin cemiyeti/partiyi ele geçirmeleriyle oldu demek doğru bir tespit olmalı. Osmanlı Devleti'nin parçalanışı ve çöküşü de böyle oldu. Selanik örgütünün 505 üyesinin 309'u subaydı diyor Dündar.[36] Birincilerin elinde olsaydı Cemiyet, Kürt milliyetçiliğinde izlenen yolu ne ölçüde etkilerdi sorusu düşünülmeye değer. İTC'li Kürtlerin sayıları da bununla ilintili olarak azaldı. Oysa yaşam bu anlayışın tersini düşündürdü. 1913 Balkan yenilgisi ve 1913 İTC ve Enver Bey'in darbesinden sonra Balkanlar eski önemini kaybedecek ve Anadolu düşünülmeye başlanacaktı. Benzeri düşünceyi Dündar da anımsatıyor.[37] Oysa Anadolu, Mezopotamya ve Kürdistan o yıllarda dikkatlerden biraz uzak tutulmuştu. Öyle ki, 1908 Meşrutiyetinin ardından genel af düşünülüyordu. Sultan'ın buyruğunda, "Kürdistan'daki suçlulara af" terimi geçtiğinde; Kürdistan coğrafyasından nerelerin kastedildiğine İttihatçılar karar veremedi.[38]

---

[35] Fuat Dündar, *Modern Türkiye'nin Şifresi: İttihat ve Terakki'nin Etnisite Mühendisliği (1913-1918)*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2008, s. 42.

[36] A.g.e., s. 54.

[37] A.g.e., s. 65.

[38] A.g.e., s. 65.

Kürt Mirliklerinin Gerileme Dönemi

1400'lü yılların ikinci yarısında Kürtler bariz bir şekilde gerilemeyi yaşadılar. Oysa toplumsal ve Kürdî yaşamları o dönemin koşullarında iyi bir düzeydeydi. Kürt medreseleri, cami, köprü, yol ve konakları, hanları iyi biliniyordu. Kürt dokuma sanatları, halıcılık ve Diyarbakır ipekçiliği de öyle. En önemlisi de, Kürt edebiyatı ünlü ve çağdaş şair, düşünür ve âlimlere sahip oldular. İslâm dünyasında "Kürdî" lakaplı şair ve âlim çok. 1500'lere yaklaşıldığında yaşanan gerilik edebiyat ve medrese yaşamında etkili olmadıysa da, diğer alanlarda gerileme yaşandı. Kürtler başka bölgelere göç ettiler, ya da Osmanlı ve İran yönetimleri tarafından göç ettirildiler. Gerileme en çok da Kürtlerde oldu. Peki, gerileyişlerin objektif nedenleri neydi?

Birisi, tarih boyunca Osmanlı ve İran devletlerinin arasında bölünmüşlüğe bağlı olarak savaşların ve sürtüşmelerin yaşandığı bir coğrafyada olmalarıdır. Yakın tarihimize yansıyan yanları var. Kürdistan bu bölgede coğrafi birliğini korumada güçlük çekti. Daha da önemlisi kolayca görülmüyordu; dünyadaki gelişim ve değişimlere bağlı olanıydı. Batı dünyası ile Uzak Doğu ve Asya ile olan ilişkiler, İpek Yolu ile oluşuyordu. Bu yolun önemli bölümleri Kürdistan'dan geçiyordu. Kültürel, ticari ve diğer yönleriyle önemliydi İpek Yolu. Marko Polo bu yolla Kürdistan'a geldi ve gördüklerini yazdı. Bu dönemde bu ulaşım yolunda değişikliğe neden bir olay dolayısıyla Kürtlerin ekonomileri çok etkilendi. Neydi bunlara neden olan yeni olgu? 1497'de Vasco da Gama, Ümit Burnu'nu aşarak Avrupa'yı Asya'ya bağlayan yeni yolu buldu. Tarihin seyrini değiştiren bir olay... Ticaret kervanları kısa sürede değerden düştü, taşımacılıktaki yeni gelişm bu yolla egemen oldu. Bu olgu ve ilişki gerektiği kadar dile getirilmez.

Taşımacılık ve ticaret, karayollarından deniz yollarına doğru bir ağırlığa sahip oldu. Kürdistan'la birlikte Ortadoğuyu etkile-

di. Kürdistan ekonomisindeki tüm yapılar bundan nasibini aldı. I. Dünya pazarlarıyla ilişkilerde yaşanan gerileme iç pazarlardaki gerilemeye neden oldu. En çok dokumacılıkta görüldü gerileyiş. Gerilemenin sosyolojik olarak Kürt orta sınıflarında görüldü etkileri. Elbette bu bir nedendir, başka nedenleri de hesaba katılmalı. Şii Safevi Hanedanlığı ile Sünni Osmanlı Devleti arasında mücadele ve rekabet Kürtleri etkileyen büyük nedendi. 1514 Çaldıran Savaşı'nda Kürtler iki devlet arasında acılar yaşadılar. 17 Mayıs 1639'da Kasrı Şirin'de Kürdistan'ın parçalanışı resmiyet kazandı. Safevi Şah İsmail, Kürt beylerini Hoy'da tutuklayıp yerlerine Kızılbaş kumandanları atadı. Kürdistan'ın yıkımı önü alınmaz bir hal aldı.[39]

Safeviler Kürtleri çokca göçürttüler ve bazı feodalleri hizmetlerinde kullandılar. Şerefname, ilk Kürt tarihi, bu dönemde Farsça yazıldı. "Dım Dım Destanı", 1608 tarihinde Fars Safevi Hükümdarı I. Abbas'ınUrmiye'nin 203 km güneyinde gerçekleştirilen öldürülme ve zorbalığı dile getirir. Bradost Beyi Lep Zerin'in başına gelenlerdir yapılanlar. 1524'de Şah İsmail ölünce, Kürt beyleri yurtlarına döndüler ve Osmanlıları desteklediler.[40]

1516'da İdris-i Bitlisî aracılığıyla Kürt mirler Osmanlı Sultanı ile geniş bir özerklik elde ederek anlaştılar. 1509'da Tokat'taki Celali İsyanı ve Osmanlı Kuyucu Murat Paşa'nın yaptıkları iyi biliniyor. Yukarıda değindim, Kürdistan'daki çöküş edebi alanda görülmedi. Ahmedê Xanê, Şerefhanî Bitlisî iki örnek olarak verilebilir. 16. ve 17. yüzyıllarda Kürt kültür ve sosyal yaşamında yıkım göreceli derin olmadı. Kürt mirlikleri canlı ve tarihe Kürt oluşumu olarak geçtiler, ancak yıkımlar çok dikkate alınmadı. Belki de bundandır, Kürt uluslaşma süreci gelişmedi ve

---

[39] Mehrdad R. İzady, *Kürtler: Bir El Kitabı*, Doz Yayınları, 2004, s. 112-13.

[40] A.g.e., s. 115.

bu Mirliklerden bir devlet oluşmadı. Bu algı ve analiz incelemeyi gerektiriyor.

19. yüzyıla gelindiğinde Kürtlerin sosyal ve siyasal yaşamlarında bazı olgu ve değişimler dikkat çekti. Süleymaniyeli Mevlana Halid Ortadoğu'da Nakşibendiliğin gelişmesinde önemli bir işleve sahip oldu. Önemli Kürt din önderleri arasında Nakşibendi tarikatı yayıldı. Tarikat, "teceddüd" öneriyordu, bir tür yenilik içeriyordu. Yine Osmanlı-İran, Rusya-İran ve Rusya-Osmanlı savaşları önemli sonuçlara neden oluyordu. Gelişmeler bu arada Kürt toplumuna da yansıdı. Rusların Kafkasya'ya inişleri ve komşu Osmanlı ve İran'la savaşları bazı göçürülmelere ve feodal yöneticilerin taraf seçmelerinde rol oynadı. Ruslarla birlikte yeni fikirler de tartışıldı göreceli olarak. Kürtlük duygularında artma oldu. Modern fikirler de söz konusu. Örneğin Ahmedê Xanê'nin etkisinde kalan ünlü Kürt şairi Hacî Kadirî Koyî bunlardan biri. Lâik, modern ve eşitlikçi değerleri öne çıkaran şiirleri aydınlar ve gençler arasında yayıldı. Ancak, kabul edelim, bir azınlık aydın grubun sınırlı etkinliğiydi bunlar. Koyî türü aydınların büyük handikapları, halkla bütünleşmemeleri ve dar bir çevrede etkili olmalarıydı. Birçokları Avrupa'ya gittiler. Koyî ve O'nun gibi düşünenler, "Bağımsız Kürdistan" amaçlıyorlardı, bu görüşler o geri ortam ve bilinç düzeyinin yetersizliğinde yadırganıyordu çoğu kez. Yalnız Hacî Kadirî Koyî oldukça etkili olabildi.

19. yüzyıl ilk yarısında Mir Muhammed ve Bedirhan Bey'in başkaldırıları ve sonrası Kürtlük duygularını arttıran olaylar olarak kabul edilir. Olumlu ve olumsuz yanlarıyla Hıristiyan misyonerlik çabaları da Kürtlük duygularını etkiledi.

Yaşam ilerledikçe ve değiştikçe etnik ve sosyal yaşamda da yenilikler yaşandı. Koyî türü aydınlar arttı, ilk Kürt gazetesi "Kürdistan"ı yayımladılar, Kürt matbaaları ve yazını başladı ve I. Dünya Savaşı ve ardından savaş kaybedilince, Kürt siyasi ör-

gütü Kürdistan Teâli Cemiyeti (KTC) ve gençlik örgütleri kuruldu.

İnsanların izahı güç yanları var. Ağrı İsyanı önderi İhsan Nuri Paşa bir kurmay subay, yüzbaşı. Kürt toplum tarihi ve sosyal yapısı üzerinde, I. Dünya Savaşı sonrasında, KTC yayın organı olan *Jin* dergisinde yazıları yayımlandı. ABD Başkanı Wilson prensiplerini ve Kürtlerin konumlarını ele aldı. Kürtlerin İranlılarla Aryen ırkına mensup olduğuna inanırdı, ırkdaş bulurdu Farsları. Bu iddiaları içeren kitabından başka, *Ağrı Dağı İsyanı* eserinde de, birkaç yerde bu tezini yineler. Bundandır İranlıların Kürtlere kötülük yapmayacaklarını düşünüyor. Beklediği olmuyor, Türkiye Cumhuriyeti Ağrı Dağı'nı İranlıların yardımıyla ablukaya alıyor ve kanlı bir şekilde isyana son veriyor. İhsan Nuri hayıflanır.

> Başında da belirttiğim gibi, biz Kürtler en saf, en eski İran-Aryenleri olarak kendimizi biliriz. İran tarafından bize karşı bir düşmanlık beklemiyorduk. Bu nedenle, Mako kumandanının yardım edeceğine inandık. Ayrıca, uzun zamandır kimseyi İran'a bırakmadıkları için, yiyeceğe çok ihtiyacımız vardı. Çok memnun ve minnettar olduk. Büyük bir kervan hazırlayarak, sevinç içerisinde İran'a gönderdik. Fakat bizi aldatmışlardı. Artık bir daha kervanın yüzünü görmedik. İran'da yakalanmışlardı.
>
> MakoFermandarı, kendisi ile aynı ırktan olan bize, bu saldırıyı gizlice bildireceği yerde, bizi aldattı. İran'a kervan gönderme vesilesi ile bir miktar savaşçıyı da elimden çıkardı. Bununla da kalmayarak, bundan birkaç gün önce İran'dan sürülen Kızılbaşoğlu Aşireti'ni de —o zaman Türkiye'ye geçen bu aşireti, özgürlük savaşında, Ağrı'nın kuzeydoğusuna yerleştirmiştim— çeşitli vaadlerle, gönüllerini alarak, İran'a geri çekti. Ve Ağrı'nın bu kesimi savunmasız kaldı...
>
> ...Savaşın ikinci günü doldu. Her iki taraf da kendi hesabına savaşın durmasına razı idi. Üçüncü gün atalarından kalma

fedakârlıklarını göstermiş, çok şiddetli ve kanlı bir savaşa girmişlerdi. İşte o zaman, İran sınır karakolunun bulunduğu Ayıbey yönünden, önce top, ardından tüfek ve mitralyöz sesleri yükseldi. Bizim için, İran askerleri ile de, bir yandan çatışmak çok kötü olacaktı. Ben, bu durumun bir yanlış anlama sonucu meydana geldiğini düşünerek, meseleyi halletmek için, o yöne doğru gittim. Oraya vardığımda, Türk kuvvetlerinin İran tarafından Ağrı'ya arkadan saldırıya başlamış olduklarını kendi gözlerimle gördüm...

İran Devleti, Türkye Cumhuriyeti'nin isteği üzerine, Kürt milli kurtuluşçularını, yani İranîAryen ırkını ortadan kaldırmak için, Ağrı'nın arkasına düşen topraklarını Türk ordusuna verdiği anlaşılıyordu. (...) İran yurtseverlerinin gözleri önüne seriyorum...[41]

Bu algıyı açıklamak zor...

19. Yüzyıl Kürt Feodal Başkaldırıları

Sık karşılaştığımız bir saptama; 19. yüzyıl ilk yarısında önemli Kürt mirlikleri yakın coğrafyalarda ve yakın tarihlerde başkaldırdılar. 1836' da Mir Muhammed Revanduz'da, 1846'da Mir Bedirhan Bohtan'da. Prusya Feld Mareşali Moltke'nin belirlediği gibi Kürt feodalleri birbirlerinin aleyhinde bulundular, hatta silahlı karşı tavır aldılar. Osmanlı ordusunun yanında yer aldılar. Bedirhan Bey, akrabası da olan Said Bey'e karşı düzenlenen harekette Osmanlı ordusuyla birlikte hareket etti ve "İhtiyat Miralay" rütbesi aldı. Bedirhan Bey'in başkaldırısında ise akrabası Kürt Beyi Yezdanşer devletle birlik oldu. Bu konum Kürtler için kötü bir geleneğin örnekleri olarak gösterilir.

Bu dönemde 1847'de kurulan "Kürdistan Eyaleti" eylemini eski Dışişleri Bakanı İsmail Cem, emperyalistlerin işine gelen bir

[41] İhsan Nuri, *Ağrı Dağı İsyanı*, s. 56-57.

olay olarak algıladı.[42] Türkçü milliyetçileri bunu kuran Mustafa Reşit Paşa'yı Türklük haini olarak nitelendirdiler.

19. Yüzyıl Kürt İsyanlarının Karakteri

19. yüzyıl ilk yarısında kısa aralıklı Kürt başkaldırıları başladı. Bunlar bağımsızlık hareketleri miydi? Ayırt edici genel karakterleri neydi? —Baban, Mir Muhammed, Hakkâri Beyliği, Bedirhan Bey, Milli Aşiretler Birliği, Yezdanşer başkaldırıları— Yakın aralıklarla olmaları rastlantı mı? Bu beyler neden dayanışmadılar?

Merkezi Süleymaniye olan Baban Mirliği'nde, kimileri de Baban Hanedanlığı diyor, 1803 yılında Abdurrahman Paşa, Mir oldu. Hanedanlığın iç bünyesinde önde gelenlerle iyi ilişkiler kurarak birliği sağladı. Diğer Kürt aşiret şeflerinin dostluk ve onayını alıp Osmanlı Devleti'ne başkaldırdı. Konjonktür ve dış koşullar, başkaldırı için uygundu. Osmanlı-Rus Savaşı, Osmanlı Devleti'nin taşradaki bu yöreye büyük askeri güçler göndermesine engeldi. Taşımacılık düzeyi yetersizdi. Yöreye demiryolu ile ulaşım yoktu. Osmanlı Devleti'nin Kürt dil, kültür ve yönetim sisteminde büyük baskılar uyguladığına ilişkin belgeler yok. Ya da Osmanlı devlet sisteminin bilinen uygulamalarıydı yaşananlar. Başkaldırının "milli" karakteri çok net değil. Ancak "feodal" ulus hareketlerinin pek çok örnekleri var tarihte.

Kendilerini yönetme istemi, yabancı toplumun verdiği moral rahatsızlık, başka bir halk tarafından yönetilme, gelişmenin yeterince sağlanamaması "milli" baskı kabul edilip, "yabancıdan kurtulmak" söz konusu olmuş. Acaba Babanî Abdurrahman Paşa'nın başkaldırısı da böyle bir karaktere mi sahipti? Hemen ardından, 1813 yılında Soran Emirliği'nde Mir Mihemmed baş-

---

[42] İsmail Cem, *Türkiye'de Geri Kalmışlığın Tarihi*, 1977, Cem Yayınları, s. 241.

kaldırdı. Osmanlı güçleri çekilmek zorunda kaldılar. Kendi adına para çıkardı ve Osmanlı Devleti'ne olan bağlılığına son verdiğini açıkladı. Cuma hutbelerinde Sultan'ın adını anmadı. Bu niteliğine baktığımızda "bağımsızlık" hareketi olduğu anlaşılıyor. Bazı tarihçilerin iddia ettikleri gibi, Mirlik yetkilerini genişletmek isteyen bir başkaldırı olduğu söylenebilir mi? Buna ilişkin somut istemlerin söz konusu olduğuna dair işaretler yok. İki başkaldırı da çok yakın coğrafyalarda oldu. Diyarbakır ve Mardin'i aldı. Molla Hadi, Mir Muhammed'in dinsel ve yönetsel yardımcılarından biri olarak, Osmanlı Sultan ve Halifesi'ne başkaldırıyı onaylamadığını açıkladı. Bu fetva 1836 yılında mirin yenilgisini sağladı. Tümünü birlikte yorumladığımızda Mir Mihemmed hareketini feodal karakterli, milli istem ve beklentileri olan bir eylem şeklinde tartışmak mümkündür. Mümkündür ya da olasıdır diyorum; çünkü Kürt dil, kültür ve yönetimsel istemlerini dile getiren belgelere rastlamıyoruz. Derinlikli araştırmalar yapılamadığı için başkaldırının ulusal yönlerinin feodal çizgi ve niteliklerde olduğu düşünülebilir. Yoksa durup dururken niye başkaldırsınlar.

1800'lerde Milli aşiretinin hoşnutsuzluğu da öyledir. Kısa aralıklarla yakın coğrafyadaki mirlerin isyanlarının Kürt-Osmanlı karşıtlığını içermesi doğal. Kürt kültüründe ve türkülerinde Osmanlı muhalefetinin sıkça yer alması insanı böyle düşündürüyor. Bedirhan Paşa'nın Bohtan İsyanı'nda sübjektif yanları okuyabiliyoruz. Musul ve Diyarbakır eyaletlerine bağlı olma istemi, Sultana yazılan başvurulara yansır. Mir Bedirhan, Musul Valisi'nden hoşnut olmadığını sık sık dile getirir. Bedirhan Bey'in Nasturi ve Yezidilerle vergi sorunları var. Silah yaptırması ve para bastırması kafalarda bağımsızlığın varlığını akla getiriyor; ancak, başarı şansı kendisini uzun boylu düşündürüyor olmalı. Tüm çocuklarında Kürdî eğilim ve eylemlerin net ve güçlü olması, miri Kürt derebey ulusçuluğu yandaşı gösterecek

işaretlerdir. Tutarsızlık ve yetmezlikler bu niteliği değiştirmez. Diğer yöre Kürt beyleriyle ittifaklar kurması da bu algıyı güçlendirir.

Yeğeni Yezdanşer'in Osmanlılar safına geçmesiyle yenilen Bohtan Beyi Girit'e sürüldü ve 1869'da da affedildiği ve yerleştiği Şam'da öldü. Aynı nitelikli isyanı Yezdanşer sürdürdü. Bunlara, "Kürt derebey isyanları" dönemi diyebilir miyiz? Aynı ailenin iki çocuğu Osman ve Hüseyin Beyler 1879'da başkaldırdılar. Aileden gelen başkaldırı geleneğine bakıp, "Derebeyi Kürt Hareketleri" belirlemesini yineliyorum. Bu önderlerin feodal istem ve zaafları genel nitelemeyi değiştirmemeli.

Abdullah Cevdet'te Osmanlılık ve Kürtlük

Yaşamının bir döneminde, pozitivizm ve pozitivist bilimlerle çok ilgilendiği yıllarda Jean Babtist Meslier'in eseri *Sağduyu*'yu Türkçeleştiren Dr. Abdullah Cevdet, sonradan "Karlıdağ" soyadını aldı. İttihat ve Terakki Cemiyeti'ni kuran beş üyeden biri... Arapkirli bir Kürt... Öldüğünde yakılmasını istedi. Ancak yakınları onu dini kurallar gereğince gömdüler.

Türkiye'de kendisinden çok söz edilen Abdullah Cevdet bu arada yine konu oluyor. Bir dindar olarak başladı, Osmanlı Devleti'ni çöküşten kurtarmak istedi. İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin ilk beş kurucusundan bir Kürt... Ama onlar da sevmedi Abdullah Cevdet'i. Laik, sonra ateist, hep ilerici ve yenilikçi oldu. Ancak Mustafa Kemal de onu sevmedi. "Bir Kürd" imzasıyla Kürtlere seslendi; ne var ki, Kürtler de sevmediler. Bitmez, tükenmez bir enerjiyle aydınlanmacı olarak etkiledi kimilerini. En güzel hümanist şiirler yazdı. Kaba materyalist ve sosyal-Darwinist sayıldı. İttihatçılığında Avrupa'da olduğu yıllarda Kürtlerle, İslâmcılarla ve Batı filozoflarıyla birlikte oldu. Din ile bilimi uyum içinde tutmak istedi ve Kürtlere de modern, demokrat,

kimliklerine sahip olmayı önerdi. "Bir Kürd" imzası ile yazdığı yazılarda Ermenilere baskı yapmamalarının altını çizdi.

Abdullah Cevdet birlikte olmayı, ortak yaşamı düşündü. Bu nedenle herkesin ya da her topluluğun aidiyet olarak kabul ettiği kimlik sorununda "üst kimlik" anlayışını kabullendi. Osmanlılığın artık birleştiriciliğini kaybettiğini gördü. Bu nedenle "Türkiyelilik"i tartışmak istedi. Başkaları da düşündü. Sayıları çok azdı. Kimlik sorunu günümüzdeki normlarda değildi. "Osmanlı Ermenisi", "Osmanlı Kürdü" ve "Osmanlı vatandaşı" şeklinde düşünenler vardı, ancak nereye gideceği pek bilinmedi. Bunun "Türkiyelilik"le anılması düşünüldü.

Bir üstkimlik isteminde "Türkiyelilik"i tercih etti Abdullah Cevdet: "Bakın işte ben Kürdüm, Kürtleri ve Kürtlüğü severim. Fakat mademki hukuk vezâifce mütesavi Türk vatandaşlarındanım, o halde her şeyden evvel Türküm." Bunları "Bir Kürd" olarak yazdı. O dönemdeki "Türk", etnik Türk olarak algılanmıyordu. Bu ve benzeri düşünceler 1900'lerin başlarında öne sürüldü. Abdullah Cevdet ve benzerlerinin Türk etnisitesinden olmalarını düşünmediler o günün Türk milliyetçileri. Günümüz Türk milliyetçileri şimdi farklı düşünüyorlar. Toleranssızlıkla birlikte Türklük daha katılaştı.

Kürt Sosyal Yapısında "Şeyhler Dönemi"

Buradan 19. yüzyıl Kürt milliyetçiliğinin konumuna gelinebilir. 19. yüzyıl ortalarında Kürt mirliklerinin ortadan kaldırıldığını ve yeni bir dönemin başladığını dile getirdim. Buna "Şeyhler Dönemi" denebilir. Kürt feodalizmi giderek şekillendi, Müslümanlığın Kürtlerle tanıştığı 7. yüzyıl ortalarından itibaren, bu süreç iki yüz yıl sürdü ve 9. yüzyılda Kürt feodalleri artık yarı stabil bir konum almışlardı. Feodaller giderek güçleniyor ve bir statü kazanıyorlardı.

16. yüzyılın başlarında Kürdistan'da ve bölgede çok önemli gelişmeler oldu. İran ve Osmanlı devletlerinin rekabeti; çekişmeli İran Şiiliği ile Osmanlı Sünniliğinin sorunları arttı. Ara coğrafyadaki Kürt beylerini Osmanlı ve İranlı değil de Kürtlüklerini kabul etmeleri Kürtler için de çok önemliydi. Tarihi bir dönemeç kabul edilebilir. Mezhepsel ve Türk (Osmanlı)-Fars çekişmeleri Kürtleri de etkiledi. Kürt milliyetçiliği denemez ama "Kürtlük" duygusu akla gelebilir. Bu mirlerin çoğunda Kürtlük duygusu arttı. Kültürel yapıları birbirine yakındı bu beyliklerin. Kendi aralarında ekonomik ilişkileri vardı. Giderek kaderlerini birlikte düşünme akla geldi. İki devlet arasında sıkışık durumlarında, mevcut konumlarının bozulmasını istemediler. Kürt mirleri kendi aralarında da sürtüşüyorlardı. Yaşam onlara olumlu ve olumsuz bir süreç dayatmıştı. Kürt kültürünü geliştiren medreseleri vardı. Ünlü Kürt şairleri bu medreselerden yetiştiler. Bir mirin gelişip diğerlerini egemenliği altına alması ve bir "Hanedan Devlet" kurması yaratılmadı. Ancak birkaç kez buna ramak kaldı.

Bedirhan Bey'in 1846 isyanı böyleydi. Daha sonra 1880 Şeyh Ubeydullah İsyanı da böyle. 1514 Çaldıran Muharebesi'nde Kürt beyleri Osmanlı Devleti yanında yer aldılar. Kürt mirleri-Yavuz Selim anlaşmasına yer yer değineceğim. Kürt yakın tarih yorumculuğunda uluslaşama süreci motiflerine ve sembollerine rastlıyoruz. "Milliyetçilikte tarih yaratılır" der, Benedict Anderson. Kürtler de Bedirhan Bey'e böyle bir misyon yüklüyorlar. Elbette Kürtlük yanı olan bir başkaldırı; yöneticiler Kürt, savaşanlar Kürt köylüleri. Doğaldır, böyle bir karakteri var, ama talepleri neydi bu ayaklanmanın? Buna bakıp Kürt milliyetçiliğinin babası denebilir mi? Oysa bir Kürt miri, erkini genişletmek istiyor demek daha doğru olmaz mı? Sultan'la ihtilafı nedir Bedirhan Bey'in? Ama çocuklarına ve torunlarına gelince; iş değişir. Onlar modern Kürt milliyetçiliğinin inşacılarıdırlar.

Peki, 19. yüzyıl ortalarında Osmanlı Devleti'nin mirleri ortadan kaldırması, "Arazi Kararnamesi", "İdari reformlar", Kürt aşiretlerinin toprağa yerleşik düzene geçirilmesi eylemleri ve Kürt şeyhlerinin mirlerin yerini aldığı yeni dönemde Kürt milliyetçiliği ve toplumsal değişim nasıl oldu? Küçük ağalar ve beyler söz konusu, ama esas güç Nakşibendi ve Kadiri güçlü şeyhlerinde. Kadirilikten Nakşiliğe dönüşüm var bir de. Şeyhler yalnız dinsel önderler değil, giderek büyük toprak sahipleri oldular. Toplumsal sorunları çözümleyenlerdi artık. Kürt milliyetçiliğinin yeni önderleriydiler.[43] Mirlerin aksine 1880 Ubeydullah'ın isyanında milliyetçi motiflere daha fazla rastlıyoruz.

19. Yüzyıl Sonlarında Şeyh Ubeydullah Hareketi, Göçebe Kürtlerin Yerleşik Toplumlaştırılma Çabaları

19. yüzyılda Kürdistan coğrafyasında yaşananlar, mirlerin ortadan kalkmasıyla, var olan kaosu şeyhlerin doldurması beraberinde bir değişim daha getirdi. Arazi Kararnamesi ile göçebe ve yarı-göçebe aşiretlerin toprağa yerleştirilmesi önem kazandı. Osmanlı-İran sınırına yakın aşiretlerin yerleşik konuma geçirilmeleri tarihi bir konumdur. Bu aşiretlerin İran'a zarar verdikleri sık sık şikâyet konusu oldu. Buna ait Osmanlı belgelerine ulaştıkca Kürt ve Ermenilerin özerkliği konusu taraflar arasında kullanılmak istendi. 1880'de Hakkârili Şeyh Ubeydullah'ın İran'a girerek işgal etmesi, "Şeyh Ubeydullah İsyanı" olarak tarihe geçti. Çok açıkca söylenmese bile Osmanlı Devleti'nin bunun bir ölçüde özendiricisi olduğu söylenir —Şeyh'in Sünni Kürt ve İran'ın Şii Fars olması olguyu kolaylaştıran bir neden. O

[43] Hasan Uşak, *Kürdistan'da Aşiretçilik ve Milliyetçilik*, Aram Yayınları, 2005, s. 193.

günün belgeleri oldukça uzun, tarih ve numaraları vererek değineyim:

YA-RES (Yıldız Saray Arşivi. Sadaret Resmi Maruzat Evrakı) Belge No: 5/17

Belgenin Özeti:

Göçebe Kürtlerin yerleştirilmeleri ve iskân edilerek medeniyete kavuşturulmaları çok önemli bir sorundur. Bu konuda bölgeye gönderilmiş bulunan müfettişlerin Meclis-i Vükela'ya sundukları raporlar görüşülmüş ve bazı kararlar alınmıştır. Müfettişlerin verdikleri raporlara göre zaman zaman Kürtlerin yaşadıkları yerlerde bulunan Hıristiyanlara karşı yapılan bazı adaletsiz uygulamalar, buralardaki Hıristiyanların himayesini ele geçirmiş olan İngiltere ve Rusya'nın bölgeye müdahelesine neden olabilir. Bu nedenle bölgedeki göçebe Kürtlerin bir an önce itaat altına alınması gerekmektedir. Ayrıca İran sınırında yaşayan Kürt aşiretleri, İranlılar tarafından kendi yanlarına çekilmek üzere sürekli rütbe ve maaş verilerek ödüllendirilmektedir. Bu aşiretlerin İran tarafına geçmemeleri için, göçebe halde bulunan bu aşiretlerin derhal yerleşik hale getirilmesi gerekmektedir. Bunu sağlamak için derhal, bölgedeki önemli ve itibarlı aşiret reisleriyle ilişkiye geçilmeli ve eğer gerekirse bazı istekleri de kabul edilmelidir. Aksi takdirde özellikle Nasturilerin bulunduğu bölgelerde büyük karışıklıklar çıkabilir ve kısa sürede bu bölgeler de Balkanlara dönebilir. Yani bu bölge adeta Kürdistan'ın Karadağ'ı olabilir. Zaten bölgedeki Piskopos da birkaç yıldır Tiflis'le bağlantı halindedir. Bu nedenle bölgede büyük bir gücü ve nüfuzu olan Şeyh Ubeydullah ve oğluyla derhal ilişkiye geçilmeli ve bölgedeki nüfuzu kullanılarak bölgedeki aşiretler yerleşik hale getirilmeli, asayiş sağlanmalı. Çünkü Rumeli'nin nazik hali bu kez de Anadolu'ya sıçramak üzeredir. Bu bölgede Hıristiyanlarla ilgili ıslahatlar hızla yapılmaz ve göçebe Kürt aşiretleri iskân edilmezse, ya-

bancı devletlerin de karışmasıyla büyük sorunlar çıkabilir. İşte tüm bunlar göz önüne alınarak, Dördüncü Ordu Komutanı Semih Paşa'ya bunları anlatan ayrıntılı bir talimatname gönderilmeli ve ayrıca Dersim bölgesine de, halkın devletin nüfuzuna alışmasını sağlayacak uygun bir mutasarrıf atanmalıdır... [Fi 1 Safer 1297 (14.01.1880)]

Belge No: YA-RES 9/23

Belgenin Özeti:

İran hududunda meydana gelen heyecanın ve hareketlenmenin Şeyh Ubeydullah'ın hareketinden kaynaklandığı anlaşılmış, bu arada Rus Devleti'nin de Nahçıvan'a ve Osmanlı sınırına asker sevk ettiği öğrenilmiştir. Bunun üzerine Tebriz Konsolosu durumu Ruslara sormuş ve Ruslardan sınırlarımızı korumak için asker naklediyoruz cevabını almıştır. Ayrıca yapılan araştırmaya göre yapılan yığınağın, on dört tabur ile iki batarya toptan oluştuğu anlaşılmıştır.

İşte tüm bu durumlar ışığında Meclis-i Vükela toplanmış ve konuları görüşerek bazı kararlar almıştır: İranlıların talepleri dile getirilmiş ve Osmanlı tarafından İran'a saldırıp hasar verenler varsa derhal tahkikat yapılarak bunların tespit edilmesi gerektiği belirtilmiş, ancak İran'dan Osmanlı topraklarına saldıran aşiretlerin de engellenmesi hususunun İran Büyükelçiliği'ne bildirilmesi kararlaştırılmıştır.

Malum savaştan sonra (1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı –N.K.) bölgede Osmanlı Devleti'nin kontrolü zayıflamış, Kürtlerin çoğunlukta bulunduğu bölgelerle, Ermenilerin büyük oranda yaşadıkları Van ve Hakkâri'de Şeyh Ubeydullah önderliğinde hareketler başlamıştır. İran'ın bu durumda Osmanlı'dan istediği yardım yerine getirilmezse öyle anlaşılıyor ki Rusya'ya başvuracaklardır. Zaten Rusya'nın da sınıra asker yığmaya başlaması bunun göstergesidir. Tarafsız devletlerin elçilerinin de uyardıkları gibi Rusya'nın niyeti kendi sınırlarını korumak değil, bölgeye müdahele etmektir. Bu nedenle gerekli önlemler derhal alınmalıdır. Öncelikle bir teftiş heye-

ti kurularak bölgeye gönderilmeli ve raporlara göre gerekli önlemler derhal alınmalıdır. Bu nedenle, Telgraf Nazırı Haydar Efendi ile, Amare (Bağdat'a bağlı –N.K.) Mutasarrıfı Kemal Efendi'nin bu tahkikat komisyonunun başına geçirilmesi ve derhal bölgeye gönderilmesi kararı alınmıştır. [1 Safer 1298/21 Kanuni Evvel 1296 (02.01.1881)]

YA-HUS (Yıldız Sarayı Arşivi Sadaret Hususi Maruzat Evrakı) 167/42

Belgenin Özeti:

Şeyh Ubeydullah Van'ın Erciş kazasında bulunan ahaliye hitaben bir mektup gönderir, Şeyh mektubunda; İranlıların Müslümanlara büyük kötülükler yaptığını ve bu nedenle baharın gelmesiyle birlikte İran'a karşı başlatılacak cihada tüm Müslümanların katılmaları gerektiğini bildirir. Mektubu getirenlerin şifahen ayrıca bir mesaj daha ileteceklerini belirten Şeyh, ayrıca bu ayaklanmanın Osmanlı Devleti ve diğer Avrupa devletlerince de olumlu karşılandığını ve bunların hepsinin İran'ı kusurlu bulduklarını belirtmiştir. Farsça olan bu mektup daha sonra Osmanlı Devleti tarafından ele geçirilmiş ve çevrilerek Sadaret'e sunulmuştur. [21 Rebi'ülevvel 1298 (20.12.1881)]

Belge No: YA-RES 10/12

Belgenin Özeti:

Şeyh Ubeydullah'ın Müslüman ve Hıristiyan halkı birleştirerek onların hukularını muhafaza edeceği bahanesiyle bir isyan hareketine hazırlandığı İran ve diğer devletler tarafından, Osmanlı Devleti'ne bildirilmektedir. Şeyh'in Osmanlı sınırında olması ve böyle bir harekete kalkışmayacağı konusunda herhangi bir garanti verilmemesi, genel kamuoyunu Osmanlı aleyhine çevirmiştir. İran Şahı ise, Şeyh'in verdiği bunca zarara rağmen, bölgeden uzaklaştırılmasını dahi istemediğini, sadece Osmanlının, Şeyh'in bir daha böyle bir şey

yapmayacağına ve Osmanlı tarafındaki Kürt aşiretlerin böyle bir duruma karıştırılmayacağı konusunda garanti vermesini istediğini bildirmiştir. Aslında Şeyh'in bir daha ayaklanmayacağına inanılsa, garati verilerek bu iş halledilebilir. Ancak yapılan incelemeler ve alınan istihbarata göre İran'ın ve diğer devletlerin amaçladıkları şudur; Osmanlı böyle bir garanti verdikten sonra devreye girilerek Şeyh yeniden ayaklandırılacak ve böylece:

1. İran Osmanlı'dan zararlarına karşı tazminat talep edebilecek.

2. Rusya ve İngiltere İran taraftarlığına kalkışacak.

3. Ermenistan ve Kürdistan'ın muhtariyetleri talep edilecek.

Zaten Rusya'nın Türkmenler aleyhinde Göktepe bölgesini işgali ve İngiltere'nin buna ses çıkarmaması, bu iki devletin Asya konusunda uzlaştığını göstermektedir. Kürtler konusunda da Rusya ve İngiltere'nin ortak davranacağı hissolunmuştur. Bu nedenle Şeyh ve oğullarıyla görüşülüp, iyi niyetle ikna edilerek derhal sınırdan uzaklaştırılmaları gerekmektedir. Bu konularda istihbarat için Tahran'a gitmiş olan Sipahsalar'ın (Serasker, askerlerin en büyük amiri anlamında kullanılan bir tabir) verdiği bilgiye göre, Osmanlı'nın bölgedeki gücünün yetersiz olduğu ve bu kuvvetlerle bölgedeki asayışı sağlayamayacağı,, Şeyh'in ikamet ettiği Nehri bölgesinin Osmanlı nüfuzu dışında bir alan olması nedeniyle kolayca müdahele edilemeyeceği ve Şeyh'in hem Osmanlı depolarından, hem de başka yollardan yeni silahlar edinmekte olduğu düşüncesi nedeniyle, İran'ın bölgeye müdahele edebileceğini söylemiştir.

Bu konu görüşülmüş ve alınan diğer bilgilerle beraber, Şeyh'in Mart sonunda İran'a karşı bir harekete girişeceği saptanmıştır. Zaten Şeyh'in Erciş'e gönderdiği mektupta bu açıklandığı gibi, bu isyanın Osmanlı ve Avrupa devletlerince de desteklendiği bildirilmiştir. Şeyh Ubeydullah'ın, yapılan görüşmelerde defalarca isyan etmek gibi bir niyetinin olma-

dığını söylemesine rağmen, isyan hazırlığı içinde olduğu anlaşılmıştır. Bu nedenle gerekli tüm askeri tedbirlerin alınması gerekir. [7 Rebi'ülevvel 1298/ 26 Kânun-i Sâni. 1296 (06.02. 1881)]

Belge No: YA-RES 10/59

Belgenin Özeti:

Şeyh Ubeydullah'ın ikna edilerek İstanbul'a getirilmesi düşünüldüğünden bu konu Şeyh'e iletilmiştir. Gerçi Şeyh İstanbul'a geleceğini bildirmişse de niyetinin pek de gelmek olmadığı ve zaman kazanmak istediği düşünülmektedir. Çünkü Şeyh, Osmanlı Devleti'nin kendisini, İran'a karşı yürüttüğü mücadelede desteklediği yolundaki neşriyatına devam etmektedir. Ancak Osmanlı Devleti bunun doğru olmadığını ilân edince, bazı aşiretler Şeyhi desteklemekten vazgeçmişlerdir. Bu nedenle üzüntü içine girmiş olan Şeyh'in İran tarafına iltica edebileceği düşünülmektedir. Eğer böyle olursa İranlılar Şeyh'i Osmanlı'ya karşı kullanabilir düşüncesiyle, Şeyh'in bir an önce istemese de İstanbul'a getirilmesi ve bölgede ilânlar dağıtılarak, Şeyh'in yaptıklarının desteklenmediğinin herkese duyurulması kararı alınmıştır. Ayrıca Şeyh'in İran'a iltica etmesi durumu için İran sefaretiyle görüşülmesi ve Şeyh'in onlara ilticasını kabul etmeyecekleri konusunda garanti vermeleri aksi takdirde Şeyh konusunda Osmanlı'ya verdikleri şikâyeti geri çekmeleri istenecektir. [18 Cemâyizülevvel 1298 /4-6 Nisan 1297 (17.04.1881)][44]

Burada önemli bir noktanın altını çizelim; Şeyh Ubeydullah için en çok İranlılar dillendirseler de, Osmanlı belgelerinde kullanılan dilden anlaşılacağı üzere, Şeyh'in Müslüman ve Hıristiyan halk adına ayaklandığı ve onların hukuklarını ve geri kal-

[44] Alişan Akpınar, Sezen Bilir, TacimSebütekin, "Şeyh Ubeydullah İsyanı Üzerine Yeni Belgeler", *Vesta*, Sayı 6, 2005: 233-245.

mışlıklarını öne çıkardığı görülüyor. Bu nedenle, birçok araştırmacılar Şeyh Ubeydullah İsyanı'nı diğerlerinden ayırır. Onu Kürt milliyetçiliğinin önemli bir siması sayarlar.

20. YÜZYILDA KÜRTLER

1923'te Türkiye Cumhuriyeti kurulduğunda, Osmanlı'dan devralınan çok kültürlü ve çok etnili yapının sorunlu olacağı belliydi. O yıllarda zorluklar yaşanmaya başlamıştı bile. Ancak ulus-devlet ve özellikle de Fransız modelinin etkisi sorunları şiddet ve baskıyla çözümlemeyi öne çıkarmıştı. Kolaycı ve de akıllı bir yol olmadığı bilinse de, yöneticiler bu yöntemi uygulamaya başlamışlardı bile. İşte o günlerin ve daha öncelerin sorunlarından Kürt sorunu bu nedenle giderek karmaşıklaştı ve de derinleşti. Günümüzde Türkiye'nin, Ortadoğunun ve uluslararası arenanın büyük sorunu oldu. "Başka" türlü yöntem düşünülmedi, zora dayalı çözüm yanlışlığında ısrar edildi.

Katı merkezci devletle çevrenin mücadelesinde karşı özneler yalnız Kürtler değillerdi. Dinsel topluluklar da vardı. Fransa modeli laikliğin —devlet laikliği— getirdiği dinsel direngenler vardı ayrıca. Dersim'in hem Kürt ve hem de Alevi topluluğu o günlerin bilinen sorunuydu.

19. yüzyılın başlarında başlayan değişimlerin Türkiye Cumhuriyeti'ne yansıyan yanlarıydı yaşananlar. II. Mahmud'un devleti merkezileştirme ve modernize etme girişimleri... Tanzimat döneminin değişimlerine gelindiğinde Kürt mirlikleri de ortadan kaldırılmıştı. Reformlar, etnik, kültürel değişimler ve Ortadoğudaki misyonerlerin yoğunluğu dikkat çekiciydi.

Osmanlı Devleti Söğüt dolaylarında ve çekirdek devlet, Batıda oluştu, ancak zamanla Anadolu ve Doğuda da gelişti. 19. yüzyıl ortalarında ve Tanzimat döneminde Kürtler, en çok kaybeden topluluktu. Mirlikler yoktu, Ermenilerle olan karşıtlıklar ve çatışmalar bölgeyi huzursuzluğa götürüyordu. Batılı Devletler, Osmanlı Devleti'ni ve o yolla Kürtleri suçladılar. 1878 Berlin Konferansı'nda, 61. Madde çerçevesinde, Kürtler itham edildiler. Bu da Osmanlı Devleti'nin işine geldi, böylece beceriksizliğini ve kötü yönetimini gizleme fırsatı buldu. Kürt toplumu organize olmasa da değişimin işaretleri vardı. Ermeni milliyetçiliği giderek örgütlendi.

Cumhuriyet'in kuruluşunda Sünni ve üniter bir devlet öngörüldü. Türk milliyetçiliği ve Sünni İslâmın egemen olduğu devlet, İttihatçı anlayışla yönetileceği beklentisini taşıdı. Yakın zamanda Ermeni tehcir ve kırımını yaşadı. Bölge ve dünya olaydan etkilendi ve ilgi duydu.

Belirtmeliyim; Türkiye Cumhuriyeti ve "Doğu" bölgesi dile getirildiğinde "Kürtler" akla gelir. 19. yüzyılda, Osmanlı Devleti'nde de böyleydi, ancak "Kürtler ve Ermeniler" ifade edilmek isteniyordu.

Burada tartışılması gereken bir nokta var. 19. yüzyıl ortalarında Sultan'a ve Halife'ye bağlı Kürt mirlerinin ortadan kaldırılması Sultan'ın konumunda zaafa mı, yoksa güçlenmeye mi neden oldu? Örneğin, özerklik istemi ya da egemenliğini genişletmek isteyen Kürt beyleri Sultan'ın gerçek "baş ağrısı" mıydılar? Yoksa bazı taviz ve hoşgörülerle idare edilen ve "gerçek" olmayan hareketler miydi? 1880 Ubeydullah ve 1925 Şeyh Said hareketlerine "Kürt ulusal direnişleri" demek zaman zaman tartışma konusu oldu. Ne var ki, bu direnmelerin "Türkleştirme"ye karşıtlık olduğu doğrudur. Sultan Abdülhamid'in pan-İslâmizm ve Sünnileştirme girişimine de örtülü bir Türkleştirme diyenler var. Her ne kadar 1880 Ubeydullah ve 1925 Şeyh Said

direnişlerinin etkin güçleri Sünni Kürtler olsa da, bu yıllarda Alevi sorunu canlı olarak sürmekteydi. Bu yılların önemli bir kurumu da Hamidiye Alayları'dır. Etkinlikleri dikkat çekicidir. 1924-25 yıllarına geldiğimizde Kürtlerle Ermenilerin karşıtlıkları ve yaşanan acı olayların canlı olduğunu biliyoruz. Koçgiri hareketi bu yaşananların hemen ardından oldu.

19. yüzyıl ortalarında Kürt beyliklerinin yok olduğuna işaret ettim, fakat bu dönemde Kürdistan'a sükûnet gelmedi. Ardından gelen İttihat ve Terakki döneminde de siyasal, ekonomik ve sosyal dinginlik sağlanmadı. Benzer durum, Cumhuriyet döneminde sürdü. Kürtlerin, ortadan kaldırılan beyliklerdeki göreceli otonomi ve dinsel kaygılarla olan başkaldırıları dönemsel rahatsızlık yarattı. Bu nedenler Cumhuriyet döneminde de yaşandı.

Burada parantez açarak araya gireyim. Bu geniş zaman diliminde Osmanlı Devleti'nin doğu yörelerinde ve de misyonerlik hizmetlerinin olduğu kentlerde oturan değişik toplulukların kültürel değerlerinin yazı diline aktarılması önemli bir kazanımdı. Süryanice, Kürtçe, Rumca ve Ermenice için böyle oldu.[45]

Tanzimat döneminde İncil'in bazı bölümleri Kürtçeye çevrilerek yayımlandı. Daha sonra Sultan Abdülhamid döneminde bu davranışın Kürtlerin bağımsızlığını akla getireceği düşüncesiyle engellendi. 1861 yılında Harput'ta açılan kadın okuluna ilk kez bir Kürt Alevi kız alındı. Yetim olan Amy Hıristiyan olmayan ilk öğrenciydi. Dersim ve Çemişgezek yöresi halkı kendileri için misyoner okulu isteminde bulundular. Alevilerin Hıristiyanlara olan bu yaklaşımı devletin hoşuna gitmedi. 1850'lere gelindiğinde Kürt Mirlikleri ortadan kaldırılırken merkezi "Anadolu" ordusu oldukça haşin davrandı. Kürtlerin Osmanlı'ya

[45] Hans-Lukas Kieser, *Iskalanmış Barış: Doğu Vilayetlerinde Misyonerlik, Etnik Kimlik ve Devlet, 1839-1938*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2013, s. 124.

olan güvenleri azaldı. Islahat gündemden çıktı. Kürdistan yeni bir yıkım yaşadı. Etnik gerginlikler giderek barizleşti. Sünni Kürtler en çok kaybedenlerdi. Dinsel önderlerin düzeni kuruluncaya kadar böyle devam etti. Kürtlerin Hıristiyanlık karşıtlığı da buna paralel olarak arttı. Bunun somut örneği Kürt-Ermeni karşıtlığı şeklinde kendisini gösterdi. Ilımlı İslâmdan ortodoks İslâmlığa kayış gözlendi. Kürt mirleri eski konumlarını yeniden elde etmek için boşuna çaba gösterdiler. Dinsel önderler siyasal ve ekonomik erklerini güçlendirdiler. Ermeni milliyetçiliği daha da öne çıktı. Bu arada Sultan Abdülhamid de giderek sertleşti. Tanzimat aydınlarının az da olsa var olan ümitlerini alıp götürdü. Dışarıdan, göçmen Müslümanların Anadolu'ya yerleştirilmeleri istendi. İslâmcı Kürt önderler iltifat gördü. İslâmcı eğitime, modern okullara önem verdi Abdülhamid. Eğitime en çok yatırım yapan sultan olduğu bilinmez. Cumhuriyet bürokrasisinin Osmanlı ve Abdülhamid karşıtlığı bunu böyle istedi.

1878 Berlin Konferansı sonunda Kürdistan sanki Batılılarca yeniden keşfedildi. Sivas, Erzurum, Van, Diyarbakır, Başkale'ye askeri konsoloslar atandı. Erzurum'daki konsolosluğa "Kürdistan Başkonsolosluğu" sıfatı verildi. Avrupa bölümündeki kayıplara karşın, "doğu" yörelerini sağlama bağlamak için Sultan Abdülhamid, Müslümanlığa daha çok önem verdi. Ermeni tehlikesine karşı Müslümanlık... Hamidiye Alayları ve şeyhlerin önem kazanması birlikte yaşandı. Devletin Sünni Kürtlerle olan ilişkileri giderek arttı. Nakşibendi önderlerinden önemli bir sima olan Şeyh Ubeydullah Nehri bu algılamada Sultan Abdülhamid'e en uygun bir Kürt şeyhiydi. Çok iyi olan ilişkileri hep devam etti.

1925'te Diyarbakır'da asılan, ailenin bir diğer ünlüsü Şeyh Abdülkadir Nehri de aynı çizgi ve ilişkileri sürdürdü.

Sünni bu Kürt yapılanmasına karşın o yıllarda, birkaç yıl önce, 1921 yılındaki Alevi Kürt başkaldırısı laik karakterli bir ha-

rekettir. Koçgiri Başkaldırısı önderlerinin, Sünni Kürt aristokratların yönettiği Kürdistan Teâli Cemiyeti örgütüyle de dirsek teması olduğu anlaşılıyor. Kürt-Alevi laik bir özerklik istemi söz konusuydu. Mustafa Kemal, Dersim'in önde gelen aşiretlerinin başkanlarını TBMM'ye taşıyınca Koçgiri Başkaldırısı'nın Dersim ayağı ortadan kalktı ve Anadolu'nun ortasındaki izole hareketin yenilgisi hazırlanmış oldu. Kürtçe konuşan Koçgiri aşiretlerine bir bölüm Türkçe konuşan Aleviler de katıldı. Pek çok Kürt aşiretleri, örgütsüz ve donanımsız bir girişimde bulundular ve yenildiler.

Kürtlerde Milli Uyanış Hareketleri

1900'lü yıllarda Yakındoğu halklarında önemli değişimler oldu. Bunlar sanki birinden diğerine yayıldı. Rastlantı değil bu olanlar. Devrimci bir değişim isteği başladı. 1905'te Rusya burjuva devrimi dalgası... Potemkin zırhlısı denizcileri isyan ettiler. İdam edilen denizcilere Osmanlı bahriyelilerinden, ailelerine dayanışma telgrafı çekildi. Bunlardan bir bölümü Kürt kökenli idi ve çektikleri telgraflarda Kürt olduklarını belirttiler. İran'da 1906 devrimci hareketi görüldü. Osmanlı Devleti'nde Meşrutiyet'in ilanı (1908)... 1905-1907 tarihlerinde Anadolu kentlerinde yönetim karşıtı gösteriler oldu. Diyarbakır'dakilerde Kürt eşrafı ve burjuvazisi de var. Ziya Gökalp önderlerden biri... Sovyet Marksistleri bu dönem için, "Asya'nın uyanışı" diyorlar. İran, Osmanlı ve Rusya devrimci hareketleri birbirlerini etkilediler. Dersim, Siirt ve değişik yerlerde yerel, küçük çaplı Kürt hareketleri oldu. 1906-1907'de Milli Aşireti Viranşehir'de başkaldırdı. Jön Türkler de Selanik ve Manastır'da çete savaşımı başlatacaklardı. Kürt Hamidiye Alayları huzursuzlukları da engellenemiyordu.

İran'da Kürt aşiret önderleri ve özgürlük talep eden kentliler, 1906 Meşruti hareketinden bir süre sonra Şah'a dilekçe ile baş-

vurdular. Yazılı değişim istemlerini sundular. Buna halk arasında "Kürt Anayasası" dendi. Şah'tan hoşutsuzluk Kürtleri meşrutiyetten yana tavır almaya götürdü. 1907'de Maku ve Hoy Kürtleri Meşrutiyetin halk yararına uygulanmasını istediler.

I. Dünya Savaşı'nda Rusya ordularının 1916 yılında Kürt illerinde ilerlemesi, Kürt aşiret reislerinin ve önderlerinin Rusya'ya eğilim taşımalarına neden oldu. Bunun sonucu, bazı Kürt ileri gelenleri Rusya ile Kürtlerin geleceğini görüşmek istediler. Bunu önemli bir fırsat bildi Kürtler. Yusuf Kâmil Bedirhan bunlardan biri. Rusya'nın Kafkasya Cephesi komutanı ve Kafkasya Naibi Büyük Kont Nikolay Nikoloyeviç karar verenlerden biri kabul ediliyordu. Yusuf Kâmil Bedirhan kendisine Kürtlerin ulusal istemlerini sundu. Ancak, o dönemde, Başkent Petrograd ve Tiflis yöneticileri Kürt sorununa siyasi bir olgu olarak yaklaşmadılar. Rusya, askeri kumandanlara İran ve Osmanlı Kürt önderleriye ilişki kurmaları emrini verdi. Rusya ordusunun ilerlemesi durduğunda Kürtlerle görüşme olanakları oluştu. Görüşmelerde Kürtler adına Yusuf Kâmil Bedirhan ve Rusya adına ise Doğu Anadolu Bölgesi Genel Sivil Yönetici Kont B. Şahosky katıldı.[46] Bu tarihlerdeki Rusya Hükümeti ve ardından gelen Geçici Hükümet'in bu iradesi yoktu, Kürt sorununu demokratik şekilde çözme arzusu taşımıyorlardı. Güneyde Musul ve Süleymaniye yörelerindeki koşullar Kürtler için daha olumluydu. Seyyid Abdullah ve Seyyid Taha Rusya'ya başvurarak, güneyden Osmanlı güçlerini çıkarmak istediler. Rusya ile Kürtlerin birlikte eyleme geçmeleri düşünüldü. İran'daki Rusya güçleri öneriye olumlu baktılar. V.F. Minorsky yazıyordu: "Kürtlerin kendi kaderini tayin hakkı reddedilmemelidir. Benim içtenlikle

[46] Cêlile Celil ve diğerleri, *Yeni ve Yakın Çağda Kürt Siyaset Tarihi*, Peri Yatınları, s. 114.

kanaatime göre Kürtler, ulusal özellikleri parlak şekilde ifade bulmuş çok yetenekli bir halktır."[47]

Bitlis-Hizan İsyanı

1914 yılında Bitlis'in Hizan ilçesinin Gayda köyünde oturan, Gavsi Hizan Şeyh Şahabettin, Seyit Ali ile onların hocası Solhanlı Molla Selim Devlete başkaldırdılar. *21. Yüzyıla Girerken Kürtler* adlı çalışmamda değindim. Şeyhler, Bitlisli Bakanların (Kamuran İnan ve Safder Gaydalı) dedeleridirler. İkisi de asıldılar. Şeyh Selim ise Bitlis'teki Rusya Konsolosluğu'na sığındı ve siyasi sığınmacı kabul edildi, bir süre sonra Osmanlı Devleti ile Rusya savaş durumuna gelince, konsolosluktan alınıp o da idam edildi. Yazışmalarda geçen "Bitlis Olayı" budur. O dönemde Kürt aşiret önderleri İran'ın Hoy kentinde toplandılar ve başkaldırı eylemini tartıştılar. 1914 yılında doğu sınırı ve yöre illerdeki önemli bu olay ordu ve yönetim yazışmalarına konu oldu. Enver Paşa Harbiye Nazırı ve Erkânı Harbiyeyi Umumiye Reisi'dir. Çekilen telgraf şifre şöyle:

> Hududu İrani'ye Komiserliği Vekâletinin 10 Mayıs 1330 tarihli şifresi şu şekilde arz olunur.
>
> 10 günden beri hudut birliklerinden alınan malumat ve şehbenderlik ihbarlarına göre vilayetin bilgileri şu suretle özetlenmektedir.
>
> Abdurrezak, Ruslar tarafından bütün İran aşiretleri resmi ünvanı verilerek kendisine yıllık 16 bin ruble tahsis edilmiştir. Abdurrezak'ın riyaseti altında Xoy'da Kürt reislerinden oluşan ve toplanan kongrede, umumi bir Kürdistan ihtilâlinin hazırlığı, malum Bitlis vakasına bir giriş olduğundan idam edilenlerin intikamlarının alınması, hudutta, Osmanlı mülküne komşu yerlere taarruz ve hudut müfrezelerine bas-

[47] A.g.e., s. 115.

kınlar yapılarak mahv ve yok edilmelerine ve memleket içine fesat sokma fetvası verilerek, mahf için Bitlis vakası sırf hükümetin komplosundan ibaret olduğu ve bu vesileyle o havali nüfuz sahiplerinin idam olduklarından bahs edilerek, Avrupa kapılarına müracaat edilmesi hususları kararlaştırılmıştır. Ruslar, orman ve köy bekçisi ile İran hududunda İran aşiretlerini silahlandırmaktadırlar. Abdurrezak ve Simko vasıtasıyla hemen hemen aşiretlerin ekseriyeti Ruslara katılmışlardır.

Abdurrezak'ın Rusya'dan dönüşüyle Xoy'da Rusya Konsolosu Çirifkof'un riyaseti altında şaki Simko, Said Bey, Arusanlı Hasan Ağa, Seyyid Taha'nın vekili Mecit ve diğerlerinden oluşan Kürt kongresinde bulunarak gelecek kararları almışlar:

1- Bitlis Vakası Kürtler'e ihtilal fikrini gösterdiğinden ve şeyhlerin idamı, Kürt kamuoyunda intikam uyandırdığından dolayı, bu vakadan istifadeyle, umumi bir hareket icrasına başvurulması.

2- Bu maksat için, Ruslardan tedarik edilen 500 kadar ateşli silahları Said, Simko, Cihangir, Hacı Qulîxan ismindeki eşkiya reislerine tevzi edilip icabı esnasında birleşmek üzere çeşitli çeteler teşkili ve dahile sevki.

3- Hükümeti Seniye taraftarı görünen Kürt reislerinin öldürülmesi.

4- Bitlis Vakası'nın oluşmasının sebepleri ve şeyhlerin idamı ve Islahatın kabul ve eşkâlini gösterecek basılmış resimlerle neşredilmesi ve çalışanlar vasıtasıyla hükümet dairelerine tamim edilmesi.

5- Hudut bölükleri ve bilhassa müfreze karakollarının basılarak silahlarının gaspı ve askerlerinin kuvveyi maneviyelerinin kırılmasıyla, Kürtlüğe cereyan uyandırılması ve tedricen içeriye doğru bozgunculuklarının genişletilmesi.

6- Ermenilere, Nasturilere katiyen ilişilmemesi, hükümetin doğrudan doğruya hedef alınması.[48]

Devletin gaile olarak kabul ettiği ve önlemler aldığı bir olay. Önlemler arasında Haydaran Aşiret Başkanı Kör Hüseyin Paşa, Van Valisi Tahsin Bey'in 18 Şaban 1331 tarihli yazısı ile taltif edilmesi İçişleri Bakanlığı'ndan istenir.[49] Maaş ve hediyeler sunulur.

1914 yılında Osmanlı Devleti, Almanya'nın yanında I. Dünya Savaşı'na girdi. Aynı yıl Bitlis-Hizan'da bir Kürt başkaldırısı oldu. Değişik algılandı başkaldırı. Ermeni karşıtı Kürtlerin bir hareketi, gibi algılayanlar oldu. İslâmcı ya da Kürt milliyetçisi bir ayaklanma gibi bakanlar oldu. Çok yakın tarihi bir olay. Karakteri iyi belirlenmeyen bir hareket... 1878 Berlin Antlaşması ile Batılı devletler Osmanlı Devleti'nin Ermenistan dedikleri ve daha yoğun yaşadıkları Doğu Anadolu vilayetlerinde "Islahat", yenileşme, düzenleme ve iyileştirme yapmasını gerekli gördüler. Bu amaçla Osmanlı Devleti ile Rusya Şubat 1914'te "Islahat projesi" için anlaştılar. Milliyetçi Ermeniler uluslararası projeyi uygun buldular. Taşnaksuyon Partisi Erzurum kentinde kongre yapmağa hazırlandı. Ermeniler Rusya'ya sempatiyle bakıyordu. Ruslar Kürtlerle olan ilişkilerini dengeli bir şekilde ve yumuşak tutuyordu. Bedirhanilerden Abdurezzak ve Şikak Aşiret Reisi Simko milliyetçi arayışlarda aktifleştiler. Kürt milliyetçiliğinin Osmanlı karşıtı ve Rusya yanlısı olması isteniyordu. İslâmcı, tarikatçı bazı dindarlar Abdülhamid'i kaybetmenin üzüntüsü ile yeniliklere ve karşı olarak başkaldırılara hazırdılar. Kürt ağaları, beyleri ve şeyhleri birlik olmaktan uzaktılar. Rusya birçok Kürt illerinde konsolosluklar açtı. Biri de Bitlis'teydi. Kürtlerden hem

---

[48] Kemal Süphandağ, *Büyük Osmanlı Entrikası Hamidiye Alayları*, Komal Yayınları, 2006, s. 471-472.

[49] A.g.e., s. 478.

Ermenilere karşıt ve hem de onların yandaşlığını isteyenler vardı. Bitlis başkaldırısı böyle bir ortamın sonucudur.

Bitlis ve Van'da Ermeni nüfus diğer illere oranla göreceli fazla olsa da Müslümanlardan daha azdı. Çoğunluk, Kürtlerdi. Devlet görevlileri de Kürtleri tutuyorlardı. Bitlis'in Hizan ilçesinde güzel bir büyük köyde, Gayda köyünde yaşayan bir şeyh ailesi var: Gawsê Hêzan ailesi. Nakşibendidirler. Şeyh Şahabettin, Seyyid Ali ve Şeyh Şirin, ailenin son temsilcileri. Bunlar Cumhuriyet döneminin bakanlarından Kamuran İnan ile Safder Gaydalı'nın dedeleri. Bingöl Solhan Zaza Kürtlerinden Molla Selim onların yetenekli hocaları. Başkaldırının aktörleri bunlar. Özellikle Şahabettin, Seyyid Ali ve Mela Selim. Bu aileye Nakşibendi Halifeliğini de Nehrili Seyyid Taha vermişti. Babaları Şeyh Celaleddin, 93 Harbi dediğimiz 1877-78 Rusya-Osmanlı savaşında Osmanlı Devleti'nin yanında yer aldı ve Doğu Beyazıt cephesinde yenildi ve dönüşte Van'da şaibeli şekilde öldü. 8 Martta başladı başkaldırı. Devlet Ermenileri Kürtlere karşı silahlandırdı, İstanbul'daki Ermeni dini önderliği bu anlayışa sahipti. Bazı Ermeni ve Kürt kaynakları ise başkaldırı öncesinde Kürtlerle Ermenilerin dayanıştıklarını iddia ettiler. Garo Sasoni bunlardan biri.

Bitlis eşrafından ve şeyhlerinden bir nasihat heyeti gönderildi, karşılıklı zıtlaşmalardan sonra, sorun çözülemedi. Mela Selim tutuklandı ve Kürtler yolda onu kurtardılar. Bitlis Valisi Mahzar Müfit Kansu'nun beceriksizliğine bağlandı bunlar. Mela Selim en aktif olanıydı. Bir yıl önce İstanbul'da Nehrili Seyyid Abdülkadir'le görüştüğünü Van Valisi ünlü, İTC'li Tahsin Bey rapor ediyordu. İTC ve hükümet olayı bir irtica hareketi olarak kabul etti. Herkesin korkusu bunun bir "Kürt" sorununa dönüşmesiydi. Daha sonra Çankırı Milletvekili, Maliye Vekili ve TBMM Başkanlığı yapacak olan Mustafa Abdülhalik Renda Bitlis Valiliğine getirildi. Siirt Mutasarrıflığından Bitlis'i düzene

sokmak için görevlendirildi. Van Valisi Tahsin Bey önerir; güçlü Kürt önderlerini para ve hediyelerle elde etmeyi düşünür. Yerli memur ve kimseleri sürgün etmeli. Bu öneriler de yerine getirildi. Şeyh Said İsyanı döneminde bu yöntemin uygulandığını ve iyi sonuç alındığını Şeyh Said'in torunu Abdülmelik Fırat anılarında anlatmaktadır. Diyarbakır ve Bitlis valilikleri uyarılarak başkaldırının genişlememesi, Kürt isyanına dönüşmemesi istenmiştir. *İttihat Terakki ve Kürtler* adlı kitabımda bazı yanlarına değindim.[50] Başkaldırı bastırıldı ve bu arada Mela Selim ile arkadaşlarından bir bölüm Rusya Konsolosluğu'na sığındılar. Siyasi sığınmacı olarak kabul edildiler. Osmanlı Devleti'nin I. Dünya Savaşı'na katılımı ile Osmanlı yönetimi konsolosluktan alıp onları idam etti. Bitlis Divanı Harbi ilk gruptan 12 kişiye idam, bir kısmını sürgün ve hapisle cezalandırdı. Erzurum Kongresi'nde Mustafa Kemal ile birlikte kongre yönetimine seçilen Osmanlı Meclisi Mebusanı'ndan Sadullah ve Cibranlı Cundi Ağa da Medine'ye sürgün edildiler. Dönemin kritik olması nedeniyle Medine'ye sürgün edilenler ve Bitlis, Diyarbakır ve Sivas cezaevlerinde bulunan tutuklular Padişah'ın affına uğradılar. Türkiye tarihçilerinin çoğu Bitlis başkaldırısını Kürtçü ve irticai bir isyan olarak gördüler.

I. Dünya Savaşı Öncesinde Kürt İlleri

Balkan Savaşları'ndan sonra ülkenin birçok yöresinde ve özellikle Ermeni milliyetçiliğinin etkin, pan-İslâmist ve Ermeni karşıtı Kürt aşietlerinde huzursuzluğun baş gösterdiği Kürdistan illerinde düzen alabildiğine bozuldu. Nisan 1914 Bitlis-Hizan başkaldırısı oldu. Bu başkaldırıda Ermeni karşıtlığı var, resmi yazışmalarda ve Batılı kaynaklarda böyle yer alır. Ancak bazı Kürt kaynakları, özellikle Kürtleri haklı ve demokrat gösterme

[50] Naci Kutlay, *İttihat Terakki ve Kürtler*, Dipnot Yayınları, Ankara, 2010.

amacıyla, Ermeni karşıtlığının olmadığı, bilakis Kürt-Ermeni dayanışmasından söz edilir. Bu tezin doğruluğu şüpheli... Kürt Şerif Paşa'nın da bu konuda beyan ve yazıları var. Tarihçi Feroz Ahmad *Bir Kimlik Peşinde Türkiye* çalışmasında bu konuya değinir. 1913 Haziran'ında Rusya, Batılı büyük devlet elçilerine müracaatla Osmanlı Devleti'nin Doğu illerinde, Ermenilerin yoğunluklu oldukları yerlerde özgür ve baskıdan uzak yaşamaları için bu illerin Hıristiyan valilerce yönetilmesini önerdi. Lübnan'da böyle bir örnek vardı. Osmanlı tebaanın istekleri de göz önüne alınmalıydı.

1914 Şubat'ında İstanbul Hükümeti altı ili içine alan genel müfettişlerce yönetilmesi uygun bulundu. Gerekli düzenlemeler yapılacaktı. Osmanlı Devleti, işi zamana yayan bir anlayıştaydı. Tam bu dönemde Bitlis'teki Mela Selim başkaldırısı başladı.[51]

"Rusya Himayesinde Bir Kürt Emirliği"

Bedirhanlardan Yusuf Kâmil ve Abdurezzak Bedirhanlar Rusya'da Osmanlı Kürtlerinin feodal yapısından bir Kürt Emirliği çıkarmak üzere çalıştılar. Emirliğin başına da bir Bedirhani, muhtemelen Abdurezzak geçecekti. 1913'te İran'ın Hoy kentinde kalabalık Kürt aşiret reisleri toplantıları oldu. Bazıları bu toplantıları konferans olarak andılar.

Bazı yerlere Kâmil Bey ve bazı reislere de Abdurezzak Bey mektup yazıp, elçiler gönderdiler. Osmanlı Devleti'ni değil, Rusya'ya yandaşlık edip bir Kürt Emirliği kurulmasını önerdiler. Kürt feodalleri olumlu karşılamadı öneriyi. I. Dünya Savaşı başlamak üzereydi. Kürtler örgütsüz ve İslâmcı bir anlayışın etkisindeydi. İttihatçıları sevmiyorlardı, ancak onların düşmanlı-

---

[51] Feroz Ahmad, *Bir Kimlik Peşinde Türkiye*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2010, s. 77.

ğından da korkuyorlardı. Kürt Süvari Alayları'nın (Hamidiye) Osmanlı geleneği ve yapılanmasında yer almaları da önemli bir faktör. Kürt aşiret reislerinin ve dinsel önderliklerin kıskançlıkları açıkça görülebiliyordu. Bunlar daha da detaylandırılabilir. Gelelim Kâmil Bedirhan'ın yazdığı mektuplara, birkaç ünlü Kürt aşiret reislerinin verdikleri yanıtlara. Bunları Cigerxwin anılarında anlatır. Suriye'de oturuyor o dönem. Kürt feodalleri Şeyh Said'e karşı olanlar da, tarafsız kalanlar ve devlet yanlıları da 1926'da İsyan sonunda Batı Anadolu'ya sürülmek istendi. Büyük çoğunluk Fransa mandasındaki Suriye'ye kaçtılar. Cigerxwin orada bu önderlerin çoklarıyla beraber oldu, samimi günler geçirdiler ve sohbetlerde bulundular. Daha hilesiz anlatımlar dinledi.

Anılarına üç kişiyi almış, üçü de bu olayın aktörleri. Haydaran Aşiret Reis Kör Hüseyin Paşa, Xarzan (Garzan) mıntıkası lideri Cemilê Çeto ve Sason-Kozluk bölgesinin önde geleni Sasonlu Ali Yunus. Bu anılardan yararlanarak *21.Yüzyıla Girerken Kürtler* adlı kitabıma bunları bir ölçüde aldım. Kör Hüseyin Paşa'nın torunu Kemal Süphandağ, Haydaran Aşireti, Hamidiye Alayları ve dedesi Kör Hüseyin Paşa'yı konu alan incelemesinde hassasiyet gösteriyor. Cigerxwin'u İsveç'te tanıdım ve beraber olduk. Her üç Kürt önderine karşıtlığı yoktu, onlardan bizzat dinlediğini yazmıştı. Ben bu hassasiyeti göz önüne alıyorum, olduğu gibi aktarıyorum. Anı Kürtçedir, Türkçeye çevirdim.

> Kısaca, Kürdistan altüst oldu, açlık, kafakarışıklığı ve hastalıklar başladı. Her yerde ölüm, talan, perişanlık, kimse kimseye güvenmiyordu. Kimseyi evine yatıya alamıyordu. Karışıklık, yangınlar, vurgunlar, açlık ve hastalık var her yerde. Rusya sınırından, Kars ve Ardahan'dan Bitlis'e kadar, Kürtler yurtlarını terk ediyorlardı. Köyleri yakıldı. Ekmek ve buğdayları yoktu. Rus askerleri bu boşluktan ne elde edeceklerdi?

Bu nedenle bazı Kürt büyükleri ile temasa geçti. "Biz sizi öldürmeye, soymaya gelmedik. Sizi bir devlet sahibi yapmak istiyoruz, sizi özgürleştirmek istiyoruz." Bu niyetle bazı Kürt önderlerine mektuplar yazdılar. Bedirhanilerden Kâmil ve Abdurezzak beylerin aracılığıyla ve onların adına yazıldı mektuplar... "Kaçmayın, korkmayın, sizi öldürmeyeceğiz, sizi üzmeyeceğiz, size bir devlet kurmak istiyoruz, sizi mutlu kılmaktır gayemiz..." Kâmil Bey'in mektup yazdıkları şunlardı: Haydaranlı Kör Hüseyin Paşa, Xarzanlı Cemilê Çeto ve Sasonlu Mehmet Ali.

Kör Hüseyin Paşa dedi ki: "Kâmil Bey'in yazısı bana geldi, ancak ben şu şekilde yanıt verdim: 'Eğer sen Bedirhan Bey'in oğlu olsaydın, kâfir askerlerine İslâm namusu çiğnetmezdin. Ancak inanıyorum ki sen bir Ermeninin oğlusun, Bedirhan Bey'in değil'". Kör Hüseyin Paşa, Hoytili Hacı Musa ile birlikte Amude'ye gelmişlerdi. Anadolu'dan kaçmışlardı. Birkaç kez onunla beraber oldum. Her şeyi açık açık bana anlattı. Beni ençok inciten sözleri şunlardı: "Hocam ben çoklarını öldürttüm, çoğunu talan ettim, ama korkmuyorum; Allahın huzurunda utanç duymayacağım. Yalnız Kâmil Bey'e gönderdiğim yanıt, ona yazdığım üslubu unutamıyorum..."

Kör Hüseyin Paşa böyle diyordu ve saçını çekip duruyordu, başına vuruyordu. "Kör Hüseyin" diyordu, "Allahın huzurunda nasıl cevap vereceğim? Keşke, bedenimde canlı bir parçam kaldığında, memleketime ve aşiretim Haydaranlıların arasına gidebilseydim."

Ancak Hüseyin Paşa Barzan Şeyhi'nin evinde Hoytili Hacı Musa'nın oğlu Medeni tarafından öldürüldü ve Molla Mustafa da Nuh Bey'i, Hacı Musa'nın kardeşini, Kör Hüseyin'e karşılık evinde öldürdü. Bu sonlarda Medeni de Paşa'nın adamları tarafından öldürüldü. (Cigerxwin yıllar sonra bu iki ailenin hikâyesinde isimleri yeterince hatırlamıyor olmalı. Kör Hüseyin Paşa Türkiye'de sınırı geçip Ağrı bölgesine gitmek isterken beraberinde olan Medeni Bey tarafından öl-

dürüldü. Nuh Bey Ahmet Barzani'nin yanındaydı ve bu olayı duyunca Ahmet Barzani de onu öldürdü –N.K.)

İkinci ve üçüncü mektup, yazı Aliyê Yunus'un (Unis –N.K.) Abdurrahman tarafından anlatıldı. Abdurrahman'ın anlatımı: "Bu mektup kardeşim Mehmet'e geldi, biz ikimiz Cemilê Çeto'ya gittik. Mektubu anlattık. Cemil gülerek dedi ki: 'Babamın başına and ederim, bu yazının bir eşi de bana geldi, fakat nasıl yanıtlayacağımı bilemiyorum. Zoqeydê Şeyhi Mahmud bizimle olmazsa, bir şey yapamayız. Hadi kendisine gidelim, belki bizimle olur. O zaman iş kolaylaşır, yirmi dört saatte, bu yöreye hâkim oluruz.' Üçümüz atlara binerek Şeyh'e gittik ve hikâyeyi anlattık. Ama Şeyh dedi ki; 'ben evde biraz yalnız kalmalıyım ve ardından söyleyeceklerimi söylerim.' Yarım saat sonra Şeyh döndü: 'Vallahi Cemil, ben yetmiş yaşıma vardım, Rus askerlerine Müslüman namusunu kirletemem. Ancak bir devlete sahip olmak istiyorsanız siz oluşturun. Ben işinize karışmam.' Şeyh'ten ayrıldıktan sonra, Cemil dedi ki; 'Şeyh Selami'nin başı hakkı için, Şeyh Mahmud bizimle birlik olmazsa, karılarımız bile bizi yataklarına almazlar.' Biz de olayı duymazdan gelip evlerimize gittik."[52]

[52] Cigerxwin *Jînenîgariya Min*, s. 54.

1908 VE KÜRTLER

II. Meşrutiyet 1908'de ilan edilince Osmanlı Devleti'nin her yöresinde basın yayında sıçrama oldu ve örgütler kuruldu. Diyarbakır'da *Peyman* gazetesi Vilayet Matbaası'nda çıktı. Kürtlerin konumları ve İTC anlayışının Kürtlerdeki yansımalarına ilişkin yazılar yayımlandı. 1909'da Şükrü Bey'in (Asena) sahip olduğu *Peyman* gazetesindeki Türkçe yazının Kürtçesi de yayımlandı Gazetede Ziya Bey (Gökalp) de etkindi. 12. sayıdaki yazı bu bakımdan önemli. 79 tutuklu ve hükümlü aftan yararlarak tahliye edileceklerdi. Yüzbaşı Mazhar Efendi*, jandarma dairesi önünde salıverilenlere hitaben bir konuşma yaptı:

> Kardaşlar,
>
> Bugün nasıl bir gündür biliyor musunuz? Bugün aff-ı umumi günüdür, bugün büyük bir bayramdır. Şimdiye kadar böyle bir gün görmemişsiniz. Bu mübarek günün kadrini biliniz, sizin için bilinmesi şiddetle lazım gelen diğer bir şey daha vardır. O da ne için hapsolmuş olduğunuzu bilmektir. İşte ben size bu hususu bildireceğim. İçinizde kiminiz ağalık yüzünden kiminiz ise ağalar yüzünden hapse girmişsiniz. Evet; ağalık, fukarayı soymaksızın yapılmaz. Soymak ise korkutmaksızın öldürmeksizin icra olunmaz.
>
> Meşrutiyet ağalığı lağvetti, beyliği kaldırdı. Bugünden itibaren beyle hamal birdir. Ağalık yoktur. Hayır, hayır, aşiretlik var fakat eskisi gibi değildir. Şimdi her millet bir aşirettir. Biz

---

* Erzurumlu Mazhar Efendi, Ziya Gökalp tarafından kurulan, İTC'nin Diyarbakır örgütünün de üyesiydi.

de Osmanlı Aşiretiyiz. Artık Milli, Silivi, Zırıki, Pencinari, Reşkoti yoktur. Yalnız Osmanlı vardır.

Biz bütün Osmanlılar birbirimizin kardeşiyiz, yoldaşıyız. Dekşuri, Hewerki yoktur. Xelil Begi, İsa Begi yoktur. Sıleman Begi, İsmail Begi yoktur. Karşı karşıya yalnız Osmanlı ile Yunanlı vardır. Bizim aşiretimiz Osmanlılıktır. Moskof, İngiliz, Fransız gibi diğer aşiretler dostlarımızdır. Alman, Nemse (Avusturya), İtalya gibi aşiretler ise bunlara karşıdır. Aşiretimiz yani milletimiz evvelce zayıftı, şimdi kuvvetlidir. Niçin?

Çünkü o zaman Padişahımız Abdülhamid idi. Abdülhamid bahtsızdı. Abdülhamid haindi, zalimdi. Bugün padişahımız Sultan Mehmed Reşat Han'dır. Sahib-i din'û imandır. Sahib-i baht'û vicdandır. Adildir. Adalet-efşandır. Doğrudur. Hamiî müstakimandır.

Biz şimdi büyük aşiretiz. İslâm, Hıristiyan her kim gönülden vicdandan Osmanlı ise bizim aşiretimize mensubdur. Yalnız bir reisimiz ve babamız vardır ki o da padişahımızdır. Ondan başka ne reis, ne beg, ne efendi ve ne ağa yoktur. Kim ki ağa olmak, büyük olmak isterse iyilik yapsın, doğruluk göstersin.

Bazılarınız ağalar yüzünden hapse girdiğinizi de söylemiştim, evet doğrudur: Çünkü ağa dediğimiz adamlar bir takım avcılardır. Avcıların tazılara ihtiyaçları vardır. Bazıları ağaların emriyle adam öldürmüşler, hırsızlık etmişler talan götürmüşler. Evet, bunları yapmışlar da öyle hapse girmişlerdir. Bazıları ise ağaların kurbanları olmuşlardır. Daha doğrusu kendi arazilerinin kendi servetlerinin yüzünden hapse girmişlerdir. Çünkü ağalar ve begler kendilerinden başka hiçbir kimsenin arazi ve mülk sahibi olmasını, bağlara ve koyunlara malik olmasını çekemezler. Onların fikrince bütün arazi ve emlak ağalarındır. İşte bu sebeple bütün servet onların eline geçmiştir.

Kardaşlar, amucazadeler,

Arazi rençberindir. Koyun, keçi, bağ ve tarla köylülerindir. Begler ve ağalar insaf etsinler. Fukaranın mallarını geri versinler. Bügünden itibaren herkes rençberlik ediniz, çift sürünüz. Biribirinizden vazgeçiniz. Buğz ve adaveti terk ediniz. İşinizle gücünüzle uğraşınız. Çiftlik Hz. Adem Aleyhisselam'ın sanatıdır. Eskisi gibi askerlerden kaçmayınız. Askerlik farıza-i Cihaddır. Kürtlerin aşiret hesabına gazveye gittikleri zaman "ölüm var, dönmek yok" derler. Hâlbuki aşiret döğüşleri şeytan işidir. Askerlik ise Allah içindir. Namusumuzu, dinimizi vatanımızı muhafaza içindir. Bundan böyle yiğit olanların kendi gönül ve arzularıyla, şevk ve sevinçleriyle [bir kelime okunamadı –M.] gitmelidirler. Asker ya gazi ya şehittir. Her ikisi de büyük fazilettir. İndellah son derece makbuldur. Kışla kudsiyetemabed gibidir. Muharebe korkulacak bir yer değildir. Allahın hıfz ve himayesi doğrulara hami ve nigehbandır. Devr-i istibdada olduğu gibi vergiye derdü bela demeyiniz. A'şar ve ağnama zülm-ü tedai demeyiniz de, bunlar zekât-ı şeriyedir. Hepsi milletin ihtiyacına sarfolunacaktır. Her köyde medrese, mekteb lazımdır. Bilen insan kuvvetlidir. Bilmeyen adam zebundur. Okuyanlar bilenler kendilerini hapse sokacak hiçbir iş işlemezler. Mahpusların umumuna bakınız hepsi cahildir. Hiçbiri okumak yazmak bilmez. Cahil oldukları için Allaha karşı isyan, hükümete karşı tuğyan ederler. Cezaya müstahak olurlar. Kürtlerin yalnız bir derdi vardır, o da cehalettir. Bu derdin dermanı okumak yazmak ve dünyayı öğrenmektir. Bundan böyle Kürtçe kitaplar yazılacak, Kürtçe gazeteler neşrolunacak. Mekteblerde Kürt lisanıyla ilim ve marifet öğretilecek. O zaman Kürtler de zengin olacaklar, bahtiyar olacaklar. İyi yaşamak usulüne agâh olacaklar. Vatan ve millet ne demek olduğunu bilecekler. Anlayacaklar ki aşiret dedikleri şey vatan ve milletten başka bir şey değildir. Bütün Osmanlıların yalnız bir aşiret olduğu hepsinin biribirine dost ve kardeş olduğunu idrak edecekler. Bilecekler ki düşmanımız ancak Yunandır. Girit vatanımızın bir köşesi, canımızın bir parçasıdır. Biz hep askeriz. Ne zaman bizi [birkaç kelime siliktir –

Malmîsanij] vazifeye canı gönülden Yunanlara doğru hücum etmeye hazırız.

Kulak veriniz. Dikkatle dinleyiniz. Padişahımız, milletimize merhamet ettiler, sizi affettiler. Fakat gafil olmayın unutmayın ki o günden itibaren artık katiyen af yoktur. Ceza gayet ağırdır. Katlin cezası darağacıdır. Bir daha pençe-i hükümetten firar etmek mümkün değildir. Hükümet kuvvet ve servetine tamamiyle malik olmuştur. Nevm-i gafletten kâmilen uyanmıştır. Bugünkü hükümet adildir. Artık fukaraya zülm yapılmaz ve katiyen meydan vermeyecektir.

Yaşasın padişahımız. Yaşasın millet, yaşasın hürriyet, yaşasın Meşrutiyet, yaşasın İttihat ve Terakki Cemiyeti.[53]

İttihat ve Terakki'nin Kürtlere ve Alevilere İlişkin Proje Çalışmaları

Türkiye ve Ortadoğu tarihi, bir anlamda İttihat ve Terakki Cemiyeti tarihidir. Bu nedenle sık sık bu konulara geleceğiz. Askeri bir müdahele ile iktidara gelen İTC ve özellikle de askerler Anadolu'nun, sosyal, demografik ve inançsal yapısını bilmiyorlardı. İşler sarpa sardıkça bu gereksinim gelip kapıya dayandı.

İttihat ve Terakki Partisi'nin lideri merhum Talat Paşa, Sadrazam olduğu ilk günlerde parti umumi meclisini topluyor. Bu meclise diyor ki:

— Bu milletin başına geçtik. Fakat Anadolu bizim için kapalı bir kutudur. Önce, bunun içini tanımamız, sonra bu millete layık hizmetlerde bulunmamız lazım geldiğine inanıyorum.

Bunun üzerine Merkez-i Umûmi'nin hocası Ziya Gökalp şunları söylemiştir:

---

[53] Malmîsanij, *Kürt Milliyetçiliği ve Abdullah Cevdet*, s. 36; Aktaran N. Kutlay, *İttihat Terakki ve Kürtler*, s. 176.

— Biz siyasi inkılâp yaptık. Yani meşruti bir idare vücuda getirmekle kalıp değiştirdik. Hâlbuki en büyük inkılâp içtimai inkılâptır. İçtimai bünyemizde, kültür sahasında yapabileceğimiz inkılâplar en büyüğü ve en verimlisi olacaktır. Bu da ancak Türk cemiyetinin morfolojik ve fizyolojik yapısını tanımakla olur. Bunların başında Anadolu'nun muhtelif dinsel inançları, tarikatlar, sektler ve Türkmen aşiretleri gelir. Bu kurumları incelemek üzere bilim gücü tam olan arkadaşları, bu kutuyu açmaları için gönderelim.

Bunun üzerine Parti Umumi Merkezi, Kızılbaş ve Bektaşileri incelemek üzere Baha Said Bey'i, Ahileri incelemek üzere Bursalı Mehmet Tahir (Olgun) ve Hasan Hoca'yı, Ermenileri incelemek üzere de Esat Bey'i göndermeye karar vermiştir...[54]

İTC, bu anlayışla "Aşair ve Muhacirin Müdüriyet-i Umumisi"ni kurdu. Fuat Dündar, *İttihat ve Terakki'nin Müslümanları İskân Politikası (1913-1918)*, kitabında önemli belgeler sunar. İTC artık katı Türkçüdür. Müslüman Osmanlıları nasıl eriteceğinin hesaplarını yapar. Bu, belgelerde yer alıyor. 20 Temmuz 1915 tarihinde Talat Paşa tüm vilayet ve mutasarrıflıklara yazar:

...köylere varıncaya kadar mülki teşkilâtı gösterir bir harita ile köy ve kasabalardaki ahalinin milliyet esasına göre evvelce ve elyevmmevcud olan mıktaralarını içeren cetvellerin bir an önce gönderilmesi...[55]

Savaşın en kötü koşullarda devam ettiği günlerde, Talat Paşa, kendi yurttaşları için neyin hesabını yapıyor? Çok karmaşık, derinlikli ve önemli bir konu... Özel bir araştırma konusu. Çalışmamızı ilgilendiren yanlarına işaret edeyim.

---

[54] Ziya Gökalp'ten aktaran Nejat Aydoğan, *İttihat ve Terakki'nin Alevi Bektaşilik Araştırması (Baha Sait Bey)*, İstanbul, 1995, s. 7-8. Ayrıca bkz. Erdal Aydoğan, *İttihat ve Terakki'nin Doğu Politikası, 1908-1918*, Ötüken Yayınları, 2005, s. 45.

[55] Aktaran E. Aydoğan, a.g.e. s. 45.

Muhacirin Umum Müdürü ise Paris'te eğitim gören, radikal Türkçülüğü ile ünlü, sonraların İçişleri Bakanı ve Atatürk'ün ölümünde ismi Cumhurbaşkanlığı için geçen Şükrü Kaya'dır.

İTC Merkezi Umumisi, Kürtleri ve Türkmenleri araştırmak üzere Arnavut kökenli Habil Adem'i seçti. DahiliyeVekâleti'nde Aşiretler Masası'nda çalıştı. Namı diğeri, Naci İsmail Pelister, bu konuda tercüme eserler yayımladı ve inandırıcı olsun diye "Alman Doktor" ünvanını kullandı.[56]

İTC Merkez-i Umumi'si Ermeniler konusunu Esat Uras'a verdi. Bunların tümünde yönlendirici Ziya Gökalp'tir. Enver Behnan Şapolyo, buna değinirken, "Ermeniler arasında göçler oldu" der:

> Gökalp, Genel Merkez'e, ulusal eğitim için önemli bir rapor verdi, daha sonra azınlıklar sorununu, özellikle Ermeni sorununu incelettirdi. Bu inceleme sonunda da Ermeniler arasında göçler görüldü.[57]

---

[56] Eserlerin bazıları: *Kürtler: Tarihi ve İçtimai Tetkik*, Muharriri Dr. Frig, İstanbul, 1334 (1918) (Araştırmalar Dr. Frig diye bir kimsenin olmadığını gösterdi. Habil Adem (Naci İsmail Pelister)'in kullandığı Dr. Frig bazı basımlarda Dr. Friç olarak olarak geçti, bu isimde bir akademisyen ve araştırmacının varlığını çok kişi inceledi ve bulunmadığı sonucuna vardılar. Dr. İsmail Beşikçi, Malmîsanij, Mehmet Bayrak, Rohat Alakom benim bildiklerim. Almanya resmi kurumlarına başvurarak araştırdılar.–N.K.); *Muharebeden Sonra: Hilafet Siyaseti ve Türklük Siyaseti*, Muharriri Prof. Vayt, Mütercim Habil Adem, İstanbul, 1331; *Rusya'nın Şark Siyaseti ve Vilâyat-ı Şarkiye Meselesi*, Muharriri: Nigerled Krayblis, Mütercimi: Habil Adem, İstanbul, 1332; *İskânı Muharririn (Beynelmilel Usûl-u Temsil)*, Muharriri: Van P. Goç, Mütercimi: Habil Adem İstanbul, 1334; *Türkiye Ne İçin Harb Ediyor?*, Muharriri: Prof. Libah, mütercimi: Habil Adem, İstanbul, (Tarihsiz); *Kürt Aşiretlerinin Usûl-ü İskânları*; *Ermenistan Tarihi ve Ermeniler*; Dr. Fraylia ve Mühendis Ravlig, *Türkmen Aşiretleri*, İstanbul, 1334.

[57] E.B. Şapolyo, a.g.e., s. 149.

Ziya Gökalp'in Kürt kökenli olması ve yöreyi yakından tanıması etkili bir faktördü. Özellikle ilk yıllarda Ziya Gökalp'in Türklüğü tartışılıyordu. İttihatçı önderler, demografik yapıdaki sorunlar nedeniyle, Kürt coğrafyasındaki Ermeni, Asuri ve diğerlerine, tüm gereksinimlere yanıt vermese de bu topluluklara bir ölçüde kültürel haklar tanınabilirdi diye düşündüler. Bu anlayış sonraları giderek olumsuzlaştı.

Osmanlı Devleti'ndeki millet anlayışı dinsel ayrım üzerine kurulu olduğu için milliyetçiliğe yaklaşım sorunlu oluyordu. Kürtlere siyasal ve kültürel olarak nasıl yaklaşılacaktı? Ziya Gökalp'in kendisi netliğe kavuşmamıştı. Rohat Alakom'un tabiriyle bunalım geçiriyordu. Dolaylı söyleseler de bu anlayışı İsmail Hakkı Baltacıoğlu ve E.B. Şapolyo da ima ettiler. Gökalp'in gözlemleri ve açıklamaları açık değildi. Diyarbakır'daki Kürt önderleri ve düşünürleri ile en güzel Kürtçeyle sorunlarını tartışıyordu. Kendini Kürt de Türk de kabul edebilecek noktadaydı. Diyarbakır önemli bir kentti —bir Kürt kenti, ama Osmanlı karakterli bir kent. Kürtlerin gelecekleri ve önleri Osmanlıların/Türklerinki kadar açık değildi. Değişim ve milliyetçi anlayışlar Avrupa'dan İmparatorluğun Balkan yörelerini etkiliyordu. Gökalp, aşiret halindeki Kürt toplumundansa daha ileri durumdaki Türklerden olma, ona daha uygundu. İstanbul'da okuduğunda bu görüş ve duyguları arttı. İsmail Hakkı Baltacıoğlu, Gökalp'ten aktarıyor ve yorumluyor. Gökalp, konuştuğu Kürtçe kelimelerden hareketle Türk olduğuna karar veriyor. "Diyarbakırlılar" "Kürtler" gibi kelimeleri "eril" ve "dişil" olarak kullanmaya dikkat etmiyorlar. "Nötr" bir formu tercih ediyorlar. Bunu fark edince," öyleyse ben ve biz Kürt değiliz" diyor. Bu, işin kolayı, ya da gönlünün öyle istiyor olması. Köylülerin ve küçük kasabaların Kürtçelerinde eril ve dişil formlar var. Diyarbakır'da yaşadım, biliyorum. Fransızların "Le" ve "La"sı gibi. Bu hâl, bir dilin diğerine üstünlüğü olarak görülmez. Osmanlı-

laşan ve kentleşen olguda iki değişim var. Kürtler Şafii iken giderek Hanefileştiler. Dilde de işin kolayı tercih edilir zamanla. Erillik ve dişilikli kelimeler "nötür"e dönüşür. Taşralılar ve kırsalda yaşayan Kürtler, aradaki farktan dolayı böylesi Kürtçeyi yadırgarlar. Diyarbakır'da kaldım, ben de bu olguyu gördüm. Bu durumu Hakkâri, Cizre, Şırnak ve Serhat bölgesinde göremezsiniz. Onlar değişmediler henüz. Dildeki değişimler uzun yüzyılları alır. Kaldı ki Gökalp bunu amatörce düşünüp erken karar vermiş olmalı. Diyarbakır ve yakın çevresindeki bir olgudur bu. Türk entelektüellerinde ve siyasilerinde Gökalp'in Türk olması istendiği için, yorumlar öyle olmuş. Zaten bu tercihtendir, Gökalp'in bunalımı.[58]

Gökalp ve bir grubun yönlendirmesiyle Türkçülük İT'de giderek egemen oldu. Kürt yerleşim birimlerindeki isimlerin değiştirilmesine karar verildi. Bu konuya o denli önem verildi ki, I. Dünya Savaşı içinde bile aksatılmadı. Osmanlı İTC iktidarı Türkçü anlayışı eyleme koydu. Gerekenlere, illere talimat verildi. Değiştirilmesi istenen isimlerin çoğu Ermenice ve Kürtçeydi.

> Şehir kasaba ve karyelerden bazıları Osmanlılıkla hiçbir münasebet ve tealluku olmayan isimlerle yad ve tevsim edilmekte bulunmuş ve bunların tebdil-i namları muvafık görülmüş olduğundan bahisle bazı talimatı havi vekalet-i Celilêlerinde IV. Kolordu Kumandanlığı'ndan mevdu 5 Ocak 1916 tarihli emirnamesi üzerine olunacak muamele İstanbul Vilayeti vekâlet-i aliyyesinden istizan edilmektedir. Bu kabil esaminin tebdili vareste-i izah ise de seferberlik esnasında icra edilecek tebeddülât-ı muamelat-ı askeriyenin teşebbüsünde ahz-ı asker şubelerince kuyutâtın ona göre tanzimini...[59]

---

[58] İsmail Hakkı Baltacıoğlu, *Ziya Gökalp*, İstanbul, 1996, s. 123.

[59] Erdal Aydoğan, *İttihat ve Terakki'nin Doğu Politikası, 1908-1918*. s. 68.

İllerde bunların hazırlıklarına başlandı. Elazığ Vilayeti (Harput) Ermenice isimlerin yoğun olduğu bir yerdi. Savaş içinde DahiliyeVekaleti'nde telgraf çekildi:

> 4 Teşrin-i Evvel 331 (17 Ekim 1915) tarihiyle iş'ar kılındığı vechile Osmanlılıkla taalluku olmayan şehir kasaba ve karye isimleriyle mürsel cetvelde muharrer müşâbih isimler tebdil edilmek üzere keyfiyetin inbâsı...

Ancak Elazığ Vilayeti, hazırlıkların yapıldığını ve değiştirmelerin savaş sonunda yapılacağını bildirdi. Dâhiliye Vekâleti bu işi Başkomutanlıkla birlikte yürüttü.

Yine bu arada konumuzu çok genişleteceği için girmediğimiz Teşkilat-ı Mahsusa örgütü ve onun Kürt illerindeki konumu var. 17 Kasım 1913 tarihinde Başkumandan Vekili ve Harbiye Nazırı Enver Paşa tarafından kuruldu. Örgütün giderleri Enver Paşa'nın tahsisatı mesturesinden —örtülü ödenek— ödendi. Tarih içinde bu gizli ve özel örgüt günümüzdeki MİT'e kadar geldi. Ancak kabul edilmeli, o günkü amaç ve işlev MİT'inkiyle bir değil. 1913-14 yıllarında Kürt illerinde Teşkilât'ın yaptıkları ve yapacakları artış gösterdi. Kürtlerden gönüllü müfrezeler kuruldu, devlet bunlara ve tarikat önderlerine silah verdi. Diyarbakır Müftüsü Hacı İbrahim de görev aldı. Cumhuriyet döneminde Tek Parti yıllarının Diyarbakır Milletvekili Şeref Uluğ, Müftü Hacı İbrahim ailesindendir. Kürtlüğe karşıtlıklarından 'Uluğ' soyadını aldılar. Dâhiliye Nezareti Bitlis ve Erzurum "Kürt Gönüllü Taburları" ile özellikle ilgilendi. Said-i Kürdî, Norşin Şeyhleri ve Hizan Şeyhleri Gönüllü Alaylar'da yer aldılar. Savaş içinde Said-i Kürdî esir düştü ve Sibirya'ya götürüldü. Devlet yönetimi Kürt illerindeki mahkûmlardan da yararlanmak istedi. Hapishaneleri boşaltıp Kürt aşiret reîslerinin yönetiminde savaşa gönderdiler. Dâhiliye Nazırı Talat Paşa 12 Eylül 1914 tarihinde Van, Bitlis, Musul, Erzurum, Diyarbakır vilayetelerine talimat verdi:

Ceraim-i sabıkalarına mebni elyevm hapishanelerde mevkuf olan veya mahkûm olub da vâdi-i firarda bulunan ve kendilerinden hareket-i askeriye içün istifade me'mul olan Aşair rüesasıyla sahib-i nüfuz eşhasın afv-i âliye mahzar edilerek kendülerinin riyaseti tahtında çeteler teşkiliyle inde'licab düşman arazisine saldırılması, atiyyen memleketi eşkıya vürudundan kurtarmak itibariyle de muvafık olacağı Ordu-yi Hümayun Başkumandanlığı Vekâleti'nden bildirilmiş olmağla teşebbüsün ehemmiyeti nazar-ı dikkate alınarak buraca bilahare bir karar ittihaz olunmak üzere şimdilik afv suretiyle kendilerinden istifade olunabilecek eşhas var ise esamisinin temin ve işarı...[60]

İttihatçılar ve Kürtleri Asimile Etme Planları

1908 Devrimi'nden sonra Bedirhanlı Süreyya Bey İstanbul'da *Kürdistan* gazetesini çıkardı. Diyarbakırlı ünlü edebiyatçı Ali Emiri Bey'in yardımlarıyla *Amid-i Sevda* (Kara Amid) dergisi yayımlandı. Ahmet Ramiz'in *Divançe-i Dehri* eseri de bu dönemde yayımlandı. 1913 yılında Hêvi Cemiyeti tarafından "Yekbun" adında Türkçe-Kürtçe gazete çıkarıldı. Yine Hêvi Cemiyeti'nin organı *Roji Kurd* ve ardından *Hetawi Kurd* yayımlandı. Bu gazetelerin giderlerine Seyyid Abdülkadir eliyle İstanbul'daki Kürt hamallar katkıda bulundular.

Dersim Milletvekili Lütfi Fikri, *Roji Kurd* dergisinin 4. sayısında "Kürd Milliyeti" makalesini yazdı. Ulusal soruna bakışını gösteren yazıyı başka bir bir bölümde aktardım.

1911'de Türk milliyetçiliği ivme kazandıysa da devletin Türk ve Arap devleti olmasını düşündü Ziya Gökalp. İlginçtir devlette Kürtlere bir yer ayırmıyordu Gökalp. Bu görüşlerine çok da ağırlık vermedi. Yeni görüşte Türkler asli unsur olarak çekirdek,

[60] Aktaran E. Aydoğan, a.g.e., s. 88.

Türkçülük hareketini güçlendirerek diğerlerini asimile etmek gerekiyordu. Artık gizlenmesine de çok dikkat edilmiyordu. Talat Paşa, Kürtlerin asimilasyonunu dillendirmekte sakınca görmedi giderek. Talat Paşa, "Vramian adlı bir Ermeni aydınına Kürtleri asimile etme projesinden bahsetmekteydi" diyor Dündar.[61] "'Farslılar, Romalılar, Araplar, Bizanslılar... Eğer bunlar Kürtleri asimile edemediyseler, siz nasıl edeceksiniz?' diye sorar Armen Garo."[62]

Bu yıllarda İttihat Terakki Türkçülüğünde iki teorisyen var: Ziya Gökalp ve Yusuf Akçura. Gökalp, Kürtlerin uzun erimli asimilasyonu ve Osmanlı Devleti'nin yaşatılmasını amaçlarken, Akçura Türkçülüğü önde tutuyordu. Bu nedenle Gökalp'in milliyetçiliği daha yumuşak ve tartışılabilir sınırlarda kalıyordu. Özünde, Türkçülüğü kabulunde bazı tereddütleri vardı Gökalp'in. Gönlü Türk olmayı isterken, çok güçlü kanıtları yoktu. Diyarbakır şehir Kürtçesinin kırsal alan Kürtçesinden farklı olduğuna sığınıyordu. Liceli Kurmanç annesinden hiç söz etmiyordu. Dayısı İTC'li Arif Efendi ve oğlu Fevzi Beylerin Kürt feodallerinden Millili İbrahim Paşa'yla olan ihtilaflarının etkisindeydi. Bu nedenle belki amacını aşan deyimler kullanır "Şaki İbrahim Destanı" şiirinde. Bu hususlar Dündar'ın dikkatinden kaçmıyor. Başka bölümde dile getirdim, Gökalp ciddi analizlerle ele alınmadı. Bunu Uriel-Heyd, "Türk Ulusçuluğunun Temelleri" eserinde (doktora tezi) açıkca tartışır. Oysa Gökalp'in dayısı ve Meclisi Mebusan'da Diyarbakır Mebusu olan Pirinççizade Arif , Millili İbrahim Paşa'nın 1909 yılında para ve mücevherlerini subaylarla birlikte talan etmekten ötürü sorgulanır.

Gökalp aşiret halindeki Kürtlerin böylece kimliklerini koruduklarının bilincindeydi. Biraz da bu nedenle yerleşik düzene

---

[61] F. Dündar, a.g.e., s. 77.

[62] Aktaran F. Dündar, a.g.e., s. 77 ve dipnot 138.

geçirilmelerini istedi. 1911 yılından beri *Genç Kalemler*'de "Demirtaş" adıyla Türk ırkını, zekâsını ve kurulmasını önerdiği Türk medeniyetini yücelten yazılar yazdı. 1911 yılında niye "Demirtaş" imzasını kullandı? Acaba ırkçı ve Türkçü görünümden mi çekindi? Bilmiyoruz.

19. yüzyıl sonları ve 20. yüzyıl başlarında, sınırlı sayıdaki Kürt aydınları arasında gelişen Kürt milliyetçiliği, İttihatçılardan etkilenerek şekillendi. Hem Ermeni milliyetçiliğine benzemeye çalıştı ve hem de tepki duyarak gelişti. Osmanlı Devleti, I. Dünya Savaşı'nı kaybedince, diğer ulusların ardından, Müslüman Araplar da İmparatorluk'tan ayrılınca, Pan-İslâmist görüşlerin Türkleri ve Kürtleri bir arada tutma işlevi azaldı. Kürtler de, başlarının çaresine bakma zorunda kaldılar. Kürt milliyetçiliğinde yükselme oldu. ABD Başkanı Wilson'un, "her milliyetin kendi kaderini belirleme hakkının olduğu görüşü", büyük yankılara neden oldu. Coşkulu ümitlere kapıldı Kürtler. 19. yüzyıl ortalarından sonra Kürt mirlikleri ortadan kaldırılınca, yönetimdeki yeni zorluklardan sonra Kürtlerde Osmanlı karşıtlığı arttı. Kürt kimliğinde belirginleşme başladı. Kürdistan'da vergi vermeyen göçebelerin toprağa yerleştirilerek vergi vermeye zorlanması da bir etken.

> Bedirhan bir feodal aşiretçi lider olduğu halde Kürt milliyetçiliğinin özlemlerini dile getiriyordu. Ne var ki; amaçlarını el yordamlarıyla ve tahminle belirlemeye çalışıyordu.[63]

Bu yıllarda misyoner kurumları, İstanbul'da Amerikan Misyoner Matbaası'nda sınırlı da olsa Kürtçe kutsal kitaplar yayımladılar.

---

[63] William Aeglaton, *Mahabad Kürt Cumhuriyeti 1946*, 1989, s. 27.

İttihat Terakki'nin Son Hükümeti ve Kürtler

İTC yöneticileri Osmanlı Devleti'ni I. Dünya Savaşı'na soktular. Devlet yenildi ve bitti. İttihatçıların önde gelenleri yurtdışına kaçtılar. Bir kısmı geride kalmıştı. Onlar da sorgulandılar, yargılandılar ve Ermeni öldürülmeleriyle suçlanan diğer birçoklarıyla birlikte Malta Adası'na sürüldüler. Olayların bir bölümü Kürt illerinde olmuştu. Sorguya alınan ve yargılananlar arasında Kürtler de vardı. Ziya Gökalp, Pirinççizade Fevzi ve Zülfü Beyler, Süleyman Nazif ve başkaları. Divanı Harp'te yargılayıcılar arasında bulunan Mustafa Paşa, Süleymaniyeliydi. Kürt Mustafa Paşa, Cumhuriyet basınının Nemrut Mustafa olarak tanıdıkları bir Kürt. 1918-19'daki sorgulama ve yargılamalar kitaplaştı, oldukça kapsamlı.

Meclisi Mebusan'ın Beşinci Şubesi'nde sorgulamalar 6 Kasım 1918'de başladı. Sadrazamlar Said Halim ve Talat Paşa'larla kabine üyelerinin yargılanmalarıyla başladı. Tahmin edileceği gibi uzun sorgu ve yargılamalardı.

1- Said Halim: I. Dünya Savaşı'na niçin girildiğini açıklayamadı. Kendisi dışında gerçekleşmişti. Teşkilatı Mahsusa hakkında bilgisi de yoktu.

2- Çürüksulu Mahmud Paşa: Eski Nafia Vekili. 10 Kasım 1918'de sorgusu yapıldı. Savaşa neden olan Karadeniz'deki Rusya-Osmanlı çatışmasında saldırının Osmanlılar tarafından başlatıldığı, Goben ve Breslav gemileriyle bu işe giriştiklerini anlattı. İttihatçı önderlerin çete anlayışı ile hareket ettikleri, bu nedenle İran Kürdistanı'ndaki Kürt halkı ve köylerinin büyük kayıplara uğradığını dile getirdi. Kürtler kırıma uğramıştı. İfadesinin bu bölümünden alalım:

> Bir hadise daha vaki oldu ki nevahi-i şarkiyede, (şark taraflarında) oralara sevk olunan çeteler yüzünden vukua gelen fecayidir. Her nokta-i nazardan mazarratı derkâr olan çetelere

bendeniz muarız idim. Bu asr-ı medeniyette İngiliz, Rus kuvvetlerine karşı çetelerin hiçbir tesiri olamıyacağı müsellemdir. Bu çeteler nevahi-i şarkiyeye Hoy ve Selmas havalisine gitmişler ve orada birtakım mütedeyyin, safdil ve cesur Kürtleri teşvik ederek Rus askerlerine karşı kıyam ettirmişler. Bunun üzerine Ruslar da Kuva-yı Külliye ile gelerek bu saf aşiretlerin köylerini kâmilen tahrip ve müteberanınıkatl ve imha etmişlerdir. Bu biçare ahali-i İslâmiyenindüçar olduğu bu felaket Meclis-i Vükelâda mevzuu bahsoldu.[64]

3- İbrahim Bey: Eski Adliye Nazırı; 10 Kasım 1918 günü sorgulandı. Enver Paşa'nın her şeyi yalnız başına ve gizli uyguladığını söyledi.

4- Ahmet Şükrü Bey: Eski Maarif Nazırı; Kastamonu Mebusu. 12 Kasım 1918 günü sorgulandı.

5- Ahmet Nesimi: İstanbul Mebusu. Eski Hariciye Nazırı. 12 Kasım'da sorgulandı.

6- Abbas Halim Paşa: eski Nafia Nazırı. 14 Kasım'da sorgulandı.

7- Halil Bey: Menteşe Mebusu. Eski Adliye Nazırı ve Meclis Başkanı. İstanbul'daki iki mebus Ermeni'nin, Varteks ve Zühtap'ın Diyarbakır'a gönderildikleri ve yolda İttihatçı çetelerce öldürüldüğü, ancak engel olamadığını söyledi.

8- Cavit Bey: Biga Mebusu, Maliye eski Nazırı. 24 Kasım 1918'de sorgulandı.

9- Ali Münif Bey. Halep Mebusu Eski Nafia Nazırı, 26 Kasım'da sorgulandı.

10- Mustafa Şeref Bey: Kayseri Mebusu, Eski Ticaret ve Ziraat Nazırı. 27 Kasım'da sorgusu yapıldı.

11- İsmail Canbulad: Dâhiliye eski Nazırı: 27 Kasım'da sorgulandı.

---

[64] Osman Selim Kocahanoğlu, *İttihat-Terakki'nin Sorgulanması ve Yargılanması, 1918-1919*, Temel Yay. 1998. s. 129.

12- Hüseyin Haşim Bey: Karesi Mebusu, Posta-Telgraf eski Nazırı. 28 Kasım'da sorgulandı.

13- Kemal Bey: (Kara Kemal) Eski İaşe-i Umumiye Nazırı. 2 Aralık 1918'da sorgusu yapıldı.

14- Hayri Efendi: Ayan Üyesi, eski Şeyhülislâm. 19 Aralık 1918'da sorgulandı.

15- Musa Kâzım Efendi: Ayan Üyesi, Şeyhülislâm. 19 Aralık'ta sorgusu yapıldı.

Divanı Harp'te ise Mart-Nisan'da Nazırların dışındakilerin sorgulamaları yapıldı ve yargılandılar. Her iki grubun sorguları çok kapsamlıdır. Özellikle ele almadım. Ziya Gökalp, Diyarbakır'da Maarif Müfettişi olduğunu, Meşrutiyet'ten sonra Diyarbakır'da İTC'ye girdiğini, "1909 Ocak ayında İstanbul'a geldim ve 1910 Kongresinde Merkezi azalığa girdim" dedi. 17 Mayıs 1919 tarihli celsede, yargılanırken Ermeni kırımı için şöyle dedi: "Milletimize iftira ediyorsunuz. Türkiye'de bir Ermeni katliamı değil, bir Türk-Ermeni mukatelesi olmuştur. Bizi arkadan vurdular, biz de vurduk."[65]

Ziya Gökalp gibi Diyarbakırlı başka bir Kürt Dr. İshak Sükûti, İTC beş kurucularından biri. Kurucu bir Kürt de Arapkirli Dr. Abdullah Cevdet. Sükûti, 1896'da beş yıl ceza aldı ve Rodos'a sürgüne gönderildi. Dr. Nazım Bey'in girişimi ile Rodos'tan kaçırıldı ve Paris'e geldi. Ahmet Bedevi Kuran, *İnkılap Tarihimiz ve İttihat ve Terakki* adlı eserinde, (s. 71) Sükûti'nin diğer kurucu Arnavut kökenli Dr. İbrahim Temo'ya yazdığı 1897 tarihli mektup, 'Amedi' imzalıdır. Amed'in Diyarbakır olduğu biliniyor.

Mektupta İttihatçıların ve İttihatçılarla çalışan Ermenilerin tartıştıkları suikast yöntemlerini onaylamıyor Sükûti. Yine o dönemde İttihatçı başka bir Kürt, Süleymaniyeli Şerif Paşa,

---

[65] O.S. Kocahanoğlu, a.g.e. s. 41.

Stockholm'de Osmanlı Elçisi'dir. 100 frank ve mektup gönderir Paris İTC'ye. Mektuptaki imza "Kürt" idi. "Leffen yüz frank gönderiyorum. Armağanım nacizane ise de candandır, maldan değildir..." [66]

Yine Sükûti, Tunalı Hilmi Bey'e Cenevre'den yazdığı 3 Haziran 1899 tarihli mektupta, "Kürtten bu ay da iane aldık" diyor. "Kürt" Şerif Paşa'dır.[67]

1902 Paris İttihat Kongresi'nde Abdurrahman Bedirhan ve Hikmet Baban yer alan iki Kürt, Ermeni, Rum, Arnavut ve farklı kökenliler yer aldı kongrede.

Sultan Abdülhamid'e karşı birleşik mücadele topluluğu hakkındaki görüşler sonra değişti. A.B. Kuran, bunu dile getirirken Müslüman ve Müslüman olmayanları ayırır.

> Merkezi Umumi nazarında Bulgarlar, Sırplar, Rum ve Ermeniler memleket düşmanı... Arap, Arnavutlar ve Kürtler vatan hainidirler. Muhalefet eden Türkler ise paralı ile satılmış metâdan başka bir şey değillerdi. Vakıa bütün bunlar, modası geçmiş ve yersiz ithamlardı. Ama halk böyle aldatılırdı...[68]

İTC, II. Meşrutiyet boyunca ya gizli ya da açık bir şekilde Türk milliyetçiliği yaptı. Bunu yaparken de askeri yönetim ve anlayış egemendi. Başlangıçta eski rejim memurları kullanılırken, sonra âdemi merkeziyetçi yöneticiler taşra organizasyonlarında yer aldılar.

Balkan Savaşları'ndan sonra Hıristiyan toplumların ayrılmalarının ardından, İTC, Müslüman toplumlarına da Hıristiyanlar kadar olmasa da, karşıt oldular. İTC İçinde Hıristiyan ve Müslüman değişik toplumlardan insanlar olmasına karşın İTC hep

---

[66] A.B. Kuran, a.g.e., s. 108.

[67] A.g.e., s. 118.

[68] A.g.e., s. 262.

Türk milliyetçisi oldular. Türk milliyetçiliği diğer Müslüman Osmanlı milliyetçiliklerini hainlikle nitelediler.[69]

1908 Meşrutiyeti Türk milliyetçiliğine büyük ivme kazandırdı. Ne var ki, Arap, Arnavut ve Kürt milliyetçiliklerinin de ortamdan ve Türk milliyetçiliğinden karşıt etkilenerek hız kazandığı bir gerçektir. Bunlara önmilliyetçiler de denir. Eric Hobsbawm'ın sosyolojik ölçütlerine paralellik gösteren bir konum.

İttihatçı Said Halim Paşa, I. Dünya Savaşı döneminde sadrıazamdı. Kimileri Mısır Hidivi Mehmet Ali'nin torunu olması nedeniyle kendisini Arap, bazıları da Kavala şehrinden göçtükleri göz önüne alınarak Türk olduğu yazılır. Kavala'ya Diyarbakır'dan göçen aileyi inceleyen Marsot, Afaf Lütfi Al Sayyid, *A ShortHistory of Modern Egypt* (Cambridge, 1985, s. 53) adlı eserinde Kürtlüğünü de tartışır.[70] *21.Yüzyıla Girerken Kürtler*'de Mısır Kralı Faruk'un özel sekreteri ve yardımcısı, dedesi M. Ali Paşa'nın adını taşıyan M. Ali'nin anlatımlarında kökenlerinin Diyarbakır ve Kürt olduklarını yazmıştım. Dr. Kemal Mahzar Ahmed 1983 yılındaki *Mejû* adlı eserinde yazdı. 1949 yılında Kavalalı Mehmet Ali Paşa'nın ölümünün 100. yıl dönümünde *El Müsevver* gazetesi M. Ali Bey'le röportaj yaptı. Orada tüm öykü dile gelir. *El Müsevver*'in 1949, 25 Kasım ve 1311 no.'lu sayısının 56. sayfasında yayımlanır.[71]

---

[69] Hasan Kayalı, *Jön Türkler ve Araplar, Osmanlıcılık, Erken Arap Milliyetçiliği ve İslâmcılık (1908-1918)*, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul, 2003, s. 4.

[70] A.g.e., s. 22.

[71] N. Kutlay, *21.Yüzyıla Girerken Kürtler*, s. 26.

ERMENİ MİLLİ HAREKETİ VE KÜRTLER

19. yüzyılın sonlarına doğru Ermeni halkının Osmanlı Devleti içindeki bölümlerinde uzun süredir gelişen Ermeni milliyetçiliğinin partiler şeklinde örgütlendikleri görülür. 1885 yılında Armenagan Partisi ve 1887 yılında Hınçak Partisi, Taşnaktsutyun ise 1892'de kuruldu. Amaçları Osmanlı Devleti'nde Ermeni ulusal kurtuluş mücadelesiydi. Bu partilerin komşu halklarla dayanışma içinde olmaları ileri sürülüyordu. Ermenilere karşıtlık besleyen Sultan Abdülhamid, yıkılmadan ilerleme olmaz anlayışıyla İTC ile dayanışmayı programlaştırdılar. Aynı coğrafyada iç içe ve yan yana yaşadıkları Kürtlere gelince, Ermeni köylerinin bir kısmında yalnızca Ermenice konuşulurdu, Kürtlere oranla daha ileri bir yaşam düzeyleri vardı. Tarımı da daha modern yöntemlerle yapıyorlardı. Ticaret ve zanaatkârlıktan başka büyük sermayedarları vardı. Din farkı her yörede aynı öçüde etkin değildi. Ulusal bilinçleri Kürtlerle oranlanmayacak kadar düzeyliydi. Kürtler, ancak bazı yörelerde Ermeni milliyetçiliğini kıskanarak, bir ölçüde milliyetçi duygular edindiler, ya da uyanık Kürtler olumlu etkilenerek, Kürtlüğe eğilim gösterdiler. Fakat yine de istikrarsız ve güvensiz bir süreç yaşandı. Parçalı aşiretli yapı ve Kürt feodallerinin yarar ve egemenlik kavgaları, onları geri düzeyde tutuyordu. Daha da önemlisi, devlet ve özellikle Sultan Abdülhamid Kürtleri rahatlıkla maniple edebiliyor, hem kendi aralarında ve hem de Ermenilere karşı olmalarını sağlıyordu. 1894-96 yıllarında yaşanan Ermeni öldürülmeleri

aradaki karşıtlığı arttırdı. Bu hareketlerde fanatik İslâmcı Kürtler öne çıktı.

Kürtlerle Ermenilerin birlikte hareket etmemeleri önemlidir. Ermenilerin partileri bunun için bazı girişimlerde bulundularsa da; Kürtlerden beklediklerini bulamadılar. Kürtler Ermeni köylülerine baskı yaparak tarım ve hayvancılık ürünlerinden yararlanabiliyorlardı ve Devlet de buna göz yumuyordu. Ermenilerin sosyal demokrat anlayışlı deneyleri de sonuç vermedi. Kürtler örgütsüz ve Halife'ye katı şekilde bağlıydılar. Ermeni örgütlerinin kendi aralarındaki rekabetleri de Kürtlerin ve devletin işine geliyordu. Bir etken de Osmanlı ve Rusya Ermeni kökenli örgüt yöneticilerinin yöntem va anlayışları da farklıydı. İşte bu nedenler Kürtlerle Ermenileri yaklaştırmadı ve karşıt yaptı. Her iki halkın milliyetçiliklerinde ayrı süreçler yaşandı.

Jön Türkler —İTC— İstanbul, Manastır, Selanik, İzmir ve diğer Balkan yörelerinde oldukça hatırı sayılır bir tabana sahip iken, Anadolu'da güçsüzdü. Balkanlarda İttihatçılar ora halklarıyla iyi ilişkiler içindeyken Kürt illerinde İttihatçıların halkla ilişkileri çok azdı, bazı kentlerdeki okumuşlar ilgi duydular. Diyarbakır'da Mehmet Ziya (Gökalp) gibi. Kürtler Ermenilere karşı ayrıcalıklı sayılırdı ve Jön Türklere karşıt tavırlıydılar. Müslüman olmayan toplumlar, "eşitlik" ilkesini içlerine sindiremiyorlardı, Kürtlerin Ermenilerle eşit olmalarını Kürt önde gelenleri kabullenemediler.

Ermeni partileri İTC ve yurtdışındaki örgütlerle yaptıkları ilişkilerde, Kürtlerden olan şikâyetlerini dile getirirken, Kürtler için sıklıkla "Kürt çeteleri" deyimini kullandılar. Bu da yakınlaşmalarına engel olan bir konumdu.[72]

---

[72] Arsen Avagyan ve Gaidz F. Minassian, *Ermeniler İttihat ve Terakki İşbirliğinden Çatışmaya*, 2005, Aras Yay., s. 105.

Balkan Savaşları'na gelindiğinde, önemli bir dönüm noktası olduğu önceleri iyi anlaşılmadı. Tüm Osmanlı halkları bunun etkilerini yaşadılar. İTP ve hükümetlerinin politika değiştirdiği bir dönem. Türk olmayan halklar baskı görmeğe, Türkler milliyetçi ve diğer halklar ayrılıkçı fikirlere kapı araladılar. İstanbul'daki Kürtler başta olmak üzere Kürtlerin başlarının çaresine bakmayı düşündüğü yıllar. Osmanlıcılık anlayışına bel bağlayanların düş gördükleri anlaşıldı. Osmanlıcılık büyük darbe yedi. İTC'nin 1913 Babı Âli Baskını ile iktidara gelişleriyle Türkçülük, Parti'nin egemen görüşü oldu. Türkçü grup, partinin çekirdeğini oluşturdu. Ziya Gökalp, Dr. Bahattin Şakir ve Dr. Nazım daha da önem kazandılar. "Ziya Gökalp 1913 sonbaharında Heyet-i Merkeziye toplantılarından birinde şöyle demiştir: "bugün memlekette açık ve sarih iki fikir cereyanı görülüyor, bunlardan biri Osmanlıcılık, diğeri Türkçülüktür. İttihat ve Terakki kendi sinesinde bu iki zıt cereyanı, ne surette telif edecek?"[73]

Bu tarihler, Balkan Savaşları ve Savaş'ın yenilgi ile bitmesi, Kürtler için de önemli. Kamuran ve Celadet Beyler —kardeş— bu yenilgiyi kitaplaştırdılar. Günümüzdeki Türkçülüğün şekillenmesi ve ivme kazanma yıllarıdır Balkan Savaşı sonları. Dolayısıyla Ermeni milliyetçiliği de etkilendi ve Ermeni partileri ile İTC'yi kısa sürede daha da karşıtlaştılar. Hürriyet ve İtilaf Fırkası önderlerinden Kürt Şerif Paşa, 1913 yılında Ermeni Hınçak Partisi ile bazı anlaşmalarda bulundu.[74]

Talat, Enver ve Cemal Paşalara suikast düşündü Ermeniler. 1913-14 yılında Talat Paşa Ermenilerle ilişkiye geçti, ancak, bunlar güvensiz ilişkilerdi. Talat Paşa Erzurum milletvekillerinden bazılarına; "Ruslara güven olmaz, onlar da Kürtlerle iliş-

---

[73] Ali Kemal Meram, *Türkçülük ve Türkçülük Mücadeleleri Tarihi*, İstanbul, 1969, s. 120. Aktaran Avagyan-Minassian, a.g.e., s. 114.

[74] Avagyan-Minassian, a.g.e., s. 120.

ki..."demişti.[75]. Ermeniler olumsuz yanıt verdiler Talat Paşa'ya. Bu günlerde Kürtler de İran'da Xoy kentinde Rusların bilgisi dahilinde Abdurrezak Bedirhan önderliğinde toplantılar yapıyorlardı.

29 Ekim 1914'te Osmanlı Devleti ile Rusya savaş ilan ettiler. Ermeniler Rusya'nın yanında ve Kürtler Osmanlılar cephesinde savaştılar. Her iki halk için yıkım oldu. Ermeniler 24 Nisan 1915 tehcirini yaşadılar. Savaşlar Kürdistan coğrafyasında oldu, Kürtler kitleler halinde Anadolu'ya göç etti, büyük bölüm de İTC tarafından sürüldü, yollarda açlık ve hastalıktan 700 bin Kürdün öldüğü kayıtlara geçti. Kürtler, 1908 Meşrutiyeti'ni de memnuniyetle karşılamadılar.

1894-96 Ermeni Katliamları

1894-96 yıllarında Osmanlı Devleti'nin Kürt illerinde toplu Ermeni öldürülmeleri oldu. Bu eylemlerde Sultan Abdülhamid ve hükümet suçlandı. Batılı büyük devletler Abdülhamid'e baskı yaptılar. Tevil yoluna kaçsa da Abdülhamid'in Ermeni karşıtlığını özendirdiği biliniyor. 1894 Ermeni öldürülmelerinde Abdülhamid'in, "Ben vurun dedim, öldürün demedim" dediğini özel kâtibi durumundaki Süreyya Paşa, anılarında dile getirdi. 1909 yılında Adana olaylarındaki Ermeni öldürülmelerinde İttihat Terakki yöneticileri suçlandı. Ermenilerin mallarına ve arazilerine el koyanların 1909 Kasımında aldıklarını geri vermeleri sağlandı. Kürt Hüseyin Paşa bunlardan biriydi.[76]

1909 Aralık ayında Dahiliye Nazırı Ermenilerin yoğunluklu yaşadıkları Doğu ve Güneydoğu illeri valiliklerine telgraf genelge gönderdi. Rusya'ya göç etmek zorunda kalan Ermenilerin

---

[75] A.g.e., s. 127.

[76] Rusya Devlet Askeri Tarih Arşivi "RDITA" fon 2000 dosya I, belge 1002. Aktaran Arsen Avagyan, Gaidz F. Minassian, a.g.e., s. 38.

Müslüman ahalice alınan toprak ve evlerinin sahiplerine geri verilmesi emredildi.[77] İttihatçılar ve Sultan A.Hamid Kürtleri Ermeni karşıtlığında rahatça kullanabilmek için Kürt feodallerinin üzerine ancak göstermelik gidildi. Ermeniler Hamidiye Alayları'ndan şikâyetçiyken, ancak "Hamidiye" adını değiştirerek "Aşiret Hafif Suvari Birlikleri" adını verdiler.

İTC'de iki kanat vardı. Ali Rıza'nın merkezci anlayışı öne çıkaran pozitivist kanat ile Prens Sabahattin'in daha liberal olan "Teşebbüsü Şahsi ve Ademi Merkeziyet" kanadıdır bunlar. Ermeni ve Kürt önde gelenleri Prens Sabahattin eğilimliydiler.

1894-96 yıllarındaki Ermeni öldürülmelerinden sonra özellikle Rusya'ya göçler oldu. Yeni katliam korkuları ve yerel Ermeni-Kürt karşıtlıklarının artması bunun nedeniydi. Bir süre, göçen Ermenilerin yerlerine dönmelerine çalışıldı.

Tehcirden Sonra Kürtler ve Ermeniler

I. Dünya Savaşı'ndan sonra Paris Barış Görüşmeleri Sevr Antlaşması ile sonuçlandı. Anlaşma ile Osmanlı Devleti'nin Doğu bölgesinde bir Ermeni devleti kuruluyor ve Kürtler de 62., 63. ve 64. maddelerle özerk bir statüye kavuşuyordu. Süleymaniyeli Osmanlı Eski Stockholm Elçisi Şerif Paşa Kürt deleyasyonu başkanıdır. Boğos Nubar Paşa ise Ermeni delegasyonunun. Şerif Paşa'nın Sevr'de Osmanlı Devleti'ni temsil etmesini isteyenler oldu, Osmanlı Sadrazamı olmayı düşündü ve bunun için gizlice Talat Paşa ile görüştü. Ancak Kürtleri savundu Sevr'de. Çelişkili bir süreç, sonunda Kürtleri temsilden de vaz geçti.

Boğos Nubar Paşa 12 Şubat 1919 tarihinde Ermeni istemlerini Sevr Barış Komitesi'ne sundu. Van, Bitlis, Diyarbakır, Elazığ, Sivas, Erzurum, Trabzon, Maraş, Kozan, Cebelibereket, İskenderun, Erivan ve Tiflis Devleti'nin güney bölümünü içeren bir

---

[77] Aktaran A. Avagyan, Gaidz F. Minassian, a.g.e., s. 38.

devlet talebinde bulundu. Şerif Paşa ise Kürtlerin istemeleri için bir memorandum sundu. 22 Mart 1919 tarihli memorandumda Ermenilere ve Nubar Paşa'ya şiddetle karşı çıktı. Ermenistan Devleti olacak coğrafyanın hiçbir bölümünde Ermenilerin çöğunluğu söz konusu değil. Buralar Ermenilere verilecek olursa, Kürtlerle Ermenilerin kanlı çatışmalara girmeleri kaçınılmaz olur, görüşünü ileri sürdü Şerif Paşa.[78]

Asıl eleştirel bir anlayışla bakılması gereken noktaya geliyorum. Bu karşılıklı sert iddialardan sonra Şerif Paşa ile Boğos Nubar Paşa anlaşarak müşterek bir memorandum sundular Paris Barış Konferansı'na. İstanbul basınında 20 Şubat 1920 tarihinde yayımlandı. Kürtlerce olumsuz karşılandı. Ermeniler ve Kürtler ayrı ayrı, Konferans üyelerini kendi lehlerine etkilemek istediler. Ermeni-Kürt karşıtlığı öne çıktı. Osmanlı basını ve yönetimi de olumsuzluğu körükledi. Oysa Konferans sürecinde iki taraf da kaybediyordu. Ancak gelinen ve sürdürülen politikanın kötü sonuçları yakınlaşmayı ve Konferansı ikna edici bir politikayı gerektirdiği açıktı. Bu müşterek memorandum bundan olmalı. Sivri ve karşılıklı kışkırtıcı istemler terk ediliyordu. Kürt siyasi tartışmalarında fazla yer tutmadı. Şerif Paşa'ya telgraflar çekildi ve eleştirildi. Kürt siyasi tarihinde, Sevr'de yaşamsal bir karar alınıyor ve Kürtler suskun. Yurtseverlik ya da milliyetçilik bunun neresinde? O yıllarda Kürt toplumunun politik düzeyini göstermesi bakımından önemlidir. Tüm Kürt aydın ve örgütlerinin hareketli oldukları İstanbul'da da durum bu. Milliyetçi aristokrasinin müdahelesizliği bugün de tartışılmıyor.

Kürt ve Ermenilerin müşterek memorandumu şöyle:

> Ermeni ve Kürt uluslarının aşağıda imzacı delegeleri olan bizler, Ari ırkına mensup, çıkarları ortak, resmi ve gayrires-

---

[78] Mehmet Bayrak, *Kürtler ve Ulusal Demokratik Mücadeleleri*, Özge Yay., Ankara, 1993, s. 97.

mi hükümetleri kendilerine bunca zulüm ve kötülük etmiş olan Türkler'in boyunduruğundan bütünüyle kurtulmalarından ve bağımsızlıklarından başka bir gaye ve amaç gütmeyen iki ulusun emellerini Barış Konferansı'na sunmaktan şeref duyarız.

Ulusların kendi kaderlerini doğrudan kendilerinin belirlemesi yolundaki ilkesine uyarak Büyük Devletlerden birisinin koruması altında müstakil bir Ermenistan ile Kürt Devletinin kurulmasını ve bütün Büyük Devletlerin uluslarımızın emel ve isteklerini yerine getirerek ve kabul ederek yenileşme ve gelişme yolunda bize bilim ve sanayi alanında katkı sağlamasını Barış Konferansı'nda isteme konusunda bütünüyle görüşbirliği sağladık.

Toprakların bölüşümü sorununa gelince: Önceden Barış Konferansına sunduğumuz muhtıralara geriye dönerek yeniden bakar ve sınırlarımızın belirlenmesi sorununu da Barış Konferansı'nın âdil ve eşitlikçi duygularına bırakırız. Bundan başka azınlık haklarına saygı gösterme konusundaki ortak görüşümüzü de arzederiz.[79]

İstanbul basını Kürtlerin bu muhtıradan habersiz oldukları ve Osmanlılığa bağlılıklarının önde olduğunu yazdı. Günümüz Kürt aydın ve araştırmacıları bu önemli dönemi sorgulayıcı olmadılar. Ancak Kürt aşiretleri ve kırsal alanlarında Osmanlı kurumlarının ve askeri birimlerinin Paris Barış Konferansı'na telgraflar çektirdikleri biliniyor. *Vatan* gazetesinde 6 Ocak 1920'de, yer alan telgraf şöyle:

Bayrağımız içinde ve çevresinde bulunan tüm aşiret ve kabilelerden yediyüz yıllık imazmlık, halifelik ve saltanat süren Osmanlı Devleti'nden ayrılmak suretiyle dini ve vatanı kötüye kullanacak hiçbir kişi yoktur. Allahın birliğine ve Peygamberin nebiliğine inanmış Osmanlı milletinden İslâm hali-

[79] Akt. M. Bayrak, a.g.e., s. 97-98.

> feliğine kötü niyet besleyerek Osmanlı bütünlüğüne zarar veren bağımsızlık hevesine düşecek hiçbir kimse düşünülemez. Kürt halkının yeni bir hükümet oluşturacak genel, idari, ekonomik ve siyasi güce sahip olamadığını ve Kürtlerin hiçbir zaman bağımsızlık davasında bulunamayacaklarını ve ayrıldıkları takdirde yok olma uçurumuna sürükleneceklerini gün gibi açık ve kesin olarak bilirler. Osmanlı topluluğu ile ilişkiyi kesme düşüncesi ancak Kürt Teâli Cemiyeti yöneticilerine ve kötü ahlaklı kişilere özgüdür. Bu yüzden adı geçen Cemiyetin hainlerini protesto ederek, adalet pençesine verilmelerini ve cezalandırılmalarını talep ederiz. (Çekenin isim verilmeyen bir telgraf)

İslâmcı ve Kürt yurtseveri olarak tanınan Molla Said-i Kürdî, Hamidiye Binbaşılarından Mehmet Sıdık ve Berzenci seyitlerinden Dava Vekili Ahmet Arif de karşı çıktılar. Said-i Kürdî ve arkadaşları halk arasında itibarlı kişiler olarak tanınırlar. Ermeni karşıtlığı ve Halifeye bağlılık önemli bir etken. Kürt tarihçiliği bu dönemi ve Kürtlerin Ermeni karşıtlığındaki konumlarını tartışmadılar. Kimse bu müşterek muhtırayı savunmadı. Eldeki belgelere göre, Kürdistan Teâli Cemiyeti Başkan ve yöneticileri bile. Kendisini yalnız hisseden Şerif Paşa Kürt temsilciliğinden çekildi. Vakit Gazetesi'ne gönderdiği telgrafta şöyel diyordu:

> Kutsal Halifelik makamına derin surette bağlı bulunduğumdan ve ayrılma arayışı yönündeki düşünceler ile bu bağlılığı bozmak istemediğimden Paris Konferansı nezdindeki Kürdistan Yetkili Heyeti Başkanlığından istifa ettim. her şeyden önce ve hiçbir siyasi partinin etkisinde kalmaksızın bütün çabamı Halifelik haklarının korunmasına harcıyacağını açıklarım. (*Vakit* gazetesi, 24 Nisan 1920)

Önemli bir dönemde yaşanan zikzaklı çizgi böyle... İstanbul'daki Kürdistan Teâli Cemiyeti ve şubelerinin ve Kürt entelenjiyasının yapacakları yok muydu? Sürecin özelliği neydi?

Kürt tarihçiliği ne diyebilir? Çıkarılacak dersler bakımından önemli.

Bu bölümde önemli bir durak daha. Bakanlar Kurulu "Meclis-i Vükelâ Kürdistan Encümeni" diye bir komisyon kuruyor. Toplantılar yapıyor. Hükümet ve Kürdistan Teâli Cemiyeti'nden önemli kişiler var. Hükümetten eski Şeyhülislâm, Erbilli Haydarizade İbrahim Efendi, Bahriye Nazırı Avni Paşa ve eski Bahriye Nazırlarından Abuk Ahmet Paşa; Kürtler adına Kürdistan Teâli Cemiyeti Başkanı Seyyid Abdülkadir Efendi, İkinci Başkan Bedirhanzade Emin Ali ve Vedat Remzi Beyler. Tümü de önemli kişiler. Kürdistan'ın geleceği tartışılacak. İstanbul Gazetesi bunu haber yapıyor. Gizli toplantının kararları bilinmiyor. Burada da aynı konum. Tartışılmayan ve Kürt toplumunun kanaat ve söyleyecekleri yok. Günümüzdeki Kürt sorununa yansıyan yanları var. Seyyid Abdülkadir 1925'te Diyarbakır İstiklâl Mahkemesi'nde yargılanıp idam ediliyor. Bedirhan Bey'in oğlu Emin Ali Bey kısa süre sonra Mısır'a yerleşecek ve orada ölecek. Eski Şeyhülislâm İbrahim Efendi ailesi Erbil'de etkin, torunu Cimşit Haydari Erbil'de profesör ve Sovyetler Birliği'nde eğitim gördü ve doktora çalışması yaptı. İsveç'te yıllarca göçmen olarak kaldı. Bahriye Nazırları da öyle. Önemli kişiler. Seyyid Abdülkadir ve Emin Ali Beyler İstanbul'dan ayrılmıyorlar, etkili oldukları Hakkâri ve Bohtan'da değiller. Biri 1925'te asılıyor ve biri de rahmete gidiyor. Mustafa Kemal ise Kürt feodal ve dinsel önde gelenleri toparlamaya çalışıyor. İrdelenmesi gereken bir konum.

Osmanlı Devleti'nin çökmesi ile birlikte birçok toplumların başlarının çaresine bakma eylemine girdikleri günlerde Kürtler de Kürdistan Teâli Cemiyeti şeklinde organize oldular. Herkes artık Osmanlı Devleti'nin son günlerini hesap ediyordu. Yine de Osmanlının kalıntıları içinde birlikte yaşamayı planlayanlar çoktu. Koca devlet birden kül olacak değildi ya. Bir de alışkanlıkları vardı Osmanlının. Sultanı, Halifesi ve bir devlet geleneği.

Kürtlerin aristokrat kökenli belirli ailelerinin ve burjuva yapılı okumuşlarının, sivil-asker Osmanlı bürokrasisinde konumları olanların hayalleri vardı. Toplumlar kendilerini yönetecek konuma geliyorlar, Kürtler niye olmasın? Diğer halkların yıllarca devam eden bir mücadele gelenekleri vardı. Kürtler öyle değil. İstanbul'daki bu elitler memnundu yaşamlarından. Doğdukları ve yaşamlarının bir bölümünü geçirdikleri "yurt"larından uzaklaşmışlardı. Yeni bir yaşamın insanlarıydılar. Fransız Kürdolog Menty'nin dediği gibi artık "askersiz kumandanlar"dı, doğdukları yerlerle bağlarına güvenilemezdi. Onların da böyle bir yapıları yoktu. Kürdistan'ın yöneticileri, prensleri ve kralları olmak vardı kafalarında. Ama gerçeklerle gönüllerinde yatanlar çakışmıyordu. İstanbul'u bırakıp Hakkâri'ye, Bohtan, Diyarbakır ve Süleymaniye'ye gitmek, organize olmak ve halkın desteğine başvurmak gerekiyordu. Nehriler, Bedirhanlar, Babanlar ve Cemil Paşazadeler bu yeni tarihi beklentilere yanıt olabilecekler miydi? İngiltere, Fransa, İtalya ve Rusya bloku dünyaya şekil verecekti. Özellikle de İngiltere. Bunların yönlendirme ve yardımlarıyla olacaktı beklentiler. Gerçekleri hesap edemedi insanlar. Bu bir şanstı. Bir defa gelirdi yaşam boyunca. Osmanlının egemenliğinden kurtulmak vardı. Üstelik Sevr Antlaşması bunu sağlıyordu. Özerk olacaktı Kürtler ve bir yılda uygar yönetime kavuşma yetisini ispatladıklarında bağımsızlık kazanabileceklerdi.

Belirli sayıdaki Kürtler, daha hiçbir şey olamamışlarken, iki eğilimi de açığa vuran ayrışıma girdiler. Feodal kıskançlık ve çekememezlikler daha ilk günden ayrılıkları derinleştirdi. Bedirhanlar eski Kürt mirinin çocukları değiller miydi? Nehriler Kürdistan'ın en saygın Nakşibendi büyüğünün çocuklarıydı. 1880'de güçlerini kanıtlamadılar mı? İran'ın batısını alıp Tebriz'e varmamışlar mıydı? Mahabat'ı ele geçirmemişler miydi? Ya eski Baban Hanedanlığı'nın torunları. İşte 1920'nin sonlarında bir

avuç Kürt yöneticileri ve aristokratları böylesine dağınıktılar. Halife'ye bağlılıkları ağır basan ve Kürtlerin henüz kendilerini yönetebilecekleri konumda olmadıklarına inanan Seyyid Abdülkadir, Said-i Kürdî, Şeyh Şefik Arvasî ve arkadaşları "Özerklik" yanlısı, Bedirhanilerin en nüfuzlusu Emin Ali Bedirhan, Babanlar ve daha çok üst kesim bürokratlar da "Bağımsızlık" isteyen kesimdi. Bu kesim Kürdistan Teâli Cemiyeti'nden ayrılarak Kürt Teşkilat-ı İçtimaiye Cemiyeti'ni kurdular.

Evet, günümüzde de bu önemli dönem, anlayış ve yol ayrımı tartışılmadı. Kürt feodallerinin iç kavgası Kürtlerin mücadelelerinin bir parçası oldu. Bağımsızlıkçıların Başkanı Emin Ali Bedirhan, *Vakit* gazetesi'nde görüşlerini bildiri şeklinde sundu:

> Bu ana kadar bütün Müttefik Devletler'in ve bu arada Büyük Britanya (İngiltere) Devleti'nin hak ve adalet duygularına güvenerek ve Kürt ulusunun iradesine dayanarak ve Allah'ın da yardımıyla ulusal emellerine kavuşmaya çalışan Kürt aydınları ve önderleri tarafından Barış Konferansı'nın son kararıyla da siyasal varlığı onaylanan Kürt yurdunda, yüzyılın gerektirdiği her türlü toplumsal kurumlaşmayı ve örgütlenmeyi gerçekleştirmek üzere "Kürt Teşkilat-ı İçtimaiye Cemiyeti" adıyla bir dernek kurulmuştur. Dernek tüm birimleriyle Kürt toplumsal birliğinin özgürlük ve refahı üzerine kurulmuş olarak Kürt ulusunu milletler topluluğu içinde hakka riayetli ve hakkına riayet ettiren ve özellikle doğal ve ulusal sınırları içerisinde komşularıyla barışçı ilişkilerde bulunan anlayışlı ve aydın bir uygarlık ve insanlık parçası halinde yükseltmeyi temel amaç olarak görüp, bu amaca uygun Kürt kuruluş ve örgütlerinin de yardımlarını sağlamıştır. Kürt Teşkilat-ı İçtimai Cedmiyeti'nin bugünkü üyelerinden bir bölümünün, önceden üyesi bulunup programının uygulanmasından ortaya çıkan anlaşmazlıklardan dolayı terk ettikleri Kürdistan Teâli Cemiyeti'nin 15 Mart 1920 tarihine ve Kürt Millet Fırkası'nın (Kürt Ulus Partisi) son zamanlara kadar izlediği amaç dışında olmayarak Kürt ulusu-

> nun bugünkü ve gelecekteki mutluluğu ve emellerinin gerçekleşmesi uğrunda çaba harcamayı görev ve zorunluluk sayan bütün insanlık sevenlerin, yurtseverlerimizin ve soydaşlarımızın meşru ve insani olan bu çalışma yolunda (mücadelede) derneğimize yardımlarını ve katkılarını esirgemiyeceklerine güvenimiz tamdır.[80]

Kürdistan'a heyetler gönderilmek istendi. Etkileri sınırlı, idealist bazı gençlerdi. Muallim Hamza bunlardan biriydi. Aristokrat ve hanedan kökenli elitler yine İstanbul'da kaldılar.

Bu arada bir noktayı anımsatmam gerekiyor. Kürt aristokrat ve feodal kökenli bürokratların İstanbul'daki davranışlarına karşın Kürdistan'da yine feodal ancak dinsel reaksiyonları önde tutan ve bu duygularını Kürtlükle bezeyen bireysel ya da küçük gruplar halindeki arayışlar oldu. Bunlara egemen bir anlayış da anti lâik oluşlarıydı. Lozan Antlaşması'nın hemen ardından bu anlayışlar boy verdi.

Kürtlerde yazılı propaganda geleneği gelişkin olmasa da bu dönemde iki önemli bildiri örneği var. Bunlarda, Kürt ağa, bey ve eşrafın karşı duruşları, İslâmiyetin gereken değeri bulmadığı, İslâmiyet ve Kürtlük duygularının bunları kabul etmediği yazıldı. Şeyh Said'in kardeşi Abdurrahim ve isyanda öldürülen öğretmen Fahri'nin üzerinde çıkan bildiri şöyle:

> Türk Cumhuriyetinin İslâmiyete mugayir ahval ve harekatı ve bilhassa muhibb-i İslâmiyet olan Kürt eşrafına ve hanedanına reva görmekte olduğu mezalim ve hakaret ve kin ve nefret birkaç senedenberi gazetelerde evrak-ı resmiyede okunuyor. Bunlar Ermenilere yaptığı muamele gibi Kürt münfezanına da bir muamele yapmak fikrinde oldukları ve hatta geçen sene içtima eden Meclis-i Mebusan'da bu hususun müzakere olunduğu ve ve karar verildiği de mevsuk

[80] M. Bayrak, a.g.e. s. 103-104.

menabiden istihbar kılınmış ve buna dair de bir çokalaim-i mesbuk mevcut bulunmuştur.

Selabet-i İslâmiye ve asabiyet-i Kürdîyesi galeyana gelen bir çok zevat bir cemiyet-i İslâmiye teşkil ederek müstakil bir İslâm hükümeti vücuda getirmek fikrindedirler. Allah muvaffakiyet versin (amin).

İşte İslâmiyetten fersah fersah uzak olan ve adeta kadim putperest dini ihya ve ayin-i metrukelerini icraya hatve atan ve Türk lâik hükümetin izmimlâline çalışmalara ansamimülkalp muavenet-i maddiye ve bedeniyede bulunacağımızı ve bu uğurda icabeden her türlü fedakarlığı ifada tereddüt ve rehavet göstermiyeceğimizi ve emin olduğumuz her ferdi ve her zatı bu hususa tahrik ve teşvik edeceğimizi teahhüt eylediğimizden işbu "teahhütname"nin zirini bittaviverriza imza ve temhir ederiz. (Taahhütnamenin altını kendi isteğimizle imzalar ve mühürleriz.)[81]

Katliamlarda Diyarbakır Kürt Eşrafı

1915-16 yıllarında Ermeni tehcirinde Diyarbakır yöresinde de çok Ermeni öldürüldü. Vali Çerkes Mehmet Reşit Bey'di. Ermeni öldürülmelerini organize edenlerin başında gelir. Yanında Çerkeslerden seçtiği jandarmaları vardı. Kürt ağa, bey ve eşrafından oluşan bir milis örgütü ve bu milis alayının başında Cemil Paşa ve Mustafa Bey var. Ermenileri öldüren bu feodal ve eşraf ailelerin tümü sonra Batı Anadolu'ya sürüldüler. Esat Cemiloğlu 49'lar Olayı nedeniyle Harbiye Askeri Cezaevinde yattı. Esat Bey, Mustafa Cemil Paşa'nın oğlu. Ermenilerin öldürülmelerini Şeyhmus Diken, *İsyan Sürgünleri* adlı kitabında bir paragrafa sığdırır. Esat Bey'in kendi elyazısı ile yazdığı ve olayları anlatan belgeyi ele alacağım. Ş. Diken'in yazdıklarını görelim:

---

[81] A.g.e., s. 110.

Ş. Diken: Arkadaş çevrenizde hatırladıklarınız var mı? Aileden de olabilir. Kimleri hatırlıyorsunuz?

—Çok arkadaşım vardı. Mesela Bahtogiller vardı. Abdülkerim, Garabet filan vardı. Ermeni'ydiler. Bize hizmet eden Ermeniler ve Süryaniler de vardı. Bilgili, çalışkan ve dürüst insanlardı. Örneğin köyden gelen ne varsa bunların satışını ve hesabını biri yapardı. Bu o Bahtogiller'dendi. Bahçecik köyünde Mala Nezo dedikleri dört kardeş vardı. Çok çalışkandılar. O göz gözü görmez dönemde 1,5 milyon Ermeni telef oldu. Hiç unutmam Kasım amcam onlar giderken oturup ağladı. Çünkü hiçbir kusurları yoktu. İyi ve çalışkan insanlardı. Bizim konakta çalışanlar dahil hepsi götürüldü. Devletti, kanundu. Sahip çıkamadık.[82]

Türkiye'de Erzurum ve Sivas Kongreleri daha çok resmi belgelerde kaldı, yeterli inceleme konusu olmadılar. Kürtlerin bu iki kongreye katılım ve katkıları ele alınmadı. Erzurum Kongresi'nde kaç Kürt vardı? Kürt il ve ilçelerinden delegeler, oralı Kürtlerden mi oluştular? Yoksa Erzurumlu yerlilerin her biri Kürt kentlerinin delegeleri mi oldular? Yönetim Kuruluna seçilen Motkili Hacı Musa ve Bitlisli Eski Mebus Sadullah Bey Erzurum Kongresine gelip katılmadılar ve yönetime seçildiler. Öyle olması gerekiyordu. Mustafa Kemal Paşa, "üyelerden Mutki Aşireti reisinin, Mutki dağlarından çıkmaktan korktuğunu bizzat bilirdim. Siirt mebusu Sadullah Bey ortada yoktu" diyecektir daha sonra.[83]

Birlikte Hareket Edememe

Kürt hareketi irdelendiğinde, Kürt ve Ermeni siyasilerin anı kitaplarında ve siyasi raporların okunmasında akla takılan bir so-

---

[82] Ş. Diken, *İsyan Sürgünleri*, İletişim Yay., İstanbul, 2010, s. 154.

[83] Hikmet Denizli, *Sivas Kongresi Delegeleri ve Heyet-i Temsiliye Üyeleri*, Kültür Bakanlığı Yay., s. 7.

ru var. Osmanlı Devleti'yle mücadelelerinde, aynı coğrafyada yaşayan Kürt ve Ermeni toplumları birlikte hareket edemezler miydi?

19. yüzyıl sonu ve 20. yüzyıl başlarında Kürt toplumu oldukça Ermeni karşıtı bir konumdaydı. 1894-1896 Ermeni kırımlarını pan-İslâmist Sultan Abdülhamid ve Kürt fanatik dinsel önderlerin etkisiyle yaptılar. Giderek yer yer karşıtlıklar düşmanlığa vardı; İTC hükümeti ve yöneticileri de bu anlayışı özendirdi. İslâmi duygular bu yolda kullanıldı. Kürtlerden küçük bir azınlık aydın grubu karşı çıktıysa da uygulamayı engelleyemedi. Elinizdeki çalışmada yer yer değindim. Birlikte hareket etme, Ermeni partilerinde tartışıldı, başarılı olunmadı. 1915 Ermeni tehcirinden sonra artık "Ermeni tehlikesi" yoktu, Kürtler yine de bu korkunun etkisini atlatamamışlardı. Ancak İTC hükümetleri ve yöneticileri Kürt ve Ermeni ortak hareket edebilecekleri korkusunu hep yaşadılar. Bu konuda en endişeli olan da Talat Paşa'ydı. 1915 Ermeni öldürülmelerinde Kürt eşraf ve dinsel önderler kullanılırken bu endişe eylemlere egemen oldu. Diyarbakır eşrafının konumu örnek ve de önemlidir.

Osmanlı Devleti'nin doğu yörelerinde insanların büyük çoğunluğu Kürt ve Ermenilerden oluşuyordu. Böylesi bir ortak hareket devleti bu yörelerde bitirmiş olacaktı. Talat Paşa bölge valilerini sık sık uyardı.

> "Van, Bitlis, Erzurum Vilayetlerine,
>
> (Şifre mahrem)
>
> Ermenilerin ba'zı mahallerde müstai'dd-i iğfal (kandırılmaya müsait –N.K.) olan Kürtlerle birleşerek hükümete karşı hareket ihtimali mevcûd ve mahsüs (hissedilen) bulunduğundan vilayet dâhilinde bu sûretle bir fa'aliyet ve hareket ihtimali olup olmadığının işarı.

Van Vali Vekili Cevdet Bey böylesi ortak hareketin olasılığını bildirir.[84] Bedirhanilerden Kâmil ve Abdurezzak Beylerin bu tür girişimleri etkili olmadı. 1917'de Erzincan'a kadar gelen Rusya ordularıyla birlikte olan Ermeni önderlerin Erzincan ve Dersimlilerle birliktelikleri de öyle. Kars-Iğdır yöresindeki Kürt aşiret reislerine getirilen Ermeni önerileri de Kâzım Karabekir'in girişimleriyle red edilir. Karabekir, *İstiklal Harbimiz* eserinde öneri ve yanıtını yazdı.

Karabekir de, Talat Paşa da Kürtlerin cahil oldukları ve Ermenilerce ortak harekete ikna edilecekleri korkusunu taşıdılar. Talat Paşa'nın şifrelerinde bu endişe dile getirildi. Ziya Gökalp da Kürtlerin cehaletini ve benzeri görüşleri Peyman gazetesinde "Ziraat ve Zeamet" makalesinde dile getirdi. (19 Temmuz 1909)

Kurtuluş Savaşı yıllarında Gökalp Kürtleri hareketin içinde tutma gayretlerinin içinde, Diyarbakır'da *Küçük Mecmua*'yı çıkarır ve "Türklerle Kürtler" makalesinde Kürtlerin ve Türklerin karşılıklı sevgi ve saygılarını öne çıkarır.[85]

Ermeni Karşıtı Olmalarının Kürtlere Etkisi

Bir soru: 1894-96 yıllarında ve daha sonra I. Dünya Savaşı içinde ve özellikle 1915-16 Ermeni öldürülmeleri Kürtlerin katılımıyla gerçekleşti. Savaş bitince Sevr ve Lozan Antlaşmaları oldu. Kürtlerin I. Dünya Savaşı sonrasındaki yenilgilerinde, Ermeni katliamlarında rol almış olmalarının etkisi var mıdır? Varsa ne ölçüdedir? Olayı derinliğine ve belgelere dayanarak inceleyen-

---

[84] Aktaran F. Dündar, a.g.e., s. 274.

[85] Z. Gökalp, *Küçük Mecmua*, 5 Haziran 1922, s. 7-11.

lerden Robert Olson, Kürt başarısızlığında bu konumu handikap olarak kabul eder.[86]

Bu belirlemeyle birlikte Ermeni milliyetçiliğinin Kürt milliyetçiliğinin doğuşunda önemli bir etken olduğu ve Kafkasya'daki sosyal mücadelelerin her iki toplumun milliyetçiliklerinde rol aldığı dile getirildi.[87]

Dünya Savaşı sonunda, 1919-22 yıllarında dikkat çeken bir gelişme var. İstanbul aydınları ve Kürt bölgelerindeki entelektüeller arasında milliyetçi bir hareketlilik gözlendi. Osmanlı Devleti'nin varlığı tartışılabilirdi. Almanya'nın yanında yer alan Osmanlı Devleti'nin yenilgisi yaşanırken Müteffik Devletler'in Osmanlı karşıtlığını canlı görüyoruz. Kürtlere hem Fransa ve hem de İngiltere'nin ilgi gösteren tavırlarına tanık oluyoruz. Eğer Kürt hareketi organize olarak bu ilgiyi öne çıkarabilseydi Kürt hareketi meşruiyet kazanabilirdi. Ne var ki, Kürt aydın, burjuva ve eşrafı Mustafa Kemal'in örgütlediği hareketle beraber olmayı tercih ettiler. Bir soru akla geliyor, çok önemli olan bu birkaç yıl içinde Kürt önderleri Kemalist güçleri tercih ettikten bir kaç yıl sonra ve Cumhuriyet'in ilk yıllarında bu kez devlete karşı geldiler. Başarı şansını kaybettikten sonra, Cumhuriyet'in ilanıyla dünya ile meşruiyet kazanan devletin daha güçlü bir anında ard arda gelen bu başkaldırılarda, Kürt seçkinlerinin yanlışlıkları var mıydı? Günümüz Kürt hareket ve aydınları bu noktanın üzerinde durmadılar. İlk birkaç yıldan sonra artık Batılı devletlerin ilgileri yoktu. Değişik şekilde ifade ederek bu konumu Hamit Bozarslan da dile getirdi.[88]

---

[86] Hamit Bozarslan, "Robert Olson'da Şeyh Said İsyanı", *Studia Kurdica*, No. 2-6, 1990. s. 85.

[87] H. Bozarslan, a.g.m., s. 86.

[88] H. Bozarslan, "Türkiye'de Kürt Milliyetçiliği Zemini Sözleşmeden Ayaklanmaya (1919-1925)", Erik Jan Zürcher (der.), *İmparatorluktan Cumhuriyete Türkiye'de Etnik Çatışma*, İletişim Yay., İstanbul, 2005. s. 90.

Bu yeni dönemde Türkiye Cumhuriyeti artık güçlüydü. Kürtler ise, aşiret başkanları ile aydınlar yakınlaşmışlar, milliyetçi duyguları artmış ise de, daha işin başındaydılar. Batıdaki milliyetçiliğin inşasına benzemiyordu doğmakta olan Kürt milliyetçiliği. Tarım toplumunun feodal önderlikli hareketleriydi olanlar.

Türkiye, Irak ve İran'daki Kürtlerin aynı karakterli hareketlerinin hemen hemen eşzamanlı olması rastlantı değil. Yalnız bu milliyetçi hareketlerin iki büyük handikapı var. Birisi Ermeni korkusudur. Ne var ki, yaşanan dramatik olaylar bu tehlikenin boyutlarını 1915 Tehciri'nden sonra azalttı. Batılı Devletler artık Ermeni kartına da eski önemi vermeyecekleri belli olmuştu. Osmanlılar ve gelişmekte olan Kemalist hareket Kürtlerle Türklerin Müslüman iki millet oluşlarını çok iyi kullandılar. Bu iki handikapı güçlendiren yeni bir nitelik de "merkezi" gücün taşrayı tam kontrol edilebilir hale gelmesiydi. Kürt hareketi, treni kaçırmıştı, çünkü organize değildi ve milliyetçi duygular artmış olsa da yetersizdi ve birlikten uzaktı. Kurulan Kürt dernek ve basın kurumları sağlıklı ve güçlü bir Kürt milliyetçiliği yaratmaya yetmediği gibi, bunun içinde yeterli zamana sahip olunmamıştı.

Kürtlerin bir önemli sorun ve handikapları da, bağımsızlık ve otonomi haklar elde etme hususundaki konumlarıydı. Güçlerinin neyi elde edebileceklerini bilemediler. Deney ve bilgi yetmezliği vardı. Bir avuç aristokrat feodal kökenli aydınların başarabilecekleri bir hareket değildi Kürt hareketi.

Kürt halkı, duygularını aşan, güven veren ve kitleleri kucaklayan, aklının yattığı bir Kürt hareketi görmedi. Kemalist hareketin verdiği sözlü vaadler ve muğlak yazılı beyanlar da Kürt milliyetçiliğini ve henüz ayakları üzerinde duramayan örgütlerini zor durumda bırakıyordu. Üstelik Mustafa Kemal hareketi, Kürtlüğü dışlamıyordu, Kürtlerin ayrılmalarına karşı çıkıyordu.

1919-22 döneminde Mustafa Kemal ve arkadaşları bu anlayışı canlı tutarak "teşkilatçı" olduklarını gösterdiler.

Peki, bir soruyla döneme tekrar dönelim: 1919-1923 ve hatta 1924 başlarında Kürtlere özellikle baskı yapıldı diyebilir miyiz? Kürtler hoş tutuldu, "Müslüman kardeşler" olarak idare edildiler. Reaksiyon göstermeyecekleri bir çizgide, özerklik ve yerinden yönetim sözleriyle istenilen noktada tutuldular. Yani 1925 Şeyh Said İsyanı bir dönüm noktasıdır. Türk-Kürt güvensizliğinin tartışılması bu dönemdedir. Son birkaç yılda, Kürt kimliğini sahiplenme de arttı, ne var ki, yine de örgütsüzlük yaşandı ve milliyetçi duygular yetersizdi. Ancak rahatlıkla görüldü, Türk milliyetçiliği giderek kurumsallaştıkça, Kürt milliyetçiliği de karşıt olarak gelişti.

İttihat-Terakki döneminde kuşku duydukları Türk milliyetçiliği ve Kürtlerin "ötekileştirilmesi" yeni Cumhuriyet'te çok açık şekilde görülmeye başlandı. Hangi tehlikelerle karşılacaklarını seçkin ve uyanık Kürtler gördüler. Herkesi kucaklayan "din kardeşliği" rafa kaldırılmıştı. Giderek tonu artan "Türk milliyetçiliği" vardı şimdi. Lozan Antlaşması'yla bölündüklerini giderek anladılar. Sınırlarda yaşananlar, sayıları artan karakollar ve kontroller Kürtleri daha da düşündürdü.

Çok öne çıkmasa da, yaşanan bir husus vardı; toplumda sessizce kabul görmüştü, şimdi de devam ediyordu. Devletin resmi fıkhı ve resmi mezhebi Hanefilikdi. Kürtler ise, çok büyük çoğunlukla Şafii idiler. Bu konum, tâ Sultan Yavuz Selim döneminden beri böyleydi. Osmanlı Devleti'nin anlaştığı Kürt beyleri Şafii ve devlet ise Hanefiydi. Bir mezhep farkı vardı ama, yaşamı etkileyen bir farklılık değildi. Türk ve Kürt milliyetçiliklerinin söz konusu olduğu dönem ve yıllarda bu fark hissedilir oldu.

I. DÜNYA SAVAŞI YILLARINDA KÜRTLER

Yakın Kürt ve Türkiye tarihinde, Kürtler, Yezidiler, Kürt dili, Zazalar ve diğer inançlar ile Sevr, Lozan ve uluslararası gelişmelerde, örgütlenmelerde konu olan çalışmalara ilişkin çok şeyler yazıldı. Bunları konu edinmem gereksiz bir kapsam arttırımı olur. Ben de yazdım, çok değerli Kürt yeni kuşak araştırmacı ve yazarlar da yazdılar. Dr. Mehmet Şükrü Sekban'ın 1923'te yazdığı *Kürtler Ne İstiyorlar?* bunlardan biri. 1933'te yurtdışından gelişine izin verilsin diye Dr. Sekban bu kez görüşlerinden "ricat" ederek Paris'te *La Question Kurde et Les problemes des Minorités*'yi yazdı. Devletin ilgili kurumları el altından Türkçesini dağıttılar ve buna Kürt eylemi süsü verdiler. 1935'te Süleymaniyeli Refik Hilmi buna yanıt verdi.

Alevilere ve diğer inançsal, dilsel, etnik ve ulusal sorunlara ait belgeleri buraya almam olanaksız, yinelemiyorum. Başka ve yeni şeyelere değinmek istiyorum.

I. Dünya Savaşı, Ortadoğu'daki tüm toplumlara yıkım getirdi. En çok da Kürtlere... Okumuş ve aydınları az idi, olanlar da savaş içinde çok fire verdiler. Yaşananlar savaşın bitiminde 1918 ve sonrasına yansıdı. 1920'li yılların Kürtlerin yaşamında büyük etkileri oldu. Kürt ulusal demokratik hareketlerin yapılarına yansıdı. Azadi, Hoybûn, Koçgiri, Şeyh Said ve Ağrı hareketleri bir de bu yönleriyle irdelendiğinde, bu eksiklik görülecektir. Bu hareketlerde aydınların ya da okumuşların yoğunluğu ve hele yönetimsel yoğunlukları yetersizdir. Şeyh Said hareketinde feo-

dal ve dinsel önderler çok, ama okumuşlar yok. Olgunun üzerinde çok az duruldu. Ağrı hareketinde yapı, değişebilme umudu verdi. Kürtlerde "aydın" hareketi olabilme, tartışma konusu olmadı. Ulusal demokratik anlayış köye ve köylü anlayışına hapsoldu. Bunu, objektif koşullar böyle kıldı. Ancak bunu aşabilecek gayretler de olmadı. Şeyh Said hareketinin önderlerinin anılarından öğreniyoruz. Dürüstçe soralım, ön sıralarda bulunabilecek okumuş hiç mi yoktu? Hayır, vardı, o günün anlayışı onları belirli yerlerde tuttu. Okumuşların örgütü ve gelişmeleri olmadı kırsal alanlarda, olamazdı da. Onlar İstanbul'daydılar ve orada kaldılar. Ya da güçleri o kadardı. Bu satırları yazarken o günün aktörlerine haksızlık etmeğe de hakkımız yok.

Bu konulara yeniden eğilirken bir kez daha görüyoruz; Türkiye'de Kürt konusunda bilinmezlikler çoktur. Sırf ilk iki-üç tanesine değinmek istedim. Azadi önderleri Cibranlı Halit Bey ve Eski Bitlis Milletvekili Yusuf Ziya Bey 1925 yılı 14 Nisan günü Bitlis'te idam edildiler. Onların yargılanmalarına ait iddia ve savunmalarına ilişkin bildiklerimiz çok yetersiz düzeyde. Gömüldükleri yer bile bilinmiyor. Kürt sorununda önemli bir handikaptır. Ağrı İsyanı sanıkları Adana'da yargılandılar. Mahkeme 1932'de sonuçlandı. Onlara ilişkin de öyle. Geçmişi ile yüzleşen, sorgulayan bir anlayış, bunların karanlıkta kalmasını kabullenemez. Doğan Avcıoğlu çok üretken ve çalışkan bir araştırmacıydı. *Milli Kurtuluş Tarihi*, adlı eserinde Koçgiri Kürt ayaklanmasına değinir. Ermeni tehlikesi ortadan kalkınca, 1921 yılında, "Seyyid Abdülkadir büyük kısmı Zara, Suşehri, Refahiye, Kemah, Kangal, Ovacık ve Kuruçay bölgelerinde yaşayan Koçgiri aşiretini ayaklandırmayı başarır. Abdülhamid paşalarından Mustafa'nın oğlu aşiret başkanı Haydar, Seyyid Abdülkadir'in derneğine üyedir ve bunun bir şubesini İmralı'da açmıştır. Hatta

şubenin sekreteri Alişîr, İmranlı'da *Jepin* adlı bir gazete de çıkartmaya başlamıştır.

Ayaklanma 5 Mart 1921'de İmranlı'da başlar. Ve genişler. 8 Nisan 1921'de yedi aşiret başkanının imzasıyla Koçkiri bölgesinde, başında bir Kürt vali bulunan bir il kurulmasını Büyük Millet Meclisi'nden isterler. İsyan, Haziran 1921'e kadar sürer."[89]

O dönemi, yöreyi ve de olayı iyi bilenlerden M.Nuri Dersimi'dir. Ne "Kürdistan Tarihinde Dersim" ve ne de "Hatıratım"da İmranlı'da Alişîr'in çıkardığı bir gazeteden söz etmiyor. O dönemde, Anadolu'nun ortasında ve olanaksızlıklar içinde bir gazetenin çıkması önemlidir. Kürtlük anlayışının canlılığını göstermesi bakımından önemlidir. Dediğim gibi, hiçbir kaynakta rastlamadım, ben görmemiş olabilirim. Avcıoğlu ise bunları aşan bir şey yazmıyor. *Jepin* gazetesini görmek çok şeyi aydınlatırdı. Bazı Türk kaynaklarında *Jin* yanlış yazılarak konu edinilmiş, ama böyle değil. Dönemin kaynaklarına göre, Alişîr gazete çıkarabilecek aydın ve girişken bir kişiliğe sahiptir.

Picot-Sykes Antlaşması'nda Kürdistan

Osmanlı Devleti 1914 yılında I. Dünya Savaşı'na katılınca, Fransa'nın Beyrut Büyükelçiliği değişen bu yeni durum üzerine kapatıldı ve elçi Picot, Beyrut'tan ayrıldı. İngiltere Dışişleri Bakanı Sir Edward Grey ile Londra'daki Fransız Büyükelçisi Paul Cambon görüştüler. Bu görüşmede Osmanlı Devleti'nin geleceği ve verilecek olası şekil müzakere edildi. Fransa Devleti'ni Picot ve İngiltere'yi de, Ortadoğu'da İngiltere politikasının uzmanlarından önemli bir isim olan Sir Mark Sykes temsil ettiler. Böylece Picot ve Sykes, İngiltere ve Fransa'nın Ortadoğu projelerini belirlediler. Rusya'nın da onaylayacağı bir formüle bağlanacaktı proje. Değişik toplulukların dengeleri gözetilerek yapay devlet-

[89] D. Avcıoğlu, a.g.e., c. I, s. 154.

ler oluşturuldu bu projede. Anlaşma, 16 Mayıs 1916'da Londra'da gizlice imzalandı. Picot-Sykes Gizli Antlaşması olarak tarihe geçti. Fransa ve İngiltere bölgeye istedikleri şekli verdiler. Arapların adına istedikleri kararları aldıkları gibi, bölgenin Kürt halkı ve Kürt coğrafyasının kaderini Kürtlere sormadılar bile. Antlaşma 12 maddeden oluşuyordu ve karar verenler yalnız İngiltere ve Fransa'ydı. Anlaşmada ne coğrafya ve ne de halk olarak Kürtlerin adı geçmedi. Kürtlerin yaşadıkları topraklar Suriye, Irak ve Türkiye arasında yapay sınırlarla birbirinden koparıldı. Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin sık sık şikâyet konusu yaptığı engebeli ve sarp dağlardan geçen Türkiye-Irak sınırı da bu anlaşmada yer aldı. Daha sonraki "Musul Sorunu" görüşmelerinde, Cemiyet-i Akvam ve 1926 Irak-Türkiye Sınır Görüşmeleri Kararlarında belirlenen bugünkü sınırlardı.

Picot- Sykes Antlaşması'nda planlananlar Kürtlerin zararına oldu. Savaşın sonlarında İngiltere Bağdat'ı ele geçirince ve Rusya 1917 Sovyet Devrimi sonunda Ortadoğu'dan çekilince, yeni bir konum oluştu. Kürt kartının üzerinde biraz düşünme gereği duyuldu. 1 Ocak 1918'den itibaren Bağdat'ta Kürtçe *Têgehiştinî Rastî* (Doğruyu Kavrama) gazetesi çıkarıldı. Kürt edebiyatı ve kültürüne değinilse de daha çok savaş ve propaganda aracı görevini yüklendi gazete. İngiltere siyasi subaylarından Binbaşı Soane, Kürt dilini çok iyi biliyor ve yazıyordu. Kuran'ı Kürtçe anlatım ve yorumlamada ustaydı. Soane'nin kendisi de *Têgihiştinî Rastî*'de İttihat Terakki, Osmanlı Devleti ve Almanya karşıtı yazılar yazdı. Giderek Kürt milliyetçiliğine sempati duyan yazılara yer verildiyse de, hep temkinli hareket edildi. Dördüncü Sayı'da İttihatçıların sapkın bir grup ve "hükümetlerinin gayri meşru olduğu" dile getirildi. "İslâma Zarar Veren İttihatçı Türk-

ler" yazısı 21. sayıda yer aldı.[90] 13 Mayıs tarihli 28. sayıda "Türklerin Kürtlere ve Başka Halklara Hayrı Yoktur" yazısı var.

Kürt Hemavend Aşireti'ne seslenerek İngiltere'ye dost olmaları yazıldı. 19. sayıda "Kürt Önderleri Ne Yapmalı?" yazısı var. Kürtler başkaldırıya çağrıldı. Ne gariptir; daha sonra Şeyh Mahmud'un başkaldırısı İngilizlerce uçak ve bombalarla bastırıldı. Halkın bu çağrılara kayıtsız kaldığı söylenemez.

30 Ekim 1918 Mondros Mütarekesi'yle, Musul Vilayeti İngilizlerce işgal edildi. Musul kentinden 19 km uzakta iken, ateşkesi dinlemeyerek Musul'a girdi İngilizler. Kürdistan böylece İngiltere'nin denetimine girdi.

O dönem Kürt entelektüelleri de Fransız kültürünün etkisiyle Fransa'dan yana bir eğilime sahiptiler. Cemil Paşazadelerden Kadri ve Ekrem Beyler, Kürdistan Teâli Cemiyeti Sekreteri Memduh Selim, Kürt tarihçi Mehmet Emin Zeki ve İsmail Hakkı Şewez Fransızcayı iyi bilen Kürtlerdi. İngiliz ve Fransız misyonerler de yıllarca bölgede çalışarak Kürtçeyi öğrenmişlerdi.

I. Dünya Savaşı sonunda tüm Batılı büyük devletler ve ABD, Ortadoğu ile ilgilendiler. Sözü en çok geçenler İngiltere ve Fransa'ydı. Osmanlı Devleti parçalanmaya adaydı. Bu parçalardan birisi de Kürdistan coğrafyası. Kürdistan'a da, gerektiği kadar önem verilecekti. Örgütsüz, geri ve aşiret halindeki toplumsal yapı fazla ümit vermiyordu. Fransa ve İngiltere'nin borusu ötüyordu. Musul ve çevresindeki petrol kokusu Musul ve Kürtleri gündemde tutuyordu. Musul'a ilgi canlıydı. Son Yüzyılda Ortadoğuyu araştıranların sayısı artmıştı. Kültürel, arkeolojik, tarihsel araştırmalar hem misyonerlik alanında ve hem de devletlerin ekonomik yararlarında söz konusuydu. *İslâm Ansiklopedisi* de bir ansiklopedi sınırlarını aşan ilgi gösterdi. Thomas Bois

---

[90] *Têgehiştinî Rastî*, 25.03.1918. Aktaran Ersal Yavi, *Kürdistan Ütopyası*, Yazıcı Yayınevi, İstanbul, 2006, s. 59.

uzun yıllar Musul Kürtleri arasında kalmış, iyi Kürtçe bilen bir şarkiyatçı olarak tanınıyordu. Kürtleri yakından tanıdı. Ansiklopedinin Kürtler ve Kürdistan bölümlerini kaleme aldı. 1975 yılında öldüğünde, bu konuları doyurucu bir şekilde yazdı. Kürt dili, kültürü, tarihi, inanç çeşitleri ve folkloru, adet ve gelenekleri Batılılara ulaştı böylece. ABD'liler o yıllarda tutucu bir politikanın etkisiyle dünyaya pek açılmadılar, Ortadoğu pazarları ABD'ye çekici gelmiyordu. ABD bugünkü kadar gelişkin değildi. Avrupa sermayesiyle rekabeti tercih etmedi. Bugünkü kadar gözü kara da değildi. Ama yine de Ortadoğuyu hesaba katan girişimlerin hazırlıkları vardı. 1830 ABD-Osmanlı Ticaret Anlaşması bazı kapıları açtı. Batılı jeologlar ve arkeologlar zengin petrol yataklarını haber veriyorlardı. Henüz açılan kuyu yoktu ama belli ki, yoldaydılar. Nitekim Babagurgür petrol yatakları konuşulmaya başlandı.[91] 20. yüzyıla girmeden Fransız J. de Morgan, Kerkük ve Xanaqîn petrol mıntıkasından söz etti. Almanlar Osmanlı Sultanı'nı ikna ederek Almanya İmparatoru'nun gayretleriyle Bağdat demiryolu yapımının imtiyazını elde ederken, yolun iki yanındaki yer altı servetleri ve ormanların ve yer üstü madenlerinin imtiyazını da almışlardı. Almanya ve İngiltere rekabeti kızıştı. ABD de bu kârlı savaşımın dışında kalmadı. 1908'de ABD Başkanı Roosevelt özel bir elçi gönderdi İstanbul'a. Bir yıl sonra anlaşmaya varıldı. Bir liman ve üç demiryolu imtiyazı aldı ABD. Bu üç demiryolu hattının, Almanlarla yapılan anlaşmalarda olduğu gibi yirmişer kilometre iki taraflı arazideki madenleri bulma, arama ve işletme imtiyazı da alındı. Chester bu iş için bir ABD-Osmanlı kumpanyası kurdu. Anlaşmadaki gizli maddeye göre, ABD farklı yapıda gemiler yapacaktı. 1856 yılında, benzeri anlaşma İran'la da yapıldı. ABD'nin açacağı konsolosluklardan Tebriz Konsolosu "Kürt

[91] Y. Ersel, a.g.e., s. 66.

bölgeleri"nde çalışabilecekti. Uygulama böyle oldu. ABD'li William Eagleton burada ve sonra Kerkük'te konsolosluk yaptı. 1989 yılında Paris'teki Kürt Konferansı'nda kendisi ve eşi de yer aldılar. Rastlantı yan yana oturduk. Rahmetli Medet Serhat'la (Yöş) beraberdik. Eagleton, *Mahabat Kürt Cumhuriyeti 1946* (*The Kurdish Republic of 1946*)adlı eserini yazdı. Türkiye'de çevirisi yayımlandı. Yine de gelişmeler sınırlı oldu ve ABD, yalnız misyonerlikle yetindi. Bu alanda çok başarılı olundu.

Osmanlı Devleti I. Dünya Savaşı'nda tüm cephelerde yenildi ve Savaş sonunda Osmanlı tebaası halklar ayrılma hareketlerini geliştirdiler.

Genç Kürtler

Mondros Mütarekesi'nden sonraki gelişmelerde koca imparatorluğun yok olduğu görüldü. Toplum bir faciayı yaşadı. Bir kez daha düşünen insanlar, büyük tehlikeyi gören vatandaşlar acı gerçeği ve aktörlerini sorguladılar. Devleti bu hale getirenler İttihatçılar idi. Ama memleketi kurtarma düşünce ve eylemlerine girişenler de İttihatçılar idi. Böylece bir çelişki yaşandı. Bu yıllarda Batılı devletlere Kürtler de başvurdu. Batılıların elli yıl sonra açıklanan belgelerinde, raporlarında az da olsa, "Genç Kürtler" nitelemesi kullanıldı. "Genç Türk" anımsanarak, "Genç Kürt" ifadesi kullanıldı. Genç Türkleri benimseme ya da karşı olma ayrı şey. Bazı nitelikleri vardı ki, bunu çok araştırmacı ve düşünür kabul ederler. Modernisttiler, üstten gelen müdahelelerle toplumu değiştirmek istiyorlardı, elit bir grup ve orta sınıf insanlarıydılar. Türk-Müslü-man bir burjuvazi yaratmaktı amaçları. Laik, ulus-devlet anlayışı ve milliyetçi görüşleri biliniyordu. Bunun gibi daha başka nitelikleri vardı.

Bu model, kişilik ve kimlik oluşumu coğrafyanın insanlarını etkiledi. Kürt feodallerinin dışında, yurtsever, aydın, elit Kürtler vardı bu yıllarda. Bunlara Jön Kürtler demek doğru mu? Bilmi-

yorum. Ancak böyle özellikleri vardı. Bunlar bir süreç içinde oluştular. Daha çok Rusya ve Sovyet tarihçiler bu konuya değindiler. Bir ölçüde Batılılar da. Kürtlerden Kemal Mahzar Ahmed ve Celilê Celil'i de saymak gerek bunların arasında. İlk Kürt gazetesinin çıktığı 1898 tarihinden beri olan aydınlanma anlayışını anmak gerek. Celilê Celil, konuya özellik vermeye çalıştı.

Türkiye'deki zorluklardan ve sorunun tabu oluşu nedeniyle somut çalışmalar Irak, İran Kürtleri üzerine yapıldı. Kürt ulusal hareketlerinin ideolojik konumu bu zorluklar nedeniyle tam olarak ortaya konamadı.

1920 yılında sosyolg ve şair Lahuti bir dizi makalede Kürt Ulusal Hareketlerini ele aldı. *Yeni Doğu* dergisinde yayımlandı ve dergi, "Doğu Bilimcileri"nin dergisi işlevini gördü.[92]

Lahuti'nin çalışmalarını Celilê Celil kısaca aktarıyor bize. Makalenin önemli bölümünde, İTC iktidarının ilk yıllarında Jön Türklerin Kürt hareketleri karşısındaki tavır ve ilişkilerine yer verilir. Lahuti, Kürtlerin bu ilk yıllarını "Jön Kürtler Hareketi" olarak anıyor. "Onların görevi, Kürtleri Türk zülmünden kurtarmaktı" diyor. Lahuti'nin kullandığı "Jön Kürt" terimi, "Jön Türk" teriminin çevirisinden elde edilmiş olmalı.

"Jön Kürt" terimi tarihçilerin literatüründe ilk kez V.A. Gordlevski'nin akademik çalışmalarında geçti.[93] O.L. Vilçevski, Kürt Ulusal Hareketi'nin doğuşunu, Jön Türklerin "İttihat ve Terakki" komitesinin kuruluşuna bağlamaktadır. Vilçevski şöyle diyor:

> Jön Türkler, 1908'de iktidara gelir gelmez kendi ulusal dar görüşlü politikalarının sonucu, Jön Kürtlerle aralarındaki birliği parçaladılar. Bunun üzerine 1908 Devrimi'nden sonra Kürt ulusal hareketi, önüne yeni bir görev koydu. Kürt böl-

---

[92] Celilê Celil, *Kürt Aydınlanması*, Avesta Yay., 2000, s. 9.

[93] *Kürt Tarihi*, Seçme Eserler III, 1962, s. 119)

gesinde Türk idaresine karşı direniş ve Kürdistan'ın bağımsızlığı için savaş.[94]

O.L. Vilçevski Jön Kürtlerin, I. Dünya Savaşı'ndan sonra, 1920'li-30'lu yıllardaki faaliyetlerinden de söz eder. Yazara göre, bu dönemde Jön Kürt hareketi tepkici ve antidemokratik bir yapıya büründü. Görüldüğü gibi, Kürt hareketinin çeşitli aşamalarından bahsediyor, ancak, "Jön Kürt" terimi geniş anlamda kullanılıyor. Ama şuna da dikkat çekmek gerekir; Kürt politikacıları hiçbir zaman kendilerini "Jön Kürt" olarak isimlendirmediler.[95]

1918'de Yeni Kürt Kurumları

1918 yılının sonlarındayız. 1908 Meşrutiyeti'nin getirdiği özgürlük ortamı Kürtlere göreceli kültürel özgürlükler, haklar ve örgütler getirdi. Aradan on yıl geçti, 1918 sonları ve 1919'da artık kültürel Kürt hareketlerini aşan "siyasi Kürt hareketi"ni tarih sahnesine taşıdı. Bu itibarla Kürt hareketinin çok önemli bir evrilme dönemidir. Kültürel Kürtlüğü aşan siyasal Kürtlük söz konusu... 90 yıllık Kürt sürecinin bu başlangıç noktası "siyasi" yanıyla önemli. Bu on yıllık değişime bakıp, Kürt milliyetçiliği, aydınları ve toplumsal yapısı yeni bir gözle ele alınmalı. İşte 1919'un Kürtleri... Geldikleri nokta bu... Bunun deneylerini o günün yayınlarını iyi gözleyerek açıklayabiliriz ancak. *Jin* dergisi bu olanağı veriyor. Kürtlerin, siyasi, sosyal, kültürel ve ekonomik düzeylerini görebilmemiz buna bağlı. Düşünsel düzey en önemlisi... Kürtlük duyguları on yıl öncesine oranla güçlüdür. İstanbul'da Kürt aydın ve öğrencilerin sayısı da artmış. Osmanlı Devleti'nin bitmiş olması olguların itici gücü.

---

[94] O.L. Vilçevski, *20. Yüzyılda Dış Kürt yayıncılığına Bibliyografik Bakış*, Moskova-Leningrad 1945, s. 151.

[95] Aktaran Ceilê Celil, a.g.e., s. 9.

Son yirmi yılda *Kürdistan* gazetesi çıktı Kahire'de ve 1900 yılında Kürdistan Azmi Kavi Cemiyeti kuruldu. Kürd Tamim-i Maarif ve Neşriyat Cemiyeti, Kürd Talebe Hêvi Cemiyeti kuruldu ardından. Bu cemiyetin *Roji Kurd* ve *Hetawi Kurd* dergilerinden bahsetmiştim. Artık siyasal Kürt örgütü olan Kürdistan Teâli Cemiyeti ve yayın organı *Jin* dergisi var 1918-1919'larda. Kürtlerin en yetkin kadroları Jin'de yazdılar. Cemiyetten ayrılan bir grup Kürt, Teşkilât-ı İçtimaiye Cemiyeti'ni kurdular ve *Jin* dergisi günlük gazeteye dönüştü ve yeni örgütün yayını oldu. Dönem aydınları Ahmedê Xanê hayranı idiler ve onu yol gösterici olarak görüyorlardı.

1918-19'da Kürt milliyetçiliği için önemli olan evrede Kürt siyasal örgütü KTC (Kürdistan Teâli Cemiyeti) ve yayın organı olan *Jin*'de bu anlayışın yansımasını görüyoruz. *Jin*'de Kürtlüğün dinle takviyesi görülür. *Jin*'in yeni basımını 1985 yılında İsveç'te yapan M. Emin Bozarslan, bunu örnekleriyle belirtir.[96]

Şair ve yazar Abdurrahim Rahmi (Zapsu) Kürtlüğü, özgürlüğün önemini vurgulayan "İttifak" makalesinden bir paragraf aktarayım.

> Tüm uluslar önce birlik olurlar, sonra da sorunlarda başarıya ulaşırlar. Bütün uluslardan geri kalmış olan bizlerin de amacı odur ki iplik ve iplerden, sicim ve halatlardan akıl alıp birleşelim ve birlik olalım. Yoksa, Fatiha ve Yasin'e başlayın ve Allahın huzurunda nasıl cevap vereceğinize hazırlanın. Çünkü Allah, böylesine zavallı bir ulusun kanının hesabını bizden soracaktır. Benden söylemesi, sizden birlik...[97]

Dergide ulusal sorunu dinsel düşünce ve inançlarla bezeyerek ele almaları döneme denk düşüyordu. Müslümanlık Kürtler arasında bugünkünden güçlüydü. Üstelik Ortadoğu tümden

---

[96] M.E. Bozarslan, "Din ile Yurtseverlik" (ara başlık), *Jin*, Cilt I. 1985, s. 108.

[97] *Jin*, Sayı 3, s. 14.

böyleydi. 1919'da Mustafa Kemal'in kullandığı argümanlar hep dinsel değil miydi? 1919'a gelindiğinde, on yıl içinde değişik Kürdî dernek ve yayınlar oluştu. Gelinen yeni aşamada ABD Cumhur Başkanı Wilson'un her ulusun kendi kaderini belirlemesi gerektiği tezi Kürtleri etkiledi, Jin'de bunu konu alan yazılar çıktı. Kâmuran Ali Bedirhan, Abdurrahim Rahmi ve İhsan Nuri bunlardan birkaçı.

Şunu itiraf etmek gerekir; bu dönemde Kürtlerin İngiltere'den beklentileri oldu, bundandır, Mustafa Kemal Erzurum Kongresi'ni yaparken KTC önderleri İstanbul'dan ayrılmadılar. Sevr Antlaşması ile sonuçlanacak olan Paris Konferansı'na Kürtler çok bel bağladılar. M. Emin Bozarslan, "ne var ki, dernek (KTC) önünü görüp de merkezini Kürdistan'a taşımış olsaydı ve orada Kürt halkını örgütleyip..." hazırlıklı olsaydı, iş değişirdi demek istiyor. Mustafa Kemal'in çok rahat hareket etmesini buna bağlıyor.[98]

Bu dönemde Kürt Kadınları Teâli Cemiyeti, Kürt Millet Fırkası, Türt Ulusal Tarih ve Ulusal Sözlük çalışmaları yapıldı. Hazırlıksız ve geri kalmış bir toplumun kısa bir zaman diliminde yapacakları sınırlıydı. Kürd Tamim-i Maarif ve Neşriyat Cemiyeti de edebiyat ve kültür çabalarını yürüttü. Bugün yararlandığımız ilk *Mem û Zin*'in yayımlanması da 1919 yılında İstanbul'da oldu. *Jin* daha dergi iken de, alışkanlıktan olacak, bazen gazete olarak anılmış. Önemli imzalardan ancak bölümler aktarabilirim.

İTC'nin Kürt kurucu üyesi Abdullah Cevdet "Bir Kürd" imzasını da kullandı. 23 Ekim 1918 tarihli 1. Sayı'daki "Kürtler Uykuda Değil" makalesinin son bölümü şöyle:

> Kürdler! Böyle bir çağın, böyle bir kıyametinde uyumak mümkün müdür? "Ey Kürd, uyan" diye bağırmaya ben ge-

[98] A.g.m., s. 126.

rek görmem. Çünkü eğer Kürdler uykuda, hâlâ uykuda iseler, çoktan, pek çoktan ölmüşler demektir.

Kürd uyanıktır ve kendisini yüzyıllardan beri uykuya çağırmış ve kendileri uykuya dalmış olan efendileri de uyandıracaktır.

O, kendisine suikast etmiş olanlara iyi niyetle karşılık verecektir. Biz böyle bir çağda yaşıyoruz ki bir saat uyumak, bir ulus için ölmektir.[99]

Kürtlerin adını bildikleri ve saygı duydukları bir isimdir Dr. Fuat. Şeyh Said İsyanı ile ilişkili olarak Şark İstiklâl Mahkemesi'nce 1925 yılında idam edildi. Yaşlı Diyarbakırlılar, giyabında, tanımadan sevgi ve saygı ile anarlar onu. Bir kızı İstanbul Kadıköy'de İngilizce öğretmeniydi, emekli ve "Öldürülenoğlu" soyadını taşıdı. Yaptığı bir şey yoktu. Kürtlüğünü saklamamıştı. Sonradan 1940lı yıllarda CHP Bakanı olan Vedat Dicleli'nin büyük dayısı olur. Eski Danıştay üyesi ve İzmir Senatörü Kamuran Erkmenoğlu'nun ise dayısı. Hakkında çok iyi şeyler duyulsa da görüşleri yeterince bilinmedi. *Jin* gazetesine bir mektup yazdı. 5. sayıda yayımlandı. Osmanlılık, Müslümanlık, Kürtlük ve dinin önemi konusunda az da olsa yazdıklarını aktarmak istedim. Dönem, Dr. Fuat ve konular bunu gerektirdi. Bozarslan yalnız dilini sadeleştirdi.

İnançlı Kürt milliyetçilerinden Doktor F.Berxo kardeşimizin bize gönderdiği mektup, müthiş bir milli hastalığın hatırlanmasına neden oldu. Gerçekte, Kürdistanlı gençlerimizden pek çoğunun ulusal bağlılıklarını inkârdaki gafletten, uğradıkları sapmalara hâlâ gösterdikleri boyun eğişten ve bağlılıktan sözetmeye gerek vardı.

İşte 29.11.34 1918 tarihli mektup:

---

[99] *Jin*, 23 Ekim 1918, s. 204.

Jin'i okudum. Girişiminizin değerli meyvesi, öksüz milletimizin acılarını şakıyarak dile getiren bu küçük dergi, bendenizi o kadar sevindirdiki! Kaç yıldır milli ideallerimizi, dertlerimizi hasbıhal edememiş, acı bir yoksunluk ve beklenti ile ezilmiştik. Bir zamanlar öz evlâdı, en temiz ve el değmemiş yavruları tarafından terkedilmiş olarak ve nefret edilir bir durumda bırakılan masum milletimizi canlandırmak için birçok facia ve kanlı engellerin tehditleri altında kurduğumuz "Hêvi" ocağında toplanırken, sizler gibi düşünür ve kararlı genç kardeşlere ne kadar ihtiyaç ve özlem duyardık!

İşte, Kürdlük hakkında tartışmadan bile çekinen ve bütün ruhuyle, özüyle Kürd olduğu halde ilgili görünmeyen birçok zeki ve sağlam arkadaşlarımın, bugün pek ateşli ve sarsılmaz bir milli uyanış ile harekete geldiklerini özel haberleşmelerimizle öğreniyorum.

Tüm yaşamsal kaynaklarını Müslümanlık ve Osmanlılık uğrunda ziyan etmekten çekinmeyen soylu ve fedakâr milletimiz, yalnız bizim değil, İslâmlık ve Osmanlılık adına çalışan her fert tarafından kutsanmalıdır. Bugün Kürdlük için haykıran masum bir gençliğin huzurunda derin ve kutsal bir duygu ve ezeli bir inançla eğiliyorum.[100]

Yazar ve çevirmen Selahattin Hilav'ın babası Muhammed Mihri'nin de Kürt edebiyatı üzerinde yazıları var. İran'ın Sine kenti Kürtlerindendi.

1925 yılında Kürt Azadi örgütü kurucularından Cibranlı Miralay Halit Bey'le Eski Bitlis Milletvekili Yusuf Ziya Bey Bitlis Divanı Harp Mahkemesi'nce idam edildiler. Yusuf Ziya ABD Başkanı Wilson'a bir telgraf çekerek Kürt haklarını konu etmişti. Telgrafın kopyasını Jin'e gönderdi. Ayrıca görüşleri gazetede yayımlandı. Yusuf Ziya'nın kişiliği ve öneminden ötürü mektubu aktarmak istedim.

---

[100] Dr. F. Berxo, *Jin*, s. 320.

Ulusumun öksüzlüğüne ağladığım bir anda 'Jin' beni buldu. *Jin*'e tanımlayamayacağım ölçüde minnettarım. Benden O'na çok selam ve saygı...

Kürdlük, varlığını, o koca varlığını anlayıp kavrıyor. *Jin* gibi müjdecisi de vardır. Ne var ki varlığını anlayıp kavrayan Kürdlük, acaba varlıkta direncini de gösterecek mi?

Ben, ulusların yaşamını, kül ile örtülmüş bir ateş parçasına benzetirim. Kimi zaman bir sert rüzgâr, kimi zaman da bir sert esinti, onun üstünü geçici olarak kapatan örtüyü atabilir. Fakat açılan yüzünü yabancılardan korumak, koruyucularının direnç ve sağlamlığına, özellikle de sabır ve dayanıklığına bağlıdır. Tarih, bize birçok örnek bırakmıştır. Ancak biz, halkların yaşamının gidiş ve seyrini tarihin o eski-püskü, o karanlık sayfaları arasından öğrenecek değiliz; gözümüzün önünde olup biten olayları ve bu arada çırpınan, alçalan, yükselen, düşen, kalkan ulusları inceleyecek, ibret almaya çalışacağız. Benim bildiğime göre, bizim için hareket noktası budur. Bu yol bizi, sosyal kader tapınağına yöneltir.

Jin iyi bir tutum izliyor. O'nun düşüncesinin amacı, ulusunu uyandırmak, bilim ve kültürle donatmak, saygıdeğer yazı kurulunun dediği gibi uluslar topluluğu alanına bir elinde tarih, öbür elinde de ulusal sözlük bulunduğu halde sokmaktır. İşte bu, hareketin temel noktası ve ağırlık merkezidir. Yalnız bu, *Jin*'in görevidir. Kürd'ün büyük düşünürlerine, ulu şeyhlerine düşen görevler ise daha başka, daha ayrıntılı ve geniş kapsamlıdır. Haddim değil ama, rica yolu ile, "üzerlerine görev düşen bu her iki zümrenin her ne şekilde olursa olsun çalışmalarını birleştirmeleri şarttır" diyeceğim. Yoksa bir yenilik eskilik kavgası, ümit binasının yıkılmasına neden olur.

Jin yazı kurulu benden daha iyi bilir ki, istisnalar bir yana, dinsel bir tören yapmayı *Jin*'in iniltilerine tercih eder. Görüşümü bundan daha fazla açıklamayacağım.

Kürdlüğün ulusal hareketinin, varlığının bilincine varmasının hiçbir milleti inciteceğine ihtimal vermiyorum. Ve ümit ederim ki Kürdlerdeki inanç, varlıklarının bilincine varmakla daha çok bağlılık duygusu, kardeşlik duygusu doğuracaktır. Kuşkusuz ki bilerek sevgi itaat, kargaşalı bağlılıktan daha iyidir. Şiddet birlik sağlamaz, daha çok soğukluk getirir.

Kıvanç ve sevinçle görüyorum ki *Jin*'in saygıdeğer yazı kurulu içinde Bitlis'in, bu talihsiz ilin yetiştirdiği feyizli ve aydın beyinleri de vardır.

Evet, milliyetlerine aşırı ölçüde bağlılık ve özellikle de özgürlük duygusu, Bitlis'in, bugün sefalet içinde bulunan ve düşük düzeyli bir yaşam yaşayan bu yıkılmış yurt topraklarının insanları için evvel-âhir kıvanç ve övünç kaynağıdır. Önderlik şerefi daha başka Kürd hanedanlarına ait olsa bile, Kürdlüğün tarihsel kürsüsünde Bitlislilerin baş tarafa yakın seçkin ve onurlu bir yerinin bulunduğu da inkâr edilmeşe gerekir. Geçmiş olaylar Bitlislilerde yakıcı bir idealin varlığını inkâr değil, ispat eder.

Eski diktatörlüğe karşı ayaklananlar Bitlislilerdir; dünkü kanlı diktatörlere karşı şikâyet ve yakınma bayrağını kaldırarak ulu büyüklerini kurban verenler yine Bitlislilerdir.

29 Nisan poyrazının (1914 Hizan-Bitlis başkaldırısında idam edilenler anımsatılıyor olmalı –N.K.) darağaçlarında sağa sola salladığı Kürd büyüklerinin mübarek cesetleri, Bitlis ve çevresinin temiz alnına bir varlık damgası, bir yaşam ve beka hakkı beratı nakşetmiştir. İttihatçı hainlerin, o dikta liderlerinin dediği ve hâlâ kimi basın yapraklarının şuna buna övünç dayanağı olacak biçimde sayfa ve satırlarını doldurduğu o olaylar, hâşa yüce Halifeliğe karşı bir başkaldırma, bir gericilik değildi; o, İttihad ve Terakki'nin zulüm ve diktatörlüğünü, kanlı ellerini kırmak için girişilen bir hareketti. O hareketin uğradığı âkibet ve gördüğü karşılık, İttihatçıların bilanço defterine kanlı satırlar ve sayfalarla işlenmeye değer.

O, öyle bir zulüm ile karşılaşmıştı ki o zulüm, sadece Mustafa Abdülhâlik'lerin ikbal sandalyesini yükseltmeyi amaçlıyordu. (O zaman Bitlis valiliğine getirilen ve sonra Cumhuriyet döneminde bakan ve Meclis Başkanı olan Abdülhalik Renda kastediliyor. –N.K.) Bu konunun burada yeri yoktur. Bunun için yazdığım yazıları, olayın örtündüğü perdeyi yırtıp atacak gerçekleri, kanıtlayıcı kanıtlariyle birlikte daha sonra yazar, teşhir ederim.

Geçen gün, gerekli makamların aracılığıyle Wilson'a yazılan telgrafın kopyasını sunuyorum.

Kalıcı sıcak ve içten saygılarımın kabulünü rica ile, bütün saygıdeğer yazı kurulunuzu ve girişimcilerinizi selâmlarım efendim (Bitlis, 21 Mart 1335 [1919] Bitlis Kürdlerinden Yusuf Ziya).[101]

Kürdistan Teâli Cemiyeti'nin Kuruluşu

Cahit Tanyol Türkiye'nin yetiştirdiği önmeli bir düşünür ve yazar. Yazdıkları hep dikkate alındı. Bakınız Süleyman Nazif'e ilişkin bir anektodunda şunları söylüyor:

Yahya Kemal bana Süleyman Nazif'le arasında geçen şu olayı anlattı: Bir gün Beyoğlu'nda Süleyman Nazif'e rastladım. Nazif beni görünce sevindi. 'Aman Yahya Kemal, seninle önemli bir mesele konuşacağım' dedi. Bir lokantaya gittik. Kendisine söyleyeceğinin ne olduğunu sordum.

"İstanbul'da bir Kürt Teâli Cemiyeti kuruluyor. Senin de üye olmanı istiyorum" deyince şaşırdım. Ne diyeceğimi bilemiyordum ki açıkladı. "Azizim bütün dünya Türkten ve Türk adından nefret ediyor. Türk milletine nefes aldırmayacaklar. Belki Kürt adıyla ortaya çıkar da memleketi kurtarabiliriz,

[101] A.g.e., s. 947-9.

diye düşünüyorum." Bu konu üzerinde uzun uzadıya konuştuk. Sonuçta kendisi de vazgeçti.[102]

Cemilpaşalar İstanbul, Diyarbakır, Suriye ve Avrupa KTC ve diğer Kürt örgütlerinde ön safta yer aldılar.

1919 yılı, arayış, kaos ve bir devletin yıkılışının yarattığı karışıklıklar yılıdır. Diyarbakır'da Kürt Teâli Cemiyeti kuruldu. İngiliz Binbaşı Noel yöreyi geziyor ve Kürtleri bağımsızlık için özendiriyor. İstanbul Hükümeti ne yapacağını bilmiyor. Ermenilere karşı Kürtleri memnun ederek yanına almak istiyor, ama, bundan da korkuyor. Mustafa Kemal Samsun'dan Erzurum'a ve kongrelere gidecek. İstanbul KTC Kürt sorununa sahip çıkacak kapasite ve güçte değil. Diyarbakır'daki Kürtlerde de görüş birliği yok. Ermeni karşıtlığı, Türk karşıtlığı ve silahlı arayış içinde olanlar var. Diyarbakır'daki 13. Kolordu Kumandanı Cevdet Bey'in uzun bir şifre yazısı var Genel Kurmay Başkanlığı'na, yazı 30 Mayıs 1919 tarihli. Değişik düşünceleri ve askeriye ile vilayetin görüş farklarını, Kürt Kulübü'nün konumuna değinen bölümü aktarayım:

> O kadar ki, geçenlerde Kürt Kulübü'nün Diyarbekir'de yaptığı bir toplantıda, orada bulunanlardan birisi "Hıristiyanları tamamen keselim..." başka birisi; "Kolordu'nun buradan gönderdiği silahlar nereye gidiyor? Bunlar milletindir, gönderilmesine engel olalım..." diğer bir şahıs da; "bu Türklerin içimizde ne işleri var? Gitsinler..." demişler.
>
> Bu suç teşkil eden sözleri söyleyenler için Vilayete başvuruldu, fakat Vilayet bu sözleri safça söylenmiş, iyi niyete dayanan sözler şeklinde kabul edip, maddi bir cürüm olmayınca

---

[102] Malmîsanij, *Diyarbekirli Cemilpaşazadeler ve Kürt Milliyetçiliği*, Avesta Yay., 2004, s. 101, dipnot 66; *Tarık Zafer Tunaya, Türkiye'de Siyasi Partiler*, c. 2. Hürriyet Vakfı Yay., İstanbul, 1986, s. 205, dipnot 67; *Jin*, Sayı 33 (9 Mart 1920) s. 1, dipnot 68. Cahit Tanyol, *Türkler ve Kürtler*, Gendaş Yay., İstanbul, 1999, s. 76-77.

kulüp üyeleri hakkında bir şey yapamayacağını Kolordu'ya açıkça bildirmiştir.

Hâlbuki aynı tarihte, Dâhiliye Nezareti'nden bu muzır şahısların zararsız hale getirilmesi için Vilayete emir geliyor. Vilayet gene bir şey yapamıyor.

Kürt Kulübü'nün izlediği hareket tarzı ve siyaset hükümetin yönetim ve siyasetine karşı olduğu ve bu kulüp üyelerinin böyle ordu ve yönetim mensupları hakkında suç teşkil eden sözler söylemeleri halkın fikirlerini karıştırıyor ve bölgede heyecana sebep oluyor. Bu haince propagandanın devam etmesi uygun olamayacağından, bunları yapanlar hakkında kanuni soruşturma yapılması için Vilayete gereken emirlerin verilmesi yüce makam yetkisi ve görüşü içerisindedir.

Şimdiye kadar bu bölge hakkında sunulan duruma ve İngilizlerin sık sık adı geçen reislerle yaptıkları görüşmelere ve Kürt Kulübü'nün yaptığı propagandalara ve bunların etkilerine bakılacak olursa: Bölgede ani ve yıkıcı bir genel Kürt ayaklanması karşısında kalınacağını tahmin ediyorum. Buna karşı çeşitli yerlerde olan birliklerin belli başlı merkezlerde toplanmasını uygun görüyorum. Bu hususta yüce makamın emirleri varsa, emir ve aydınlatılmasının gereğini arzederim.

Aynı dönemde, Genelkurmay yetkililerinin, Başbakanlığa sundukları 14.06.1335 (1919) tarihli bir raporda da şunlar söyleniyordu:

Vilayât-ı Site (Altı Vilayet) hakkında Hükümetimizin siyaset ve menafine muhalif olan Kürtlük propagandalarının revaçsız ve tesirsiz bırakılması tedabirinin de temin buyrulması maruzdur.

Mustafa Kemal yandaşı devlet yetkilileri, Diyarbekir Kürt Teâli Cemiyeti'nin yöneticilerini sözle yanlarına çekemeyince tutumları sertleşir. "Hükümet kuvvetleri bir gece cemiyet

merkezine baskın vererek eşyasını müsadere ve efradının bazılarını tevkif etti".[103]

O dönemi iyi değerlendiren Mustafa Kemal, Diyarbakır'daki Kürt Kulübü'nün önderlerinden Cemil Paşazade Kasım Bey'i ikna ederek Kürtlerin ayrılmalarına engel olacak, "Kürt Milleti"nin haklarının verilmesi gereği noktasına getirmek istedi. Ancak, Mustafa Kemal askeri birimler eliyle bazı Kürtlerle "gizli" ilişkiler kuruyordu. Kartlar açık oynanmıyordu, o dönemin düşünsel ve örgütsel arayışlarını göstermesi bakımından yaşananlar ilginçtir.

Mustafa Kemal'in Kasım Cemilpaşazade'ye mektubunu başka bir bölümde dile getirdim. Bu telgraf mektupla birlikte Kolordu Kumandanı'na da önemli bir not gönderilir:

> Kolordu kumandanı'na,
>
> Aşağıdaki telgrafı Vali Bey'e gösterdikten sonra Kasım Bey'e vermenizi rica ederim.
>
> Diyarbekir Vilayeti Mudafaa-i Hukuk-u Milliye ve Redd-i İlhak Cemiyeti pek kuvvetli bir şekilde örgütlenmeli ve sancak ve kazalara yayılmalıdır. Bu heyetin yetki sahibi üyelerinden birini Silvan'dan Sadık ve Hazro'dan Hatip Beyleri ve Cemil Çeto'nun güvendiği bir adamını görüşmek üzere Sivas'a davet ettiğimi gizli olarak kendilerine bildiriniz. Hareketlerinin yüksek tarafınızca mümkün mertebe kolaylaştırılması ve bunun oraca kesinlikle gizli tutulması ve kendilerine bu yolda talimat verilmesi uygun olur efendim.
>
> Mustafa Kemal.[104]

Malmîsanij'in de belirttiği gibi Osmanlı Devleti'nin parçalanmaması gereği, Kürtlerin özgürlüğü ve refahı için hukuki ve düzenlemelere taraftar olduğunu belirtiyor Mustafa Kemal.

---

[103] Malmîsanij, a.g.e., Avesta Yay., 2004. s. 127-28.

[104] Mustafa Kemal Atatürk, *Atatürk'ün Bütün Eserleri (1915-1919)*, c. 2., Kaynak Yay., s. 388-389.

Daha sonraki yaşamlarında Silvan eşrafından Sadık Bey (Üstün) ve Ali Ağa (Azizoğlu) önemli rol oynadılar. Diyarabakır Kürt Teâli Cemiyeti —Kürt Kulübü— kapatılınca Kolorduya başvurarak, "ayrılık siyasetini alçaklık olarak nitelendirdiklerini, derneğin kapatılmasından dolayı teşekkür ettiklerini" bildirdiler.[105]

Kürdistan Teâli Cemiyeti: Bir Kürt Partisi

1918-20 yıllarında, İstanbul'da ve Kürdistan olarak bilinen illerde Kürdistan Teâli Cemiyeti ve şubeleri kurulur. Yoğun çalışmalar arasında İstanbul'daki büyük devletlerle olan ilişkiler var. KTC'nin Kürt otonomisi, bağımsızlığı ve benzeri çalışmaları çok yazıldı. Bu nedenle yapıtlarıma aldığım ve başka araştırmacıların tekrarına girmek gereksiz. Ancak özgün yanlar, altı çizilmesi gereken ve daha önce dikkat çekilmeyen hususlara değinmek istiyorum.

Prof. Dr. Tarık Zafer Tunaya'nın *Türkiye'de Siyasi Partiler* dizisinin 3. cildi İttihat Terakki üzerinedir. Gerek orada ve gerekse ilk ciltte Kürdistan Teâli Cemiyeti'ne ilişkin derli toplu ve en sağlıklı bilgiler var.

Buna göre; Dâhiliye Nâzırı Ali Kemal Bey'in Sadarete 22 Mayıs 1335 (1919) tarihli yazısında şunlar var:

> Ayandan Seyit Abdülkadir Efendi hazretlerinin taht-ı riyasetinde zevât-ı malûmeden olarak Dersaadet'te teşekkül eden ve 17 Kânun-i Evvel 334 (1918) tarihinde alelusul ilmühaber ita edilmiş olan Kürdistan Teâli Cemiyeti'ne...[106]

Biz bu kuruluş tarihini adı geçen yazıdan saptamış oluyoruz. Adresi de İstanbul, Cağaloğlu, İçtihat Evi yanında. Bu adres ge-

---

[105] *Harp Tarihi Vesikaları Dergisi*, Sayı 5, Vesika 106, Aktaran Sarıhan Zeki, *Kurtuluş Savaşı Günlüğü*, c. I., Türk Tarihi Kurumu Yay., 1993., s. 321. Bu bölüm Malmîsanij'in araştırması, s. 150 ve dipnot 152'den.

[106] BBA. Meclis-i Vükelâ Müzakerayına Mahsus Zabıt Varakası Defteri.

nellikle, Divan-ı Muhasebat civarı, İçtihat Evi yanı olarak görülmektedir. "İçtihat Evi" İstanbul Cağaloğlu'nda Dr. Abdullah Cevdet Bey'e ait bir apartmandır ve Cemiyet'in lokali de bu binanın yakınında olmalı.

Kurucu ve yöneticiler: Reis Seyyid Abdülkadir Efendi (Şeyh Abdullah Efendizade), Hüseyin Şükrü (Baban) (Kâtib-i Umumi), Dr. Şükrü Mehmet (Sekban), Muhittin Nâmi Bey, Babanzade Hikmet Bey ve Aziz Bey.[107]

Cemiyet, giderek bir siyasi parti gibi çalıştı ve toplumda da öyle bir görünüm kazandı.

Diyarbakır Kürdistan Cemiyeti ve Cemilpaşazadeler

Diyarbakır Ovası verimli bir ova. En büyük feodallerin başında Cemil Paşa ailesi gelirdi. Köylerinin en önemlisi Enbar Çayı'na yakın olan Enbar köyüydü ve Enbar'ı çevreleyen yirmi köy Cemilpaşalarındı.[108]

Temmuz 1919 Erzurum Kongresi'ne ve çalışmalarına Diyarbakır'dan kimse katılmadı. Oysa Mustafa Kemal Paşa için önemliydi bu katılım. Yoksa, "Kürtler Erzurum Kongresi'ni onaylamıyorlar" denecekti. Ekrem Cemilpaşa ve arkadaşları Ermenistan kuracaklar korkusunu öne çıkararak Diyarbakır eşraf ve feodallerini ikna edip, din önderlerini de yanlarına çekip Kürdistan Cemiyeti kurdular ve üstelik askeri, mülki yöneticilerin olurunu da alarak. Cemiyet resmi tescilliydi. İşte bu dönemde Mustafa Kemal Erzurum'a gelir. O günleri Ekrem Cemilpaşa'dan aktaralım; Diyarbakır'daki işler bozulacak, çünkü Musta-

---

[107] Tarık Z. Tunaya'dan aktaran Nurer Uğurlu, *Kürt Milliyetçiliği, Kürtler ve Şeyh Said İsyanı* s. 440.

[108] Ekrem Cemil Paşa, *Muhtasar Hayatım*. Beybûn Yay. s. 14.

fa Kemal Diyarbakır'ın üstünde çok duruyor. Mustafa Kemal onlara rakiptir artık:

> Bu kişi, Mustafa Kemal'di. Mustafa Kemal Sultan Vahdettin'i kafese koymuş askeri müfettişlik namıyla bir vazife koparmış, yetmiş bin altın lira dercep etmiş ve gizlice Erzurum'a varmış, Erzurum Kürtleri, şehit mağfur Cibran aşireti reisi Miralay Halit Bey de dâhil olmak üzere, kolaycacık Mustafa Kemal'ın tuzağına düştüler. Mustafa Kemal'in tatlı vaatlerine aldandılar. Mustafa Kemal Kürtlere siyasi hukuklarını vereceğini, Kürt ve Türklerin kardeş olduğunu her fırsatta alenen söylüyordu. Erzurum ve Sivas Kongrelerinde bunları resmi bir şekilde ilân etti. Diyarbekirlilerin kısmi azamisi aldanmadı. Mustafa Kemal'in din kisvesine bürünerek Kürtleri aldatmak yolunu bulmasına rağmen aldatamadı. Kasım Bey'e biraderane, samimi diller dökerek çok mektup ve telgraflar gönderdi.[109]

Daha sonra Mustafa Kemal Paşa en yaşlı Cemilpaşa olan Mustafa'yla ilişki kurar ve o yolla Diyarbakır'a şekil verir.

Ekrem, İngiliz Binbaşı Noel, Bedirhanilerden Kamuran ve Celadet Beylerle birlikte Maraş ve Malatya'ya geçecektir sonra.

1919-1920 Yılları Arasında Kürtler

30 Ekim 1918'de Mondros Mütarekesi ile silah bırakışımı oldu ve I. Dünya Savaşı son buldu. Tüm silahlı güçler bulundukları yerlerden daha ileri gitmeyeceklerdi. İngiltere orduları Musul'a 19 km. mesafede iken emrivaki yaptılar ve Musul'a girdiler. Böylece Musul ve çevresi İngiltere işgaline girdi. Musul ve çevresi demek Irak Kürtleri demekti. 3 Mart 1918 Brest-Litovsk Anlaşması ile Batum, Kars ve Ardahan Osmanlı Devleti'nde kaldılar. Kafkasyada 1919 sonunda Ermenistan, Gürcistan ve Azerbaycan devletleri vardı. Brest-Litovsk Anlaşması gereğince Rus-

[109] Ekrem Cemilpaşa, a.g.e., s. 36.

ya orduları İran'dan çekildiler. Almanya-Rusya birlikte İngiltere'ye kaptırmamak için işgalci oldular.[110] Önceleri Osmanlı Devleti ve Almanya, Seyyid Taha (Seyyid Abdülkadirî Nehrî'nin yeğeni) ve Simko'yla beraber oldular. Ancak daha sonra İngiltere üstün geldi. İsmailê (Simko) Şikakî, İngiltere ile karanlık eylemlere girişti. Asuriler ve bu yıllarda İran ve Irak'taki belli başlı Kürt önderleri Simko, Seyyid Taha ve Süleymaniyeli Şeyh Mahmud Berzenci'ydiler. Bazen birlikte ve ayrı, başarısız girişimlerde bulundular. Özsoy ve Eriş onlar için şöyle bir saptamada bulunur:

> Hem Güney Kürdistan'daki Berzenci hareketi, hem de Doğu Kürdistan'daki Simko ve Seyyid Taha öncülüğünde yürütülen hareketler feodal önderlikliydiler. Bölgesel nitelikli olmaları ve ayrıca öncülüğü yürüten kişilikler ulusal çerçevede politika geliştirebilecek siyasal formasyona sahip olmayışları, bu hareketlerin gelişimini engellemiştir. Her iki harekette de güçlü askeri, politik kadrolar yoktu. Bu hareketler uluslararası politik arenadan soyutlanmışlardı. Dönem dönem İstanbul ve Avrupa'daki Kürt aydın çevreleri ile ilişkiler geliştirdilerse de, bu ilişkiler sınırlıydı ve süreklilikten yoksundular...[111]

Burada bir parantez açıp sormak gerekiyor; Sevr Antlaşması'nın 62., 63. ve 64. maddeleri Kürtleri ilgilendiriyordu. Oldukça ileri bir özerkliğe kavuşuyordu Kürtler, Osmanlı Devleti'ne bağlı bir özerk yapı. İngiltere, Fransa ve İtalyan Devletleri'nin temsilcilerinden bir komite bu otonominin yönetim ve kazanımlarını bir yıl kontrol ettiğinde ve Kürtlerin kendilerini bağımsız bir devlet şeklinde yönetebilecekleri kanaatına varırlarsa ve de Kürtler böyle bir istemde bulunurlarsa, Kürtler bağımsız bir

---

[110] Felat Özsoy ve Tahsin Eriş, *Öncesi ve Sonrasıyla 1925 Kürt Direnişi*, Peri Yay., 2007, s. 19.

[111] A.g.e., s. 28.

devlet olacaklardı. Mustafa Kemal önderliğindeki Anadolu Hareketi giderek güçlenip Sevr Antlaşması hükümlerini kabul etmediğinde, İtilaf Devletleri'nin iç sorunları ve Kürtlerin kendilerini idare etmede kararlı ve istikrarlı bir tutum göstermemeleri sonucu, Sevr Antlaşması rafa kaldırıldı. Sorum şu; Kürtlerin uluslararası bir anlaşma ve platformda ilk kez resmi bir statü kazanıp özerk ve peşinden bağımsızlığa kavuşacakları bu ortamda, Kürtler için o yıllarda hayal edemiyecekleri bir konumdu. Kürt milliyetçileri bu kazanımı yaşama geçirmek ve güvenceye kavuşturmak için ne yaptılar? İçerde ve dışarıda neler yapıldı? Anadolu'daki Kemalist hareket ve kumandanlar Kürt feodallerine telgraflar çektirip alınan kararları değersiz gösteren ve hatta red eden istemler açıkladılar. Sevr Antlaşması'nda Kürtlerin yararlarını görenler yok muydu? Onlar ne yaptılar? İstanbul ve Kürt illerinde mitingler mi yapıldı, büyük devletlere başvurularda mı bulunuldu? Anlaşma öncesi görüşme dönemindeki eylemlere devam edildi mi? O günün eylemlerine bakıldığında, Sevr Antlaşması'nın Kürtlerce güçlü bir şekilde sahiplendiğine ilişkin eylem ve planlar görmüyoruz. Kürt aydınları ve araştırmacılar bu noktaya bugün de önem vermiyorlar. Oysa tüm yaşamları bir "özerklik" etrafındaki mücadelelerle geçmişken, o günün koşullarının en büyük kazanımının kıymetini bilememişler. Başka bir vesile ile yeniden tartışma olanağım olabilir, İstanbul'daki örgüt ve Kürt milliyetçileri Büyük Devletler'in elçiliklerinde ve çok da önem verilmeyen ilişkilerle meşgullerdi. Kürdistan'da örgütlü gücü olmayan bu Kürt milliyetçilerini İtilaf Devletleri de ancak o kadar değerlendiriyorlardı. Onların lütfuna kalmıştı. Günümüz aydınları bu Kürtlerin zaaflarını ortaya koymakla vefasızlıkta mı bulunacaklarını sanıyorlar?

Sevr'de Kürtlerin temsilcilerinin ve bir delegasyonlarının bulunması önemli ve ciddi bir olguydu. Ciddiye alındılar. Şerif Paşa Kürt delegesiydi, Halife'ye bağlılığını bildirdi. Kürtler tara-

fından eleştirildiğinden ötürü Kürt temsilciliğinden çekildi. Kürdistan Teâli Cemiyeti özerkliği ve Sevr Antlaşması'nı yeterince savunmadı. 17 Mayıs 1920 tarihli telgrafla Konferans Başkanlığı'na Şerif Paşa'nın konumu bildirildi. KTC, yeni temsilci atamadılar ve Konferans'ın kendilerini bağlamadığını ve geçersiz olduğunu açıkladılar. Sevr Antlaşması'nı imzalayan Osmanlı Devleti Hükümeti düştü ve Padişah da onaylamadı. Kürtler de daha Konferans döneminde geliştirici girişimlerde bulunmadılar. Kürt illerini Kürt milliyetçileri, KTC ve yerel Kürt feodallerinin yerine, Mustafa Kemal Paşa'nın Kemalist sivil-asker aktivistleri kontrol ettiler.

Burada ikinci bir soru akla geliyor; acaba Kürtlerdeki bu dağınıklık ve resmi statü kazanamamada, "bağımsızlık" anlayışının egemen olmaması ve en çok Halife ve Sultana bağlı bir otonomi düşleyen aristokrat ve feodallerin yetmezlikleri miydi? KTC Başkanı Seyyid Abdülkadir'in, Kürt bağımsızlığı talebi olmadığı; bu nedenle bir grubun cemiyetten ayrılarak Kürdistan Teşkilât-ı İçtimaiye Cemiyeti'ni kurduklarını ve bu yeni cemiyetin bağımsızlıktan yana olduğu biliniyor. Bu iki farklı anlayışın toplumsal, tarihsel ve siyasi yanlarıyla tartışılması gerekirken sessiz ve sadece farklı grupların yandaşlarının isimleri verildi.

I. Dünya Savaşı'ndan sonraki kısa, olaylı ve gerçekten önemli dönemde Osmanlı Devleti ve de Kürtlerin gelecekleri tartışılmadı. En çok da Kürtlerin gelecekleri... Kürt önderleri KTC, çoklukla Kürt aristokrat ve burjuvalarıydı. Feodal yapıdan geliyordu çoğu. Bu Kürt milliyetçilerinin, Batılı devletlerle, Osmanlı Halife ve Hükümetiyle iyi ilişkileri vardı. Kürtlerin gelecekleri bu ilişkiler çenberi içinde irdelenmesi gerekir.

Önemli bir nokta; KTC bilindiği gibi siyasi bir parti gibi çalıştı. Hükümet de ve yabancı elçilikler de onları Kürtlerin temsilcileri ve bir Kürt partisi gibi gördüler. Ülke içindeki çalışmaları dikkat çekecek şekilde olmadı. Geleceğe ilişkin hesapları belir-

gin değildi. 1919 yılı sonunda Osmanlı Mecli-i Mebusanı için seçim yapıldı. Mustafa Kemal Erzurumdan milletvekili seçildi, diğer arkadaşları da uygun yerlerden. Nedendir, bilinmez; KTC bu seçime katılmama kararı aldı. Kürtler, Kürt sorunu ve Osmanlı Meclisi'ndeki konumları söz konusu olmadı. Kürt kökenli bazı kimseler diğer partilerden seçildiler ama bir Kürt programları yoktu. KTC kendi adıyla seçime giremezdi, ama özgün bir program ve hareket tarzı olabilirdi. Kuvayi Milliyeciler de Meclis'te örgütlü olarak yer aldılar. KTC yönetici ve üyeleri daha sonraki yıllarda ülkeyi terk ettiler ya da idam edildiler.

Savaş Sonunda Gelen Yeni Dönem

Kürtlerde bu konu yeterince incelenmese de, bir ölçüde araştıranlar oldu. Eldeki materyallerin azlığı, Kürtlerin kültürel ve siyasal deneyimsizlikleri ve çoğu kez iç kaynakların yasak oluşu nedeniyle, yalnız yabancı kaynaklara dayandırılan çabalarla, tüm istemlere karşın yeterince başarılı olunamıyor. Ben de kitaplarımda yaşamsal önemi olan bu dönemi yazdım. Bunları yinelemeden, önemli ve az ele alınan yeni yanlarına değinmek istiyorum.

1918 yılı sonlarında Kürtlerin kültürel etkinlikleri siyasal nitelikler kazanarak evrildi. Bazen arttı ve bazen da azaldı bu değişim temposu. Bir süre sonra gelen yasaklamalar ve güçlükler Kürt aydınlarını legal, yarı-illegal ya da yer altı çalışmalarına itti. Lozan Antlaşması'nın ardından ise Kürtler,"başkaldırı"lara ve siyasi örgütlenmelere giriştiler. Bunlardan silahlı isyan ve örgütlenme eylemleri dikkat çekici. Osmanlı Ordusu'nun, adı Kürtler arasında çok bilinen bir subayı, Miralay (Albay) Cibranlı Halit Bey'in önderliğinde hazırlıklar başladı. Sultan Abdülhamid'in, kuruluşuna önem verdiği ve büyük beklentileri olan Hamidiye Alayları'nın önderlerindendi. Devletin askeri okullarında eğitim gördükten sonra ülkenin değişik yörelerinde çalış-

tı. Sevilen bir subaydı. Kürtler kendisine saygı duydular, bugün de öyle anılır. Müslüman, ancak Türk olmayan Arap, Arnavut ve Kürtlerin değişik şekilde de olsa, bildikleri tanıdık bir kişiydi. Aşiret Okulu'nda diğer Kürt önde gelenlerin çocuklarıyla birlikte eğitim gördü. Onlarla iyi ilişkileri vardı. Öğrencilik yıllarında Osmanlı yurttaşlarından değişik kökenli insanların milliyetçi düşüncelerle tanışma ve beslenmeleri dikkatten kaçmıyordu. Milliyetçi istem ve değişimler bu kuşağa da yansıyordu. Yakın zamanda Avrupa yakasındaki ayaklanmaları görmüşlerdi. Toplumların çoklarında ayrılma ve başlarının çaresine bakma kaçınılmaz oluyordu. Dünün Osmanlı bağımlısı Müslüman halkları da değişiyor, geleceklerini hesap ediyor, ileri ya da geri, yumuşak ya da sert bir yolun örgütlerini planlıyorlardı. Bu nedenle de kafalar karışıktı. Özellikle de Kürtlerin. Parçalı aşiret yapıları, Sultan Abdülhamid sempatisi, Müslümanlığın insanları bir arada tutan bağı, eğitim ve gelişmişlik düzeyindeki gerilik ve en önemlisi de milliyetçi duygu ve düşüncelerdeki düşük düzey. Bundan önce Kürtlerin bu amaçlı örgütleri olmamıştı. Komşu toplum ve topluluklara bakarak bir şeyler yapabilirlerdi. Onlar da öyle hareket ettiler. Halit Bey'in başlattığı "Azadi" örgütü hakkındaki bilgilerimiz çok yetersiz. Hem kaynaklar yok ve hem de döneme ışık tutan anılar az. Bundan olmalı, örgüte değişik isimler veriliyor. "Azadi", "Azadiya Kürdistan", "Partiya Ser bi Xwe" ve benzeri gibi. Genelde kısaca Azadi örgütü olarak biliniyor. Genel Kurmay'ın yayımladığı *Cumhuriyet Döneminde Ayaklanmalar* adlı sınırlı sayıda basılmış olan kitapta, Kürdistan Teâli Cemiyeti kapatıldıktan sonra Azadi'den söz edilir.

> 1923'te Cumhuriyetin ilân senesinde Seyyid Abdülkadir, Hasenanlı Halit, Hacı Musa, eski milletvekillerinden Yusuf Ziya ve ailelerinden müteşekkil olmak üzere gizli bir komite teşkil edildi. Bu komitenin de gayesi Kürdistan'ın bağımsızlığını sağlamaktı.

Kürdistan Teâli Cemiyeti'nin amacına silahlı yolla kavuşma programı yokken, kültürel, diplomatik ve siyasal yöntemler çalışma esası iken; Azadi'de askeri, silahlı yöntem hazırlığı söz konusu. Bu, esaslı bir ayrımdır. Ersal Yavi kaynak vermeden, 1924 baharında geniş katılımlı bir toplantıyı dile getiriyor, toplantıda 1926 baharında ayaklanma kararı alındı ve de Ankara, gelişmelerden haberdardı diyor. Bunu aşan bilgi verilmiyor.[112]

Söyledim, daha önce yazmadığım ve bilmediğim bilgileri aktarmak istiyorum. Yoksa Şeyh Said İsyanı'nı yeniden ele alacak değilim. *21. Yüzyıla Girerken Kürtler*'de yazmıştım önce. Şeyhin cephe komutanlarının çoğu önde gelen mürit ve Nakşibendilerdi. Politika ve savaşmayı bilmiyorlardı. Damadı Şeyh Abdullah silah ve savaşımın yabancısıydı, Varto Cephesi'nin yönetimini yürütüyordu. Cephe savaşı ile gerilla savaşının gerekleri bilinmedi. Cephe savaşı giderek Şeyh Said'in sonunu hazırladı. Muhalif Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası da başkaldırıya karşıydı.

[112] Y. Ersel, a.g.e., s. 239.

KURTULUŞ SAVAŞI VE KÜRTLER

Mustafa Kemal Samsun'a çıktığı 1919 Mayıs ayında ve sonrasında Anadolu'da orduya dayanan ve halkın desteğiyle bir "Osmanlı" ya da "Türkiye" oluşturmak düşüncesindeydi. Bunun olanakları ve gerçekleştirilmesi kolay değildi. Bu nedenle Saltanat'ın üst rütbeli bir subayı olarak yapabilecekleri neydi? Ancak Erzurum'a geldiğinde yeni bir yol ayrımındaydı, geri çağrılınca artık Saltanat'ın bir parçası olmak ve üst rütbeli subaylık gündemden çıktı. Mustafa Kemal Samsun'dayken ve yol boyunca görüştüğü kimselere ve ordu kumandanlarına çektiği telgraflarda, "her ne yapılacaksa" Kürtlerle Türklerin birlik yapmaları gerektiğini gördü ve bu anlayışı arkadaşlarına ve dostlarına iletti. Bir şey daha kafasında şekillendi; Kürtler ki, ayrı bir ırktır, bunların içtimai ve siyasi hakları var, bu haklara sahip olmaları gerekiyor... İngilizler ve dünya konjonktürü bu anlayışı Kürtlere hatırlatıyor. Mustafa Kemal Erzurum'a geldiğinde bu iki temel görüşe sahiptir. Nitekim Erzurum ve Sivas Kongreleri'nde bu algılama çok açığa yakın bir şekilde dile getirilir. 1919 Amasya Protokolu'nda daha açık şekilde formüle edilir.

Bir soru akla geliyor; Mustafa Kemal o günlerde neden Kürtlere ilişkin düşünce ve planlarını tüm Osmanlı toplumuna ve Kürtlere açıklamadı? Yoksa Kürtlere ilişkin algıları taktiksel miydi? Bu nedenle aleni değil de, o günkü koşullarda öyle ifade edildi? Amasya Protokolu'nda, Diyarbakır'da Milletvekili Kâmil Bey'e ve Cemil Paşazade Kasım Bey'e yazdıklarında, "Kürt ır-

kından, iki milletin haklarından, Kürtlerin içtimai, siyasi ve refahigelişmeleri"nden ve bunların güvenceye alınmasından söz ediyordu. Açık ve aleni değil de yarı bir taahhütte bulunuluyordu. 1930'lardaki Türk Tarih Tezi, Güneş Dil Teorisi ve ırkçı-milliyetçi değişimleri yaşayınca, Mustafa Kemal'in o zaman da kafasında bunlar vardı diyor insan.

Mebus Kâmil Bey Diyarabakır'dadır, Samsun'a vardığının 9. gününde Mustafa Kemal uzun bir telgrafla, şöyle diyor:

> Doğu vilayetlerinin Ermenilere verilmesine veya herhangi bir yabancı idaresine geçmesine mani olmak ancak bu vilayetlerde tam asayişin ve özellikle bütün milletçe fikir birliğinin mevcudiyetini ispat etmek, tek vücut olan milletin, haklarını ve bağımsızlığını korumak için en son fedakârlığı göze aldırdığını bütün dünyaya göstermekle mümkün olacağı zatıâlilerince bilinmektedir. (...) Bugün Sivas vilayeti dâhilinde bulunuyorum. İnşallah ilk fırsatta Diyarbekir'e gelerek eski dostları ziyaret etmek emelindeyim. İşitilenlere göre, dış düşmanlarımıza karşı din kardeşlerinin el ele vererek sevgili topraklarımızı kurtaracağı bu tehlikeli anda Diyarbekir'deKürdKulubü ile Türkler arasında bazı çeşitli muhalefet varmış. Bunun her iki kardeş ırk ne elim neticelere sebep vereceğini siz çok iyi takdir edersiniz. İdare usulü, ırkların haklarının korunması gibi arada halledilecek aile meselelerinin dış düşmanın milli haklarımızı ve bağımsızlığımızı ayaklar altına almaya başladığı bugünlerde ortaya atılmış en büyük bir hiyanet olacağına, vatanın kurtarılması için milli birliğin hedef alınması bakış açısıyla, Kürt Kulubü'ne gerekli öğütlerde bulunulmasını memleket selameti adına rica eder, neticenin yazıyla bildirilmesini beklerim (28 Mayıs 1919).[113]

---

[113] Doğu Perinçek, *Kemalist Devrim 4: Kurtulus Savaşı'nda Kürt Politikası*, Kaynak Yay. 1999, s. 114, dipnot 165; *Atatürk'ün Bütün Eserleri*, 2, s. 336, *Atatürk Özel Arşivi'nden Seçmeler*, IV, s. 12-14, Belge No: 3.

Cemilpaşa ailesi Diyarbakır'da nüfuzlu bir Kürt ailedir. İstanbul'da ve Avrupa'da birçok okuyanları var. Gençlerinden bazıları Mustafa Kemal'i tanıdılar. 1916'da Kolordu kumandanı iken bu aileye misafir oldu Mustafa Kemal. Aileyi yakından tanıyor, Kürt konumlarını da. Mustafa Kemal'in ailenin büyüklerinden Kasım Bey'e yazılan telgraf-mektup şöyle:

> Devletin tam bağımsızlığıyla bekası, saltanat ve hilafetin yok olmaktan korunması uğrunda katlanmaya hazır olduğunuz fedakârlık derecesine ve bana karşı olan sevgi ve itimadınıza emniyetim tamdır.
>
> Kürtlerin devletten ayrılarak İngilizlerin himayesinde bağımsız Kürdistan kurmaları teorisini kabul etmem. Çünkü bu teori, muhakkak Ermenistan lehine İngilizler tarafından tertip edilmiş bir plandır. Bayazit sancağına resmen gelen ve beraberinde bir Ermeni subayı bulunan İngiliz temsilcisi, o havalinin Ermenistan olduğu ve bu keyfiyetin tebliği kararlaştırılmış olduğundan, Ermeni askerleri himayesinde Ermeni muhacirlerinin dönmeye başlayacağını resmen bildirdi.
>
> Tabii ki bunu reddettim ve edeceğim. Kürtlerle Türkler birbirinden koparılmayı kabul etmez öz kardeşler, bugün için vicdani borcumuz, Kürtler, Türkler, bütün İslâmi unsurlar tek vücut ve tek yürek olarak bağımsızlığımızı savunmak ve vatanın parçalanmasını önlemektir. Türk ve Kürt milletinin bu yüce maksadı elde etmeye azmetmeleri sayesinde neticeden tamamen emin olabiliriz.. Bende bu kanaat sarsılmazdır. (...) Kürt kardeşlerimin hürriyeti ve refah ve ilerlemesinin vasıtalarını sağlamak için sahip olmaları gereken her türlü hukuk ve imtiyazların verilmesine tamamen taraftarım. Fakat Osmanlı Devleti'ni parçalamaya uğratmamak şartıyla görüşüme katılacağınıza şüphe etmem.
>
> Ekrem, Fuat, Cevdet, Kerim, Fikri, Necdet, Edip Beylere selamımı ve görüşümü iletiniz. Sizlerden ciddi ve samimi ola-

> rak beklediğim husus, tamamen benimle hemfikir olarak fedakârlık göstermenizdir(16 Haziran 1919).[114]

Her nedense bu iki mektup Kurtuluş Savaşı'na ilişkin araştırma ve belgelerde dillendirilmedi. Bu konum Perinçek'in de dikkatini çekti.

Kürtler örgütsüz, dağınık ve yetersizlikleri var. Güçlü milliyetçi algılamaları yok. Halifeye bağlı, Kemalistler de Ermeni tehdidini canlı tutuyorlar. Mustafa Kemal Kürtlere "umut" vermeyi yeterli buldu. Bir de o atmosferde Kürtlere sıcak, yakın, eşitlik ve adil duyguları içermeyen bir yaklaşım tehlikeli olabilirdi. Mustafa Kemal bunu iyi görüyordu. Bir husus daha vardı; Kürt önde gelenleri Osmanlı Meclisi Mebusanı'nda ve sonrasında "Biz Kürtler" diyecek ya da benzeri ifadelerle Kürt kimliklerini belirttiler. Kürt halkında da bu hava vardı. Tehlikeli günler yaşanıyordu. Meclisi Mebusan'da "Soylu Kürt kavmi", "aşiretler ve Kürtler namına söz söylüyorum" diyordu mebuslar:

> O temiz soylu Kürtler, Yüce Osmanlı Devletinin teşekkülünden itibaren bütün varlığıyla Osmanlı Sultanlığı'nın bir temel direği ve dini olarak Türk kardeşleriyle elele vermiş ve bugüne kadar birbirinden kesinlikle ayrılmamak suretiyle yaşamışlardır. Kendilerini bu dini bağlantı tamamıyla birbirine bağladığı gibi, akrabalık, hısımlık dahi kendilerini kaynaşmış bir halde bırakmıştır. Her tarafın ve özellikle Doğu vilayetlerimizin genel nüfusundan yüzde doksan beşini oluşturan bu muazzam İslâmi kitle içinde Türk Kürt farkı ve karşıtlığı ve hiç ayrı gayrı yoktur.
>
> (...) Bendeniz, aşiretler ve Kürtler namına söz söylüyorum. Temsilci vekilleri olduğum Bayezid sancağında oturan Celâli, Cemadanlı aşiretleri ve bunlara mensup olan binlerce

[114] D. Perinçek, a.g.e., s. 115, dipnot 166.

kabile ve yüzbinlerce Kürdün temsilcisi sıfatıyla söylüyorum.[115]

O günkü Meclisi Mebusan zabıtlarına geçen kayıtlarda Kürt temsilciler "Kürt temsilci, Müslüman, iki millet ve Türklerin kardeşi" olduklarını vurguluyorlar. Mustafa Kemal bu havayı değerlendirerek hareket ediyordu. Bu nedenle çoğu söylemlerde "Türk ve Kürtler", "bu iki millet" deyimleri yer alır.

Mustafa Kemal ve Kürtler

1922 yılında İngiltere Kürt aşiretlerinin yandaşlığını canlı tuttu. Kürtleri Osmanlı ve Türkiye karşıtı anlayışta tutmaya çalışırken, Kürtlük ve Kürt özerkliği konularını dillendirdi. Mustafa Kemal Paşa ise bu girişimleri boşa çıkarmak üzere Kürtlere oldukça önemli tavizleri söz konusu eder. Elcezire Kumandanına verilen emirle Kürt özerkliğini ileri sürmesi ve 10 Şubat 1922'de Kürt Otonomi Kanunu'nu Meclis'te tartıştırması, önemli. Meclis'te de Kürt kökenli bazı milletvekillerini yarı gizli bir şekilde görevlendirir. Bitlis Mebusu Yusuf Ziya Bey bunların dışındadır ve olayı açıklığa kavuşturma istemi başarısız kalır. *21. Yüzyıla Girerken Kürtler* adlı kitabımda bunları detaylandırdım. O günlerde, aynı amaç için Mustafa Kemal Paşa Bitlisli Küfrevizade Şeyh Abdülbaki Efendi'ye mektup yazar. Kürtlüğün mesele olmasını istemiyor Paşa.

> Bitlis'te Küfrevizade Şeyh Baki Efendi'ye,
>
> Harbi Umumi esnasında temas ve münasebetlerimizin hasıl ettiği sevgi ile Zati Âlilerinizi daima hatırlamaktayım. Bütün milletin düşman ve ecnebi tesir ve etkisinden kurtarılması için bu günde devam eden çalışmalar arasında zatialinizin de önemli bir payesi vardır. Vatan hizmeti uğrunda göçü göze

[115] Meclisi Mebusan Zabıt Ceridesi. İçt. 14-26 Şubat 1920. I. s. 209. D. Aktaran Perinçek, a.g.e., s. 184.

> alarak bizimle beraber karargâhta hayata devam etmeniz şimdiye kadar olduğu gibi, bundan sonra da memleketin kurtarılması ve birliğinin sağlanmasına yönelik çalışmaları aynı hararet ve arzu ile devam edeceğiniz şüphesizdir. Müşterek çalışma vatanımızın başarısına mani olmuş ve memleketi parçalayarak hepimizi birbirimize düşürmek suretiyle millet ve memlekete felaket getirmek istemiş düşmanlar bilindiği gibi ortaya bir Kürdistan meselesi çıkarmışlardı. Düşmanların bu isim altında parlak vaadler ile devam eden zehirli terşvikleriyle bazı cahil insanları kandırmak için bu gün de çalışmakta oldukları görülmektedir Nüfusunuzun geçerli olduğu mıntıkada bütün memleketi mahf etmek maksadıyla vukuu bulan bu türlü teşvikler ve tesiratı iptal ile memleket saadeti yolundaki, hizmetlere kerametinizle devam etmenizi rica ederim. Buradan da, bazı arkadaşlar da aynı maksatla çalışmak üzere, o Havaliye gönderilmişlerdir. Gözlerinizden öper başarılar temenni ederim efendim (Türkiye Büyük Millet Meclisi BaşkanıMustafa Kemal).[116]

Mustafa Kemal Paşa'nın yarı gizli gönderdiği "arkadaşlar", mektubun son satırında yer alan milletvekillerdir. Hem Kürtleri sessiz tutmak ve hem de "mesele" olmasını önlemek istedi Mustafa Kemal. Daha önce Sevr Barış Görüşmeleri döneminde yöredeki kumandanlar Kürt aşiret ve din önderleri toplayıp, onlara Paris Barış Konferansı'na, Kürt muhtariyeti aleyhinde telgraflar çektirdiler. Bunlardan bir bölümü Liceli Hasan Hişyar *Görüş ve Anılarım* kitabında dile getirir. Şeyh Abdülbaki Küfrevi, Van'daki kumandan Sabri Paşa ile birlikte bu görevi yerine getirdi. Dini motifleri öne çıkararak eylemi gerçekleştirdi. Yine de Şeyh Said İsyanı'ndan sonra Batı Anadolu'ya sürülmekten kurtulmadı.

---

[116] Türkiye Büyük Millet Meclisi Başkanlığı Baş Katiplik Zabıt ve Kanunlar Kalemi, 04.03.1922, K. Süphandağ, a.g.e., s. 498.

Mustafa Kemal, Sosyalistler ve Kürtler

İstiklâl Savaşı yöneticileri sivil ve asker bürokratlar olarak İTC'nin birkaç yıl önce aktif olan elemanlarıydılar. Strateji ve hele taktiklerde inişli çıkışlı, sağa ve sola evrilen çizgiler izlendi. Mustafa Kemal Paşa'nın Sovyetlere yaklaşımıyla, bir ara Sovyet benzeri bir rejim kurmak istediği söylenir. Türk komünistleri bunun koşullarının olmadığını yazdılar. Ancak yine de Mustafa Kemal'e böyle bir istem yüklediler. Sevr Antlaşması'nın Osmanlı'ya getirdiği yeni olumsuz koşullar, Mustafa Kemal ve arkadaşlarını düşündürdü ve tereddütlü kıldı. Solcu yazarlardan, İnönü ve Sakarya Savaşları yenilgiyle sonuçlansaydı böyle bir yol izlenebilirdi diyenler var. Sovyetler'deki Enver Paşa böyle bir olanağı rahatlıkla kullanabilirdi düşüncesi dile geldi. Oluşturacağı güçlerle ülkeye gelmeyi bekliyordu sınır kentlerinde ve Kafkasya'da. Rıza Nur, Mustafa Kemal Paşa'nın "Bolşevikliği ilân etmeyi" Vekiller Heyeti'ne getirdiğini iddia eder.[117] Rasih Nuri İleri kesin bir dil kullanarak; "Hatta resmi, olarak (Sovyet Tipi) bir anayasanın basıldığı, sonradan da yok edildiği bilinmektedir..." diye yazıyor.[118]

Sabahattin Selek de *Anadolu İhtilali*'nde Mustafa Kemal'deki bu tereddüdü açıklamaya çalışır. Mustafa Kemal, sosyalist modelin başarısından kuşkuludur. Ayrıca Enver Paşa'nın konumu söz konusu. Bakü'de kurulan Mustafa Suphi'nin başında olduğu komünist hareketi kontrol altında tutabilme sorunu vardı.

Mustafa Kemal, bu dönemde arkadaşlarının düşüncelerini sormayı ihmal etmedi. Askeri komutanların sözlü ve yazılı fikirlerine başvuruyordu. Komünist önderlerin yazılarını izliyordu. Komünistler Mustafa Kemal hareketini desteklerken "Kurtuluş" dergisinde siyasi ve sosyal yazılar yazdılar. Dr. Şefik Hüsnü

---

[117] Rasih Nuri İleri, *Atatürk ve Komünizm*, Sarmal Yay., 1994, s. 26.

[118] R.N. İleri, a.g.e., s. 26.

1922'de *Türkiye ve İçtimai İnkilap* incelemesini kaleme aldı. Şefik Hüsnü, "ziraat dönemine bile ulaşmamış —feodal öncesi, göçebe ve de feodal karakteri olan— kısmen yerleşmiş aşiretleri" dile getirdi.

> Çoğunlukla Kürt olan bu aşiretler beylerine, şeyhlerine körükörüne bağlıdır. Yani hem etnik ve hem de sosyal rejim bakımından değişik karakterli olan o bölgede Batıda gelişebilecek sosyalist yönlü bir hareketi destekleyebilecek sosyal bir zümre bulunmamaktadır.[119]

Mustafa Kemal Paşa bu konuyu Diyarbakır'daki 13. Kolordu Kumandanı, aslen Musullu ve Arap kökenli olan Ahmet Cevdet Paşa'ya da sormuş olmalı.

> Diyarbakır'daki 13. Kolordu Kumandanı Ahmet Cevdet Paşa 18 Şubat 1920 tarihinde Mustafa Kemal Paşa'ya verdiği cevapta aynı konuyu değerlendirmektedir. Derebeylik hayatı süren bu bölgede bir Bolşevik teorisi uygulanmayacaksa Bolşevik başarılarını sağlamaya yönetilmiş hareketlere reislerinin katılmayacakları, ve hatta mani olacakları (Barış Anlaşmasına Kürtçülerin emellerine uygun maddeler) koydurarak onların bizden kopartılabileceği tezini savunmaktadır.[120]

Mustafa Kemal, sol bir hareketin Kürt beylerini İngilizlerin kucağına iteceği endişesini de taşıdı.

Mustafa Kemal Döneminde Kafatasçılık

Kurtuluş Savaşı günlerinde bunlar ve karmaşık olaylar yaşandı. Kürtlerin ve Türklerin birliği ve hukuklarının eşitliği ve gerekliliği öne çıkarıldı. Diyarbakır Mustafa Kemal'e fahri hemşehrilik verdi. Diyarbakırlı ünlü ses sanatkârı Celal Güzelses ve arkadaşları Mustafa Kemal'i Dolmabahçe Sarayı'nda ziyaret ederler. O gün, 26.09.1932 tarihli *Diyarbakır* gazetesi Diyarbakırlılara bildi-

---

[119] R.N. İleri, a.g.e., s. 29.

[120] A.g.e., s. 29.

rir: "Fahri Hemşehrimiz Gazi Hazretlerinin Diyarbakırlılara Yüksek Hitabeleri" 13 yıl sonra artık eski günler ve anlayışlar geride kalmıştı.

> Diyarbekir (...) Topladığı halk türkülerini (...) okumak üzere İstanbul'a giden Diyarbekir Halkevi Musiki Şefi sanatkâr Celal B. Aziz fahri hemşehrimiz (...) Dolmabahçe sarayında ziyaret etmiş ve iltifatlarına mahzar olmuşlardır. Büyük müncimiz (kurtarıcımız) Diyarbekirlihemşehrilerinin hallerini sorduktan sonra (...) şu veciz hitabeyi irad buyurmuşlardır:
> "Ben Türk elinin kahraman bir bucağındanım, yazık ki oraya Bekir diyarı diyorlar. Fakat özünde Türk diyarı idi. Bekir, sonradan ona âlem olmuş. Fakat biz öz diyarımızın ne olduğunu biliriz. Bizim diyarımız Oğuz Türk'ün has konağıdır, biz de bu yüce konağın çocuklarıyız.
> Buraya konduğumuzdan beri ne olduğumuzu anlatmaya çalıştık ve anlatıp duruyoruz ki, Türkeli büyüktür ve yeryüzünde yalnız o büyüktür. Her yeri dolduran Türk'tür ve her yanı aydınlatan Türk'ün yüzüdür.
> Diyarbekirli, Vanlı, Erzurumlu, Trabzonlu, İstanbullu, Trakyalı ve Makedonyalı hep bir ırkın evlatları, hep aynı cevherin damarlarıdır.
>
> Bizim yeni işimiz budur: Bu damarlar birbirini duysun ve tanısın."

Şeyhmus Diken yazdı, Mustafa Kemal o gün Celal Güzelses'in kafatası ölçülerini aldırır. Malmîsanij, konuyu 1930'lardaki düşünce anlayışını belirtmek için yazdığını söyler.[121]

Atatürk'ün söylevini ve *Diyarbakır* gazetesini, Malmîsanij aktarır, Yaşar Kalafat'ın Şeyh Said'e ilişkin kitabında (s. 398) yer alıyor. Celal Güzelses'in başına gelenleri, Şeyhmus Diken, *Sırrını Surlarına Fısıldayan Şehir Şehir* adlı eserinde iletiyor yaşananları.[122]

---

[121] Malmîsanij, a.g.e., s. 164-65.

[122] Şeyhmus Diken, *Sırrını Surlarına Fısıldayan Şehir Şehir*, İletişim Yay., İstanbul, 2002, s. 163-64.

Erzurum Kongresi ve Kürtler

Mustafa Kemal Paşa, *Nutuk*'u 1927 CHF Kurultayı'nda okudu ve birçok tarih araştırmacısına göre Mustafa Kemal'in, karşıtlarıyla bir hesaplaşmasıdır. Hatta bu kanaati Mustafa Kemal'in en yakın arkadaşı İsmet Paşa'da dile getirdi. İsmet İnönü, Şevket Süreyya Aydemir'e "*Nutuk* tarihi değil, siyasi bir belgedir" dedi.[123]

Bir önemli nokta da, Özgürel'in de dediği gibi; İzmir'in işgaliyle ülkenin çalkalandığı günlerde Samsun'a çıkışından on gün sonra birinci sorun olarak "Kürt Meselesi"ni görmektedir. Anadolu kurtuluşunun Kürt ve Türk birliğinden geçtiğinin işaretidir.[124]

1919 Erzurum Kongresi'nde Doğu vilayetlerinin temsil edilmediğini Avni Özgürel de ifade ediyor.

> Van delegesi Cazım Bey, Bitlis Delegesi Süleyman Bey, Siirt Delegesi Hacı Hafız Efendi gibi. Bu kişiler gerçekte Erzurum'da oturmaktaydılar. Sivas delegesi Mumcuoğlu Cemal Bey de aslen Sivaslı olmakla beraber o günlerde doktor olarak Erzurum'da görev yapıyordu. Listede Bitlis delegesi olarak gösterilen iki isim, Sadullah Efendi ve Mutkili Hacı Musa Bey ise oturumlara katılmadılar. Kongreden haberdar olan Kürdistan Teâli Cemiyeti'nin İstanbul'dan Diyarbakır, Elazığ, Siirt, Bitlis, Malatya ve Dersim (Tunceli) illeri baskı yaparak Erzurum'a delege gönderilmesini engellediğini biliyoruz.[125]

İttihatçılık ve Sivas Kongresi'nde Kürtler

Sivas Kongresi'nde (4 Eylül 1919) Kürtlerin katılımı daha azdır. 1919'da İstanbul ve Anadolu'da, Osmanlı Devleti'nin çöküş ne-

---

[123] Avni Özgürel, *Ayrılıkçı Hareketler*, Altın Kitaplar, 2006, s. 17.

[124] A. Özgürel, a.g.e., s. 207.

[125] A.g.e., s. 210.

denlerini, İttihatçıların gereksiz yere I. Dünya Savaşı'na girmelerinde ve yanlış politikalarında görme anlayışı çok yaygındı. Herkes kızgın ve de çaresizlik içindeydi. Sivas Kongresi yapıldığında Mustafa Kemal ve arkadaşlarının İttihatçılığından şüphe edildi. Halka güvence vermek gerekiyordu. Gerçi doğruydu, Mustafa Kemal ve arkadaşları İttihatçıydılar. Ancak yeni bir noktada olduklarını biliyorlardı. Hatta Mustafa Kemal'in İttihatçılarla hesabı vardı, ama, şimdi değil. Bu nedenle 5 Eylül 1919 Cuma günü delegeler ant içtiler. Metin şöyleydi:

> Vatanın ve ulusun mutluluğundan başka hiçbir kişisel amaç gütmeyeceğime, çalışmayacağıma, herhangi bir siyasi partinin siyasi emellerine yardımcı olmayacağıma vallahi billahi Kurban bayramıydı. Padişaha ve millete ayrı ayrı bildiri hazırlandı ve bayramları kutlandı.[126]

8 Eylül 1919 Pazartesi, İsmail Fazıl Paşa, Bekir Sami ve İsmail Hami Beyler Amerikan Mandasını bir önerge ile savundular. Savaş yorgunu fakir ülkenin güçlü İtilaf Devletleri'yle başa çıkamayacağını belirttiler. Yoğun tartışmalardan sonra, önerge sahipleri önergelerini geri aldılar.

Kongre Sonuç Bildirisi'nde, I. Madde'de: "... Bu bölgede yaşayan tüm Müslümanlar birbirine karşılıklı saygı ve fedakarlık duygularıyla doludurlar, toplumsal haklarıyla bölgesel kurallarına saygılı öz kardeştirler..." denildi.[127] Açık olmayan ve istenilen anlam verilebilen bir ifade... Herkes istediği anlamı çıkarabilirdi I. Madde'den.

Sivas Kongresi'nin delege sayısı değişik kaynaklarda farklılık taşıyor. 29 sayısından başka 31, 34, 38 ve bir yazar da 44 rakamı verdi. Bunların içinde Mutkili Mirzabeyzade Hacı Musa Muşlu bir aşiret reisidir. Eski Bitlis Milletvekili Sadullah Efendi

---

[126] Hikmet Denizli, *Sivas Kongresi Delegeleri ve Heyeti Temsiliye Üyeleri*, Kültür Bakanlığı Yay., s. 20.

[127] A.g.e., s. 24.

Bitlislidir ve Diyarbakır'dan İhsan Hamid Bey var, sonradan Tigrel soyadını aldı. Gariptir; Kürt kökenli bu kişilerden ilk ikisi delegedir, İhsan Hamid Bey ise tüzüğün özel maddesiyle, "istişare heyeti" üyesi gösterilmekte. Bu üç kişi de Kongre'ye katılmadılar. Kongre adeta Kürtlerin dışındakilerden oluştu. Kürt delege yok. Buradaki çelişkiyi ve yaratacağı etkiyi gören Mustafa Kemal Paşa, Sadullah Efendi ve Mutkili Hacı Musa'yı, Sivas'a gelmedikleri ve kongreye katılmadıkları halde, Kongre yönetimine seçtirdi ve İhsan Hamid Bey'i de İstişare Heyeti'nde görevlendirdi. Tartışma ve irdelenmeye muhtaç bir durum. Kürtlerin konumları neydi? Neden Sivas Kongresi'ne ve Mustafa Kemal hareketine ilgi göstermediler? Mustafa Kemal'in Kürtlere ilişkin söylemleri neydi? Güven sorunu mu vardı? Bunu inceleyemedim. Yaşlı Kürtlerin, o günlerde Mustafa Kemal Hareketi'ne sıcak bakmadıkları izlenimi aldım.

Amasya Protokolü

Tarih Vesikaları, 1961, Milli Eğitim Bakanlığı Türk Kültürü Eserleri Bürosu tarafından yayımlanan belgelerde Amasya Protokolleri de var. Tarihimizde önemli bir olay ve belge olan Amasya Protokolleri ülkemizde gerekir şekilde konuşulmadı ve yazılmadı. Hatta içeriğinin taşıdığı yüklem azaltılmaya çalışıldı. Öyle ki, Mustafa Kemal *Nutuk*'ta tam metni vermeden bazı cümleleri *Nutuk*'a almadı.

Faik Reşit Unat belgeyi yayımlarken öyküsünü de açıklıyor. İnce ayrıntılarda önemli bulgular var. İstanbul Hükümeti'nin başında Damat Ferit Paşa var. Sivas'ta ise Mustafa Kemal ve arkadaşlarının Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti Heyeti Temsiliyesi. Damat Ferit'in meşruiyetini kabul etmeyen Mustafa Kemal ve arkadaşları İstanbul Hükümeti'yle ilişkiyi keserler. Damat Ferit çekilmek zorunda kalır. 2 Ekim 1919'da Ali

Rıza Hükümeti kurulur. Heyeti Temsiliye ile yeniden ilişki başlar. Gerisini Unat'tan alalım.

> Bu yeni hükümetin milletçe tanınması için o zaman Sivas'ta bulunan Heyet-i Temsiliye ile Babıâli arasında yapılan uzun telgraflaşmalardan sonra, hükümet resman tanınmak ve merkezle kesilmiş olan münasebetler tekrar başlamakla beraber, teferruat üzerinde yüz yüze görüşerek esaslı prensip kararlarının alınması için yeni hükümet, Bahriye Nazırı Salih Paşa'yı (Salih Kezrak 1864-1939) Anadolu'da Heyet-i Temsiliye ile temasa memur etmiş ve Salih Paşa da maiyetinde padişahın yaverlerinden Albay Naci Bey (Eski Seyhan Mebusu General Naci Eldeniz, 1875-1948) olduğu halde 15 Ekim 1919 tarihinde İstanbul'dan ayrılarak deniz yoliyle Samsun'a ve 18 Ekim 1919 tarihinde de görüşme yeri olarak kararlaşan Amasya'ya gelmişti.
>
> Heyet-i Temsiliye Reisi Mustafa Kemal Paşa da, Heyet arkadaşlarından Hüseyin Rauf ve Bekir Sami Beylerle birlikte, 18 Ekimde aynı yere gelmiş bulunuyordu. Görüşmeler, 20 Ekim tarihinde başlamak ve 23 Ekim'de son verilmek suretiyle üç gün sürdü ve Salih Paşa, hemen İstanbul'a dönmek üzere yola çıktı. Bu görüşmelerin Heyet-i Temsiliye'yi, dolayısıyla milleti temsil etmek üzere Mustafa Kemal ve iki arkadaşı ile birlikte dört kişi arasında yapılmış olduğu, ikişer nüsha olarak tanzim ve iki taraf arasında karşılıklı alınıp verilen protokollerin altındaki imzalardan anlaşılmaktadır.[128]
>
> Atatürk, Büyük Nutkunda bu görüşmelerden oldukça geniş bir şekilde bahsetmekte ve üçü imza altına alınan ve ikisi gizli olduğu için imzalanmayan beş protokol hakkında bilgi vermekte ve birinci, üçüncü protokolleri de nutkunun vesikaları arasında yayınlamış bulunmaktadır.[129]

Protokollerin İstanbul Hükümet üyesi Bahriye Nazırı Salih Paşa tarafından İstanbul Başbakanlık Arşivleri'ne konması, ba-

---

[128] *Tarih Vesikaları*, Mart 1961, s. 359.

[129] *Tarih Vesikaları*, s. 360.

şına geleceklerden korumuş olmalı protokolu. Mustafa Kemal Nutuk'a olduğu gibi aktarmamış. Unat da bunu yazıyor.

> *Nutuk*'ta İkinci protokolun metninden bazı kısımların aynen, bazı kısımların da terk edilmiş bulunduğu, Amasya görüşmelerine ait olarak Salih Paşa'nın Mustafa Kemal Paşa ve arkadaşları tarafından imzalı olmak üzere İstanbul'a götürdüğü ve şimdi Başvekâlet Arşivi'nde Babıâli Evrak Odası'ndan devralınan dosyadaki (Heyet-i Temsiliye ile cereyan eden muhabere evrakı, Nr.8) suretinden öğrenilmektedir. Diğerlerinden sonra yazılan ve görüşmelerin umumi tutanağı mahiyetini arz eden bu protokolun sureti aynen aşağıya alınmıştır.[130]

İkinci Protokol

20 Teşrinievvel 35 den 22 Teşrinievvel 35 tarihine kadar Amasya'da Bahriye Nazırı Salih Paşa Hazretleriyle Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti Heyet-i Temsiliyesi arasında Mustafa Kemal Hazretleri, Rauf ve Bekir Sami Beyefendiler Hazeratı arasında cereyan eden müzakeratın zabıtnamesidir.

Osmanlı kavminin hükümdarlarına karşı asırlardan beri muhafaza eyledikleri râbıta-i kudsiye memleketin maruz kaldığı son felâketler muvacehesinde bir kat daha kesb-i kuvvet etmiş olup bütün Alem-i İslâm için bugün dahi kavi ve mukaddes bir istinatgâh ve yegâne penah teşkil eylemekte olan Makam-ı Hilafet-i İslâmiye ve Saltanat-ı Osmaniyenin temin-i beka ve mahfuziyeti gayesi Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyetinin hedef-i aslisi olduğu müdellelen şerh ve tafsil edildikten sonra umumi kongrenin 11 Eylül 1335 (1919) tarihli beyannamesi mevadının tezekkürüne başlandı.

1- Beyannamenin birinci maddesinde Devlet-i Osmaniye'nin tasavvur ve kabul edilen hududu, Türk ve Kürtlerle meskûn

---

[130] *Tarih Vesikaları*, Mart 1961, s. 360.

> olan araziyi ihtiva eylediği ve Kürtlerin camia-i Osmaniye'den ayrılması imkânsızlığı izah edildikten sonra bu hududun en asgari bir talep olmak üzere temin-i istihsali lüzumu müştereken kabul edildi. Maahaza Kürtlerin serbesti-i inkişâflarını temin edecek vech ve surette hukuk-i ırkiye ve içtimaiyece mahzar-ı müsaadat olmaları dahi tervic ve ecanib tarafından Kürtlerin istiklâli maksad-ı zâhirisi altında yapılmakta olan tezviratın önüne geçmek için de bu hususun şimdiden Kürtlerce malum olması tensib edildi...[131]

Şimdi esas protokolda Kürtlerin kabulu, "Kürtlerin serbesti-i inkişâflarını temin edecek vech ve surette hukuk-i irkiye ve içtimaiyece mazhar-ı müsaadat olmaları dahi tervic ve bu hususun şimdiden Kürtlerce mâlum olması hususu tensib edildi..." ilkelerinin imza altına alınması önemlidir. Kürtlerin sosyal, etnik —ırki— ve gelişmelerinin güvence altına alınmasıdır belge. Kürtlerin inkârının düşünülmemesi var belgede.

Sonradan bunların tam tersi oldu. 1927 yılında Atatürk de *Nutuk*'ta belgeyi olduğu gibi aktarmadı. 1927'de 1919 anlayışı değişmiş miydi acaba?

> Beyannamenin birinci maddesinde, tasavvur ve kabul olunan, hududun en asgari bir talep olmak üzere temini istihsali lüzumu müştereken kabul edildi. Kürtlerin istiklal, maksadı zâhirisi altında yapılmakta olan tezviratın önüne geçmek hususu tensib edildi.[132]

Kürtlerin Kurtuluş Savaşı'na Katılımları

Kürtlerin Kurtuluş Savaşı'na kolayca katılımlarının objektif ve sübjektif nedenleri var. Anadolu'nun ve Kürt illerinin büyük bir tehlike karşısında olmasında Kürtlere ilişkin başka yanlar da vardı. Mustafa Kemal ve arkadaşlarının giriştiği harekette, Kürt-

---

[131] *Tarih Vesikaları*, Mart 1961, s. 361.

[132] Mustafa Kemal, *Nutuk*, c. I., s. 244 —aradaki fark öyle gözden kaçacak kadar değil.

lerin katılımını sağlamak çok önemliydi. Mustafa Kemal çok açığa vurmasa da İttihat-Terakki Partisi'nin yöneticileriyle yerel örgütlerine güveniyordu. Oysa Kürtlerin İttihatçılara güvenleri yoktu ve onlara sıcak bakmıyorlardı. Bunu bilen Mustafa Kemal Paşa, bu inceliğe dikkat etti.

Enver Paşa'nın kurduğu illegal Teşkilât-ı Mahsusa örgütlenme ve eylemlerini Kürt illerine kaydırdı. Mustafa Kemal Samsun'a çıktığında ilk işlerinden biri Kürtleri Kurtuluş Savaşı'na katmaya ikna etmek oldu. İlişkiye geçti. Elinde kullanacağı kozlardan ikisi çok önemliydi. Biri Ermeni tehlikesiydi. Kürt illerinde yan yana ve iç içe yaşayan Ermenilerin milliyetçi parti ve gruplarının Avrupa devletleri ve Rusya'nın destekleriyle Ermenistan devleti kurma çalışmaları en güçlü ve yakın tehlikeydi. Kürtler bundan korkuyorlardı. Ermeniler Hıristiyan ve Kürtler Müslümandı. Osmanlılar (Türkler) Kürtler gibi Müslüman. Ermeni milliyetçi eylemleri giderek arttı. Önemli bir olgu; Osmanlı basını, hükümeti ve askeri yöneticileri Ermeni tehlikesini abartarak öne çıkardılar. Evet, böyle bir tehlike yaşanıyordu. Ama Kürtleri devletin yanına, Kurtuluş hareketine çekmek için bu tehlike olduğundan fazla gösteriliyordu. Kürtlerin psikolojileri de buna uygundu. Halifelik ve Müslümanlık ve bunların tehlikede olduğu görüşü ikinci bir etkendi. Dindar Kürtleri ve İslâmist Sultan Abdülhamid ve Reşat'ı Hilafetin korunması çizgisinde tutmak kolaylaştırdı işi. Mustafa Kemal bu iki tezi sık sık ve ustalıkla kullandı. Ne var ki, bunlar yetmiyordu, Kürtlerin demokratik hakları, içtimai ilerlemeleri ve kültürel haklarına gerekli önem verilecekti. Müslim iki halkın sözüydü bunlar. Kürtleri Anadolu Kurtuluş hareketine katan bir duygu da buydu. 1916 yılında Mustafa Kemal Diyarbakır ve Silvan'da etkin Kürt dostlar edinmişti. Muş ve Bitlis'in Rusya'ya karşı savunmasında yörenin güçlü ağa, bey ve şeyhleriyle dostluk kurmuştu. Norşin, Küfre, Hizan şeyhleri, Çeto ailesi ve Silvan beyleri gibi. Bunlarla yeniden ilişkiye geçti Mustafa Kemal Paşa. İstan-

bul'daki milliyetçi Kürt aristokrat ve burjuvalarla, KTC üyeleriyle ilişkiye geçmez, taşradaki, Kürt illerindeki feodal ve dinsel önderlerle ilişkiye geçer. Bu ikincileri ikna etmek daha kolaydır. İngiltere'nin Kürt özerkliğini kullanmak isteyeceğini bilir Mustafa Kemal. O da söz vermez, ama, bunu anımsatan sözlü söylemlerde bulunur. Kürtler Osmanlı dönemini ve giderek devletin de zayıfladığını görerek ikna olurlar. Doğrusu örgütlenme deneyimleri az ve örgütlenme gereğini de yakıcı şekilde hissetmiyorlar. Ermeniler örgütlü, onları örnek alacaklarına, onlara karşıt reaksiyon içindeler Kürt aşiretleri. Kürt-İngiltere yakınlaşmasını Kemalist gelişme önler. Bu yeni durumda KTC'nin Kürt aşiretleri üzerindeki zayıf olan etkisi ve bağları gelişmez. İstanbul Hükümeti ve Kemalistler Kürtleri yanlarında tutmada büyük zorluk çekmediler. Bu anlayışlarla Erzurum ve Sivas Kongreleri'ne gidilir. Kongrelerin işleyişi ve tartışmaları, Kürtlerin yeterince ikna olmadıklarını gösterdi. Kürtler öyle çok şevkle katılmadılar kongrelere. Çekingenlik ve ihtiyatlılık yaşandı. Ancak, iyi bir organizatör olan Mustafa Kemal ve arkadaşları Kürtlerin Erzurum Kongresi'nde var olduklarını göstermenin önemini bildikleri için gereken özeni gösterdiler. Erzurum'da oturanlardan Kürt ya da Kürt kökenli olmayanlar Kürt il ve ilçelerinin delegeleri oldular. Trabzon ve Karadeniz yöresinin delegeleri ile Kürt il ve ilçelerinin Kürt olmayan Kürt delegeleri kimine göre 56 ve bazılarına göre daha azdı. Nalbantzadelerden Hacı Hafız Efendi ve Erzurum'daki okumuş ve eşraftan kimseler, Av. Hüseyin Avni Ulaş, Süleyman Necati Bey Diyadin, Doğubeyazıt, Siirt, Van, Bitlis delegeleri olarak gösterildiler.

Kürtlerin Erzurum Kongresi'ne güçlü bir şekilde katıldıkları gösterilmeliydi. Muşlu Hacı Musa, Bitlis Eski Mebusu Sadullah Bey Kongre'ye gelmediler, katılmadılar, ama Kongre yönetiminde varlıkları deklere edildi. Diyarbakır'dan İhsan Hamit Bey, yokken ve katılmamışken "müşavir" olarak görevli gösterildi.

Sivas Kongresi için de öyle, Kürtler var gösterildi; aşiret reisi Hacı Musa ve eski mebus Sadullah Bey yine gelmediler ve katılmadılar, Sivas Kongresi'nin yöneticileri oldular. Bütün bunlar Kürtlerin basında ve resmi tarihte gösterildiği gibi tam ikna olarak Kurtuluş Savaşı'na katılmadıklarını düşündürüyor. Bu tartışma ileri götürülerek bazı kimseler tarafından KTC, bir Kürt özerkliği ya da bağımsız devlet oluşturma şansı varken yapamadılar, tartışma konusunu öne sürdüler, ancak konu tartışılmadı. O günün koşulları ve düşünsel ortamı ele alınmadı.

Kürtleri Kurtuluş Savaşı'na katılmaya götüren önemli bir etkeni Özsoy-Eriş kitaplarında dile getirdiler. Doğru buluyorum. Misak-i Milli'de Kürtlerle Türklerin birlikte yaşadıkları topraklar amaç edilir. Gerçi Ayşe Hür'ün ortaya koyduğu gibi son Osmanlı Meclis-i Mebusanı'nda okunmuş, ama karar halini almamış bir belgedir. Amasya Protokolü'nde de yer verilir; "Türkler'in ve Kürtler'in oturduğu araziyi kapsadığı" kabul edilir. Ekim 1919'da Amasya'da İstanbul Hükümeti ve Heyeti Temsiliye'den yöneticilerin imza altına aldıkları kararda, "Kürtlerin ırksal, içtimai gelişimi ve özerklikleri" güvence altına alındı. İstanbul Hükümeti adına Bahriye Nazırı Salih Bey, Heyeti Temsiliye adına Mustafa Kemal Paşa, Rauf Orbay ve Bekir Sami Bey imzaladılar. Bu olayalarda Kürtlerin ve Kürtlerin yaşadıkları toprakların yani Kürdistan'ın birliğinin sağlanmasına çalışma söz konusuydu. Birçoklarınca, Kürtlere bir ideal ve umut olarak algılandı. Tartışmalar bu çerçevede oldu. Kürtlerce kabul gördü. Kürtlerin ve Kürdistan'ın birliğini Kürtler, Kurtuluş Savaşı hareketinde gördüler. Bazı Kürt önderleri bu süreçteki gelişmelerde Kürtlerin ve Kürdistan'ın parçalandığını gördüler; yapacakları bir şey yoktu artık. Musul, Süleymaniye ve Kerkük'ün Misaki Milli dışında tutulması ve bunun için savaş edilemiyeceği anlaşılınca yapılacak şey kalmamıştı.

İttihatçı Çeteler "Kurtuluş Savaşı" Şemsiyesinde

Mustafa Kemal Sivas'ta Heyeti Temsiliye Başkanı iken İzol Aşiret önderlerinden Hacı Kaya ile telgraflaştı. Taha Toros'un Ağustos 1991 tarihli *Tarih ve Toplum* dergisindeki makalesine göre, "bütün hayatı komitecilikle geçmiş, âdeta komiteci olarak doğmuş" bir kişiydi. O da çeteciydi ve İttihatçıydı. Daha sonraları CHP'de Kürtleri ve muhalifleri gerekli yerlere ve CHP Genel Sekreteri Memduh Şevket Esendal'a bildirirdi. Elazığ'daki Umûmi Müfettiş General Abdullah Alpdoğan'a yakındı. Taha Toros ile de böylece tanışmıştı. Taha Toros'un makalesi "Mustafa Kemal ile Hacı Kaya (Sebati Duman: 1877-1955) Arasında İlginç Telgraflar" başlığını taşıyor. Mustafa Kemal Paşa ile ilişkilerinin nasıl başladığı belirtilmiyor. Mustafa Kemal Paşa Sivas Heyeti Temsiliye Başkanı'dır. Telgraf görüşmeleri var. Mustafa Kemal Paşa Samsun'a geldiğinde Havza'da İttihatçı ve Ermeni olaylarındaki rolundan dolayı kaçak durumda olan Topal Osman'la da bu dönemde ilişki kurdu.

Malatya Mutasarrıflığı Vasıtası ile Hacı Kaya Ağa'ya,

(Sivas 1267100)

Padişah ve millet hainlerinin iğfalatına kapılarak maazallah beynelislâm kan akıtılması ve bigünah zavallı Kürt kardeşlerimizden birçoğunun asakir-i şâhâne tarafından itlaf edilmesi gibi dünya ve ahiret için pek elim bir akibetin men'i hususlu emrinde sepkat eden himematı vatanperveraneleri Sivas umumi kongre heyetince şayanı takdir ve şükran görülmüştür. Sizler gibi din ve namus sahibi büyükler oldukça Türk ve Kürdün yekdiğerinden ayrılmaz iki öz kardeş olarak yaşamaya devam eyleyeceği ve makam-ı hilâfet etrafında sarsılmaz bir vücut halinde, dahil ve hariç düşmanlarımıza karşı demirden bir kal'a halinde kalacağı şüphesizdir. Cenab-ı Hak mesainizi meşkûr eylesin.

6 Eylül 35 (1919)
Heyet-i Temsiliye Namına
Mustafa Kemal (Aslına mutabıktır.)[133]

1915 yılında Diyarbakır Valisi Dr. Mehmet Reşit, İTC'nin beş kurucusundan biri, 1873 doğumlu, 1874'de Kafkasya'dan Osmanlı Devleti'ne göçtü, babası Türkçe bilmiyordu. Çerkezdi. Kürt önderlerinden oluşan milisler Ermeni katliamlarına karıştılar. İTC Genel Sekreteri Mithat Şükrü Bleda, Vali Dr. M. Reşit'le konuyu konuşur:

> Bu arada Diyarbakır Valisi Reşit Bey de geri çağrılanlar arasında yer almıştı. İstanbul'a geldikten sonra birgün beni ziyaret etti. Böylece kendisi ile açık açık konuşmak ve davranışları hakkında bilgi almak imkânını buldum. Doktor Reşit Bey Merkezi Umumi'ye gelmiş ve benimle görüşmek istediğini bildirmişti. Derhal kendisini kabul ettim. Karşımdaki koltuğa oturduğu zaman her ikimizin de sinirli olduğu göze batıyordu. Kendisine ciddi bir lisanla sordum:
>
> - Siz, dedim, hekimsiniz... Ve bu sıfatla can kurtarmakla vazifelisiniz. Nasıl oldu da bunca insanın yakalanıp ölümün kucağına atılmasına göz yumdunuz?
>
> - Doktor Reşit Bey yüzüme baktı ve uzunca bir süküttan sonra, en az benim kadar sert bir lisanla, cevap verdi.
>
> - Hekim olmak bana milliyetimi unutturamazdı.[134]

Ermenilerin karşıtlıklarına değinir ve Bleda'yı ikna etmeye çalışır. Diyarbakırlı yaşlılardan ve yaşayanlardan Vali Reşit Bey hakkında çok dinlemiştim. Ermeni kıyımına katılmalarında rolü var. Kafkas göçmeni bir Çerkez, kırk yıl önce bir yaşında bir çocuk, aile hiç Türkçe bilmiyor, Türk kökenlilerden çok Türk,

---

[133] Taha Toros, a.g.d., s. 18-20.

[134] Mithat Şükrü Bleda, *İttihat ve Terakki Kâtibi Umumisi, İmparatorluğun Çöküşü*, Remzi Kitabevi, 1979, s. 57.

Türkçü ve ırkçı olmuş. İzahı zor. Ama ideoloji insana bu denli transformasyon yaptırabiliyor —ideolojinin gücü burada.

1921 Anayasası ve Yerinden Yönetim

Kürtlerin kimlik mücadelesinde hep dillendirdikleri ve "yerinden yönetime" olanak tanıyan 1921 Anayasası çok önemlidir. Türkiye'de en az konuşulan anayasadır. Yerinden yönetim nedeniyle, milliyetçi Türkçüler ve merkezin güçlülüğünü isteyenler tarafından sevilmedi bu yasa. Uygulamaya da konmadı. Büyük Millet Meclisi Reisi Mustafa Kemal Paşa imzası ile sunuldu, 31 maddelik Anayasa. Meclise gönderilen layiha, "Özel Encümen"de değişikliğe uğrayarak "Encümen-i Mahsus Teşkilâti Esasiye Kanunu Layıhası" şeklini aldı ve 24 maddeden oluştu.[135]

Devletin şekli ve işleyişi ilk dört maddede yazılıdır. Vilayetler "hükmi şahsiyeti" haiz olup yerinden yönetme erkine sahipler. Bu maddeler 1., 2., 3., 4. ve "Vilayet" yerinden yönetime ilişkin 12. ve "Vilayet Meclis"lerinin öneminden ötürü 13., 14., 15. maddeleri aktarıyorum. Birkaç vilayet bir "Umumi Müfettişlik" oluşturabilirler, o da 22. ve 23. maddelerdir.

> Kanun No.85 20.1.1337 (1921)
>
> Madde 1- Hâkimiyet bilâ kaydü şart milletindir. İdare usulü halkın mukadderatını bizzat ve bilfiil idare etmesi esasına müstenittir.
>
> Madde 2- İcra kudreti ve teşri salahiyeti milletin yegâne ve hakiki mümessili olan Büyük Millet Meclisinde tecelli ve temerküz eder.
>
> Madde 3- Türkiye Devleti Büyük Millet Meclisi tarafından idare olunur ve hükümeti "Büyük Millet Meclisi hükümeti" ünvanını taşır.

---

[135] Prof. Dr. Ergun Özbudun, *1921 Anayasası*, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi, 1992, s. 82.

Madde 4- Büyük Millet Meclisi vilayetler halkınca müntehap azadan mürekkeptir.

[Vilayat:]

Madde 11- Vilayet mahalli umurda manevi şahsiyeti ve muhtariyeti haizdir. Harici ve dâhili siyaset, şer'i, adli ve askeri umur, beynelmilel iktisadi münasebat ve hükümetin umumi tekâlifi ile menafi birden ziyade vilâyata şâmil hususat müstesna olmak üzere Büyük Millet Meclisince vaz edilecek kavanin mucibince Evkaf, Medaris, Maarif, Sıhhiye, İktisat, Ziraat, Nafia ve Muaveneti içtimaiye işlerinin tanzim ve idaresi vilâyet şûralarının selahiyeti dâhilindedir.

Madde 12- Vilâyet Şûraları vilayetler halkınca müntehap azadan mürekkeptir. Vilayet Şûralarının içtima devresi iki senedir. İçtima müddeti senede iki aydır.

Madde 13- Vilayet Şûrası, azası meyanında icra amiri olacak bir reis ile muhtelif şuabatı idareye memur azadan teşekkül etmek üzere bir idare heyeti intihab eder. İcra selahiyeti daimi olan bu heyete aittir.

Madde 14- Vilayette Büyük Millet Meclisinin vekili ve mümessili olmak üzere vali bulunur. Vali, Büyük Millet Meclisi hükümeti tarafından tayin olunup vazifesi devletin umumi ve müşterek vazaifini rüyet etmektir. Vali yalnız devletin umumi vazaifile mahalli vazaif arasında tearuz vukuunda müdahele eder.

Madde 15- Kaza yalnız idari ve inzibati cüzü olup manevi şahsiyeti haiz değildir. İdaresi Büyük Millet Meclisi hükümeti tarafından mansup ve valinin emri altında bir kaymakama mevdudur.

[Umumi Müfettişlik:]

Madde 22- Vilayetler iktisadi ve içtimai münasebetleri itibariyle birleştirilerek, umumi müfettişlik kıtaları vücuda getirilir.

Madde 23- Uumumi müfettişlik mıntıkalarının umumi surette asayişinin temini ve umumi devair muamelatının teftişi,

umumi müfettişlik mıntıkasındaki vilayetlerin müşterek işlerinde ahengin tanzimi vazifesi Umumî müfettişlere mevdudur. Umumi müfettişler Devletin umumi vazaifile mahalli idarelere ait vazaif ve mukarreratı daimi surette murakabe ederler.[136]

Lozan'a Giderken Kürtler ve Meclis

Bugün de Türkiye'de tartışılan bir konu; Kürtler "azınlık"tır diyenlerin yanı sıra, hayır "asli unsur"dur diyenler de var. Kürtler kendilerini asli unsur sayıyorlar çoklukla. Ancak Kürtlerin ulusal demokratik hakları yok denecek kadar az. Bu nedenle asli unsur iddiası havada kalıyor. Prof. Baskın Oran azınlıkların Lozan'da kabul edilen haklarının Kürtlerin asli unsur olarak bekledikleri haklarından çok daha fazla olduğunu söyleyerek, kendilerini azınlık olarak kabul etseler daha iyi olur diyor. Devlet de (2007-2008 yılında yazıyorum) Kürtler asli unsurdur diyerek demokratik haklar vermekten kurtuluyor. 1922'de Lozan'a gidecek heyetin seçiminde ve orada "Kürt"ler konusunda nasıl bir tavır takınılacağı tartışılır. Diyarbakır Mebusu Zülfü Bey heyete "müşavir" olarak alınır. Gayri resmi olarak Kürt temsilcisi görüntüsü verilir. O günkü anlayışla Meclis'te Türkler ve Kürtler var. İnkâr ve red ediş yok. Açık açık isimleriyle dile getirilirler. Lozan'da iki toplumun beraberliğinin belirtilmesi istenir.

Dersim Mebusu Diyap Ağa da konuşur. Tek konuşması da o günkü kısacık konuşmasıdır. Murahhaslar Kürtlük konusunda nasıl davransınlar sorusuna yanıt verecek. "...Ne Türk, ne Kürtlük davası vardır. Hep biriz, kardeşiz. (Bravo sesleri, alkışlar)..."[137]

---

[136] A.g.e., s. 78-81.

[137] Fahri Çoker, *Türk Parlamento Tarihi*, Ankara TBMMUY, 1995, C. II, Birinci Dönem. Aktaran İsmail Göldaş, *Lozan "Biz Türkler ve Kürtler"*, Avesta Yay., 2000. s. 21.

Sorun önemli. Mecliste Kürtler ve Türkler öz isimleriyle var, ama hâlâ konumları formüle edilememiş. Az da olsa, uzayıp giden konuşmalara konu olur.

Aynı oturumda Erzurum Milletvekili Süleyman Necati (Güneri) konuşur, Kürtlerce seçilip Meclis'e gönderildiğini söyler:

> Bu mesele, mevcudiyeti milliyemiz için gayet ağır bir noktai nazar olduğundan ve bendenizi buraya gönderenlerin büyük bir kısmı da Kürt olduğundan, burada o vatan kardeşlerimizin hissiyatına tercüman olmak üzere, bu kelime ile düşmanlarımızın ifade etmek istediği maksadı dilim döndüğü kadar arz edeceğim ve bu suretle kitlei milliyenin ne düşünmekte olduğunu Heyeti Alinize ve hassaten Heyeti Murahhasamızın dikkatine arz etmiş olacağım. (...) Biz tarihin pek derin ve hatta müzlim noktalarına kadar nazarımızı temsil edersek göreceksiniz ki; Kürtlerin tarihi daima Türklerle beraberdir. (Şimdi de öyle sedaları) Evet arz edeceğim.
>
> (...) Vaziyeti içtimaiyeye gelince: Kürt heyeti içtimaiyesi asırlardan beri İslâmiyetten sonra gelen Türklerle o kadar karışmıştırlar ki, bugün ikiye tefrik edilen millet yine yek vücuttur. Bugün öyle bir Türk yoktur ki, dayısı, damadı veyahut yeğeni Kürt olmasın. Ve öyle bir Kürt yoktur ki onun damadı, yeğeni veyahut dayısı Türk olmasın. Binanaleyh benim annem Kürt... Beni nasıl annemden ayırırsınız? Ve annemden nasıl olur da, Avrupalıların birtakım entrikaları ve icat ettikleri olan bir takım efsaneler arkasından gider? (...)Sonra iktisadi noktainazardan da düşünürseniz Türkler ve Kürtler gayri kabili tefriktir. Orada ne Türk Kürtsüz, ne Kürt Türksüz yaşayabilir.[138]

Lozan'a gidecek heyete Kürt milletvekilleri yana yakıla kendilerinin de delege olarak gönderilmelerini isterler. Bitlis Mebusu Yusuf Ziya, ki 1925'te Bitlis'te Şeyh Said İsyanı ile olan ilişkisi nedeniyle idam edildi, uzun konuşmasının bir bölümünü aktarıyorum.

---

[138] İsmail Göldaş, a.g.e., s. 21-22.

> Şark vilâyetlerimizi Musul'dan Kerkük'ten, Süleymaniye'den ayırmak onları felcetmektir. Hem felcetmektir, hem de Şark vilayetlerimizin huzur ve sükûnetini selbetmektir. (...) Avrupalılar diyorlar ki, "Türkiye'de yaşayan ekalliyetlerin en büyüğü, en kesretlisi Kürtlerdir." Bendeniz Kürdoğlu Kürdüm. Binanaleyh bir Kürt mebusu olmak sıfatiyle sizi temin ederim ki Kürtler hiçbir şey istemiyorlar. Yalnız büyük ağabeyleri olan Türklerin saadet ve selametlerini istiyorlar. (Alkışlar) Biz Kürtler vaktiyle Avrupa'nın Sevr paçavrası ile verdiği bütün hakları, hukukları ayaklarımız altında çiğnedik ve bütün manasiyle bize hak vermek isteyenlere iade ettik.
>
> Nasıl ki, El-cezire Cephesi'nde çarpıştık (alkışlar) nasıl ki, Türklerle beraber kanımızı döktük, onlardan ayrılmadık ve ayrılmak istemedik ve istemeyiz (alkışlar) binanaleyh sözüme hitam verirken heyeti mürahhasanızdan rica ederim ki, ekalliyetler mevzubahis edildiği zaman Kürtlerin hiçbir mütalebesi olmadığını ve Kürtlerin kanaatine tercüman olarak buradan söylediklerimi söylesin ve iddia etsin. Binanaleyh tekrar rica ederim ki, Suriye'de, o mevhum Suriye'de terk ettiğimiz hudutları kurtarsınlar. Bu memleketin, bu vatanın eczası, en mühim parçası olan Kerkük'ü, Süleymaniye'yi Musul'u unutmasınlar. (Zaten orası bizimdir sesleri) Binanaleyh bu istirhamımı takdimle sözüme hitam veriyorum.(Bravo sesleri, alkışlar)...[139]

Kürt Milletvekilleri Lozan'da, onlar adına nasıl davranılması gerektiğini 3 Kasım 1922'de ortak bir öneri şeklinde sunarlar Meclis Başkanı'na:

> Türk, Kürt bir kütlei vahidedir. Kürtler hiçbir vakit Türkiye camiasından ayrılmaz ve bunu ayırmak için hiçbir kuvvetin tesiri yoktur. Avrupa hükümetlerinin Kürtleri müdafaa etmeye selahiyetleri olmadığı biddefaat memleketimiz halkıyla beraber protesto edilmiş olduğu halde yine ekalliyetlerin

[139] A.g.e., s. 21-22.

mevzubahis edilmesi şayanı teessüftür. Kürtler her vakit Türklerle beraber vatan uğrunda daima ölmüş ve ölmeye hazır bulunmuş oldukları cümlenin malumudur. Buna binaen Erzurum mebusu Necati, Bitlis mebusu Yusuf Ziya Beylerin ekalliyetler hakkındaki nutukların müsaraaten neşriyle cihana ilanını teklif eyleriz. [3 Teşrinisani 1338 (Kasım 1922)] (Bitlis Mebusu Arif Derviş, Mardin Mebusu Necip Esad, Genç Mebusu Vasıf, Kastamonu Mebusu Abdülkadir Kemali, Muş Mebusu Ahmed Hamdi Abdülgani, Siird Mebusu Necmedin, Urfa Mebusu Pozan, Diyarbakır Mebusu Hamdi, Van Mebusu Hakkı.)[140]

Kürt olduklarını Türklerle birlikte ifadede sakınca bulmayan iki toplum milletvekillerinin derdi, "birlikte ve yek vûcut oldukları"nı bildirmektir. Yine 3 Kasım 1922'de Mardin Mebusları adına Necib Bey bir önerge verir:

Riyaseti Celilêye

Sulh Konferansı'na daveti tazammun eden nokta ki nefretle yadedeceğim gayri Türk tabiri vardır. Ben Kürdüm ve bu suretle cihana bir defa daha ilan ediyorum ki Misak-ı Milli dâhilinde böyle bir tabiri bir fert dahi yoktur. Çünkü camiasında bulunan Türk, Kürt bir küldür ve yekvücuttur. Heyeti murahhasanızdan rica ederim böyle kelimeyi işittiği zaman kemali nefretle reddetmesini teklif ederim.[141]

Yine bu arada Van Mebusu Hakkı (Ungan) Bey'in benzer bir önergesi var.

Diyarabakır Mebusu Zülfü Bey'in müşavirliğini (danışmanlığı) belirttim. Diyarbakır Eski Milletvekili Mustafa Remzi Bucak yıllar sonra kendisiyle konuştuğunda, İsmet Paşa'nın arzusuyla nasıl hasta olarak (!) otelde yatıp "Azınlıklar Meselesi" toplantısına katılmadığını söyler Zülfü Bey.

---

[140] A.g.e., s. 24.

[141] A.g.e., s. 24.

Lozan Görüşmeleri Dönemi

Lozan Görüşmeleri devam ederken, Başvekil Rauf Orbay ve Lozan'daki Türkiye Heyeti Başkanı İsmet Paşa arasında gizli telgraf görüşmeleri hep sürdü. Kürtlerin bu dönem çaba, örgüt ve yurt içi ve dışı çalışmaları yetersiz ve birlik anlayışından yoksundur. Irak'taki Şeyh Mahmud Berzenci o günkü aktörlerin başında geliyordu, İngiltere karşıtı ve Türk-Kemalist harekete eğilimli tavırları vardı. İsmet Paşa-Rauf Orbay gizli telgraflarından belli oluyor. Kürtler Şeyh Mahmud'un konum ve davranışlarını tartışmadılar. Görmezden geldiler. Telgraf şöyle:

> [No: 84 10 Aralık 1922]
>
> İsmet Paşa Hazretlerine,
>
> İngilizler tarafından mukaddema tevkif edilen Şeyh Mahmud yine kendileri tarafından Süleymaniye'ye getirilerek Kürt hükümeti müstekilesi reisi olmak üzere i'lân edilmiştir. O havalide bulunan Özdemir Beyin gönderdiği bir zabitle mahremane görüşen Mahmud hükümetimize her an sadık bulunduğunu ve harekât icrasına lüzum görülürse bu sadakatını fi'len iştirak suretiyle isbate müheyyâ bulunduğunu ihsâs eylemiştir. Berây-ı mâ'lümat ma'ruzdur. Hüseyin Rauf.[142]

Lozan'dan İsmet Paşa bildiriyor. Azınlıklar sorunu Türkiye'nin en büyük korkusu. Dil ve ırksal değil de dinsel azınlık olgusunun kabulune çalışılıdı. Başarılı olundu. Ayrıca Rıza Nur Türk heyetinin iki numaralı üyesi. Yaptıklarını abartan bir kişiliği var. Telgrafın 1. bölümü:

> [No: 137 Heyet-i Vekile Riyasetine 24 Aralık 1922, 23 Aralık 38 no.'lu rapordur.]

---

[142] Bilal N. Şimşir, *Lozan Telgrafları I: 1922-1923*, Türk Tarih kurumu Basımevi, 1990, s. 189.

> 1- Bu gün tâli komisyonda Rıza Nur Bey ekalliyetleri çalıştı. Ekalliyetlerin yalnız gayr-ı Müslim ta'birine şümûlünü kabul ettirdik. Diğer bazı mevâdda terakki hasıl oldu. Ermeni ve Bulgar hey'etlerini tâli komisyonda dinlemek istiyorlar. Reddediyoruz...[143]

Rıza Nur, *Hayat ve Hatıratım*'da (c. III., s 1044-45) anlatıyor. Kürtler böylece Azınlık kabul edilmedi, ama adı sanı olmayan bir "asli unsur" olarak varlığı inkâr edildi.

> Frenkler bizde ekalliyetler diye üç nevi biliyorlar: Irkça ekkaliyet, dilce ekalliyet, dince ekalliyet. Bu bizim için gayet vahim bir şey, büyük bir tehlike. Aleyhimizde olunca şu adamlar ne derin ve ne iyi düşünüyorlar. Irk tabiri ile Çerkez, Abaza, Boşnak, Kürt, Rum ve Ermenilerin yanına koyacaklar. Dil tabiri ile Müslüman olup başka dil konuşanları da ekalliyet yapacaklar. Din tabiri ile halis Türk olan iki milyon Kızılbaşı da ekalliyet yapacaklar. Yani bizi hallaç pamuğu gibi dağıtıp atacaklar. Bu taksimi işittiğim vakit tüylerim ürperdi... Bilekleri sıvadım. Bütün kuvvetimi bu tabirleri kaldırmağa verdim. Pek uğraştım. Pek müşkilat ile fakat kaldırdım.[144]

Lozan Müzakereleri inşli çıkışlı bir süreç yaşadı. Bir de kesildi ve yeniden başladı. Kürt sorununda Türkiye istediklerini elde etmesine karşın, yine de huzursuzdu. Lozan'dan Heyet-i Vekile Riyasetine yazılan 27 Ocak 1923 tarihli, 285 nolu rapor'un 4 nolu bendi bunu gösteriyor. Heyet İkinci Başkanı Dr. Rıza Nur imzalı rapordan:

> 4- Taayyün eden muâhede ahkâmı Türkiye'ye siyaseten ve iktisâden istiklâl ve kabiliyet-i hayatiye verecek bir şekilde değildir. Türkiye'nin kabiliyet-i hayatiyeye malik olması fikri henüz daha Avrupalıların zihnine girmemiştir. Musul

---

[143] A.g.e., s. 272.

[144] Rıza Nur, *Hayat ve Hatıratım*, c. III., s. 1044-1045. Akt. B. Şimşir, *Lozan Telgrafları*, s. 272.

memleketin neşv u neması için pek elzem olan petrolleri ile bize pek lâzımdır. Keza elden çıkması ise başımıza bir Kürdistan belâsı çıkarmak demektir ki bizi böğrümüzden urur. Ermenistan'la birleşir. Hem de istikbalimiz olan Şark ile aramızı keser. Bu cihetlerden dolayı mes'ele pek mühimdir.[145]

Bu dönemde Irak, İran ve Türkiye'de Kürtlerin yaşadıkları bölgelerde, Kürtlerin gelecekleri ile ilgili gelişmeler durulmuş değildi. Simko Türkiye ile uzlaşma içine girdi, oğlu Hüsrev esir alınmışken kendisine iade edildi. Ve Türkiye zararlarını gidermek üzere ödemede bulundu. Seyyid Taha ise İngilizlerle beraberdi. Bunu Başbakan Hüseyin Rauf Bey İsmet Paşa'ya gizli telgrafla bildirdi.

[No: 382 İsmet Paşa Hazretlerine 4 Şubat 1923]

1- Şark cebhesinden alınan Kürdistan ve Semiko (İran'da Kürt Şikak Aşiret Reisi Simko olmalı –N.K.) hakkında son ma'lumât ikinci ve müteâkib maddelerdir.

2- Semiko İngilizlere firarından sonra onların ve hatta İranlıların müzâheretiyle, Kürdistan istiklâlini umûm rüesaya telkin için her vasıtaya müracaat etmişti. Fakat bize sâdık rüesânın metaneti ve tedabiri sayesinde Semiko Seyyid Taha ile İngilizlerden kat'ı alâka ederek yalnız başına bize sâdık şeyhlere iltica etmiş ve onlar da avfı için teşebbüsatda bulunmuşlardır. Servet ve çocuğu iade edilmek şartı ile hükümet evamirine itâate âmade olduğunu bi'lvasıta bildirdiğinden kabul-i dehâleti emrolunmuştur.

3- Seyyid Taha İngilizler tarafından şimalen Çölemerike kadar mıntıkada hükümdâr i'lân edilmiş ve elyevm Erbil'de ücretli asker kaydetmektedir. Fakat hiçbir reis kendisiyle temasa ve ona tabi olmağa tenezzül etmemiştir.

---

[145] Dr. Rıza Nur, a.g.e., s. 449-50.

4- İngilizler Kürdistan'da hilafet ve saltanat mes'elesi hakkında birtakım hainler vasıtası ile efkârı zehirlemeğe çalışmışlarsa da maddi bir şeye muvaffak olmamışlardır.

5- Nemrut Mustafa Süleymaniye'de Şeyh Mahmud tarafından nezaretde bulundurulmakta imiş...[146]

Hüseyin Rauf

Lozan Müzakereleri'nde Batılı İttifak Devletleri birlik halinde olmadıkları gibi rekabet ve çekişmeleri, ekonomik yararları sıklıkla öne çıkıyor ve rol oynuyordu. Türkiye'de onları — Fransa, İtalya— İngiltere'den uzak tutmak üzere ödün verme ve gizli ilişkileri eksik etmiyordu. Bunların tümü Kürt sorunu ile ilgili olabiliyordu. İsmet Paşa ile Başvekil Rauf Bey arasındaki telgraflara yansıdı bunlar.

Bu dönemde tüm bölge hem kararsız ve hem de endişeli. Ne olacağı bilinmiyor. Resmi mercilerin söylediklerinde bütünlük ve devamlılık yok. Koçgiri başkaldırısında böyle bir ruh yapısının etken olduğu biliniyor. Bunun açık örneği; Kürt önde gelenleri TBMM'ye müracaatları ve açıklama beklentileridir.

Türkiye Büyük Millet Meclisi Başkanlığına, 15 Kasım 1920 tarihli başvuruyu başka bir bölümde dile getirdim. Baki Öz de konuyu belgelemektedir.[147]

Koçgiri Başkaldırısı üzerine Meclis, Yusuf Hasan Paşa, Hakkı Avni Bey, Ragıp Bey ve Hulusi Bey'den oluşan Koçgiri İnceleme Kurulu uzun, bir rapor hazırladı. Cumhurbaşkanlığı Arşivi'ndeki raporların bir bölümü Koçgiri yöresindeki Kürtlük duygu ve istemlerini dile getirmesi bakımından önemlidir.

Koçgiri ve Dersim'de kendi tertiblemiş oldukları milli yayınları 1 No'lu belge ile yayımlayan ve milli hayatı tahrik eden Alişîr Efendi'nin bu siyasi faaliyetlerinin, Koçgiri olayında

---

[146] A.g.e., s. 492-493.

[147] Baki Öz, *Belgelerle Koçgiri Olayı 15 Kasım 1920*, Can Yay., 1999, s. 259-60.

en etkili neden olduğu, Koçgiri Kürtleri tarafından heyetimize açık olarak bildirilmiştir.

Heyet Kasım sonlarında Sivas'ta araştırma yaptı. Aralık 1921 sonları olmalı...

Koçgiri Olayı'nda Kürtlere karşı en sert ve acımasız uygulamaları yapan Topal Osman'dır. Giresunlu bir Laz çetesi kurdu. Yasa dışı şiddet uygulayan, zenginlere ve özellikle Ermeni ve Rumlara zülmeden Topal Osman İstanbul Hükümeti tarafından yargılanmak üzere ele geçirilmek istendi. Dağlarda kaçak gezdi. Mustafa Kemal, 19 Mayıs 1919'da Samsun'a çıkınca Topal Osman'la gizlice görüştü. Osman, sonradan Çankaya Muhafız Birliği Başkanı oldu. Meclis'te en gizli toplantılara girebiliyordu. Mustafa Kemal'in sağ kolu olmuştu. Koçgiri Olayı ile olan ilişkisinden ötürü yazar ve araştırmacı Baki Öz Topal Osman'ın Mustafa Kemal ile olan bağına değinir:

> Mustafa Kemal'in Topal Osman'la görüşmesi ve tanışması ilkin Havza'da 29 Mayıs 1919 günü olur. Tanışma isteği Mustafa Kemal'den gelir. O da yakın arkadaşlarıyla birlikte Havza'da Mustafa Kemal'i ziyaret eder. Gizli ve uzun bir görüşme yapılır. Ulusal bağımsızlık savaşımını tasarlayan Mustafa Kemal için Topal Osman yararlanılacak güçlerden biridir. Karadeniz yöresindeki ayrılıkçı öğelere karşı hazır derlenmiş bir birliktir. Hatta çete olmaktan çıkarak bir alay oluşturmasını ve başına geçmesini ister. Pontus hareketinin önlenmesini o aşamada Topal Osman'a bırakır. Topal Osman böylece Mustafa Kemalci olur. Kurtuluş Savaşı içerisinde yer alarak bağımsızlık mücadelesine başlar.[148]

Benim araştırma alanıma girmiyor, Mustafa Kemal böylesi adamları nasıl buluyordu, niye buluyordu ve üstelik Çankaya'yı ona teslim ediyordu? Konumuz dışındadır, Trabzon Mebusu Ali Şükrü'yü öldüren Topal Osman'ın üzerine gidilince, çetesiyle Mustafa Kemal'e ders vermek üzere Çankaya Köşkü'ne gel-

[148] A.g.e., s. 207.

diğinde Mustafa Kemal eşi Latife Hanım'la tren istasyonunda, gardaki özel dairesine taşınmıştı.

Fransızların Kürt Sorunundaki Tavrı

> Hiçbir zaman suskun kalmamalıdır Müslüman. Çünkü suskunluk ve çekimserlik Hakk'a karşı bir saldırı, bir suikasttır. Fakat sessiz bir suikast... Neticede yine de bir suikast ama. (Dr. Fehmi Şınnavi, *İslâm Ümmetinin Yetimleri: Kürtler*)

Paris Görüşmeleri'nde Kürt aşiret başkanlarından tek tek ve toplu telgraflar çekilir Konferans Başkanlığı'na. Dikkat edilirse kullanılan dil ve istemler aynıdır. "Kürtlerin bir özgürlük sorunları yoktur, Türk-Kürt kardeşlerini mevcut yönetim temsil ediyor" mealindeki telgraflar. İngiliz ve Fransızlar bunların nasıl çekildiklerini biliyorlardı. Yerel vali ve kumandanların organize ettikleri bu telgraflar, Lozan'da İsmet Paşa ile Lord Curson arasında tartışma konusu oldu.

Kürdistan Dosyası'nda (Cilt 12, s. 75) 22 Mart 1921 tarihli başvuruda buna bir örnek var. Hasan Yıldız eserinde adım adım bu telgraflara gelir.

> Aşiretlere imzalatılan telgraf metinleri bunu doğrulamaktadır. Barış Konferansı'na gönderilen Mustafa Kemal yanlısı telgraflarda; Kürtler, halifeden ayrılmak istemediklerini bildirmeye devam ederler. 19 Mart 1920'de Elazığ'dan 22 Kürt aşiretinin imzaladığı bir bildiride, önce İslâm oldukları ve İslâmın Türk-Kürt ayrımı yapmadığını, tek bir Şefe, Halifeye bağlı olduklarını bildirirler...[149]

Kürt delegeler geçmişte de böylesi telgrafların nasıl çekildiğini rapor ederler. Süreyya Bedirhan'ın raporlarından bir bölüm şöyle:

---

[149] Hasan Yıldız, *Fransız Belgeleriyle Sevr - Lozan - Musul Üçgeninde Kürdistan*, Hêviya Gel Yay., APEC, 1990, s. 71.

> Eğer bu duyguları devam ettirmeyecek olursak bu tür telgrafların nasıl imzalandığını anlamak için aşağıdaki örnekleri belirtmek yeterlidir sanıyorum. 1913 yılında Bitlis İsyanı sırasında, bu bölgenin Valisi Tahsin Bey, bölgenin önde gelenlerini konağına davet eder ve halifenin hükümranlığına boyun eğdiklerini, sözü edilen isyanı inkâr ettiklerini bildiren bir bildirgeyi imzalamalarını ister. Şeyh Said Abdullah adında davetlilerden biri, Türklerin Kürtlere karşı koydukları suçları ve hükümet sisteminin kötülüklerini ileri sürerek bu bildirgeyi imzlamayı redederek salonu terk eder. Ertesi sabah Şeyh Said Abdullah evinin önünde üç hançer yarasıyla öldürülmüş olarak bulunur. Katil, hükümet tarafından asla aranmadı. Genellikle bölge ileri gelenleri konaklara davet edilir ve onlara neyi imzaladıklarını okumaya fırsat vermeden bu kâğıtlar imzalatılır.[150]

1919-20 tarihli Fransız gizli belgelerinde, İngilizlerin İngiltere himayesinde bir "Otonom Kürdistan" planlarına Fransızların karşı çıktıkları görülür. Ayrıca 1923 yılı ilk yarısındaki raporlarda, İngiltere kontrolundaki bir otonom Kürdistan'ın Fransa kontrolundaki Suriye'yi etkileyeceği sık sık anımsatılır.

Dikkat çekicidir; Bolşevizme karşı Fransız-Ankara ve Türk-İngiliz yakınlaşmaları ustalıkla yürütülürken, Sovyet Elçisi Aralof bunları fark etmediği için Moskova tarafından uyarılır.

Artık 1923 ortalarında, 9 Haziran 1923'te İngiltere bağımsız Kürdistan düşüncesinden tümüyle vaz geçtiğini ve Kürtleri Irak Arap Devleti içinde tutmayı planladığını bildirir. Fransa'nın Musul'daki Konsolosluk görevlisi "Aziz"in uzunca raporundan öğreniyoruz.[151] Fransa'nın Musul Konsolosu'nun Süryani olduğu yazıldı yer yer. O dönemde Süryaniler, Asuriler Fransa'ya yakın duruyorlardı ve Kürtlerin Fransızlarca kabul görmemelerinde etkileri vardı.

---

[150] Aktaran H. Yıldız, a.g.e., s. 71.

[151] A.g.e., s. 176.

1920 Eylül Doğu Halkları Kurultayı'nda Kürt kimlikli 8 kişinin katıldıklarını, bireysel ya da örgütsel katıldıkları bilinmiyor. Sovyetler Birliği'nde doktora çalışmalarını kitaplaştıran Irak Kürtlerinden Dr. Kemal Mahzar Ahmed, *1925 Büyük Kürt Ayaklanması* eserinin 39. sayfasında *Yeni Gün* dergisinden şunları aktarır:

> Kurultay'a Kürtler temsilci göndermek isterlerse de Kemalisler engel olurlar, Kürt ulusal sorununun taşıdığı problemleri bizzat bir Kürt Heyeti'nin dile getirmek istemesi Kemalistler için elbette iç açıcı sonuçlar doğurmayacaktı.[152]

Ağrı İsyanı döneminde Fransa'nın Tebriz Konsolosluğu Fransız yetkililere rapor eder. 19 Ağustos 1930 tarih, FO. 371/ 14580 No ile kayıtlıdır rapor. Raporda şunlar yazılıdır:

> 1930 Temmuz sonlarında, Ararat isyancılarına karşı 500 kişilik Sovyet süvari birliği Aras kıyısındaki Davalou köyüne gelirler. Orada iki gün bir gece kaldılar. Davalou köylülerine göre, Kürt savaşçılarına karşı, Türk resmi güçlerine, askerlere, gece boyunca yardım ettiler. Sovyet Devleti'nin tutumu gayet açıktır.

İngilizlerin yanında gerici bir hareket görüyor Ağrı direnişçilerini.

---

[152] A.g.e., s. 49.

KÜRT ULUSAL HAREKETİNİN OLUŞUMU

Kürt Ulusal Cemiyetleri

Kürtler uluslaşmanın neresindeler? Süreç nasıl işliyor? Buradan hareketle Kürt tarihinde her olayın ve ögenin bir rolü var. Ya da her biri bir ögedir. Kürt tarihinin feodal çağının önemli aktörlerinden biri İdris-i Bitlisî'dir. O dönemi ve Bitlisî'yi düşününce ve güçlü Kürt beyleri üzerinde düşünsel bir odaklanmada bulunmak istedim. Bu Kürt beyleri diğer beylerden oluşacak bir Kürt devleti düşündüler mi? Bir de İdris-i Bitlisî Kürt feodalleri üzerindeki etkisini kullanarak Kürt ulusundan bir devlet çıkarmayı düşündü mü? Oysa tarihen bir ekonomik ve sosyal düzeye erişmeden insanlar "devlet" anlayışını tahayyül etmiyorlar. Burjuva devleti böyle oluşur. Ama hanedan devletler ve feodal devletler de var. Feodal milliyetçilik de var. Hatta bazı düşünürlere göre feodal millet de var. İdris-i Bitlisî için, Kürt beylerinin birliğini güçlendirerek bir feodal devlet düşündü diyenler var.[153] Sasoni bu düşüncedeydi. Ama beylikler (1514-1638) 124 yıl boyunca böyle bir şeyi düşünmediler. Belki de her birinin yarı bağımsız oluşu başka türlü düşünmelerini engelledi.

1638, IV. Murat'ın Bağdat'ı işgal ettiği İran'la 1639 Kasrı Şirin Antlaşmasını imzaladığı ve Zagros Dağları'nı İran-Osmanlı sınırı yapıp Kürt aşiretlerinin ayrışmalarını gerçekleştirdiği yıldır.

---

[153] Garo Sasoni, *Kürt Ulusal Hareketleri ve Ermeni-Kürt İlişkileri (15. Yüzyıldan Günümüze)*, Orfeus Yay., Stockholm, 1986, s. 46.

Esasında 19. yüzyıl ortalarında artık teorik olarak olabilirlikleri konuşulan bu yapılar yok oldular. Büyük mirlikler ve yarı bağımsızlıkları ortadan kalktı, küçük ağalar, beyler ve güçlü şeyhler sosyal alana taşındılar. Beylikler giderek bölündüler. Acaba bu dönemin şairi Ahmedê Xanê'nin devlet algısı mirlerin devleti miydi?

19. yüzyılın sonlarında dini fanatizm etkili oldu, Kürt ağaları ve beyleri Ermenilere baskıyı arttırdılar. Toprak satınalma artık kolaylaşmıştı ve Kürt köylerinden kovulan Ermeniler topraklarını, mülklerini ucuza satarak ya da terk ederek başka yerlere göç ettiler. Ya da topraksızlaşarak Kürt feodallerinin topraksız köylüleri oldular. Bu, Kürt ve hem de Ermeni tarihinde sınıfsal ayrışmayı hızlandıran bir evredir. 1894-96 yılları ve sonrası önemlidir.

1878 Berlin Konferansı'nda Ermenilere yapılanlardan dolayı Osmanlı Devleti'ni cezalandırmak istedi Batılılar. 61. Madde ile Ermenileri Kürtlerin ve Çerkezlerin tecavüzlerinden korumayı koşul olarak kabul ettirdiler. Bir ölçüde Ermenilerin uğradıkları öldürülme ve mallarına el konulması Osmanlı Devleti'nce "başıbozuk Kürtlerin" işi olduğu savunması Osmanlı Sultanı'na kolay geldi. Söz verilen reformlar Ermeni ve Asurilerin yararınaydı. Kürtler bundan hoşnutsuz duygular edindiler. Bu duygular Ubeydullah Nehri'nin başkaldırı hazırlıklarının arttırılmasına neden oldu. Sultan Abdülhamit Ermeni reformunu savsaklamak üzere Kürt kozuna başvurdu zaman zaman. Zaten Abdülhamit pan-İslâmist anlayışı nedeniyle Kürt mirlerinin bir an evvel tarih sahnesinden çekilmelerine çalışmıştı.

Bu dönemde Kürtlerin genel konumlarına bakarak kaba bir genelleme ile şöyle diyebiliriz:

- Kürt beyleri, ağaları ve şeyhleri Kürdistan'da egemendiler. Kürdistan'da Kürt köylüsünü yönlendirenler onlardı. Siyasal ve ekonomik güçleri vardı. Kürt köylüsü bu feodal ve dinsel ön-

derlere bağımlıydılar. Meşrutiyet'e hem feodaller ve hem de köylüler soğuk baktılar.

- Osmanlı Devleti'nin Kürt kökenli memurları ise "kentleşmiş" ve "Osmanlılaşmış" Kürtlerdi. Osmanlılaşmak bir anlamda Türkleşmek demekti. Meşrutiyet'in ilk döneminde yaratılan havadan esinlenerek ulusal konulara yakınlık duydular. Ancak Sultan'a bağlı Kürt Osmanlılar olarak yurtseverlik duyguları daha ileri gidecek konuma varmadı. Bu memurlarda İttihatçı duygular oluştu.

- Bir de İstanbul ve orduda önemli yerleri olanlar vardı. Meşrutiyet önemli bir fırsat oldu. Yeni yurtsever anlayışla dernek, dergi ve kültürel eylemlere giriştiler. Bunlar da halktan ve Kürdistan'dan kopuktular. Yine de Kürt Teavün ve Terakki Cemiyeti'ni ve gazetesini oluşturdular. Bir Kürt Okulu açtılar. Birçok Kürt uyanıp yurtseverliğe döndü.

Osmanlı Ordusu'nda erler 1908 yılına kadar siyah üniformalar giyerlerdi. Bu nedenle Kürtler Osmanlı askerlerine "Siyah asker" derlerdi. Bu, bir anlamda uğursuzluk ifade eder.[154]

Osmanlı Devleti'nin son bulmakta olduğu dönemde İstanbul'da bulunan değişik halklar gibi Kürtler de siyaseten başlarının çaresini düşündüler. Böylece kafalarda Osmanlı Devleti'nden ayrılmak, devlete bağlı bir özerk yönetime sahip olmak gibi anlayışlar gelişti. Değişik nedenlerle İstanbul'a yerleşmiş Kürtler in sayısı az değildi. Devletin önemli yerlerinde bulunan Kürt hanedan ailelerden, feodallerinden ve dinsel önderlerinden kimseler vardı. Ayrıca İstanbul emekçileri arasında ve bu alanda kavga veren Kürt hamallar vardı. Bunların "başları" liderlik kavgası veriyorlardı. İstanbul'u elde tutmak için Ermeni hamallarla da cebelleşiyorlardı. 1908 Meşrutiyeti'nin ortaya çıkardığı Kürt kültürel istemlerini dile getiren Kürt Teavün ve Te-

---

[154] A.g.e., s. 240.

rakki Cemiyeti'nin yerine şimdi "Kürt siyasal istemleri"nin temsilcisi olan Kürdistan Teâli Cemiyeti kuruldu. Kürtlerle ilgili kitaplarda bu kuruluş sık sık anlatıldı ve bunları yinelemeden önemli noktalara değinmek istiyorum.

Resmi kayıtlara göre KTC'nin kuruluşu 17 Aralık 1918'dir. Hemen sonrasında 02.01.1919'da da Kürt Tamim-i Maarif ve Neşriyat Cemiyeti kuruldu İstanbul'da. Bun lara zaman zaman değiniyorum. Bu kuruluş Devlet nazarında, dışarıda ve halkta "Kürt Partisi" olarak kabul gördü. Bu nedenle Hürriyet ve İtilaf Fırkası KTC ile Kürdistan'ın geleceği konusunda anlaşmaya varır. Adını verdiğim iki Kürt cemiyetinin üyeleri genellikle müşterektirler. KTC kurucuları İstanbul'daki Kürt aristokrat ve feodal kökenli bürokratlardır. Nehrili Seyyid Abdülkadir, Bedirhanilerden Emin Ali, Babanzade Hüseyin Şükrü, Cemil Paşazadeler, Said-i Kürdî, Şerif Paşa ve diğerleri. Abdülkadir I. Başkan ve Emin Ali II. Başkandır.

İsmail Göldaş'ın *Kürdistan Teâli Cemiyeti* adlı araştırmasını Doz Yayınları 1991 yılında yayımladı. Orada da belirtildiği gibi tüm listeyi bulmak olanaksız, ancak en geniş üye isimleri verilmiş. Belgeler ve defterler daha sonraki olaylarda yok oldu. Üyelerin tümü toplumun önemli kişileri, emekli general, vali, Şeyhülislâm, milletvekilleri, belediye başkanları, aşiret ve tarikat önderleri. Göldaş 167 üye ismini kitabına almış. Gerçek şu ki, bu sayı daha fazlaydı.

Osmanlı Devleti çökmekte olduğu için bu Kürtler, 1908'de Kürt kültürel istemleri yanlısıyken, şimdi 10 yıl sonra Kürt siyasi istemlerinin örgütünde birleştiler. Çelişkili görülse de, işaret etmem gerekiyor. Seyyid Abdülkadir Sultan Abdülhamid'e yakın bir kimse. Oturduğu köşk Sultan Abdülhamid tarafından verilmiş. Ama 1896'da Sultan'a yapılmak istenen bir komplonun içinde yer adı. İTC'nin düzenlediği tertipten ötürü ailesinden 20 kişi Medine'ye sürüldü. Kürt araştırmacı Malmîsanij *Yüzyılımı-*

zın Başlarında Kürt Milliyetçiliği ve Dr. Abdullah Cevdet adlı eserinde Seyyid Abdülkadir'in İTC üyesi olduğunu yazdı.[155]

İTC Saidi Kürdî'ye önem verdi ve Said de özgürlükler nedeniyle İTC'yle dayanıştı. KTC'nin kuruluşuna değinirken hemen ardından 1919 başlarında *Kürt Tamim-i Maarif ve Neşriyat Cemiyeti* kuruldu. Kurucuların listesine bakıldığında KTC. Üyelerinden daha çok maarifle ilgili, siyasi ve milletvekili sıfatı olanlardır: 1- Bedirhanzade Emin Âli Bey, 2- Dr. Abdullah Cevdet, 3- Bedirhanzade Mithat Bey, 4- Seyfullah Bey (Erzurum Mebusu), 5- Taha Bey (Hakkâri Mebusu), 6- Tevfik Bey (Van Mebusu), 7- Bedirhanzade Kâmil Bey, 8- Bedirhanzade Abdurrahman Bey, 9- Mehmet Efendi (Genç Mebusu), 10- Mir Seyfizade Hüseyin Avni Bey, 11- Miralay Mahmud Sami Bey, 12- Diyarbekirli Mehmet Faik Efendi (Mahkeme-i Şer'iyede muvazzaf), 13- Bediüzzaman Said-i Kürdî, 14- Mutkili Halil Hayali Efendi, 15- Kürdîzade Ahmet Ramiz.

"Kürtler arasında maarif ve sanayi neşir ve temin etmek" amaç edilmektedir. Kürt dili, kültürü ve bu konudaki gereksinimler önem kazandı cemiyetin uğraşılarında. Yine bu arada KTC Esas Kürt siyasi örgütü kabul edilerek yan örgütler kuruldu. Bunlardan biri de *Kürt Kadınları Teâli Cemiyeti*'dir.

KTC kısa ömürlü oldu. Elinizdeki çalışmada eylem ve görüşleri yer yer ele alındı. Heterojen, çekişmeli ve rakip Kürt aristokrat ailelerin örgütü, Kürdistan'a taşınmak ve Kürtleri örgütleme yerine İstanbul'da birbirleriyle uğraştılar ve Batılı devletlerin verecekleri ya da İstanbul Hükümeti'nin Ermenileri dengelemek için özerk birkaç vilayetten oluşan Kürdistan oluşumunu beklediler.

---

[155] Malmîsanij, *Yüzyılımızın Başlarında Kürt Milliyetçiliği ve Dr. Abdullah Cevdet*, Jîna Nû Yay., İsveç, 1986, s. 30.

İşler iyi gitmeyince bağımsız Kürdistan ve özerk Kürdistan yanlıları olarak iki kanat oluştu. "Radikal" ve "ılımlı" KTC üyeleri diyebiliriz bunlara. Ayrıca kitabın bütünlüğünü sağlamak için irdeledim. Radikal kanadın kurduğu Teşkilat-ı İçtimaiye Cemiyeti kurucularını belirteyim: Emin Âli Bedirhan (Bohtan), Ferit Bey (Bedirhan, Süleymaniye), Şükrü Bey (Baban, Süleymaniye), Fuat Bey (Baban, Süleymaniye), Hikmet Bey (Baban, Süleymaniye), Dr. Abdullah Cevdet (Arapkir), Dr. Şükrü Mehmet Bey (Sekban, Bakırmaden), Kemal Fevzi (Bitlis), Ekrem Cemilpaşa (Amed), Necmeddin Hüseyin (Kerkük), Mevlanzade Rıfat Bey, Memduh Selim Bey (Van).[156]

Sevr Antlaşması imzalanmadan önce Paris Barış Görüşmeleri'nde Ermenileri BoğosNubar Paşa Başkanlığında bir temsilci heyeti ve Kürtleri de Generel Şerif Paşa ve yardımcıları temsil ettiler. İki taraf delegelerinin ilişkileri soğuk ve karşıtlıklar içeriyordu. Ermeniler yakın zaman önce yaşadıkları katliamlar, baskılar ve Hıristiyan oluşları nedeniyle sempatiyle karşılandılar. Kürtler, Avrupalıların gözünde daha az tanınıyor, ilkel ve aşiret yapılı olarak biliniyorlardı. Boğos Nubar Ermeni önerilerini sunarken Kürtleri suçlayıcı bir dil kullandı ve demografik yapıyı açıklarken Ermeni nüfusunu olduğundan çok gösterdi. Şerif Paşa 22 Mart 1919 tarihinde Kürt istemlerini Konferans'a sundu. Konferansın gidişinden Ermeniler ve Kürtler de beklediklerini bulamayacaklarını anladılar. Daha realist ve kabul edilebilir tekliflerle ve sürtüşmelerinin sorun olabileceğini düşünerek, bu kez anlaşarak ve birlikte imzaladıkları bir memorandum sundular konferansa. Tarihi iki sunuyu aktarmam gerekiyor:

Kürt Halkının İstemleri Üzerine Nota

---

[156] İ. Göldaş, a.g.e., s. 196.

Ölçüsüz derecede emperyalist Ermeni istemleri bugün resmi olarak tanınırken, Kürt halkının haklı istemlerini Barış Konferansı önünde daha net açıklayabileceğimi sanıyorum.

Etnoğrafik açıdan Türkiye Kürdistanı'nın sınırları Kuzeyde Ziven'de Kafkas sınırları üzerinde başlıyor ve Batıda Erzurum'dan, Kemah, Arapkir, Behismi, Divrik, Güneyde Harran, Sincar tepeleri, Tel Afsar, Erbil, Kerkük, Süleymaniye Ak-el-man, Sina, Doğuda Revanduz, Başkale, Vezir Kale yani İran sınırından Ararat Dağı'na kadar devam ediyor.

Tarihin çok eski dönemlerinden beri, Kürtler bu bölgeleri çeşitli isimler altında, 13. asırdan beri de Kürtler adıyla işgal etmişlerdir. I. Sultan Selim'e kendi istemleriyle bağlandıkları döneme kadar, Kürdistan, kırk altı bağımsız beylikten oluşuyordu: Diyarabakır, Dinver, ŞarySul, Ler, Ardial, Hakkâri, Emadiya, Kürkel, Fink, Hassan Kef, ÇemüsGözek, Mirdasi, Ekil, Sasun, Hezan, Kilis, Şeruan, Derzini, Erdihan, Hak, Terkel, Seydi, Süleymaniye, Serhan, Terkül, Kalay, Davud, Pelinkan, Bitlis, Garzan, Bohtan. (vb) Bağımsız Kürt Beyliklerinin etkisi altında bulunuyorlardı.

Mommsen, Roma tarihinde Ermenistan'ı Fırat, Dicle ve Kur ırmakları arasına yerleştirmektedir. İngiliz Ansiklopedisi Nuttals, daha açıklayıcıdır ve olduğu gibi kelimelere sahibiz: 'Ermenistan Batı Asya içinde bir ülke, Hazar Denizi'nin batısında, Kürdistan dağlarının Kuzeyinde, Türkiye, Rusya ve İran tarafından bölünmüş, Ararat dağının doruklarına ulaşan bereketli vadiler tarafından geçilen bir platoyu işgal eder.

Bu açıkça, Ermenilere, Kürtlerin ülkesi üzerinde haksız istekler ileri sürdüklerini, topraklarını elde tutanlar olarak kime başvuracaklarını göstermektedir.

Kürdistan'ın içinde bulunan Erzurum Vilayeti ile ilgili olarak, büyük çalışması içine Asya kıtasının sınırlarını yerleştiren, büyük coğrafyacı Elisee Reclui'nin otoritesine başvurabiliriz. Ona göre, Kürt çoğunluğunun sınırlarınca yasallaşan

bir Kürdistan vardır. Dünya haritasının yakın değişimi içinde ulusal prensibi uygulamanın adını bir görev olarak anmadan edemeyiz.

"Yoğun aşiretlerin gruplandığı vadiler içinde, özellikle Zap havzası içinde Türk ve Persler karşısında farklı bir devlet kurma tutkuları olan, yeterli güçte bir ulus oluşturmaktadırlar."

İşte büyük coğrafyacının 1884'te yazdıkları...

Doğal olarak başka istidatlar Konferans bünyesinde ortaya çıkabilir. Buna karşın, bize göstermektedir ki, kurtuluş yolundaki Ermenistan'da merkez içinde çoğunluk olan Kürt halkı, savaşçı ve ulusal bağımsızlıklarına düşkün olarak, şüphe olmayacak ki, kurulacak Ermenistan'da Bağlaşıklar sürekli güçlü bir ordu tutmadıkça düzensizlik yaygın bir durumda hükmedecektir. Kaldı ki bu ordunun kendisi, bütün savaşlarda tehlikeye atılacak.

Ermeniler, büyük Ermenistan için hak ileri sürüyorlar, çünkü İÖ 50 yıllarında Tigran zamanında bir Ermeni Krallığı mevcuttu. Fakat kasıtlı olarak Roma İmparatorluğuna bağlı olan topraklarının Tigran'ın sağlığında Pompe tarafından tekrar işgal edildiğini eklemeyi unutuyorlar.

O halde bu gözlem etnik ve ırk kaynağı olarak Büyük Emenistan'ı düşünmelerine izin verecek doğallıkta değildir.

Savunucuları gibi Ermeniler de, istemlerinin haklılığını Kürdistan'da oturan birkaç bin Ermeni üzerine basarak ispat etmeyi denemektedirler. Bu iddiaya yanıt olarak, sadece bin kez daha Nuttalas'ın tanıklığına başvuracağız: "Ermeniler tarihen eski dönemlerden beri komşu ülkelere göç ettiler. Yahudiler gibi çoğunluğu bankacıdır ve sadece ticari işlemlerle ilgilenirler. Kürtler bu bölgelerde geniş kâr alanı bulan ve ticari yetenekleri tarafından yönlendirilen Kürdistan'da bugün oturan Ermeni azınlığı inkâr etmeyi hiçbir zaman aramıyorlar. Sadece Kürtlerden yararlanma niyetleriyle, Kürdistan'a doğru göçü kendi istemleriyle tercih ettiler."

Tamamen aynı niyetin etkisi altında tarihi ihmal ederken, şehirlerde yaşamayı tercih ettiler.

İlgili kanıt sıfatıyla Avrupa ve Türkiye'den çıkan resmi tanıkları aktarabiliriz. Berlin Anlaşması'nı takiben, İngiliz Baker Paşa, Osmanlı Meclis Başkanı Sait Paşa ve ileri gelen Ermenilerden Minas Efendi'den oluşan bir komisyon, halk sayımı yapmak amacıyla, Kürdistan'a gönderildi.

Diyarbakır ilinde gerçekleştirilen sayımı, sadece örnek alarak belirteceğiz:

Sonuç olarak verilen 840 bin kişi içinde 600 bin Müslüman ve 240 bin Hıristiyan ve Yahudi'dir.

1895'te Kürt dostu olmaktan uzak, Rusya Dışişleri Bakanı Prens Lobanov, bütün Osmanlı İmparatorluğu içinde, Ermeniler'in azınlıkta olduğunu resmi olarak doğruladı.

Aynı dönemde, Fransa Millet Meclisi'nde 3 Kasım 1896'da yapılan tartışma sırasında (4 Kasım 1896 sayılı resmi gazete sayı; 1357-1358) Dışişleri Bakanı şu açıklamayı yaptı: "Bugün sorun olan, Türk illeri içinde, elimizdeki son istatistiklere göre Ermeniler, halkın %13'ünden fazlasını temsil etmiyorlar. Asya illeri içindeki dağılımları, kimi kez çok yoğun, kimi kez çok serpiştirilmiş, eşitsiz bir yapıdadır. Bir kelimeyle, bu iller içinde bu mutsuz halkın gerçekten çoğunlukta olduğu ve belirli bir otonomi kuruluşunu gerçekleştirebilecek bir merkezi ayırtedemiyoruz."

Bununla birlikte, pek haklı Kürt itirazlarını iyi göstermek için, Rus Genel Kurmayı tarafından kaleme alınan ve sadece birkaç önemli kişiye gizli olarak dağıtılan bir broşür metninden parçalar özetliyeceğiz. Sadece Rus ordusunun ve politikasının çıkarlar için yazılan bir broşürün gizliliği tartışma dışıdır. Broşür bu sıfatıyla Kürt ve Ermeniler karşısında tamamen tarafsız bir niteliğe haklı olarak sahiptir. Bu yazının amacı sadece titizlikle gizli tutulacak olan bilgileri sağlamaktadır. Van ve Bitlis illerinden söz edilirken, Ermeni iddialarına göre büyük ölçüde Ermeni olan bu iki bölgeyle ilgili, kay-

nak metne uygun olarak şöyle diyor: 'Osmanlı Asyası'nın bu iki ilinde Kürtler Ermenilerden daha çoğunluktadır. Van'da %26 Ermeniye karşılık %46 Kürt ve Bitlis'te %39 Ermeniye karşılık %55 Kürt vardır. Bu iki ilde Kürtlerle aynı dinden olan Türkler sayılmamıştır. Sadece Van'ın ve Muş'un ilçelerinde Ermeniler ve Kürtler halk olarak hemen hemen eşittirler. Bitlis'in kazalarında %50 Kürt ve %40 Ermeni vardır. Diğer kazalara gelince Kürtler Ermenilerden birkaç kez daha kalabalıktır. Kısaca hangi kaza olursa olsun Ermeniler halkın yarısını oluşturamıyorlar. Kürtler Hakkâri'de %56, Siirt'te %79'unu oluşturuyorlar. Kürtlerin çoğunluğunun çok açık biçimde belli olduğu bu son bölgelerde oturan Ermeniler Kürtçe'den başka dil konuşmazlar. Aynı şekilde Van ve Bitlis illerinin bazı bölgelerinde Ermeni dili sadece papazlar tarafından bilinmektedir. Bu iki ildeki dinsel dağılıma gelince, dağılım şöyledir: Van kazalarında %54 Müslüman, %43 Hıristiyan, %3 diğer dinler vardır. Bitlis ilinde ve ilçelerinde %60 Müslüman, %40 Hıristiyan vardır. Muş'ta %51 Müslüman, %34 Hıristiyan ve %1 diğer dinler, Siirt'te %65 Müslüman, %34 Hıristiyan ve %1 diğer dinler, Genç'te %69 Müslüman, %20 Hıristiyan ve %1 diğer dinler vardır.

Sonuç olarak Van ve Bitlis illerinin toplam 32 kazası arasında ancak 8 kazasında Hıristiyanlar, diğerlerinde Müslümanlar çoğunluktadır. Bütün Avrupa'da Ermeniler lehine sempatinin uyandığı, trajik olayların olduğu dönemde yapılan bütün bu resmi açıklamalar, Osmanlı İmparatorluğu'nun hiçbir yerinde en küçük bir çoğunluğun asla olmadığını uzun olarak göstermektedir. Ve bu nedenle, İmparatorluğu bütünleyen bir parça olan Kürdistan'da da çoğunluk olamazlar.

Diğer taraftan bu bölgede Kürtlerin açık çoğunluğunun son kanıtlarına ilişkin olarak sadece bu (son) iki ilde Hamidiye diye anılan süvari alaylarının var olduğunu söylemeliyim. Bunlar şu aşiretlerden oluşmuştur: Haydaranlı Aşiret Reisi Mehmet Sadık Bey, Şevli (Cafer Bey), Adamanlı (Ali Bey), Mocuri (İbrahim Bey), Milan (Mehmet Bey), Şemsıki (Sadık

Bey), Sekiyah (Şeref Bey), Adamanlı(Süleyman Bey, Hasananlı (Fetullah Bey), Cibranlı (İbrahim Bey), Takuri (Hüseyin Bey), Ertoş (Hasan Bey), Adamanlı (Uşan Bey), Peniyan (Lutfullah Bey), Seyyidanlı (Ömr Bey), Allaş ve Haydaranlı (Hacı Demir Paşa).

Van'ın doğusu ve Aladağlar serisinin batısı arasında Haydaranlı aşiretinin altı atlı süvari alayı bulunmaktadır. Ahaza-Haydaranlı adında Tutak, Malazgirt, Erciş'te oturan başka bir Haydaranlı aşireti daha vardır. Buralarda ikinci olarak Hasananlı aşireti kalabalıktır. Malazgirt, Bulanık, Hınıs tarafında bu aşiretin oluşturduğu beş alayın üçü Bitlis ilinde bulunmaktadır. Üçüncü olarak Zeylan çayı boyunca bulunan Hidmanlılar aşiretidir. İki alay oluşturan Cibran aşireti Varto kazasında oturmaktadır. Bunlara kıyasla daha az sayıda olan diğer aşiretlerin her biri bir alay oluşturmaktadır. Van Gölünün doğu kıyısında Şanlı aşireti, Saray'da İran sınırı üzerinde bulunan Mahmudiye'de Takuri aşireti bulunmaktadır.

Milan Aşireti biraz batıda olmakla birlikte hala aynı sınır üzerindedir. Mocuri Aşireti de aynı bölgededir. Şemsiki Aşireti Mahmudiye ve Hamidiye kazalarında Sekiyah Aşireti Zap nehrinin üst tarafında Alpak kazasında, Seyyidanlı Aşireti Nursen ve Hamidiye kazalarında ve Allaş Aşireti Erciş ve Malazgirt kazalarında bulunmaktadır.

Belli başlı aşiretlerin dışında bu bölgede alay oluşturan ikinci derecede önemli başka aşiretler de vardır.

Bağımsızlıkları ve ulusal gelenekleri konusunda kırılmaz bir düşkünlükleri olan ve doğal yapılarında şiddet yanlarının üstün bulunduğu bu aşiretler ve şefleri kendilerine uygulanan politikaya karşın hükümetten bağımsızlıkları üzerine ödün istemeye karar verebildiler. Avrupalı bir gücün yardımı altında bile çoğunlukta olan bu savaşçı yapıya, azınlıkta olan Ermeniler tarafından hükmetmeyi ileri sürmek boş bir çaba olacaktır.

Dinsel etkilerden esinlenen misyonerler Kürdistan'a ilk girdiklerinde Kürtleri inandırmakla işe başlarlar. Bu çalışmanın çok zor olduğunu çabuk gördüklerinden, çabalarını Kürdistan'da, Hıristiyan mezheplerinin eğitimine yöneltirler. Bunlar arasında inandırılmaya en yakın olanlar Ortodoks Ermenilerdir. Ve kısa zaman sonra misyoner okulları Ermeni çocuklarıyla dolar. Misyonerler, onlarda büyük duygular uyandırma umuduyla eski krallıklarının yaptıkları fetihleri parlaklaştırırken, Tigran'ın tarihinden bahsederler. Ülke duygularını doyuran bu eğitimin ardından ilk defa Ermenilerin kafalarına bağımsızlık düşünceleri sokuldu. Şüphesiz sonuçlar ön yargısız görülebileceği gibi birbirini takip etti.

Misyonerler konusunda bir kez daha satırlarını özetlediğim Rus Genel Kurmayı'nın broşürüne başvuruyorum:

"Otuz yıldan beri Katolik ve Protestan misyonerler önemli merkezlere, Van ve Bitlis illerine yerleştiler. Bunlar arasında özellikle, okulları daha iyi örgütleyen, yoksulların yardımına ırk ve din ayrımı yapmadan koşan, dinsel propaganda yapan Amerikalı misyonerleri görmekteyiz. Bitlis ve Van misyonerleri içinde farklı mesleklerin öğretildiği endüstri bölümleri vardır. İşin tuhaf tarafı Ermeni öğrencilerin devam ettiği Amerikan okullarını, çoğunluğu devrimciler olan dünyanın en çetin ve usta propagandacılarının doldurduğunun görülmesidir. Amerikalılar, Ermeniler karşısında bütün cömertliklerini esirgememelerine karşın onlarca sevilmiyorlar."

Doymaz bir ticaretin yeteneği her zaman onu olduğundan fazla istemlere itmektedir. Ermeniler şimdi kendilerine daha fazlasının verilemeyeceği haklar istemektedirler. Eski Ermeni Krallığı onlara dar gelmektedir. Ulusal tarihlerinde ünlü Tigran'ın kaydettiği geçici fethin hatırasına sımsıkı sarılırken, Küçük Asya'ya bağlı Kürdistan'ın bir bölümünü de ele geçirmek istemektedirler.

Osmanlı Hükümeti, Avrupa kıtasının müdahelelerinin sonucu, Hamidiye yönetimi altında memnun olmayan Ermenilerin ülkeyi ve Osmanlı milliyetini terk etmelerine gerekli yet-

kiyi vermeyi kararlaştırmıştı. Binlerce Ermeni Çar İmparatorluğu'nun da çağrıldığı Berlin Konferası sırasında eski krallıklarının topraklarına doğru böyle göçtüler. Bu göçmenlerin çoğunun topraklarını Kürtlere satması ve onlar arasında da bir kısmının topraklarını terk etmesi durumu bulunabilir. Osmanlı kanununa göre, üç yıl süreyle sahipleri tarafından işletilmeyen topraklar hükümet tarafından geri alınabilir ve satılabilir. Ermenilerin topraklarını terk etmesi ve Kürtlere satması böyledir.

Anayasanın ilanından sonra, Rusya'ya giden göçmen Ermeniler, Türkiye'dekinden daha ağır ve katı Çar rejimi altında bulunur. Hükümetten yeni sahiplerinin zararına topraklarını teslim etmeyi isterlerken, doğdukları ülkeye yeniden dönmekte acele etmek için genel aftan yararlanıyorlar.

Avrupa diplomasisinin abartmalı istemlerinin karşısında hükümet boyun eymeye zorunluydu, fakat gün gibi ortada olan büyük haksızlıkla hoşnutsuz kılınan Kürtler bu tür davaranışa bütün güçleriyle karşı koydular.

Dünya Savaşı patladığı sırada bu anlaşmazlığı düzenlemek için Avrupalı özel denetleyiciler görevlendirilmişti.

Bütün bunlar göstermektedir ki, Kürdistan'da oturan Ermenilerden birçoğu bu ülkeyi kendi istemleriyle terk etmişlerdir. O halde yasal olarak bu topraklarda hak iddia etmeye hakları yoktur.

Eğer güçlü bir çoğunluk, memnun edilen bir azınlığı yönetmeye yetersiz bulunuyorsa, bağımsızlığına aynı şekilde düşkün üstün Kürt ırkının azınlık Ermenilerin koruyucu yönetimleri altına alınmasını ümit etmeye izin verebilir mi?

Ayrıca, gerektiği biçimde onaylanmış Avrupalı bir karma komisyon, Kürt toprakları üzerinde oturan Ermeniler'in Ermenistan'da oturmayı istemeleri halinde, aynı şartların ve kolaylıkların, komisyonca Kürtlere de uygulanması ve taşınmaz malların geri alınması sorununu araştırmalıdır.

Wilson prensipleri gereğince Kürtler bütün savunmalarda bağımsız bir Kürt devletinin kurulması için tamamen özgür ve bağımsızdırlar.

Wilson'un on dört prensibi Osmanlı Hükümetince tamamen kabul edilirken, birçok asırdır egemenlikleri altında yaşadıkları imparatorluğa karşı gelenek ve göreneklerini korurken, doğruluklarında yoksun olmaksızın Kürtler, bağımsızlıklarını isteme hakkına layık olduklarını sanmaktadırlar.

Böylece, bundan daha önceki düşüncelerden doğan Kürt istemlerini özetlemek için, ilişikte göstereceğimiz harita üzerinde, Kürtlere bırakılmak zorunda olunan sınırlar içinde, Kürdistan üzerindeki Ermeni iddialarını yılmadan protesto ediyoruz.

Kürtlerde ulusal zenginlik hemen hemen yalnızca, iklim nedeniyle yazlık kışlık yaylacılığı gerektiren hayvan yetiştiriciliği olurken, bu halkı ekonomik yoksulluktan korumak için Kürdistan'da gösterilen sınırların dışında yaylacılığın olduğunu ısrarla belirtiyoruz.

Sonuç olarak bize bir hak olarak verilen bu bağımsızlığın, uygarlık ve gelişme yolundaki mücadeleye, ülkemizin zenginliklerini işletmeye ve komşularımızla barış içinde yaşamaya izin vermesini diliyoruz.

Barış Konferansından, Kürdistan'da Kürtlerin nerelerde çoğunlukta olduğunu anlamak için uluslararası bir komisyonun, ulusal prensiplere göre, sınırları belirlemekle görevlendirilmesini rica ediyoruz.

Bilindiği gibi Kürdistan'a verilen bölgeler içinde bir halk diğeriyle birlikte bulunuyor. Onlara geleneklerine uygun olarak özel bir statü uygulanabilecektir.

Eğer onu özgürlüğe bırakırsak, kendisini gençleştirmekte kararlı çok eski bir halkın geleceğini ve yaşamını Kongrenin adaletine tam bir umutla emanet ediyoruz.

[Paris 22 Mart 1919. General Şerif Paşa]

Kürt ve Ermeni delegasyonları gerçekçi olmayan taleplerden sonra uzlaşmanın ve kabul edilebilir istemlerin gereğini anladılar, bu kez uzlaşarak ve anlaşarak müşterek imzalarla Konferans'a başvuruda bulundular. Tarihi başvuruyu aktarıyorum şimdi.

> Büyük Barış Konferansına,
>
> Bay Başkan,
>
> Bizler, aşağıda imzası bulunanlar Ermeni ve Kürt uluslarının temsilcileri Büyük Barış Konferansına, iki ulusun da aynı ari kavminden ve çıkarlarının da aynı olduğunu ve aynı amacı, yani kendi bağımsızlıkları amacını güttüklerini belirtmekten şeref duyarız. Özellikle Ermeniler insafsız Osmanlı idaresinden kurtulmak çabasındadır ve genellikle de hem Ermeniler ve hem de Kürtler her iki ulusa da facialar getiren 'İttihat ve Terakki' komitesinin 'resmi' veya 'gayriresmi' kabinelerinin boyunduruğundan kurtulmayı zorunlu bulmaktadırlar.
>
> Şu halde Barış Konferansı'ndan, aramızda tam anlaşmaya varmış olarak beraberce sizden, ulusların hakları prensibine uygun olarak "Birleşik Bağımsız Ermenistan" ve "Bağımsız bir Kürdistan"ın yaratılmasını, kurulacak olan bu devletlerin, halklarımızın istekleri göz önüne alınarak, büyük devletler yardımını alabilmesinin teminini, bu konuda karara varılmasını ve de ülkemizin tekrar gelişmesi süresinde bu devletlerin gerekli olan ekonomik ve teknik yardımlarını esirgememelerini rica ederiz.
>
> Delegasyonlarımız tarafından sizlere sırayla raporlar şeklinde sunulan aramızdaki anlaşmazlık konusu olan topraklara gelince, açık bir şekilde sizleri temin ederiz ki, bunların bir çözüme bağlanmasını Barış Toplantısı'nın kararına bırakıyoruz. Çünkü verilecek kararın adaletli bir şekilde verileceğine eminiz.
>
> Aynı zamanda her iki devletimizin de içinde yaşayan azınlıkların hukuki haklarına saygı göstermek konusunda tam bir birlik içinde olduğumuzu da bildiririz.

[İmzalar: BoğosNubar (Ermeni Milli Delegasyonu Başkanı), Dr. H. Ohancanyan (Ermenistan Cumhuriyeti Delegasyon Başkan Vekili), Şerif Paşa (Kürt Milli Delegasyonu Başkanı).]

Şerif Paşa, 1920'lerdeki Kürt Milliyetçiliği ve Dönemimiz

Yakın Kürt tarihi incelemelerinde "Kürt Şerif Paşa" önemli bir kişilik. Beğenilen yanları kadar hatta daha çok eleştirilen yanları var. Taner Timur, Şerif Paşa'yı değişik yönleriyle ele alır. Hem İttihatçıdır, hem de karşıt. 1908'den önce İttihatçıların Paris ve Cenevre birimlerine hep ekonomik yardımda bulundu. Stockholm Elçisi iken bunları yaptı, bir yandan da İttihatçıları Sultan'a ispiyonladı.

Şerif Paşa 15 Ekim 1909'da Paris'te aylık bir gazete çıkardı. Fransızca-Türkçe olan gazete *Meşrutiyet* adını taşıyordu. İlk sayısında, "İttihatçıydım, bugün ona karşıyım. Neden? Şimdi açıklamaya çalışacağım!" diyor.[157]

I. Dünya Savaşı'na girerken, Osmanlı Devleti'nin ekonomik durumu giderek bozuldu. Kredi bulma çabalarına girdi. Yurtdışındaki İttihatçı karşıtları, karşı çıktılar. Ancak Fransa, Osmanlı Devleti'ne 800 milyon franklık kredi açınca Şerif Paşa gazetesinin son sayısını yayımladı ve "Meşrutiyetin Vedası" makalesiyle yayın yaşamına son verdi. Başka bölümlerde değindim, yeniden anımsatayım. Süleymaniyeli Sait Paşa'nın oğlu ve İstanbul'da büyüdü. Galatasaray Lisesi'nde okudu, Fransa Harp Okulu'nu bitirdi. Gazete çıkarırken İTC ve karşıtı Islahat-ı Esasiye-i Osmaniye Fırkası'nı kurdu, "Osmanlı Radikal Partisi"dir bu. Paşa Meşrutiyet'in sayılarında 1908 Hareketi öncesine ve İTC yapısına değinir. Osmanlı Devleti'nden hoşnut olmayan

---

[157] Taner Timur, *Yakın Osmanlı Tarihinde Aykırı Çehreler*, İmge Yay., 2006, s. 125.

Balkan halklarından özellikle Arnavutların Kosova'da (Froswick) toplanarak 10 bin kişilik bir miting yapmaları *Hürriyet* istemini tetikler. Anayasa ve yasaların gereği vurgulanır. Balkanlardaki ordunun Arnavut kökenli subaylarından Resneli Niyazi ve Eyüp Sabri ile Ohri'li Belediye Başkanı Cemal Efendi öncülük ederler. Abdülhamid'in sarayında ve çevresinde en çok Kürt, Arnavut ve Arap din adamları yer alıyorken Abdülhamid artık kimseye güvenilemiyeceğini söylemeye başladı. Meşrutiyet'in ilanıyla bir kültür merkezi olan Selanik'te Yahudi ve dönmeler de etkinlik kazandılar. Yine çoğu Paris ve yurtdışında bulunan entelektüel İttihatçılar hareketlendiler. Bu dönemde kimi "sıkı" İttihatçı olurken, aradığını bulamayanlardan karşıt konum alanlar da vardı. Şerif Paşa, *Meşrutiyet*'te tüm unsurlara eşitlikten yana ve baskılara karşı yazılar yazdı. Milliyetçi ve ırkçı görüşlere karşı çıktı. 31 Mart Vakası'nda Şerif Paşa ve gazetesi *Meşrutiyet*, olayı gerici ve karşı devrimci nitelemedi, baskıcı rejime karşı spontane bir halk ayaklanması gördü.

Şerif Paşa, İTC'nin Almancılığına karşı, İngiltere ve Fransa yanlısı bir tavır takındı. Osmanlı Devleti, I. Dünya Savaşı'nda yenilince Şerif Paşa Paris Görüşmeleri'nde Kürt temsilcisi oldu. Kürt devleti kurulmasını savundu.[158] Taner Timur, Şerif Paşa'nın geldiği nokta için, "öyle görülüyor ki, 1918 koşullarında kısmen umutsuzluk, kısmen de oportünizm içinde Şerif Paşa yeni bir dava, yeni bir heyecan aramıştır." diyor.[159] Ekliyor Timur ayrıca:

> Aslında Şerif Paşa'nın muhalefetini 1908-1914 koşulları içinde değerlendirmek gerekir. Şerif Paşa siyasi ve çok şiddetli bir kavganın içindeydi (iki kez idama mahkum edilmişti) ve elbette tarafsız değildi. Bu yüzden devamlı polemik (bazen demagojik) bir üslup kullanmıştır ve yazdıklarının

[158] A.g.e., s. 134.

[159] A.g.e., s. 134.

> birçoğunu doğru kabul etmek elbette ki, olanaksızdır. Bununla beraber, şoven milliyetçilikle, Anayasa ihlalleriyle ve işkenceyle savaşırken 1908 özlemlerine en sadık kalanlardan biri olmuştur.[160]

Şerif Paşa'yı çok yönlü araştıran Timur, Kürt devleti kurulmasına çalışan Paşa'nın ırkçı bir anlayışını da dile getirir:

> Selanikli Yahudileri ve dönmeleri sık sık vurgulaması, Talat Paşa ile Mahmud Şevket Paşa'nın "Çingene" asıllı olmalarını iddia etmesi, ırkçılık yaparak kendi ilkelerine ters düşmesi değil midir?[161]

Şerif Paşa deney sahibi bir politikacı kabul edilir. I. Dünya Savaşı'ndan sonra Paris görüşmelerinde Kürt temsilcisi oldu, ama gönlünde Osmanlı temsilciliği ve Osmanlı Sadrazamlığı vardı. Ancak Fransızların Kürtler için ne düşündüklerini bildiği söylenemez. Bu dengeleri yerine oturtmamış olmalı ki, 26 Aralık 1918'de Fransa'ya bağlı bir Kürt otonom oluşumunu Fransız görevliye iletti.[162] Fransızların Kürt yanlısı sözlerini iyi değerlendirmez. Daha sonraki yıllarda net anlaşılacaktır durum. Örneğin, Şerif Paşa Kürt temsilcisi kabul edilirken, Osmanlı Kürtleri hakkındaki önerileri dinlenirken İran Kürtleri için konuşması önlenir.[163] Böylece İran Kürtleri Sevr Konferansı'na taşınmaz. Ancak yine de Şerif Paşa 15 Nisan 1919'da Dört Büyük Devlet Başkanları'na başvurur. (Wilson, Clemenceau, Loyd George ve Orlando) Burada tehlikeyi artık görüyor ve Ermenilere yaklaşım gösterir.

Kürt ve Ermenilerin yaşadıklarında Kürt halkının suçsuz olduğu, yaşanan olumsuzlukların Hamidiye Alayları'nın eseri olduğu açıklanır. İki halkın güvencede olmasının sağlanması iste-

---

[160] A.g.e., s. 135.

[161] A.g.e., s. 135.

[162] B. N. Şimşir, *İngiliz Belgelerinde Kürtler*, c. II. s. 2.

[163] Y. Ersal, a.g.e., s. 148.

nir. Kürtler ve Ermeniler gelecekteki tehlikeleri ve büyük devletlerin onların kaderleriyle oynadıklarını göremediler. 8 Ekim 1919'da George Picot'nun Refet Bele ile resmi görüşmeleri gerçeğe işaret ediyordu. Verilen sözlere inandılar. Kavuşmak istedikleri statüye bel bağladılar. Yine de Ermeniler konumlarını güvencede görme yanlışlığı ve Kürtler de "Ermenistan Devleti" kurulacağı korkusuyla projesiz yakalandılar. Ermenileri ilk terk eden Fransızlar oldu. Kürtleri ise hiç hesaba katmadılar. Akla yakın ilk nedenle; dağınık, düşük düzeyli bilince sahip ve organize olmamış olmaları Kürtleri tercih edilir bulmalarını engelledi diyebiliriz. Şerif Paşa'nın önerileri havada kaldı. Kürtlerin uyanık aydınları durumu anladıklarında iş işten geçmişti. Başarısızlık bu denli açık iken, Kürt önde gelenleri; "gülünç Ermeni iddia ve istemlerini çürütme"ye uğraşıyordu. "Mardinizade Mehmet Arif Paşa'nın General Şerif Paşa Hazretleri"ne mektubundan bir bölümde bunlar var.[164] Osmanlı Kürdistanı'ndan seslenerek;

> Kürdistan'ı oluşturan yedi vilayetten Erzurum, Sivas, Diyarbakır, Van, Bitlis, Harput ve Musul'dan bir karış toprağı Ermenilere bırakmak tamamıyla imkansızdır. 14 Milyon Müslüman Kürt ve Türk, son nefesine, son insanına kadar, ilkelerini korumak için Tanrı önünde yemin ederler. Kürdistan Hükümeti şimdiden oluşturuldu. Kürdistan ne İran'a ne de Mekke Emirliği'ne katılabilir, ne de onların egemenliğine sokulabilir. Kürt halkı ve onun gücü İran ve Hicaz Emiri'ninki gibi üstündür.
>
> Bağımsızlığımızı ne Avrupalı güçlerden ne de Barış Konferansı'ndan istiyoruz. Biz bağımsızlığımızı yüce Tanrının ve kılıçlarımızın gücü sayesinde oluşturduk ve ilân ettik.[165]

---

[164] Aktaran Y. Ersal, a.g.e., s. 151.

[165] Y. Ersal, a.g.e., s. 152.

Mehmet Arif Paşa, Şerif Paşa ile birlikte Kürtleri Sevr'de temsil edecekti, ancak Şeyh Mahmud Berzenci'nin temsilcileri Fransa'ya ulaşamadılar. Mektup, politik görüş ve yetersizlikleri ve o dönemde Kürtlerin nasıl temsil edildiklerini göstermesi bakımından ilginçtir. Mektubun son bölümü daha apolitik ve şaşırtıcıdır.

Giderek yalnızlaşan Şerif Paşa başarısızlığını görür ve Konferans'ta Kürtleri temsil etme görevini bırakır. Mustafa Kemal hareketiyle erken anlaşan Fransa'nın da defterinde Kürtler yok. Ülkelerinin dışındaki güçsüz aristokrat ve feodal kökenli Kürt önderleri de etkinlik gösteremezler. Fransızların ardından İngiltere de Kürtlerle arasına mesafe koydu. Kürt örgüt ve dergileri kapatılırken İngiltere'den ses çıkmaz. Bu yetmiyormuş gibi, Osmanlı Kürtleri Irak, Suriye ve Türkiye arasında bölünecekler. "Etnik ve coğrafik olarak Kürdistan'ın bölünmesi"ne gidilir. Bu durum Seyyid Abdülkadir ve Şerif Paşa'nın mektuplarıyla dile getirilir. Her şey mektuplarda kalır. Birçok hususun karmaşık ve net olmadığı bu dönemde Ortadoğu halklarında milliyetçilik önemli bir ivme kazanır. Geleceğe ilişkin eylem ve örgütler gösteriyor ki, ileride çok şey değişecekve taşlar yeni yerlerine oturacaklar. Erken bir dönemdi o yıllar. Ancak yine de rahatlıkla dile getirebiliriz. Kürt kökenli aydın, feodal ve dinsel aileler ve de halk Osmanlılıktan uzaklaşarak Kürtlüğü öne çıkardılar. Duygu ve düşünce tarzında Kürtlük arttı. Osmanlılıktan beklentiler azaldı.

Sevr Konferansı için Dersim Mebusu Lütfi Fikri Bey de Şerif Paşa ile birlikte Kürt delegesi olacaktı. Şerif Paşa, telgrafla çağrıda bulundu; "...İkinizi delege seçtiler, hemen geliniz..." Lütfi Fikri, "...Tüm Osmanlıların temsilcisi olarak" Paris'e gitmeyi, yalnız Kürtleri temsil etmeyi düşünmediğini bildirdi.[166]

---

[166] Y. Ersal, a.g.e., s. 184.

Galata Kürt Kulübü Başkanı (Kürdistan Teâli Şubesi –N.K.) Abdülmehmet Bey'in saat 11.30'da 14536 No.'lu ve Galata Posta Merkezi'nden çektiği telgrafla, Şerif Paşa, "Kürtlerin milli istemlerini savunmak üzere görevlendirildi."[167]

Ermeni "tehciri"nden sonra gidenlerin, ölenlerin ve öldürülenlerin ardında, göreceli daha homojen bir toplum kaldı ve bunlar da Kürtlerdi. İttihatçı hükümetlerin milliyetçi ve Turancı emelleri çok açığa çıkmasa da, biliniyordu. Kürt yörelerini bu haliyle Kürtlere bırakmayacaklarını Kürtler göremediler. Olayların büyüklüğü ve trajedisi sağlıklı düşünmeğe fırsat vermedi. Daha I. Dünya Savaşı içinde Kürtler Orta ve Batı Anadolu'ya gönderilmeye başlanmıştı bile. Hem de gönderildikleri yerlerde % 5 yoğunluğu aşmayacak şekilde yerleştirildiler.

Şerif Paşa, yakın Kürt tarihinde önemli bir isim. Süleymaniyeli, babası Sait Paşa... Kendisi İstanbul'da doğdu ve baba memleketi Süleymaniye'yi birkaç kez ziyaret etti. Sevr'de (Paris Barış Konferansı) Kürtleri temsil etti, ancak İngiliz belgelerinin de dediği gibi Kürtçe bilmezdi.[168] Oysa Kürdistan Teâli Cemiyeti üyelerinin Kürtçe bilmesi istenirdi. Şerif Paşa tek istisnadır.[169] Epçok tanınan bir Kürttü o dönemde. 1895 yılında İTC'ye girdi. 1908 Meşrutiyeti'nde beklentileri yerine gelmedi. Şerif Paşa, İttihatçıların özgürlüklere karşı oluşunu öne sürerek istifa etti Cemiyet'ten. 1910'da Paris'te *Meşrutiyet* gazetesini yayımladı. Islahat-ı Esasiye-i Osmaniye Cemiyeti ile muhalefet etti. Osmanlı Devleti'nin yıkılışı onu da Kürt milliyetçisi yaptı. 1919 Paris Görüşmeleri'nde Kürt delegasyonu başkanıydı. "Kürt Halkının Talepleri Muhtırası'nı (*Memorandum Sur les Revendication du Peuple Kurde*) yayımladı. Kürdistan'ın bağımsızlığını istedi. Ermeni Delegas-

---

[167] Y. Ersal, a.g.e., s. 203.

[168] FO 371/5068, E.2952, 25 Mart 1920 No: 3759. Aktaran H. Özoğlu a.g.e., s. 142.

[169] H. Özoğlu, a.g.e., s. 142.

yonu Başkanı Boğos Nubar ile müşterek davranmak üzere 20 Kasım 1919'da anlaştı. O günün konjonktüründe, Ermenilere karşı bir konumda olan Kürt aşiret başkanları Mustafa Kemal hareketinin yanındaydılar. Aşiret önderleri mülki idare ve askeri kumandanların teşvikleriyle Şerif Paşa aleyhine telgraflar çektiler. Şerif Paşa Kürt Delegasyon Başkanlığından 23 Nisan 1920 tarihinde ayrıldı. Şerif Paşa bir Kürt milliyetçisi olarak KTC'de bulundu, ancak Osmanlı Devlet yapısının bir parçasıydı. Bu nedenle Kürtler için çalışırken bile Osmanlıcılığın dışında olmadı. Yaşamında Kürtlükle Osmanlılık arasında gidip geldi. Kürt delegasyonluğunu bırakması Kürt milliyetçileri için darbe oldu. Mustafa Kemal ve Kemalist grup için bir başarı olduğu İngiliz belgelerine de taşındı.

1918-20 arasında Kürt milliyetçiliğinde Osmanlı'dan birden bire ümidini kesmek de öyle kolay değildi. Türk milliyetçiliğinde de öyle oldu. Devlet ve tüm resmi anlayışların birliği içinde Osmanlı'yla bağı kesip her şeyi yeni baştan ve birden bire olmuş gibi sunmak gerçeğe uymadığı gibi inandırıcı da olmadı. Buna benzer şekilde, Kürtlerin o dar yıllarda, "artık Osmanlı Devleti'yle olmuyor" noktasına gelmek güçtü. Bu nedenle Kürt milliyetçilerinin iki kanadı da pratikte farklı davranmadılar, söylemler sözde kaldı. Bir soru var; tüm bu Kürt milliyetçileri "halk" için ne düşünüyorlardı? Halkı hesaba katan bir anlayışları var mıydı? Kürt halkını tebaaları sayan, onlara üstten bakan bir algıya mı sahiptiler? Buna ilişkin belirtiler yok. Türk milliyetçileri İttihatçılıktan aldıkları bir görüşle böyleydiler, tepeden inmeci ve onu hesaba katmadılar. İstanbul Kürt milliyetçilerinin İTC ile yakın ilişkileri, içli-dışlı ve birlikte çalışmaları oldu. Acaba onlar da Kürt toplumuna böyle mi baktılar? Medrese çıkışlı, muhafazâkar, Nakşibendilikleri daha belirgin "özerklik" yanlıları daha halkçı olsalar da, bu, onların Kürtlük yanlısı eylemlerine pek yansımadı. Peki, bu tabloyu nasıl açıklayabiliriz? Örne-

ğin, Lisa Anderson, "Ortadoğu'da otoriter rejimlerin varlığını devlet ve ulus inşasının gereklerinden biri olarak görür."[170]

Kürt milliyetçiliğinin oluşmaya başladığı 19. yüzyıl sonraları ve 20. yüzyıl başlarında Kürtlerde "Osmanlılık" egemen anlayıştı.[171] Kültürel milliyetçilik olarak kabul ettiğimiz form Osmanlıcı yapıdadır henüz. Bununla birlikte Kürt milliyetçiliğinin siyasi nitelik kazanmaya başlaması 1910'lardadır. 1914'teki Bitlis-Hizan başkaldırısı dolayısıyla Şerif Paşa'nın açıklamaları Kürt milliyetçi söylemler içerdi.[172]

Şeyh Said İsyanı'nın başladığı günlerde, özellikle aydınlar arası tartışmalarda hükümetin ve Kemalist anlayışın Kürt kültürel ve siyasal gelişmesini baskı ve tehdit altına aldığı ortaya çıktı. Şeyh Said İsyanı ile Devlet, Kürdistan coğrafyasında potansiyel bir Kürt milliyetçiliğinin varlığını gördü. Devletin aşırı şiddet kullanması Kürt milliyetçi karakterine de şiddet ve silahı taşıdı. Türk milliyetçiliğinden oldukça etkilenen Kürt milliyetçiliği de "şiddet"e yabancı değildi. Gerek Cumhuriyet'in kuruluş yıllarında ve gerekse 1908 Meşrutiyet yıllarında demokratik açılımların "siyasi" ve "etnik" oluşumları geliştirdikleri görülerek Kürt örgütleri, gazeteleri ve benzeri oluşumları yasaklandı.[173] 1990lı yıllardaki, demokratikleşme ve değişimler minimalde kaldı. Buna bakıp böyle denebilir diyor Yeğen:

> 1990'ların başından beri hiçbir şey değişmedi demek, tabii ki doğru olmaz. Devlet esas olarak bence bugün Kürtlere şunu

---

[170] Lisa Anderson, "Absolutism and the Resilence of Monarchy in the Middle East", *Political Science Quarterly* 106, 1 (1991). Aktaran Hakan Yavuz, *Modernleşen Müslümanlar Nurcular, Nakşiler, Milli Görüş ve AK Parti*, Kitap Yay., İstanbul, 2005, s. 35.

[171] H. Bozarslan'dan akt. İrfan aktan, *Zehir ve Panzehir*, Dipnot Yay., Ankara, 2006, s. 27.

[172] H. Bozarslan, a.g.m., s. 39.

[173] Mesut Yeğen'le Söyleşi, a.g.e., 59.

> söylüyor: Tamam, siz varsınız. Varlığınızı ifade de edebilirsiniz, buna bir şey diyemem. Ama bu varlığınızı siyasi ve kültürel haklara tercüme etmenize izin veremem! Dolayısıyla, bu açıdan minimal bir değişmeden söz edilebilir. Kürtlere "siz varsınız, ama varsınız diye ben de ulusal birliğimden vaz geçmem" diyor devlet.[174]

İrfan Aktan'ın Türk ve Kürt aydınlarıyla, Kürt sorununu konu alan söyleşilerinde Cengiz Çandar önemli bir noktayı anımsatır.

> Batum da Misak-ı Milli sınırları içindeydi. Niye Batum'dan bir talebimiz yok? Çünkü Türkiye üzerinde Gürcü tehdidi yok ya da Türkiye içindeki Gürcüler, Gürcü kimliğini öne çıkarmıyorlar. Kürtlerin konumuysa farklıdır.[175]

1921 Yazındaki Gizli Kürt-Türk Konferansı

Fransızlar 20. yüzyılda ve özellikle I. Dünya Savaşı sonrasında zaman zaman Kürt önderleri ve aydınları ile buluştular ve Kürtleri konuştular. Ancak siyasal içeriği ve düzeyi sınırlı bu görüşmelerde Kürt özerkliği ve bağımsızlığı konuşmaların dışında tutulmuştu.

Kürt tarihine ilişkin kitaplarımda dile getirdim, İngiltere ve Fransa istihbarat örgütlerinin "Kürt-Türk Konferansı" dedikleri oluşum. Ersal Yavi'nin *Kürdistan Ütopyası*'nda (s. 177) dile getiriliyor.

Türkiye'de Kürt sorununun tabu denecek şekilde tartışma dışında tutulması ve devlet belgelerinin açıklığa kavuşmamaları büyük sorun. Bu sıkıntıları gidermek zor... Örneğin, yukarda değindiğim, Ankara ile Kürtler arasında devletin Kuruluş dö-

---

[174] Mesut Yeğen'le Söyleşi, a.g.e., 63.

[175] A.g.e., s. 95.

neminde gizli görüşmeler oldu. Fransız ve İngiliz belgelerinde dile getirildi. Yeterli açıklık yoktu. Bu devletlerin Türkiye temsilciliklerinin kendi Dışişleri Bakanlıklarına yazdıkları raporlarda yer aldı. Ben de yapıtlarımda yazdım. Her geçen gün biraz daha bilgiler almamıza karşın, yine de yeterli değil. Ersal Yavi de belge belirtmeden oldukça ileri bilgiler veriyor. Bunlara "resmi olmayan görüşmeler" diyor. Kürt heyetinin başkanı Pirizade Bekir (Ebubekir) olarak yine bazı eserlerde yer alıyor. Yavi'nin bu bölüme ilişkin bilgileri şöyle:

> Bu karma heyet, Eylül 1921'de Bitlis ve Van yöresine gider. Kürtler arasında birlik çalışmaları yapar. Heyetin önemli görevlerinden biri de Haziran 1921'de Kürtlerle yine resmi olmayan görüşmeler sonucu ele alınan öneriler üzerinde durmaktır. Hamidiye Alayları eski kumanadanlarından Pirizade Bekir ile yapılan görüşmeler sonucu TBMM'ne sunulan öneriler şu maddelerde toplanmıştır.
>
> 1- Kemalist Hükümet tarafından Kürtlerin yaşadığı bölgede otonom bir Kürt devletinin tanınması.
>
> 2- Sınırlarının Kürtler ve dostları tarafından çizilmesi.
>
> 3- Türk jandarması ve devlet güçlerinin geri çağrılması.
>
> 4- Otonom Kürdistan örgütlenme işlerinden Türkiye'nin elini çekmesi,
>
> 5- Ankara Hükümeti tarafından toplanan tüm askeri vergilerin ve askeri bağışıklıkların Kürtlere tahsis edilmesi,
>
> 6- Türkiye sınırları içinde kalan Kürtlerin korunması ve orduda bulunan Kürtlerin salıverilmesi. (Haziran 1921)

Tam yetkili olarak bölgede görüşmeler yapan bu heyet, öneri ve karşı önerilerle Ankara'ya döner. Burada açıklanan sonuç bildirgesinde otonom Kürt hükümetinde yer alacak olan bir Türk Vali'nin yönetimi altında, bütün Kürt şehirlerinin birleşmesi koşuluyla Kürdistan'ın statüsü şöyle belirlenir: Kürdistan Valisi TBMM tarafından Ankara Hükümeti'nin önerisi üzerine,

Meclis'teki Kürt temsilciler tarafından belirlenecektir. Genel Vali'nin ve yardımcının görev süreleriyle otonom yönetim süresi 5 yıl olacaktır. Bu statünün yenilenmesi veya Kürt halkının bağımsızlığı, yapılacak olan referandumla belirlenecektir. Hükümet Merkezi, Kürt şehirlerinden biri olacak ve 12 üyeli bir Kürt Konseyi oluşturulacaktır. Kürdistan'daki devlet memurlarının yarısı Kürt, yarısı Türk olacaktır. Kürt önerileri içinde bulunan 6. maddedeki "Orduda bulunan Kürtler'in salıverilmeleri" konusunda Mustafa Kemal yönetimi, ihtiyatla bunların salıverilmesinin mümkün olmadığını vurgular. Bu öneri ve karşı öneriler savaş içinde yapılır. Gerçek başka türlü gelişir. Bir kere yapılan bu girişimler bir zorunluluğun sonucudur ve Kürdistan'da süren karışıklıkları sakinleştirmek içindir. Öte yandan Kürt gruplarının dağınık halde bulunmaları bu görüşmelerin resmiyet kazanmasına engel olmaktadır. Fransız Devlet Arşivleri'nde bulunan belgelerden, Kemalist yönetimin, karşılarına birleşmiş güçlü bir Kürt grubunun çıkmaması için özel çaba sarf ettiği ve bu görüşmelerden resmi sonuç çıkmaması için çalıştığı anlaşılmaktadır. Nitekim biraz daha siyasal eğilimleri ağır basan, İstanbul'dan Ankara'ya gelen Halil Bey başkanlığındaki heyetle yapılan görüşmelerden bir sonuç çıkmaz veya çıkarılamaz.

"Kürt-Türk Konferansı" ya da "gayri resmi görüşmeler", yine de tümüyle açıklığa kavuşmadı. Anlaşıldığı kadarıyla bir heyet Diyarbakır'da Haziran ayında görüşmeler yapıyor, öneriler Ankara'ya taşınıyor. Kürtlerin dağınık ve güçsüz olmaları hesaba katılarak sonuç alınabilmesi zamana yayılıyor. Ancak E. Yavi'nin sözünü ettiği ve daha düzeyli bir kişi olarak kabul ettiği Halil Bey'e ilişkin kendisi de bilgi vermiyor ve ben de bir kaynağa ulaşamadım. Mustafa Kemal Paşa'nın o tarihlerde Meclis'te bazı Kürt milletveillerini çok açık olmayan görevlerle Kürt illerine gönderdiğini ve bunları yarı gizli tuttuğunu biliyoruz. İngilizlerin Kürtleri muhtariyet konusunda eylemlere sokmak istediği bir döneme rastlıyor bunlar.

Kürt politikacıların yetersizlikleri dile getirilirken, 1918 sonrasında Kürt hükümeti kuran Şeyh Mahmud Berzenci'nin tutum, davranış ve politikaları örnek gösterilir. Şeyh Mahmud'un Kemalistlerle devamlı ilişkileri vardı. Osmanlı subaylarıyla olan ilişkilerini İngiltere biliyordu. Şeyh Mahmud'a güven duymayan İngilizlerin tutumu Kürt politikalarına da yansıdı. Kemalistler de yöre politikalarını özenli yürüttüler. Şeyh Mahmud da İngiltere'ye güvenmedi.

Koçgiri İsyanı ve Sakallı Nurettin Paşa

1921 Koçgiri başkaldırısı çok kanlı bastırıldı. İttihatçı ve çeteci anlayışla ünlü Giresunlu Topal Osman, çetesiyle birlikte Koçgiri'de zalimce davrandı. Diğer tarafta birlikte başkaldırıyı bastırdığı Merkez Ordusu Kumandanı Sakallı Nurettin Paşa da gerici ve sertlik yanlısı idi. Bu sofu kumandanı Koçgiri'nin Alevi ve Kürt olması ne tür etkiledi bilmiyoruz. Kimsenin bu ince nokta, doğrusu aklına da gelmedi ve tartışılmadı. 9 Eylül 1922'de İzmir'in alınışında Ermeni ve Rum mahalleleri, Kordonboyu yandı ve bunu yaptıranın Sakallı Nurettin Paşa olduğu söylendi. Koçgiri'deki sertlik yanlılığı Meclis tarafından mahkûm edildiyse de, Mustafa Kemal Paşa'nın araya girmesiyle cezalandırılmadı. Kumandanlık görevinden alındı. Koçgiri Aşiretinden ve başkaldırının yöneticilerinden Alişîr Bey'in çocuklarından çok kimse değişik yerlerde yaşamlarını sürdürdüler. İstanbul'a yerleşenleri çoktu. Koçgiri aşireti reislerinin çocukları Kürtlüklerini ve Aleviliklerini hep ifade ettiler. Devlet ise Koçgiri adını kullanmak istemedi. Bugün de bu anlayış var. Sivas, Hafik, Refahiye ve Zara adlarını Koçgiri yerine anmak daha çok tercih edildi. "Dersim" ile "Koçgiri"nin birlikte anılması istenmedi.

Alevi Kürt aşiretlerine Türk Alevilerden de yandaşlar oldu. "Özerk bir vilayet" oluşturulması istendi.[176]

Koçgiri Aşireti'nin üçüncü kuşağından insanlar "solcu" gençlik hareketlerinde yer alanların yanında Kürt demokratik hareketine sempati duyanlar oldu. Sosyal demokrat partilerde legal siyasette adları geçti. Milletvekili ve Bakan olan Koçgirililer var. İstanbul'a göç ettirilen ve daha sonra kendi arzularıyla göç edenler hem Kürt ve Alevi olmaları onları İstanbul'da "sol"da bulunmaya itti. Siyasetteki bu konumlarının nedenleri arasında Sünnilerin sağda yer almaları da gösterilebilir.

İpek Çalışlar, *Latife Hanım* adlı kitabında o günleri, yazılanları ve yangına değindi:

> İzmir'i bugün söylendiği gibi gerçekten Rumlar mı yakmıştı? Kaybeden tarafın yakmış olması akla uygun gelse de yangının çıkışı üzerine yazılanlar çelişkili. 15 Eylül tarihli *New York Times* gazetesi İzmir'i Türklerin yaktığını öne sürmüştü. Yunanlıları suçlayan yayınların sayısı da az değildi. Dönemin ünlü gazetecisi ve o günlerde Beyaz Köşk'e konuk olan Falih Rıfkı Bey (Atay) yangından Nurettin Paşa'nın sorumlu olduğunu yazıyor:
>
> Gâvur İzmir karanlıkta alev alev, gündüz tüte tüte yanıp bitti. Yangından sorumlu olanlar, o zaman bize söylendiğine göre, sadece Ermeni kundakçıları mı idi? Bu işte ordu komutanı Nurettin Paşa'nın hayli marifeti olduğunu söyleyenler çıktı.(...) Bildiklerimin doğrusunu yazmaya karar verdiğim için o zamanki notlarımdan bir sayfayı buraya aktarmak istiyorum. İzmir'i niçin yakıyorduk? Kordon konakları, oteller ve gazinolar kalırsa, azınlıklardan kurtulamayacağımızdan mı korkuyorduk? Birinci Dünya Harbi'nde Ermeniler tehcir

[176] Gunter Seufert, "Mezhep ile Etnisite Arasında: Küreselleşen İstanbul'da Bir Kürt-Alevi Aşiret", Ayşe Öncü ve Petro Weyland (der.), *Mekân, Kültür, İktidar. Küreselleşen Kentlerde Yeni Kimlikler* içinde, İletişim Yay., İstanbul, 2013, s. 220.

olunduğu vakit, Anadolu şehir ve kasabalarının oturulabilir ne kadar mahalle ve semtleri varsa, gene bu korku ile yakmıştık. Bu kuru kuruya tahripçilik hissinden gelme bir şey değildir. Bir Avrupa parçasına benzeyen her köşe sanki Hıristiyan veya yabancı olmak, mutlak bizim olmamak kaderinde idi.[177]

İsmet Paşa yangın "nereden başladı, kim başlattı" bilmiyorum ifadesini kullanıyor:

İzmir'e girdiğimiz günlerin bende kalan en acı hatırası yangındır. Bu yangınların sebepleri büyük tarih hadiseleri içindeki sebeplerdir. Küçükler emir aldıklarını söylerler büyükler disiplin kalmadığını söylerler.[178]

Yunanlılara karşı girişilen son harekâtta 1.Ordu Komutanlığına getirilen Nurettin Paşa'nın vukuat listesi kalabalıktı. İzmit'te gazeteci Ali Kemal'in linç edilmesinden sorumlu tutulmuş, Kuvayı Milliye askerlerinin İzmir'e girdiği gün de Rum başpiskoposun katlinde rol oynamıştı.

Mareşal Fevzi Çakmak, "Nurettin Paşa'nın kısa görüşünün sonu acı biten iki olaya neden olduğunu" kaydediyor:

Mustafa Kemal, yangınla ilgili olarak Hariciye Vekili Yusuf Kemal'a şu telgrafı yollamıştı:

"İzmir yangını hakkında atideki (aşağıdaki) tarzda beyanatta bulunmak lazımdır. Ordumuz İzmir'e her türlü kazadan muhafaza etmek için şehre girmeden evvel tedabir (tedbirler) almıştır. Ancak Yunanlılar ve Ermeniler daha evvel vücuda getirdikleri teşkilatla İzmir'i Kâmilen ihrak etmeyi (yakmayı) tasmim (niyet) etmişlerdi. Kliselerde Hristosmos'un vermiş olduğu nutuklar ki İslâmlar tarafından işitilmişti, İzmir'i yakmak bir vazife-i diniye olarak tebliğ edilmiş bulunuyordu. Harik (yangın) bu teşkilat tarafından vücuda

---

[177] Falih Rıfkı Atay, *Çankaya*, Doğan Kardeş Matbaacılık, İstanbul, 1969, s. 325. Aktaran İ. Çalışlar, *Latife Hanım*, Doğan Kitap, 2006. s. 55.

[178] Teoman Özalp'ten akt. İ. Çalışlar, a.g.e., s. 55.

> getirilmiştir. Hariki askerlerimize atıf (yükleyen) ve isnat (iftira) edenler bizzat İzmir'e vaziyeti görebilirler. Yalnız böyle bir iş için resmi tahkikat mevzubahis olamaz. Elyevm (hâlâ) burada bulunan her milletten gazeteciler zaten bu zaviyeyi ifa etmektedirler." [Başkumandan Mustafa Kemal, 17 Eylül 1922][179]

Kumandan Sakallı Nurettin Paşa'nın Türklük ve Müslümanlık adına yaptıklarından bir bölüm de böyle. Bir yıl önce, 1921'de Koçgiri'yi yaktı ve yıktı, Kürtleri cezalandırdı. Meclis ayağa kalktı. Mustafa Kemal Paşa araya girdi kurtardı. Eylül 1922'de İzmir'i yaktığı söylendi. Mustafa Kemal zamanın Hariciye Vekili'ni yangın nedeniyle çektiği telgrafla uyardı ve yangının nedenini açıklarken yine Nurettin Paşa'yı korudu. Daha sonra politikaya atılan Nurettin Paşa Bursa bağımsız Milletvekili oldu ve Mustafa Kemal onun milletvekilliğini geçersiz kılmak için çalıştı. Mazbatası iptal edildi, seçime girdi ve yine kazandı.

1921 yılının önemli olaylarındandır Koçgiri Başkaldırısı. Orta Anadolu'da Sivas, Erzincan ve biraz da Dersim'den parçalı bir coğrafyada 5 Mart 1921'de başlayan başkaldırıyı Ekim 1920'ye dek geriye götürenler de var. Halkı çoğunlukla Alevi Kürtlerdir Başkaldırıya Alevi Türklerin de katılımı oldu. Hem İstanbul ve hem de Ankara Hükümetleri söz konusuydu Anadolu'da. Koçgiri izole bir coğrafya. Koçgiri ayaklanması deyince Sakallı Nurettin Paşa, Laz Topal Osman, Kürt önderler Alişan ve Haydar Beyler akla gelir. İkinci derecede de Sivas Valisi Ebubekir Hazım, Kürt Alişîr ve Nuri Dersimi anımsanır.

Sakallı Nurettin başkaldırıyı bastırmakla görevli, şiddet yanlısı ve Kürt karşıtlığını düşmanlık derecesine vardıran kumandan. Topal Osman Giresunlu, Balkan Savaşları'nda yaralandı, topallığı ordan geliyor. Azılı bir İttihatçı. Karadeniz bölgesinde

---

[179] Şimşir Bilal, *Atatürk ile Yazışmalar*, Kültür Bakanlığı, Ankara, 1981. s. 274. Aktaran İ. Çalışlar, a.g.e., S.56.

Ermeni ve Rumlara yaptıkları bölgede hep söylenir. Koçgiri Başkaldırısı nedeniyle emrindeki Laz çetesiyle Kürtler üzerine gönderilir. Sivas Valisi Ebubekir Hazım Tepeyran, yazar Oktay Akbal'ın dedesi. Osmanlı Devleti'nde İçişleri Bakanlığı yaptı. Yasalara saygılı bir devlet memurudur. Gelip Mustafa Kemal Paşa'nın yanında yer aldı. Yasa dışı şiddeti onaylamaz. Kürtlere uygulanan yasa dışılığı yasalar içine çekmek ister. Kürt isyanını kabullenmez ve faillerini cezalandırmak ister. Ancak yasalar içinde kalmaya özen gösterir. Bu nedenle Nurettin Paşa ile hep sorunlar yaşar. Trabzon valiliğine atanır. Bir sivil ve bir asker bürokrat, yasalar içinde kalma ile yasaları dinlememe konumu yaşarlar. Devletin çeteye muhtaç olma olasılığı yaşandı. Kaç Kürt köyü yakıldı ve yerle bir edildi?

9 Eylül 1922'de İzmir'e girildiğinde Kordonboyu yangınının Kumandan Nurettin Paşa tarafından yaptırıldığı yaygın görüş olarak konuşuldu. Ancak açığa çıkmayan bir konu olarak kaldı.

Nurettin Paşa'nın hareket içinde yayımladığı bildiriler, bazı normal ifadelerden sonra tehdit, ateş ve sopa içeriyordu. Öyle ki bu tür bildirilerin bir kısmı gizli tutuluyordu.[180]

Bu yönergelerle köyler yakıldı. İnsanlar öldürüldü. Hazım Ebubekir Bey'in anılarında çok şey açığa çıkıyor. "Köylerinin yakılıp yıkıldığı, koyun sürülerine el konulduğu, canlarını ırmağa atlayarak kurtarmak isteyenlerin suyun içinde kurşunlandığı" resmi belgelerde ifade edilmiştir. Nurettin Paşa, kendisine Bakanlar Kurulu kararı ile verilen "tüm selahiyet"lere dayanarak bunları yapıyordu. "Tam selahiyet"e sahip Nurettin Paşa'nın yaptıklarından bir bölümü, Vali Hazım Ebubekir Bey Dâhiliye Vekâletine 14 Temmuz 1921 tarihinde bildirir.

---

[180] İ. Göldaş, "Koçgiri'den İki Kişilik: Sakallı Nurettin Paşa ve Ebubekir Hazım Bey", *WAR*, Sayı I, s. 43.

> Merkez Ordusu Kumandanı vilayet ve ordunun müşterek mercileri olan Heyeti- Vekile'ce reddolunan Emniyet teşkilatının gecikmesinden dolayı kınamaya ve "selahiyeti fevkalade"yle tehdide kalkışıyor. Bu selahiyet Umraniye (Koçgiri – N.K.) hadisesinin bastırılmasına münhasır ve hadise ise 132 köyün enkazı altında hayli zaman evvel bastırılmıştır. Öldürülen 300'e yakın nüfusun başka binlerce masum ahali açlıktan, sefaletten ölüme mahkûm edilmiştir.[181]

Vali E. Hazım, uygulanan şiddet yöntemlerinin Kürt "gailesi"ni arttıracağı endişesini taşımaktadır. Zara, Ümraniye ve köylerindeki katliam ve şiddet, Valiliği de isyan ettirmektedir. Halk, Ermeniler tarzında sürgün edileceği kanaatindedir. Yakılan ve yıkılan 76 köy halkının 16 köyde yerleştirilmesini buyurur Nurettin Paşa. Hükümet Merkezi'nin bilgisi dışında ancak bunlar yapılabilir düşüncesiyle Vali, gizli bir yazıyla bir kez daha uyarıda bulunur.

> Bu harekette Hükümet Merkezinin rızasının bulunmadığı adilane ve seri icraat ile gelecek nesillere haklı husumet nakleden ve edecek sebepleri bir an evvel ortadan kaldırmalıyız. Acı tafsilatını kâğıt üzerine koymak istemediğim bu müessif halin hülasaten ve gizli olarak zatıâlilerine arzını bir vazife saydım.[182]

Nurettin Paşa'nın uygulamaları için, "pek feci" deyimini kullanır. Nurettin Paşa'nın Kurmay Başkanı ise sonraların Abdullah Paşa'sı olarak, Dersim hareketinin, sertliği ve kitleler halinde insanları sürgün etme ve öldürme suçlanmalarının sahibi ünlü Abdullah Alpdoğan'dır.

Vali'nin yazdıkları ve Ankara'ya gelen haberler TBMM'yi ayağa kaldırdı. Koçgiri Tahkik Heyeti kuruldu. Heyet, suçlu ve suçsuz birçok kişinin öldürüldüğünü saptadı.

---

[181] H.E. Tepeyran, *Belgelerle Kurtuluş Savaşı: Anılar*, Çağlar Yay. İstanbul.

[182] Aktaran İ. Göldaş, a.g.m., s. 48. Bu uzun şifre 6 Haziran 1921 tarihlidir.

Kürtlerin kazanılması gereği, 1921 baharında, o kritik ve Batı Anadolu'da Yunanlılarla savaşların yaşandığı günlerde, çok önemlidir. Artık Trabzon'a atanan Vali, Heyet üyeleri ve Meclis'teki Türk, Kürt ve değişik kökenden milletvekilleri tarafından önemsenir. Bu amaçla, suçlu kabul edilen Kürtlerin af edilmeleri önerilir. Vali, süregelen yasadışı şiddet olaylarını bizzat Mustafa Kemal Paşa'ya bildirme gereğini duyar. 23 Temmuz 1921'de şifre ile olanları anlatır:

> Bu adamın vilayete musallat olması devam ederse vatanımızın şerefini, menfaatini ve Milli Hükümetimizin haysiyetini ihlal eden hareketleri yakından görüpde men'e imkân bulamadığım bir yerde felç olmuş bir şahit halinde valilik etmeğe değil, yaşamaya bile karakterim müsait olmadığından İstanbul'dan hareket eden ailemin bugün geleceklerine ve şu sırada memuriyet yerimin değiştirilmesindeki ağır külfete rağmen Kastamonu'ya veya Konya'ya memuriyetimin nakline bir an önce müsaade buyurmalarını istirham etmek mecburiyetinde bulunduğum maruzdur. [183]

Mustafa Kemal Paşa 1927'de okuduğu *Nutuk*'ta değinir. Nurettin Paşa Merkez Ordusu Kumandanlığı'ndan alınır, Divani Harbe verilmek üzere Ankara'ya çağrılır. Meclis ayağa kalkmış ve Paşa'nın idamı istenmektedir. Mustafa Kemal kurtarır Paşa'yı.

"Başkumandan sıfatıyla şahsen Meclis Kürsüsünden Nurettin Paşa'yı müdafaa ederek nasıl kurtardığımı da izah etmiştim."

1924 yılında Mustafa Kemal'le arası bozuldu. Mustafa Kemal istememesine karşın Bursa'dan Milletvekili oldu. Nutuk'ta bunlar da yer aldı.

> Meclis, Nurettin Paşa'nın yargılanmasına karar verdi. Bu iş, benimle Bakanlar Kurulu arasında bir anlaşmazlık çıkmasına da yol açtı. Ben, Nurettin Paşa'ya uygulanmak istenen işlemi

[183] Aktaran, İ. Göldaş, a.g.d., s. 51.

> kabul etmedim. Fevzi Paşa Hazretleri de benim görüşüme katıldı. İkimizle Bakanlar Kurulu arasında çıkan anlaşmazlık Meclis'ce bir çözüme bağlandı. Meclis'te Nurettin Paşa'yı savundum, kendisi için ağır bir işlem yapılmasını önledim.[184]

Meclis'te sert tartışmalar oldu, 107 imzalı önerge tartışmaları başlattı. Nurettin Paşa'nın şiddet, öldürme ve yasadışı uygulamalarında Kürtlerin sürgün ve "tehcir" edilmesi öneriliyordu. Yukarıda işaret ettiğim kritik günlerin bu kritik ve yaşamsal sorunu önerilen tarzda kabul görmedi.

Mete Tunçay, *Türkiye Cumhuriyeti'nde Tek Parti Yönetiminin Kurulması (1923-1931)*, adlı eserinde Nurettin Paşa'nın Meclis'te kabul görmeyen önerileri "Genel Harp Tarihi Başkanlığı"nın hazırladığı kitapta övülmektedir, der.

> Merkez Ordusu Komutanı bu felaketin bir daha tekerrür etmemesi için, bölgede daha esaslı bir hareketin yapılması hususunu Genel Kurmaya önerdi. Nurettin Paşa bu önerisinde "asi köylerini dağıtmak, bunları Anadolu'nun başka bölgelerine, Türklerin arasına serpiştirmek" tezini savunuyordu.
>
> Bu fikre, TBMM'ndeki bazı milletvekilleri, özellikle Doğulu milletvekilleri şiddetle karşı koydular. Hatta, tutulan ve Sivas'a gönderilen asilerin ve elebaşılarının affı için bir genel affın çıkması halinde gereken propagandaya bile başladılar. Bunun üzerine İçişleri Bakanlığı, Genel Kurmay Başkanlığı, Merkez Ordusu Komutanı'nın bu önergesini uygun bulmadıktan başka, Nurettin Paşa'yı, Meclis'in içindeki direnmelere uyarak vazifeden affetmek zorunda kaldı. Kasım 1921'de, Meclis'te bir kurul seçilerek, durumu yerinde soruşturma ve inceleme için Sivas ve Zara'ya gönderdi. [185]

Bir parantez açarak sormak gerekiyor; en olumsuz bir dönemde Yunanlılarla savaşlar, iç huzursuzluklar, Erzurum ve Si-

---

[184] Mustafa Kemal Atatürk, *Söylev (Nutuk)*, TDK Yay., Ankara 1965.

[185] Mete Tunçay, *Türkiye Cumhuriyeti'nde Tek Parti Yönetiminin Kurulması (1923-1931)*, Tarih Vakfı Yurt Yay., 1981.

vas Kongrelerinden sonra Millet Meclisi'nde göreceli demokratlardan oluşan yapıda, bir süre önce ırki ve içtimai konumları bilinen Kürt ağa, bey ve şeyhlerine çağrıda bulunarak mektup yazan Mustafa Kemal neden Koçgiri Hareketi'nde bu kadar sert davrandı? Kürt karşıtı, hatta düşmanı Sakallı Nurettin ile Laz Topal Osman'a bu denli geniş selahiyetler tanındı? Akıl almaz şiddetlerinden ötürü Nurettin Paşa'nın cezalandırılmasına karşı koydu ve korudu? Mustafa Kemal'in daha sonraki Kürt politikası, bu davranışlarda gizli olabilir mi? Eldeki belgeler bu karmaşık düğümü çözmeye yetmiyor. Vali Ebubekir Hazım Bey'in birçok kez ve de ayrıca Mustafa Kemal'e özel olarak bildirdiği, Kürtlere yapılanlar, bu şekilde cezalandırmayı gerektiriyor muydu?. Mustafa Kemal'in o dönem kullandığı "Türkiyeli", "Müslüman kardeş", "eşit hak ve hukuk" söylemleri yapılanlarla ne ölçüde bağdaşıyordu?

O günün tartışmaları eylem ve düşünce arayışları Kürtleri de sardı. Sevr Antlaşması, TBMM'deki Kürtler ve demokratik Kürt hakları sorunu... Kafkasya ve Rusya'da Sovyet Devrimi... Kürtler de başlarının çaresine bakmalı anlayışı...

Kenan Esengin'in *Milli Mücadele'de İç Ayaklanmalar* (İstanbul 1975) adlı eserinde ve Genel Kurmay'ca hazırlanan kitapta bu anlayışlar yer alır.

Dersim-Hozat'ta bazı Kürt önderleri yan yana gelir, arayışlarını ileri götürmek isterler.

1. Kürdistan Muhtariyet İdaresine muvafakat eden İstanbul Saltanat Hükümeti'nin bu babtaki kararını Mustafa Kemal Hükümeti'nin de kabul edip etmediğinin açıklanması;

2. Kürdistan Muhtariyet İdaresi hakkında Mustafa Kemal Hükümeti'nin görüş noktasının ne noktada olduğu hususunun da aşair rüesasına acele cevap verilmesi;

3. Elazığ, Malatya, Sivas ve Erzincan mıntıkaları hapishanelerinde tutuklu bulunan bütün Kürtlerin derhal serbest bırakılmaları;

4. Kürt çoğunluğu bulunan mıntıkalardan Türk memurların çekilmesi;

5. Koçgiri mıntıkasına gönderildiği haber alınan müfrezelerin derhal çekilmeleri... (15 Kasım 1920)

Bunu "Hozat Muhtırası" olarak kabul edenler var; M. Nuri Dersimi ve Göldaş böyle kayıt düştüler. Bu muhtıra Abbasan Aşiret Reisi Meço Ağa tarafından Dersim Mutassarıfı Rıza Bey'e iletildi.

Kürt tarihçiliğinde henüz aydınlanmayan noktalar çok. Bazı hususlar resmi tarihlerde yer almayınca, iyice karışık bir hal alıyor. Çünkü Meço Ağa 1. TBMM'de Dersim mebusudur. Bu arada Ankara, Dersim'e bir nasihat heyeti gönderir. İş burada da durmaz, Dersim ve çevre aşiretler 25 Kasım 1920'de bir telgraf çektiler. Buna Koçgiri aşiretleri de katılır.

Elazığ Vilayeti Vasıtasıyla,

Ankara Büyük Millet Meclisi Riyasetine,

Sevr Muahedesi mucibince Diyarbekir, Elaziz, Van ve Bitlis vilayetlerinde müstakil bir Kürdistan teşekkül etmesi lazım geliyor. Binanaleyh bu teşkil etmelidir. Aksi takdirde bu hakkı silah kuvvetiyle almaya mecbur kalacağımızı beyan eyleriz. [25 Teşrinisani 1336]

Bütün bunlardan şu anlaşılıyor; İstanbul Hükümeti Kürtlere Osmanlı Devleti içinde muhtariyet yönetimini kabul edince, Kürt önderler Ankara Hükümeti'nin de bunu kabul etmesini istiyorlar. Önemli bir saptama; Kürt aşiret önderleri İstanbul Hükümeti'ne değil Ankara'ya, Mustafa Kemal'e müracaat ediyorlar. Bu nokta ilginçtir. Başvurularda karmaşık bir yan daha var; yerel Kürt aşiretleri (Dersim ve Koçgiri) yerel istemleri aşan, tüm Kürdistan'ı ve Kürt haklarını içeren bir eyleme girişimleri

gerçekçi midir? Genel bir başkaldırı hazırlığı, örgütü ve gerekleri bu yerel birkaç aşiret başkanlarının gücünü aşmıyor mu? Bohtan, Diyarbakır, Van ve diğer bölge Kürtlerinden izole olarak böyle bir şey düşünmeleri açıklanmaya muhtaç...

Bu iki arayış ve girişimlerden başka, TBMM'ye yansıyan, bazı kayıtlarda 8 Nisan 1921 ve bazılarında 11 Mart 1921 tarihli bir telgraf var. Yedi Kürt aşiret reisi imzalamışlar telgrafı.

> Ankara Büyük Millet Meclisi Riyasetine,
>
> Nefsi Zara hariç olmak üzere ekseriyet azimesi Kürtlerle meskûn olan Koçgiri kazası ile Divriği, Refahiye, Kuruçay ve Kemah kazalarının mümtaz bir vilayet haline ifrağı ve teşkili ile yerli Kürtlerden bir valinin tayininin; memuru adliye ve mülkiyenin gene vazifesi başında kalmasını arzederiz. [Koçgiri Aşireti Reisi Muhammet ve Taki, Sadattan Alişîr, Dersim Aşiretleri Reislerinden Mustafa, Seyithan, Muhammet Munzur][186]

Koçgiri Olayları 3 Ekim 1921'de Meclis gündemine geldi. Sert ve hareretli tartışmalar sürdü. Tüm Meclis, Koçgiri'de yaşananlara karşı çıktı. Meclis'in gizli oturumlarındaki konuşmalar İş Bankası Yayınları arasında çıktı. Erzurum Mebusu Hüseyin Avni (Ulaş), Erzincan Mebusu Emin Bey, Bolu Mebusu Tunalı Hilmi, Erzurum Mebusu Mustafa Durak, Dersim Mebusu Hasan Hayri, Konya Mebusu Vehbi Efendi, Lazistan Mebusu Ziya Hurşit konuştular. Mustafa Kemal yatıştırıcı ve Nurettin Paşa'yı kurtaran bir konuşma yaptı. Olay burada kapandı.

Koçgiri önderleri KTC üyesidirler. Cemiyetin, hareketin planlanması ve yürütülmesindeki rolü belli değil. Olsa da cılız bir etki olmalı. Meclis müzakereleri ve ve hareketin işleyişi Cumhuriyet Arşivi'nde (yer no. 61, Dosya No. 15, Vesika no. 9045) yer alır. Bunu 13 Aralık 1993 tarihli *Aydınlık* dergisi yayım-

---

[186] Aktaran İ. Göldaş, a.g.m., s. 40.

ladı. Orada bir "Kürt Hükümeti Muvakkatisi" oluştuğu dile getirildi. Geçici Kürt Hükümeti bir bildiri yayınlıyor ve bunu da *Aydınlık* dergisi verdi. Başka bilgi yok bu konuda. Dağıtıldı mı, resmi kurumlar nasıl karşıladı ve ne tür işlem gördü? Bilinmiyor. *Aydınlık* dergisinin aktardığı bildiri şöyle:

> Necip Kürd Milletine,
>
> Ey Kürdler! Allahın emri ve Peygamberin kavliyle, Asurlardan beri esaret altında inleyen Kürd milletinin kurtuluşunun başlangıcı ve bağımsız Kürd devletinin esası olan Kürt Hükümet-i Muvakkatisinin (Geçici Kürt Hükümeti) teşekkülünü vatandaşlara duyurmaktan onur duyarız.
>
> Vatandaşlar! Bütün Kürdistan dâhilinde Ulusal hareketin gelişmesiyle hükümetimizin kesin kuruluşu hakkında yapılacak muazzam teşebbüsün gerçekleşme zamanı pek yakındır. Ancak bu teşebbüs, bütün vatandaşların ayrı ayrı yardımı olmadıkca gerçekleşemez. Her Kürd, vatanı için bu emre büyük küçük birer görev ile yükümlüdür. Bunu ihmal edenleri tarih lanetliyecektir. Allah korusun, bu fırsatı kaçıracak olursak, yarınki neslin huzurunda suçlu durumda kalacağız. Çünkü bu büyük fırsat bir daha ele geçmez.
>
> Vatandaşlar! Sizin şimdilik yapacağınız hizmet basit, fakat mühim ve muazzamdır. Siz Mustafa Kemal'e karşı harb eden Yunan ordusuna karşı bir vaziyet almaktan ve Mustafa Kemal lehine harbe katılmaktan tamamen çekilmelisiniz. Çünkü Mustafa Kemal ile harb eden Yunanlılar'ın Kürtlere karşı hiçbir düşmanlıkları yoktur. Ve olamaz. Aksine Sultan'a karşı ayaklanmaya cüret eden Mustafa Kemal, Müslümanların Halifesi Hazretleri tarafından Kürtlere bahşolunan özerklik ve bağımsızlığı gasp etmektedir. Bundan vazgeçersek, Mustafa Kemal'in İstiklâl ve daha doğrusu engizisyon mahkemelerinin idam ettiği Kürtlerin mıktarı binleri çoktan aşmıştır.
>
> Vatandaşlar! Halife asisi Mustafa Kemal'i imha ve Kürd hükümetinin kuruluşunu kolaylaştırmak üzere, cümleniz bu-

> lunduğunuz yerlerde isyanlar, ihtilaller tertip ediniz. Ta ki, ağırlığı günden güne çoğalan bu esaret gömleğini yırtıp atalım. Çünkü esir olmak, mazlum olmak da, zalim olmak kadar ve belki daha büyük cinayettir ki cezası idamdır.
>
> Vatandaşlar! Yakında resmen ilan olunacak Kürd Hükümeti sancağı altında kucaklaşmak ümidiyle, cümlenizden ve cümlemizden çaba ve gayret bekliyoruz.

Bunu başka kaynaklardan teyit edemedim. Yunanlıların ve Halife yanlılarının işin içinde olmaları olasıdır.

Bu konuya iki ek yapmak istedim.

Bir, Kürtler arasında Hasan Hayri yurtsever tavırlarıyla tanınır ve saygı görür. Üstelik bu nedenle idam edilir. Koçgiri Hareketi'ndeki Meclis müzakerelerinde, kendisinden beklenen savunmayı yapmaz ve hemşehrisi Alişîr'i suçlayan ifadeler kullanır. Bu nedenle Göldaş, Hasan Hayri'nin bu tavrına değinir.

Koçgiri Başkaldırısı'nın önderleri, Mustafa Paşa'nın çocukları Alişan Bey ve Haydar Bey daha sonra İstanbul'da yerleştiler. Kürt ve Alevi hareketleriyle güçlü bağları olmasa da, uzak da durmadılar.

Cumhuriyet ve Kürtler

1923 baharı Türkiye'nin geleceği bakımından önemli bir dönem. Batılılarla anlaşmaya varılıyor. Lozan Antlaşması kotarılmış, ancak imzalanması kalmış. Meclisteki müzakerelerde sıkıntı var. Musul, Kerkük ve Süleymaniye'nin Türkiye sınırları dışında kalmasını Kürtlerin dışındaki vatandaşlar da kabullenemiyor. Türkiye'nin önemli bir parçasından yoksun kalınıyor. Kürtler halk olarak parçalanmış konuma düşüyorlar. Meclisteki İkinci Grup genellikle Mustafa Kemal ve çevresine muhaliftir. Mustafa Kemal'in bireyci yönetim eğilimi, pek çok milletvekilini tedirgin ediyor. Mustafa Kemal de muhalefete pek alışkın bir mizaca sahip değil. Askerce yönetmek istiyor. I. Meclis yapısı itibariyle,

göreceli demokratik bir meclis, tartışarak, konuşarak karar almayı uyguluyor. Mustafa Kemal'in en yakın üst yöneticilerden askerler bile rahat değiller. Karabekir, Rauf Orbay, Refet Paşa ve Ali Fuat Cebesoy da Mustafa Kemal'in yalnız başına karar verdiğini ima ediyorlar. Meclis, Mustafa Kemal Paşa'nın istediği gibi değil. Kürt illerinden getirilenler Mustafa Kemal'in anlayışına göre olmasa da, Kürtleri elde tutmak gerekiyordu. Ama artık düzlüğe çıkılmıştı. Batılılarla anlaşma yapılmış, Meclis'te imzayı bekliyordu. Ermeni tehlikesi de yoktu artık. Kürt feodallerinden kurtulmak gerekiyordu. Kürt milletvekillerinden birkaçı "Kürt olduklarından" zaman zaman söz ediyorlar. Dersimli Hasan Hayri ve Bitlisli Yusuf Ziya gibiler. Muşlu İlyas Sami ve Başkaleli İbrahim Arvas benzerleri ise artık "Kürtlüğün" sakıncalı konum yarattığının bilinciyle tavır aldılar ve ayrıcalıklı oldular. Nisan 1923'te yeni seçime gitme kararı alındı ve milletvekili aday listelerini Mustafa Kemal tek başına, Halk Fırkası sekreteriyle birlikte hazırlayacaklardı. Böylece muhalifler ve sakıncalı Kürtler dışlandı. Erzurum Mebusu Kürt kökenli ünlü muhalif Hüseyin Avni (Ulaş) Bey de bunların arasındaydı. İlyas Sami ve İbrahim Arvasi, Parti'nin ve Mustafa Kemal Paşa'nın Meclis'te kalsınlar dediği Kürtlerdi. Malatyalı Haci Bedir Ağa (Fırat), Kemahlı Sabit Sağıroğlu, Ergani'den İhsan Hamid (Tigrel) ve Ziya Gökalp de kaldılar Meclis'te. Diyap Ağa'nın Mustafa Kemal'le birlikte olduğu resimler Kürt-Türk beraberliğinde çok işlev gördü, artık işi bitmişti.

Yeni Meclis 11 Ağustos Cuma günü toplandı ve ardından Lozan Antlaşması'nı onayaladı. II. Grub'un muhaliflerinden kurtulmuştu Mustafa Kemal Paşa.

Tüm Kürtlerin dışlandığı görünümü verilmesin diye, "gerekli" görülenler II. Meclis'te yer aldılar.[187]

---

[187] İsmail Göldaş, Takrir-i Sükûn Görüşmeleri, *1923 "Seçim"leri, Atama Meclis ve Sonrası*, Belge Yay., 1997. s. 220-26.

1924 Anayasası'nı hazırlayacak komisyonun başkanı Yunus Nadi idi ve 12 kişilik komisyonda İlyas Sami ile Dersim Mebusu Feridun Fikri (Düşünsel) Bey de vardı. Milliyetçi algı ile hazırlanan ve 1921 Anayasası'nın demokratik görüşlerini değiştiren yeni anayasaya bu iki Kürt de katkıda bulundular.

Birinci TBMM'de Erzurum Milletvekili olan Hüseyin Avni Bey Kiğılı olup Erzurum-Kümbet köyünde yerleşmiş bir ailenin çocuğu. I. Meclis'in renkli bir hatibi. Yeni seçim yasası hazırlanırken, Mersin Mebusu Selahattin (Köseoğlu), Erzurum Mebusu Süleyman Necati, Samsun Mebusu Emin Beyler bir takrir verirler. 3 Kasım 1922'de 142. oturumda görüşülür. Mustafa Kemal'in iddiası kendisinin vatandaşlıktan çıkarılmak istenmesidir. Milletvekili seçilmek için Türkiye sınırları içindeki bir seçim bölgesinde en az beş yıl yaşamış olma şartının getirilmesini isterler. Mustafa Kemal'in koşulları buna uymadığı için kendisini hedef alan bir öneri olarak algılanır. Tartışmalarda Mustafa Kemal de konuşur. Hüseyin Avni Bey o günlerin milliyetçi ve İslâmcı havasında uzunca konuşur ve milletin kürsüsünde yalnız Kürtlerin ve Türklerin söz sahibi olabileceklerini dile getirir. Milletvekillerinden (Her Türkiyeli) sesleri duyulur.

Bu tartışmalar Türkiye'de az söz konusu oldu. Mustafa Kemal karşıtları öneriyi dillendirdiler, ama Türk ve Kürtlerin yegâne söz sahibi olmaları bölümünü konuşmadılar. Esasen bilimsel ve demokrat olmayan bir öneri ve konuşma. Ama Kürtlerin red ve inkâr edildikleri algısına ne kadar kısa zamanda gelindiğini göstermesi bakımından önemli. Bu nedenle sessiz ve üstü örtülen bir konuşma olarak uygulama gördü. Hüseyin Avni, önergeyi verenlerin iyi niyetli ve Mustafa Kemal'i kastetmediklerini açıklar konuşmasının başında.

> Hüseyin Avni Bey (Erzurum): Efendiler, ortada bir teklifi kanuni vardır. Her fikir muhterem ve mübecceldir. Herkes memleketin selamet ve saadeti için arzu ettiğini teklif eder ve

serbesttir. Esasen, teklifi kanuniler, hemen kat'iyetle kabul edilmiş mahiyette olmadığından, paşa hazretlerinin bu işten istisna ve zatlarının vatandaşlık hukukundan iskat edecek bir mana telakki buyurmalarına hayret ediyorum.

-Mustafa Kemal Paşa (Ankara): Hüseyin Avni Bey madde sarihtir. Tefsire hacet yoktur.

Hüseyin Avni Bey (Erzurum): (...) Ben bir daire-i intihabiyede oturmadım ve o gayede değildim, buyurdunuz. Siz herhangi noktada çalışırsanız, orası sizin hakkı intihabınızı temin etmiştir. Vatandaşlık şu veya bu memlekette oturmak esası üzerine değildir. Burada kürsü-i millet de yegâne söz sahibi Türk ve Kürt olacaktır. (Her Türkiyeli sesleri) Siz o seciyeyi taşıdıkça ve siz bu fikre sahip oldukça ebediyen sizi serefraz olarak başımızda tutacağız. (...) Paşa Hazretlerinden istirham ediyorum. Bu suitefehhüme nihayet vererek bu müzakereyi kapatalım. Millettin size hürmeti lâyezeldir.[188]

Hüseyin Avni Ulaş'ın kafasındaki "Meclisin yalnız Türk ve Kürtlerden oluşması gerektiği", böylece ifade edilmiş oldu ise de bir daha söz konusu olmadı. Esasında Meclis'te her kökenden insanlar vardı. Bu iki toplum çoğunlukta olmalarının yanında değişik etnik kökenliler bu kimlikleriyle biliniyorlardı.

Azadi Örgütünün Aydınlatılmamış Noktaları

Şimdi önemli bir soru sorup yanıt arayalım. Azadi örgütünün kuruluş tarihi için değişik tarihler veriliyor. 1922, 1923 ve 1924 yılları diyenler olduğu gibi 1921'den de söz edenler var. Bu denli önemli bir tarihin belirsiz kalması nasıl izah edilebilir? Kürt ulusal hareketinde Azadi örgütü ve Şeyh Said başkaldırısı önemli,

[188] Muammer Çelik (haz.), *Hüseyin Avni Ulaş*, Erzurum Kitaplığı, 1966, s. 34-37.

ama isyanın arkasındaki örgütün kuruluş tarihi bilinmiyor. Kuruluştan sonra kendisini söz konusu ettirecek bir eylem veya düşünce oluşturamadığından mı acaba? Toplumda ciddiye alınıp etkili mi olamadı? Yoksa kurucuların tümü o yıllarda Osmanlı-Türk yapılanmasının birer parçası olduklarından ve bu konumun öne alınışından mı? Kürt aydınları bunları henüz tartışmadılar, ancak az da olsa, kuşkularını dile getirenler oldu. Bunlar bilinmeden Azadi'yi yermek ya da abartmak doğru olmaz. Ne olduğunun bilinmesi gerekmez mi? Bu arada Özsoy ve Eriş, akla yakın bir görüş öne sürerek kuruluş tarihinin 1923 yılı yaz ayları olduğunu yazdılar yeni kitaplarında.[189] Birinci TBMM, Mustafa Kemal ve yakın arkadaşlarının çok memnun oldukları bir Meclis değildi. Kurtuluş Savaşı'na giden süreci iyi anlayan, toleranslı, değişik katmanların yer aldığı, demokrat yapılı ve sorgulayıcı bir Meclis'ti. Lozan Antlaşması görüşmelerinde Mustafa Kemal, İsmet Paşa ve arkadaşlarının görüşleri dirençle karşılaştı. Oysa Mustafa Kemal'in arkadaşları, İttihatçı ve askerdiler. Buyruklarıyla olmuyordu her şey. İkinci Grup'taki milletvekilleri en çok sorgulayanlardı. Kürt sorunu da 1919-20'lerden, yani üç yıl öncesine göre değişik şekil alacağa benziyordu. Musul İngiltere'ye bırakılmakla Kürtler tartışmanın önemli bir yerinde yer aldılar. Meclis, yeni seçimlere gitmek üzere 1923 baharında kendisini fesh etti. Yeni milletvekillerini Mustafa Kemal belirledi ve de tek muhalif milletvekiline yer verilmedi. Lozan Antlaşması yeni Meclis'ce kolayca onaylandı. İşte bu aylarda, yeni meclisin seçimi aylarında psikolojik ve seçim çalışmalarındaki tartışmalar döneminde Azadi'nin kuruluş çalışmaları ve şekillenmesi gerçekleşir. Mantıksal uygunluğuna karşın, yine de kuşkulu... Şeyh Said ve Azadi'nin başkan ve üyeleri o tarihten önce, acaba neden bulundukları coğrafyada

---

[189] Özsoy ve Eriş, *Öncesi ve Sonrasıyla 1925 Kürt Direnişi*, Peri Yay., 2007.

görüşlerini tartışmaya açmadılar? Statükoyu kabul eden davranışları vardı? Cibranlı Halit Bey, Erzurum Kongresini kabul ve onayladığını yazdı. Şeyh Said ve diğerlerinin de sesleri çıkmadı. Geleceğe ilişkin öngörüleri mi yetersizdi? Ne olursa olsun, Kürt aydınlarının bunları tartışmaları gerekmez mi?

Bir soru daha; İngiltere ve Türk belgelerinde ve Kürtlerin anı eserlerinde Azadi üyelerinin isimleri var. Eylem gününde, üstelik bazıları devletin yanında yer alan üyelerin sayılarını herkes çok abartılı buluyor. Bu yönüyle de örgüt tartışılmalı. Kürt toplumuna ilişkin yetersizliklerin üzerine gitmekte güçlük mü var? Örgütün başı ve üyeleri de böyle bir gözle ele alınmalı. Saygın bir insan ya da insanlar olmak başka, örgütçülük yeteneğine sahip olmak başkadır. Kısacası "Azadi" ciddi bir tartışma konusu olmalı. Geleceğin tohumları buralarda gizlidir. Üstelik üyelerin Kürtlük bilinci ve düzeyleri de öyle. Aşiret dayanışması ve bilinci, milli duygu ve milliyetçilik ve geleceğe ilişkin tasarımlar farklıdır; yakın anlayışlar olması ile aynı şey olmaları da ayrıdır.

Şeyh Said başkaldırısının seyri ve oluş biçimi konuşuldu da sosyal yapı, zamanlama, dünya konjonktürü ve yönetim şekli tartışma konusu olmadı. Acımasız bastırılan hareketin önderlerini tartışmayı onlara hakaret mi saydı Kürt aydınları acaba?

Bir soru daha; Şeyh Said büyük ve geniş çevresi olan Nakşibendi şeyhiydi. Emirnamelerinde "Said Nakşibendi" imzası vardı. Katılanların çoğu Nakşibendi ve müritleriydi. Bitişik coğrafyada Norşin, Küfrevi ve Bitlis-Hizan şeyhleri de Nakşibendiydiler. İsyana yakınlık duymadılar ve bir kısmı karşı konum aldılar. Bunun dinsel, sosyolojik ve ekonomik nedenleri bilimsel araştırma konusu yapılmadı. Bunlar yalnız kişisel konum ve istemlerle izah edilebilir mi? Bunları yazdıkça Kürt sorununun açıklık bekleyen yanları çoğalıyor. "Müridizm" ile "milliyetçilik" farklı fenomenlerdir.

Ve bir soru daha; Azadi'nin kırsal alanlardaki şeyh, ağa, bey ve halktan üyelerinin yanında Diyarbakır, Elazığ ve diğer kentlerde okumuş, aydın üyeleri var. Örgüte şekil vermede rolleri ne oldu? İlişki ve görüş farkları Şeyh Said'i ve Cibranlı Halit Bey'i ne ölçüde ilgilendirdi? Yoksa Şeyh Said daha çok Kürt şeyh ve feodallerini mi görüyordu? Dönemimizi ve Kürt demokratik mücadelesini zenginleştirecek hususlar olmalı. Önemsiz görme yanlışlığına düştük çoğu kez. Buradan Kürt aydınlarına geçip, süreç bir de bu gözle ele alınabilir.

Bir soru daha; Azadi ve Şeyh Said'in dış ilişki ve dünya ile olan bağlantıları bazılarınca yetersiz görülebilir. Doğrusu bunların içeriğini bilmiyoruz. Rusya ve İngiltere ile olan üçüncü derecede önemde "bilgilendirme" ilişkilerini okuyoruz. Şeyh Said'in oğlu Ali Rıza'nın Tebriz'deki İngiltere Konsolosu, Yüzbaşı İhsan Nuri'nin Irak'taki İngiltere subayları ile olan ve bunun gibi ilişkiler. Aşiret ve feodal yapılı hareketlerin içine kapalı, modern görüşlere ve ilişkilere sırtını çeviren davranışları doğaldır. Benim üzerinde durmak istediğim, bu yanların araştırma ve tartışma konusu olmaması.

Bununla ilintili olarak düşünmemiz ve sormamız gerekiyor. Özsoy ve Eriş de değiniyor. Şeyh Said ve arkadaşları, eskiden beri Kürt milliyetçiliğinde konumları söz konusu olan güneydeki Milli Aşireti ile ilişki kurdular mı? Devlet bu yöreden geçen demiryollarını kullanarak Mardin ve Diyarbakır'ın uygun yerlerine askeri güç nakletme olanağı buldu. Buna "Milli Aşireti" engel olabilirdi. Şeyh Said, İbrahim Paşayê Milli'nin oğlu Mahmud Bey'le ilişki kurdu mu? Anlaşma sağlanamadıysa, nasıl izah edeceğiz? Yine benzeri tavır Diyarbakır'daki güçlü ailelerle temas ve anlaşma için, ne söyleyebiliriz? Örneğin Cemil Paşa ailesi. O dönemde tutuklanan Cemil Paşa ailesinden Kadri ve Ekrem Cemilpaşalar Şeyh Said hareketiyle yakınlıkları olmadığını beyan ettiler ve Ziya Cemil Paşa Devlete bir uçak satın alarak kurtuldular.

İnsanların sordukları önemli bir nokta; Şeyh Said mahkemede neden Kürtlere ilişkin doğal haklar dâhil hiçbir istem dile getirmedi? Dinsel konular konuşuldu da, Kürtlük konuşulmadı. Bir nedeni olmalı. Kürtlüğü daha çok tehlikeli mi gördü? Yoksa yaşamının temel eksenini din mi oluşturdu? Dinsel ve etnik faktörlerin iç içeliği öne çıkmadı, ya da çıkarılmadı? Acaba Şeyhi böyle yönlendirenler mi oldu?

Cibranlı Miralay Halit Bey ve Erzurum Kongresi

23 Temmuz 1919 Erzurum Kongresi'ni hazırlayanlardan biri de Kiğılı Süleyman Necati Bey'dir. Güneri soyadını aldı. Hızlı İttihat Terakki'cidir. Erzurum'da 1919'da yayımlanmaya başlayan *Albayrak* gazetesinin başyazarıdır. Kongrenin çok katılımlı olmasına çalışıldı. Kürtlerden katılımın yetersiz olduğunu ve nedenlerini ele aldım. Daha sonra Kürt *Azadi* örgütü kurulacaktır. Başkanı Cibranlı Miralay Halit Bey'dir. Erzurum'dadır. S. Necati Bey kendisini Kongreye davet eder. Erzurum Kitaplığı'nda, tarihçi Ali Birinci'nin yayıma hazırladığı *Hatıra Defteri* eserinden bu bölümü aktarıyorum. 1925 yılında idam edilen Halit Bey Kürt milliyetçiliğinin önemli bir ismidir. Anılardaki ifadelerden anlaşıldığı gibi, kongreye katılmıyor, ama onayladığını belirtiyor. Başka belge bulamadım, aktarmakla yetiniyorum.

> Kongreye doğru Trabzon'dan, Gümüşhane'den yirmi iki kişilik muazzam bir heyet seçilmişti. Erzurum vilayetinden otuz mümessil hazırlanmıştı. Diğer vilayetler hep müsbet cevaplar vermişlerdi. Bazıları Erzurum'da mukim olup itimatları bulunan zevâtı intihap etmişlerdi. Kürtlerin muhterem ve faziletli bir siması olan Cibranlı Miralay Halit Bey'e heyet-i merkeziye bir mektup yazdı, Kongreye davet etti. Halit Bey gayet vatanperverane bir cevapla kendisinin ve Kürd aşiretlerinin Erzurum'a merbut olduğunu ve kararla-

> rımızı şimdiden kabul ettiklerini yazıyor ve bâzı mâzeretleri dolayısiyla mes'ud toplantıda bulunamıyacağını beyanla Erzurum heyet-i merkeziyesini tevkil eylediğini bildiriyordu. Şu suretle Erzurum geniş bir muhitte mukteda ve vekil tanınmıştı.[190]

O dönem sonrasının Azadi Başkanı hazırlıksız ve istemler formüle olmaya hazır değil. Diğer Kürt önder ve aşiret reislerinin Kürt meselesi konusunda söyeleyceekleri var mı? Kuşkuluyum. İstanbul'daki KTC ve Kürt aristokrat milliyetçiler de öyle. Geleceğe ilişkin yol haritaları yok.

1924 Yılı ve Kürtler

Kürt milliyetçiliğinin Kürt illerinde yaşayanları tehlikeyi gördüler ve en çok da onlar arayış içine girdiler. İlerde değineceğim; Azadi örgütü yandaşlarından söz ediliyor. 1924 yazında Kürtlerdeki huzursuzluk Diyarbakır'da bir Türk-Kürt toplantısına neden oldu. Kimi yazar ve araştırmacılar kongre, konferans ve toplantı dediler olaya. Tarihçi Rober Olson bunları da aktardı. Beytüşşebap'ta Nasturiler'in ve Kürtlerin başkaldırıları oldu. 7. Kolordu'daki Kürt kökenli subaylar da bunu beklemiyorlardı. Kurtuluş yıllarında yarı resmi verilen sözler bu muydu? 1924 Anayasası mıydı Kürtlerin bekledikleri? Her köşede ve her olayda bir bilmece ile karşılaşıldı. Kürdistan coğrafyası parçalandı, Musul ve çevresi Irak'ta kaldı. Nasturilerin ümit bağladıkları İngiltere onları ortada bıraktı. Kemalist hareket ve İngiltere hem Kürtleri ve hem de Nasturileri manipüle etti. Nasturiler yurtlarından ve topraklarından olmuş, mallarına Kürt feodalleri el koymuş, üstelik geri dönme şansları da yoktu. Kürtler, Osmanlı yöneticileri ve ordu birlikleriyle birlikte Nasturileri vurdukları gibi kendileri de nasıl kullanıldıklarını gördüler. Devlet

---

[190] S. Necati Güneri, *Hatıra Defteri*, s. 59.

bölgeye gücü oranında asker yığdı. Hakkâri'de isyan nedeniyle öldürülen subay ve askerler vardı. Hakkâri Valisi esir alındı. Musul sorunu henüz çözüme kavuşmamıştı. 14 Ağustos 1924'de, 7. Kolordu Nasturi başkaldırısını bastırma görevi aldı. Kürt subay ve askerler yoğunluklu olarak 7. Kolorduda görevliydiler. Musul sorununu İngiltere ve Türkiye, görüşmelerle çözemediler. Oysa Lozan Antlaşması'yla dokuz ayda çözümlenmezse sorun, Cemiyet-i Akvam'a gidecekti. 20 Eylül 1924'de tartışılmaya başlandı sorun ve bugünkü Irak-Türkiye sınırı kabul edildi. Buna "Brüksel Hattı" deniyor uluslararsı anlaşmalarda.

Musul Sorunu'nu inceleyen Komisyon üyesi Wersen, İsveçli bir diplomat. Bu nedenle o günün tüm gelişme ve siyasi olayları İsveç arşivlerinde bulunuyor. İsveç'te 1990lı yıllarda İsveç Devlet Arşivlerinde bunları okuma olanağı buldum. "Brüksel Hattı" en detaylı haritalarıyla burada yer alıyordu ve Cemiyet-i Akvam (Birleşmiş Milletler) bu sınırı gerçek sınır olarak kabul etti. Bugünkü sınır budur.

1924 Anayasası Kürtlere Ne Getirdi?

1921 Anayasası'nın uygulandığı söylenemez. Ancak, anayasanın genel havası ve demokratik yüzü bir ölçüde hissediliyordu. Cumhuriyetin ilanından sonra rejimdeki değişim giderek yaşama yansıdı. Ardından 1924 Anayasası kabul edildi. Yeni Anayasa'da milliyetçi, Türkçü anlayış egemendi. Demokratik özler zayıfladı. Dil, kültür ve tarihi değerlendirmeler yeni bir konum kazandı. Bunların doğal sonucu olarak, Kürt kültürü ve kimliği ifade bulamayacaktı. Ulus-devletin katı kuralları yürürlüğe girdi, Kürtler varlıklarının inkâr edildiği dil ve kültürlerinin engellerle karşılaştığını görünce, huzursuz oldular. Örgütsüzdüler. Kurtuluş Savaşı'nda aldatıldıkları duygusuyla, arayışlara girdiler. Yapabilecekleri azdı. Dışarıda ve içerde dostları da sınırlıydı. İngiltere ve Fransa daha bir yıl önce Türkiye'nin yeni şeklini

onaylamışlardı. Rusya, Türkiye ile sıkı dostluk ve iyi ilişkiler içindeydi. İçerde güçlü bir işçi sınıfı ve demokratik örgüt yapılanması yoktu. İslâmcılar da Halife'nin yurtdışına kaçması ve Halifeliğin kaldırılması ile büyük darbe yemişlerdi. Üstelik Kürt milliyetçileri yanlış ata oynamışlardı Örgütsüz ve İstanbul'da oturup Büyük devletlerin insaf ve adaletine sığınmışlardı. Düş kırıklığı çoğunu ülke dışına itti. İçerde kalan birkaç aile sessizliği seçtiler.

Musul Komisyonu, Cemiyet-i Akvam Komisyonu, Kürtler ve Yezidiler

Lozan Antlaşması'nda Türkiye-Irak sınırı ve Musul meselesi kalıcı sonuca kavuşturulmamıştı. Türkiye ile İngiltere kendi aralarında dokuz aylık süre içinde çözeceklerdi. Cemiyeti Akvam 30 Eylül 1924 tarihli 30. oturumunda Lozan Antlaşması'nın verdiği görevi yerine getirmek üzere harekete geçti. Üç aylık bir süre çalışacak bir komisyon oluşturuldu. Komisyon, gerekli araştırma ve önerileri içeren raporunu Cemiyeti Akvam Meclisi'ne sunacaktı. Komisyon üyeleri: Başkan ve raportör, Macaristan Eski Başbakanı Kont Teleki, İsveçli diplomat bakan M. Wirsen, Belçikalı Albay Paulis idiler.

Komisyon tarafların tezlerini ve argümanlarını özetler. Kürtlere ilişkin bölümü ve tarafların tezlerini aktarayım. Önce Kürtler bölümü:

> Kürtler: Sorunlu bölgenin nüfusunun çoğunluğu şüphesiz Kürt'tür: yaklaşık sekizde beşini oluşturur. Bu nedenle nüfusun sayıca en önemli unsurudur. Kürt unsuru en ilginç unsurdur, çünkü Kürtler ne Türk ne de Araptırlar. Bu nedenle kökenleri, tarihleri ve kendilerini çevreleyen diğer halklara karşı etnik pozisyonları, doğal olarak, birinci derecede önemli bir ilgi alanıdır.

İngiliz muhtıraları Kürtlerin İranlı olduğunu ve Türklerle kandaş olmadığını söylemektedir. Yine Britanya Hükümetine göre, Kürtlerin, Çinlilerle kan bağı ne kadar uzaksa Türklerle kan bağı da o kadar uzaktır, İranca'ya çok benzeyen bir İran dili konuşurlar, hatta bu dil İranca'dan çıkmış bir lehçedir, bütün gelenekleri ve yaşamları Türklerinkinden farklıdır. Özellikle kadının konumu çok farklıdır.

İngiliz muhtıralarından biri, Türklerle Kürtler arasında, dışardan gelen herhangi bir kimsenin ilk bakışta ayırt edebileceği ölçüde bir fiziksel görünüm farkı olduğunu da öne sürmektedir. Muhtıralar ayrıca, sorunlu bölgelerdeki Kürtlerin, Türk topraklarında yaşayan Kürtlerden ziyade, İran'da yaşayan Kürtlere daha fazla sempati duyduğunu eklemektedir.

Türk muhtıraları, Kürtlerin, İran kökenli değil Turan kökenli olduğunu söylemektedir. En eski zamandan beri Asur dağlarında yaşayan Gutileri, Turan halkı olarak tanımlayan Britanya Ansiklopedisini referans göstermektedirler.

Türk Hükümeti, ayrıca, Türklerle Kürtler arasında ırk, din ve manevi değerler konusunda bir fark olmadığını, ayrı dilleri konuşmakla birlikte tek bir bütün oluşturduklarını söylemektedir.

İngiliz muhtıraları, her şeyden önce Britanya Ansiklopedisi'nin mutlak bir otorite olmadığını, bunu tek bir otoritenin bireysel görüşü olduğunu, bu görüşe karşı görüşte başka otoritelerin de bulunduğunu söyleyerek Türk tezlerini yanıtlamıştır. Daha sonraki yanıtlarından birinde Britanya Hükümeti, Britanya Ansiklopedisi'nin "Kürdistan" maddesine daha kapsamlı bir referans yapmaktadır: "Ninive'nin alınmasından sonra Gutiler, Medlerle birleşti ve Küçük Asya'nın, Ermenistan'ın ve İran'ın yüksek yaylalarında yaşayan diğer milliyetlerle aynı zamanda, yavaş, yavaş Aryanlaştılar. Bu, kökleri ne olursa olsun şüphesiz Aryan ailesine ait bazı kabilelerin tarihin bu döneminde çok önemli boyutlar alan göçlerinin sonucuydu..." Böylece, İngiliz muhtırasına göre bu pasaj Türk Tezini doğrulamak bir yana bu tezi çürütmektedir. Britanya Hükümeti şunu da belirtmektedir:

> Kürt kelimesininin "Kardu" veya "Gardu" kelimesinden geliyor olması hiçbir şeyi ispatlamaz, çünkü bu kelimeler Asurca "dağda yaşayan" anlamına gelmektedir ve görünüşe göre İranlı Kürtler, eskiden dağlarda yaşayanlar için Asurluların daha o zamandan kullandığı bu ismi miras olarak devralmıştır.[191]

Cemiyeti Akvam Komisyonu Kürtlerin kökenleri, dilleri ve tarihleri üzerinde incelemelerde bulunur. Halkın içine girerek istemlerini saptamaya çalışır. Bu uzun bölümlere girmeden Kürtlerin Türk, Fars, Ermeni ve Araplarla olan ilişkilerinde ve ruhsal karşıtlık ya da yakınlık konumlarına değinir. Özetle iki kısa paragrafla Kürtlerden sonra diğer topluluklara geçecektir.

> Kürtler ne Arap ne Türk ne de İranlıdır. Bu sonuncular Kürtlere en yakın olanlardır. Türklerden farklıdırlar ve çok net bir biçimde ayrılırlar ve hele Araplardan daha da uzaktırlar ve daha da farklıdırlar.
>
> Çok savaşçı, çok bölünmüş ve disiplinsiz olmalarına rağmen, birlikte yaşadıkları diğer halklara dostça ilişkiler içinde yaşamayı bilirler. Bütün Müslümanlar içinde, Hıristiyanlarla en iyi geçinenlerin Kürtler olduğunu gözledik.[192]

Rapor, Yezidileri bağımsız bir topluluk olarak ele alır. Kürtlerin içinde mütaala etmez. Can alıcı paragraf şöyle:

> Yezidiler, sadece Kürtçe konuşurlar, başka lisanları yoktur. Bazı dini kitapları Arapça yazılmış olmakla birlikte, başlıca duasının Kürtçe okunduğu hususuna da dikkat etmek gerekir. Şeyh tarafından okunan vaftiz duası Kürtçedir, dini şarkılar Kürtçedir ve inançlarına göre, Tanrı Kürtçe konuşur...[193]

---

[191] *Musul Kerkük Sorunu ve Kürdistan'ın Paylaşımı-Milletler Cemiyeti Belgelerinden*, MED Yay., 1991, s. 114-15.

[192] Cemiyeti Akvam Komisyonu Raporu'ndan aktaran a.g.e., s. 122.

[193] Milletler Cemiyeti Komisyonu Raporu, a.g.e. s. 129.

> Yezidiler Müslüman değildir, Kürtlerle soydaştırlar, ama dinleri ve dünyaya kapalı yaşamlarıyla apayrı bir topluluk oluştururlar.[194]

Eğer etnik tartışmayı tek başına ele alıp bir sonuç çıkarmak gerekiyorsa, böyle bir yaklaşım, nüfusun sekizde beşini Kürtler oluşturduğu için, bağımsız bir Kürt devletinin kurulması görüşünün savunulmasını getirir. Böyle bir çözümün gerçekleştiğini düşünelim, bu durumda, ırk olarak çok benzerlik taşıyan Yezidiler ve Kürt unsuru tarafından asimilasyonu kolay olacak Türkler, Kürtlerin sayısına dahil edilmelidir ki bu durumda rakam nüfusun sekizde yedisine ulaşmaktadır.

Raporun bu önemli bölümünde Komisyon bir Kürt devleti öneriyor, Musul sorunu böyle sonuçlanmalı. Ora nüfusunun sekizde beşi Kürt, Kürt soylu olan Yezidiler de hesap edilince ve Türk kökenlilerin birlikteliği ve olası asimilasyonu sekizde yedi bir nüfus, devlet olmalı deniyor. Düşünce tarzı olarak Türklerin asimilasyonu değil de demokratik bir yapıda tüm demokratik ve ulusal haklarını kullanabilecekleri bir oluşum düşünülebilirdi.

Bu raporları ve diğer belgeleri İsveç Devlet Arşivleri'nde inceleme olanağı bulduk. Yeri gelince o belgelerden de söz edeceğim. Sonuçta, Irak Devleti'nin İngiltere mandasında olması ve Kürtlerin de kültürel özerkliğe kavuşması kabul edildi. Kürt okullarının açılması, mahkemelerde Kürtçenin kullanılmasına başlandı. Bugünkü sınır, "Brüksel Hattı" ismiyle Cemiyeti Akvam kararı olarak kabul edildi.

---

[194] A.g.e., s. 153.

KÜRT İSYANLARI

"Ermeni Tehdidi", Bitlisli Yusuf Ziya'nın Telgrafı ve Şeyh Said İsyanı

Genelde bu çalışmada, 19. yüzyıl ve yakın dönem Kürt başkaldırılarını tek tek ele alma yöntemini uygulamadım. Daha önce yazıldı. Ayrıca bu konulara, birçok araştırmacı bu yöntemle değindiler. Bu nedenle özgün ve tartışılması gereken yanları söz konusu etmek istiyorum.

Cemil Gündoğan, *1924 Beytüşşebap İsyanı ve Şeyh Said Ayaklanmasına Etkileri* adlı eserinde isyanın ayrışma döneminde olmasının nedenlerine değinir.[195] Kürtlerin arayışta olduğu 1919 yılına daha önce değindim. Gündoğdu haklı olarak, "Ermeni tehdidi"nin abartıldığını da ekliyor.

Mustafa Kemal'in bu ve ardından gelen 2-3 yılda en büyük yöntemi, "Kürt demokratik ulusal" haklarının güvenceye alınacağı hususundaki çabalarıdır. Kongrelerde, Amasya Protokolü'nde, Diyarbakır'daki ileri gelenlere yazılan mektuplar, El Cezire Kumandanı'na yazılan talimat ve daha bir nice sıkca söylemlerde hep bu vaatler öne sürülür. Koçgirİsyanı'ında (1921) gönderilen Meclis Nasihat Heyeti'nde bunun sözü verilir. Kürt kökenli Beyazıt Mebusu (Doğubeyazıt) Şefik Bey'in önderliğindeki heyetin Meclis adına söylemleri de bu çerçevedeydi. Şefik

---

[195] C. Gündoğan, *1924 Beytüşşebap İsyanı ve Şeyh Said Ayaklanmasına Etkileri*, Komal Yay., 1994, s. 25.

Bey, Koçgirililerle yaptığı Kürtçe konuşmasında, hükümetin de böyle düşündüğünü, Kürtlerin haklarının tanınacağını söyledi. Gerçi Topal Osman ve Nurettin Paşa tam tersini yaptılar.

1924 yılında da Kürtlerin arayışları arttı. Mustafa Kemal yine Meclis'teki Kürtleri yöreye gönderdi, yarı gizli görev aldılar, Eski Hamidiye Kumandanı Pirizade Bekir ve beraberindeki Kürtlerle Hükütmetin bazı temsilcileri müzakerelerde bulundular. Ancak, ilginçtir, "resmi" toplantı ve müzakere olamadı bu eylemler ve bu nedenle sonuç vermeyen çabalar olarak kaldılar. Anlaştıkları noktaları daha önce dile getirdim.[196]

Bundan sonra Kürt otonomi yasası Meclis'te kabul edilecek 10 Şubat 1922'de.[197]

Beytüşşebap İsyanı, Şeyh Said İsyanı'nı bir ölçüde tetikleyip başlattı diyenler az değil. Bitlis eski Mebusu Yusuf Ziya Bey'in Beytüşşebap'taki kardeşi Rıza Bey subaydır. 7. Kolordu'da bazı Kürt subayalar var, kendi aralarında Kürt sorununu tartışıyorlar. Hakkâri'deki Nasturilerin huzursuzluklarını düzene soksunlar diye 7. Kolordu'dan aralarında bu Kürt subayların da bulunduğu birlikler Hakkâri'ye gönderilir. Beytüşşebap'a gelinir. Yusuf Ziya İstanbul'da, Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'ndaki tanıdıklarıyla ilişkiye geçer, acaba birlikte harekete geçebilirler mi diye düşünür. Bunu düşünebilmek bile Kürt hareketinin içinde bulunduğu durumu ve dar görüşlülüğü gösteriyor. Dikkatsiz yazılan telgrafı bu Kürt subaylar "başkaldırı" işareti olarak algıladılar. Yanlışlığı anlayınca artık iş işten geçmişti, bu Kürt subaylar askeri birliklerini terk etmişlerdi. Buna ilişkin anlatımlar sözlü ve karmaşık. Bu nedenle çok güvenilir anlatımlar

---

[196] Hasan Yıldız, bunları Fransız belgelerinde buldu ve yazdı. Hasan Yıldız, *Fransız Belgeleriyle Sevr-Lozan-Musul Üçgeninde Kürdistan*, Koral Yay., İstanbul, 1991, s. 25.

[197] *Fransız Dışişleri Bakanlığı Arşivi, Kürdistan Dosyası*, Cilt 13: s. 12-13-14, s. 26.

ve belge yerine geçebilecek konumları yok. Yine de halkın arasında, en çok söylenen bu versiyonu anlatmam gerekiyor. Telgrafların fotokopileri, ya da kopyaları yok. Yusuf Ziya Bey'in İstanbul'dan telgraf çekmediği anlaşılıyor. Telgraf Bitlis'ten çekiliyor ve Yusuf Ziya para istiyor kardeşi Rıza'dan. Bu yanlış değerlendirme söylentileri İngiliz belgelerine bile yansır. Bunları aşan bilgiler yok henüz. Bitlis Özel Harp Divanı'ndaki yargılamalara ulaşılamıyor. Kürt yurtseverleri ve tarih yazımcıları bu algıyı gerçek kabul ederek kurgular kurdular. Belki de böyle olduğu doğrudur; ancak elde bunları kanıtlayacak belge yok. Yusuf Ziya Bey'in İstanbul seyahatını değişik şekilde veriyorlar. Oysa Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası yöneticileri Ankara İstiklâl Mahkemesi'nde yargılandılar ve bu konu tartışıldı. Bu bölümünü esas kaynaktan aktaracağım. Oysa bu konuyu yaşamda kalanlar konuşabilirlerdi. Örneğin İhsan Nuri Bey. Cemil Gündoğan bunları büyük ölçüde tartışıyor.[198]

Başbakan İsmet Paşa'nın raporuna da yansır telgrafın içeriği. İlk telgraf Yusuf Ziya'dan Rıza Bey'e değil, aksine Teğmen Rıza Bey'den Yusuf Ziya'ya çekilir. 31 Ağustos 1924 Beytüşşebap kaynaklı. "Emredilen mıktardaki meblağı emrinize poliçe etmek üzere cevabınızı beklemekteyim..." Bunlar Genel Kurmay'ın yayımladığı sınırlı sayıda bastırılan kitapta yer alıyor.[199] Yusuf Ziya bu telgrafa yanıt verir. "Erzurum'a gidiyorum. Mıktar tayinine mahal yoktur. Hemen ve süratle para gönderiniz. Muvasalatıma bakmayarak Bahattin ve Faik'e bilgi veriniz."

İsyan bu telgraftan sonra başlıyor. Yanlış deşifre bu telgraf için olmalı. Cemil Gündoğan da bu kanıda.

Telgrafın tarihi ve çekildiği yer bilinmiyor. Bitlis'ten olabilir. Beytüşşebap İsyanı ¾ Eylül gecesi başlıyor. Bahattin, Yusuf Ziya

---

[198] C. Gündoğan, a.g.e., s. 132.

[199] Reşat Hallı, *Türkiye Cumhuriyetinde Ayaklanmalar (1924-1938)*, TC Genel Kurmay Başkanlığı, Ankara 1972.

Bey'in kardeşi olup Erzurum'da memurdur. Damatları Faik, Bitlis'te oturuyor. Bu kez Yusuf Ziya, Bitlis'teki damadı Faik Bey'e telgraf çekiyor. 11 Eylül 1924 Erzurum çıkşlı. "Ankara'ya hareketim Rıza'dan para gelmesine bağlıdır. Kendisinden aldığınız malumatı yarına kadar bildiriniz." Bir gün sonra Faik Bey Yusuf Ziya Bey'e yanıt verir." Rıza bir hafta önce 300 lira Hacı Mehmet vasıtasiyle çıkardığı halde şimdiye kadar almadığınıza mana veremedim. Koyunları Siirt'e gönderdim. Satılırsa gönderirim. Sıhhattayız." Geliyoruz beşinci ve son telgrafa, Yusuf Ziya Bey tutuklandıktan sonra çekiyor. "Tutukluyum. Ankara'ya gidemiyeceğim. Paraya ihtiyacım kalmadı. Nerede kaldığını tahkik et."

Telgraflar böyle. Bunları şifrelendirmek ve çözmek biraz da okuyucuya kalıyor. O dönemde bu tür mektup ve telgraflarla şifreli haberleşmek düşünülebilir. Ancak, ne olursa olsun, Kürtler ve de Türkiyelilerin yaşamlarında yaşamsal önemi olan algılama. Yorumlamak güç. Şeyh Said İsyanı'nı tarihi, siyasi ve sosyolojik nedenlerinin dışında çok belirsiz telgraf şifreleriyle açıklamak da kabul edilir gibi değil.

Azadi ve Şeyh Said

1924 yılının önemine değindim. Kürt aşiretlerindeki tedirginlik giderek arttı. Mustafa Kemal, 1924'te Hasankale depremi nedeniyle kısa bir süre Erzurum'da kaldı. Kürt aşiret önderleriyle görüştü. Yerel Kürt milliyetçilerine karşı yerel devlet yandaşlarının şikeyetleri de arttı. Bunların bir kısmı öğretmen, eski milletvekili ve aşiret önde gelenleriydi. Mustafa Kemal Paşa Kürt örgütsüz önderlerini bireysel olarak tatmin etmenin en kolay yol olduğunu biliyordu. Bu yolu denedi birçoklarında. Bu seyahatta Şeyh Said'in bacanağı ve Azadi Örgütü kurucusu Cibranlı Miralay Halit Bey'in amcazadesi, Hamidiye Aşiret Mektebi'nden Binbaşı Kasım bizzat Mustafa Kemal'e çıkıp Kürtler ve milliyetçi çalışmalarını anlattı. Ekim 1924 tarihinden itibaren önemli Kürt ön-

derleri tutuklandı. Şeyh Said İsyanı'nda İstiklâl Mahkemesi'nde beraat eden Binbaşı Kasım sürüldüğü Söke'de Kaymakama verdiği yazılı ifadede o günleri ve Mustafa Kemal Paşa ile olan görüşmesini anlatır:

> Binbaşı Kasım Söke Kaymakamı'na (Kâzım Atakul) 13 Ocak 1945'te verdiği ifadede bu görüşmeyi şöyle anlatır: "Bulunduğum çevre ve bölgede bir Kürt bağımsızlığını ve Türkiye'den ayrılmayı amaçlayan akımlar bulunduğunu, bu akımların halkın yüzde seksenbeşini etkilediğini, ruhlarını bildiğim için adam saptamada ayrıca kanıt göremediği, hükümetçe bir an önce önlem alınması gerektiğini, bu önlemlerin de örneğin merkezde bir gezici fırkanın oluşturulmasını, aşiret reislerinin Batıya sürülmeleri, karşı koyanların örnek olacak biçimde şiddetle cezalandırılmalarını, yoksa büyük bir felaketin gelmekte olduğunu, söylediklerimin hiç birinin soruşturulmasına bile gerek olmadığını ayrıntılı olarak arzetmiş ve teşekkür yanıtlarını almıştım." Mustafa Kemal'in Ankara'ya dönüşünden sonra Yusuf Ziya ve arkadaşları için Bitlis'te bir özel harp divanı kuruldu.[200]

Burada bir parantez açıp durumu ve olayı irdelemek gerekir. Kürt siyasileri, milliyetçileri isyanın önde gelen ailelerinden bu beklenir, bu arada herkese. Feodalite, örgüt ve Kürt milliyetçiliğinin komplike bir sorunu.

Şeyh Said ailesi ve yakınlarının daha çok oğlu Şeyh Ali Rıza'ya atfen anlattıkları var. Araya Ali Riza Efendi'nin dışında üçüncü şahıslar girmiş oluyor. Bizzat kendisinin anlattıkları ve yazdıkları değil. Bunlara ne ölçüde güvenilir? Çünkü anlatımların gerçekten çok önemli yanları var. Örneğin; Azadi örgütünün önde geleni ve siyasi konularda ilişkiler kuran Eski Bitlis Mebusu Yusuf Ziya Bey 10 Ekim'de tutuklanır. Azadi'nin bir numala-

---

[200] Uğur Mumcu, *Kürt- İslâm Ayaklanması: 1919-1925*, Tekin Yay., 1994, s. 110-111.

ralı önderi Cibranlı Halit Bey, 70 gün sonra 20 Aralık 1924 tarihinde tutuklanır. Halit Bey Erzurum Garnizon Kumandanlığı'ndaki görevini sürdürür. Bu aradaki boşluk için ne diyeceğiz? Devletin ve Azadi'nin hazırlıkları, karşılıklı hesapları, ya da, varsa gizli ilişkiler nelerdir? Koca bir bilinmezlik. 70 günde Halit Bey ne yaptı ya da ne yapmak istedi? Hatta bazılarına göre Kars bölgesinde Satın Alma Başkanı'dır. Bu konuyu yakınlarından Fettah Karagöze sordum, Halit Bey'in Erzurum'da görevinin başında olduğunu ancak Bitlis'e gönderilmesini sağlamak için Kars-Ardahan'daki bir satın alma yolsuzluğunun tahkiki için gidip müdahelesi söylenir. Bu açıklama da tatmin edici değil. Çünkü Halit Bey Erzurum'da enterne edildi ve kimseyle görüştürülmedi. Bunları en yakınları ziyaret etmek istediklerinde gördüler. Üstelik beraberinde birçok silahlı asker var. Her neyse işin bilinmezliklerinden birisi de bu. Başkaldırı dedikoduları her yeri sarmış. Ekim ayında yöreyi ziyaret eden Mustafa Kemal Paşa'ya birçokları ve özellikle Halit Bey'in amcazadesi ve Şeyh Said'in bacanağı Binbaşı Kasım Bey, Azadi'yi ve Başkanı Halit Bey'i ihbar ettiler. Ama Halit Bey'in önlemi ya da örgütün ne yapacağı bilinmiyor: Çalışmaların konumu da öyle. Eli kolu bağlı, gelip tutuklanmasını mı bekliyor? Örgütünün ya da yakınlarının koruyucu önlemleri yok mu? Kendisinden önce tutuklananlarla ilişkiler ve gelişmeleri de öyle. Bir parantez açayım, en önemli Kürt siyasi örgütün, Kürdistan Teâli Cemiyeti'nin başkanı Seyyid Abdülkadir'in durumuna benziyor. Ölümü bekleme, şaşkın ve işi mukkaderata bırakan bir anlayış. İkisi de dindar, kadere çok inanmışlar. Ama öyle olmayanlar da var tarihte. Çok şey karanlıkta kaldı, aydınlanmadı. Halit Bey'in torunu Muş Eski Milletvekili M. Emin Sever, o günleri anlatımları arasında bir iki akrabasının kendisini yalnız bırakmadıklarını anlattı, hepsi o kadar. Şeyh Said'in torunu Erzurum Eski milletvekili Abdülmelik Fırat ile bir sohbetimizde, serzenişte buluna-

rak, Halit Bey'in örgütlenme ve hazırlıklarda bulunmak üzere Erzurum'dan ayrılmadığını, bu hususa çok önem vermediğini söyledi.

Benim bilemediğim bir konu. Ama yakın Kürt tarihinin ve en büyük başkaldırısının aydınlanmayan yanlarından biri. Neresinden bakarsanız bakın, hareketin liderlerinin konumu bu. Belki bundan sonra daha aydınlığa çıkan yanlar olur. Ben yazdıklarımda Halit Bey için örgütçü yanı zayıf demiştim; bu kanaatimi değiştirecek yeni verilere kavuşamadım.

Çalışmalar hiç de gizli değil. İllegal bir başkaldırı hazırlıklarından çok aleni ve hem halkın ve hem de Devlet kurumlarının gözü önünde olan çalışmalar. Şeyh Said'in Hınıs'ta ifadesi alınıyor. Halit Bey, Yusuf Ziya Bey ve diğer önderlerle ilişkileri soruluyor. Şeyh Said 27 Aralık 1924 tarihinde Hınıs'tan ayrılıp Bingöl ve Diyarbakır'a doğru yola çıkıyor. Yolu üzerindeki köylerde yörenin ağa, bey ve şeyhleriyle toplantılar yapıyor. Bazı köylerde birkaç gün kalıyor. Yanında yüz kadar atlı bulunabiliyor. Bazı anlatım ve döneme ait belgelerde daha fazla atlıdan söz ediliyor. Konuşmalar da öyle. Ya devlet ciddiye alınmıyor, ya da başkaldırı ve sonuçları. Davul zurna ile biz isyan edeceğiz deniyor. Bir Azadi Hareketi Örgütünden çok, müritlerin coşku, sevgi ve heyecan dolu gösterileri yaşanıyor. Örgüt görevlileri ve disiplini söz konusu değil. Akla geliyor, Şeyh Said bunları acaba görmedi mi? Tehlikeyi savuşturmak için köyünde oturmamayı yeğliyorsunuz, ayrılınca giderek artan sayıda dost ve müritlerinizle bir buçuk ay geziyorsunuz. Bunu nasıl izah etmek lazım? Yeri geldikçe yeniden tartışacağız.

Yine bu dönemde Halit Bey'in yakınında birkaç tane Kürt kökenli subay var. Yaveri Reşit Bey bunlardan biridir. Halit Bey kendisini nasıl oldu da bu kadar güvencede gördü?

Bu çalışmayı yürütürken Şeyh Said İsyanı'nın seyrine ve ayrıntılarına girmeyeceğim. Çok yazıldı bunlar. Yeniden ve bu ka-

dar aradan sonra bugünkü anlayışla olaya yaklaşmak istedim. Bir an düşünün, Aralık 20'de Erzurum'da Cibranlı Halit Bey gözaltına alınır, iki gün sonra 22 Aralık'ta Şeyh, Hınıs'tan ayrılarak Bingöl taraflarına geçer. Bu hareketli ve karmaşık haftada yaşananlar ve örgüt önderlerinin ilişkilerini düşünün. Önderlerden Halit Bey, Yusuf Ziya, kardeşi Ali Rıza, Hacı Musa tutuklular ve Hesenanlı Miralay Halit Bey, Zırki Aşiret lideri Kerem ise tutuklanmak üzere aranmaktadır. Beytülşşebap'taki başkaldırı nedeniyle Yüzbaşı İhsan Nuri ve subay arkadaşlarının da tutuklanmaları için harekete geçilmiştir.

Şeyh Said Bingöl çevresinde görüşmeler yaparken, Bitlis Cezaevinden Halit Bey'in Şeyh Said'e hareketin başına geçmesi haberi gelir. Bu söylem, daha çok Şeyh Said ve çevresinin verdiği bir haber. Doğruluğu ve akla yakınlığı ile rahatça kabul görür. Ancak yine de sağlam kaynaklara dayandırılamıyor. Bu haliyle de örgütün bir yönetimi ve politika üreten mekanizması yok. İnsanların çoğu yörenin Kürt milliyetçilerini ve etkin aşiret reislerini tanıdığı için, herkes kendine göre yöneticilerden söz ediyor. Sonuna kadar bunlar bilinemedi. Şeyh Said'in yanında ve yakınında bulunanlar aynı zamanda Hareket'in yöneticileri olarak kabul edildiler. Böyle olunca kim nerede bulunduğunu bilmedi. Yargılamada hiç kimse konumunu ve görevini kabullenmediler.

Genelde yolu üzerindeki köylerde büyük küçük toplantılar yaptı Şeyh Said ve arkadaşları, bazı kararlar aldılar. Bunların takibi, disiplini ve kontrolu hakkında bilgi yok, herhalde kalabalık sohbetlerin genel havası olmalı. Ya da çok etkin ve yakın olanların yazılı olmayan "görüş birliği" olmalı bu kararlar.

Önem verdiğim bir soru; örgütten söz ediliyor, ama ortada örgüt yok. Yakın zamanda da başkaldırı girişimi olacak. Buna ait finans ve donanımdan hiç söz edilmiyor. Örgütün demiyelim, Şeyh Said'in arkadaşlarından kimler bu işleri üstleniyor ve

durumları nedir? Şeyh Said zengin ve hayvan satmak üzere Halep'e giden oğlu Bingöl yöresinde babasına ve arkadaşlarına katılıyor. Halep ve İstanbul'daki siyasi gelişmeleri aktarıyor. Sattığı hayvanlardan elinde önemli bir miktar para var. Ama, başkaldırı bu kadar para ile yürür mü? Dış güçler yalnızca ilgiyle izliyorlar. Silah ve mühimmat daha önemli... Dede babadan ya da I. Dünya Savaşı'ndan kalma silahlarla mı bu başkaldırıyı düşündüler? Taktik ve strateji buna göre mi düzenlendi? Şeyh Said'in birbuçuk aylık gezisinde bu konulara ilişkin ipuçları yok. Daha sonra yargılamalarda ve halkın yaşamında bunlar sorun olmadı. İlginçtir, devlet ve yargıçlar da sormadılar. Acaba her şeyi bildikleri için mi?

Bir küçük parantez açayım; yörenin Alevi Kürtleri Şeyh Said isyanında devletin yanında yer alırken, yakın yerleşim birimlerinden Tercan Alevi Kürtlerinden küçük bir bölüm Şeyh Said'le görüşüp beraberlik arzularını ilettiler. Bu da diğer bilgiler gibi kaynaksız duyumlardır.

O dönem yaşlılarından günümüze aktarılanlardan öğreniyoruz; Şeyh'in gezdiği bazı köylerde ve toplantılarda koşullar ve başarı şansından kuşkular Şeyh'e sorulmuş. Şeyh Said kati bir başarı şansı görmese de tevekkül ve Allaha bırakan bir ruh yapısı taşıyor. Bunu İstiklâl Mahkemesi'ndeki sorgulamalarda da belirten bir hali var. Hem isyan içinde ve hem de sonrasında Şeyh Ali Rıza'nın (Fırat) davranışlarından anlaşılıyor ki, Ali Rıza babasını kararlı olmaya, isyanı başlatmaya özendiriyor.[201]

Ancak Bingöl köylerindeyken, Şeyh'in artık başkaldırıyı yönetmeye karar verdiği belli. Hormek ve Lolan Aşiretleri'nin devletin yanında olduklarını bildiği halde, bu aşiret önderlerini birlikte olmaya çağırıyor. Daha önce yazdığım kitap ve makalelerde Şeyh Said nasıl böyle mektup yazar diye not düşmüştüm.

---

[201] F. Özsoy ve T. Eriş, a.g.e., S.129.

Demek ki, başarı için böyle bir gereği hissetiniş olmalı. Bu da değişimin bir aşaması denebilir. Alevi Kürtlere seslenmek ve yaklaşımda bulunmak ister. Onlara da mektup yazar. M. Şerif Fırat, *Doğu İlleri ve Varto Tarihi* adlı eserine alır mektubu. Kendisi de bunlardan biri.

> Hormek Aşireti Rüesasından Halil, Veli ve Haydar Ağalara;
>
> Esselâmüaleyküm ve rahmetullahi ve berekatihi, lehülhamd, velminne, hidayeti rabbani ile dini mübini Ahmediyi Kafir olan Mustafa Kemal'in yeni zulmünden tahlis etmek gazası niyetiyle Şuşar'a hareket edildi. Bu gaza ve cihadın mezhep ve tarikat tefrik edilmeden lailahe illallah Muhammeden Resullallah diyen bütün İslâm mücahitleri üzerinde farz olduğunda minnelkadim memleketimizde büyük bir gayret ve Şecaat gurrayı Ahmediye'ye ve cihadı ekbereitba, edeceğinize itimadım berkemaldir. Ya eyyühelensar, dinimizi ve namusumuzu bu milletlerin elinden kurtaralım, size istediğiniz yerleri verelim. Bu dinsiz hükümet bizi de kendisi gibi dinsiz yapacaktır. Bunlarla cihat farzdır. [4. Kanunisani 1341] (Emire Mücahidin ElSeyyid Muhammed Saidi Nakşibendi)[202]

Mektubun mantık ve içeriği, uslubu üzerinde durulmaya değer. Gerçekten böyle bir mektup yazılmış mıdır? Bilmiyoruz. Bir yandan Şafii müritlere hitap eden yanı var. Diğer taraftan yüzyıllar Sünni geleneği ve Osmanlıların dinsel baskılarını gören bir topluluğun istemlerine ne ölçüde cevap veriyor? "Size istediğiniz yerleri verelim" cümlesi eğer bir barış ve uzlaşı eli ise, bunun alt yapısı oluşmadığı için güven vermeyen bir söylem olarak ortada duruyor. Dinsel istemlerin bu kadar ağır bastığı mektubu Alevilerce olumsuz karşılanacağı tahmin edilir.

Burada yeni bir parantez açmam gerekiyor. Şeyh Said İsyanı, yukarıda bir ölçüde anlattığım dağlık, aşiret parçalanmışlığı,

---

[202] M. Şerif Fırat, *Doğu İlleri ve Varto Tarihi*, Yayın B., İstanbul, 2013, s. 171.

Nakşibendi tarikatının kendi içinde parsellediği bir coğrafyada, eğitim olanakları oldukça düşük, hayvancılık ve tarımla geçinen, katı Sünni-Şafii Kürtlerin yanında Alevi-Kızılbaş Kürtlerin yaşadığı Kürmanci ile Zazaca diyalektlerinin konuşulduğu dar bir alanda başladı. İsyanın ilk çekirdeğini oluşturanların yakın aile bağları var. Bir kısmı çok yakın. Şeyh Said, Cibranlı Halit Bey, kardeşleri, amcazadesi Binbaşı Kasım Bey, Melekan şeyhlerinden Şeyh Abdullah ve de Şeyh Şerif... Şeyh Said, Halit Bey'le teyze çocukları ve Halit Bey'in kız kardeşi ile evli. Binbaşı Kasım Bey Şeyh Said ile bacanak. Şeyh Abdullah da Şeyh Said'in damadı. O yörede ve yaşam biçiminde bunlar doğal. Önemli olan, bu çekirdek aileler yenilgiden sonra ve günümüzde oldukça mesafelidirler. Çekirdek grubun günümüz politikasındaki temsilcilerine yansıdı bu durum. Modern anlamda düşünüldüğünde ve bir toplumun kimlik ve milli aidiyetleri söz konusu olduğunda böylesi örgüt biçiminin çağımıza uymadığı açıktır. Bu nedenle karşılaştığımız tablo yadırganmamalı. Modern milliyetçiliğin örgütleri de, düşünce şekillenmesi de modern olduğu ölçüde gereksinime yanıt verir. İkisi de milletvekilliği yaptılar, ancak, Şeyh Said'in torunu A.Melik Fırat ve Cibranlı Halit Bey'in torunu Dr. M.Emin Sever, isyanı ve süreci farklı yorumladılar. Buna *21. Yüzyıla Girerken Kürtler* kitabımda kısaca yer verdim. O günden sonra anlatım ve anlayışları zenginleştiren katkılar olmadı.

Tüm isyancıların halktan Cemiyeti Akvam'a sunulmak üzere bazı imzalı belgeler hazırladıkları söyleniyor. Somut olarak bunu kanıtlayan ya da tartıştıran bir konum yok. Bu ileri politik bir eylemdir. Örgütsüz ve böylesi anlayışlardan uzak olan isyancıların bu görüşlerini belgelendiremedik. Cemiyeti Akvam'ın belgelerine de gücümüz oranında ulaşmaya çalıştım. Rastlayamadım. 1924 yılındaki Şemdinli ve Beytüşşebap başkaldırılarında binlerce bireysel ya da toplu başvuruların kopyalarını o günün

belgelerinde okuma olanağı var. Kürtlerin Şeyh Şaid İsyanı döneminde böyle başvuruları olmamış, ya da dönemin güçlüğü içinde ne oldukları bilinmiyor. Bence, birkaç aydın böyle bir hareketi dillendirdiler ama eyleme geçmedi.

Yine önemli bir nokta: Genç'te çok açık görüldü, bazı ilçelerde de rastlandı. Vali, kaymakam, jandarma komutanları karşı çıkmadılar. Böylece başkaldırının başarısında tarafsız kaldılar. Genç Valisi İsmail Hakkı Bey örnek verilebilir.

Şeyh Said Piran'a (şimdiki Dicle ilçesi) kardeşi Abdurrahman'a 13 Şubat Cuma günü misafir oldu. Yukarıda bir ölçüde yorumladım, söylendiğine göre yüzleri aşan bir arkadaş grubuyla. Bazı kaynaklarda üçyüz kişilik rakam veriliyor. Bunda abartma olduğunu düşünüyorum, sayı daha az olmalı. O dönemde küçük bir köy olan Piran'a bu kadar çok ziyaretçinin gelişini ne ile açıklamak gerekir? İzahı zor. Diğer taraftan şüphelerin arttığı ve üzerinde kuşkuların çoğaldığı Şeyh Said'in böyle bir ziyareti doğru bulması, üzerinde düşünülmeye değer. Şeyh Said bunu nasıl hoş gördü? Sakıncalarını hesap etmedi mi? Yöre Zazaca konuşuyor. Şeyh'in beraberindekiler arasında bazı mahkûmlar (kaçak, firari) var. Bir üsteğmen ve bir de teğmenin beraberinde sayıları on civarında olan jandarmalar bu kaçakları tutuklamak isterler. Tartışma ve gerginlik yaşanır. Şeyh Said, bunların kendisinin ziyarette bulunduğu bu anda alınmalarının kötü bir intiba bırakacağını söyler, ayrılmalarından sonra tutuklanmalarını rica eder. Kabul edilmez. Sonunda çatışma ve ölenler olur. Bununla 13 Şubat 1925 tarihinde Piran'da Şeyh Said İsyanı başlamış oldu.

İsyan konusu çok yazıldı. Bilinenleri yinelemiyorum. Bazı şeylerin aydınlanması ve tartışılması söz konusu olabilir düşüncesiyle ekleyeceklerim olur.

Bu denli kalabalık bir ziyaretin ne derece doğru olduğunu anımsatmak istedim öncelikle. Başkaldırının başlayacağını ilan

etmek için mi? Hazırlıklar tam ve karar verilmişse, o başka bir şekilde irdelenebilir. Örgütün başı tutuklu, diğerleri ele geçmemek için çaba içinde ve Şeyh Said de bu kuşkular nedeniyle köyünü terk etmiş durumda. Başka bir husus; Şeyh Said ve arkadaşları yaşlı, dindar, deney sahibi, devleti ve toplumu iyi tanıyorlardı. Neyin başkaldırı ve toplumun büyük kısmını ilgilendiren olay olduğunu iyi biliyorlardı; zarar ve yararın ne olduğunu da. Piran'a gelinceye kadar bazı köylerde insanlar başarıya ilişkin kuşkularını Şeyh'e söylemişlerdi. Şeyh'in kendisinin de kuşkuları vardı, çok istekli değildi, kendisini bir ölçüde mecbur hissediyordu. Yaratılan hava böyleydi. Provakasyon tehlikesi göz ardı edilemezdi. Askerlerden ya da yanındaki yüzü aşkın arkadaşlardan... Provakasyon bir yana, duygularını baskılayamayan herkesin yanlış yapması düşünülebilirdi. Sorun şu; bu olay önlenemez miydi? Önlenmesi için tüm gerekenler yerine getirildi mi? Şeyh Said bizzat kendisi müdahele etti mi? Akrabalarının anlatımına göre; kardeşi Abdurrahim'den rica etmiş. Bir tarafta devlet ve asker olma anlayış ve duygusu, diğer tarafta başkaldırıya hazır bir ruh hali, heyecan ve misafirlerini koruma güdüsü var. Şeyh Abdurrahim, çevresinde çabuk kızan bir insan olarak tanınır. İnsanın sorası geliyor, isyanı hemen başlatmakta mı yarar gördüler, yoksa soğukkanlı ve belli bir zaman sonra harekete geçmeyi mi düşündüler? Ne tür gerekçeler söylense de, bu olayın ve başlangıcın engellenmesinde binlerce yarar vardı. Koşullar bunu gerektiriyordu. Hareketin lideri ve liderleri bunu hesap etmediler.

Piran'dan sonra giderek Genç'e gelindiğinde, artık başkaldırı emrivaki olarak başladı ve sürdü. Genç, başkaldırının ilk merkezi kabul edildi, bazıları Diyarbakır alınıncaya kadar burayı hükümet merkezi kabul ettiler. Hareketin başı olan Şeyh Said, Genç Valisi olarak Faqi Hasan Fehmi'yi atadı. Halkın yıllarca yakındığı Aşar Vergisi kaldırıldı. İster istemez resmi isyan artık

kendine göre bir yol, işleyiş seçmişti. Şeyh Said yazdığı yazılarla kumandanlar atadı. Şeyh Şerif Efendi'yi Harput Cephesi Kumandanı yaptı. İmza, "Emirülmücahidin Mehmed Said El Nakşibendi"dir. Damadı Melekanlı Şeyh Abdullah'ı da Muş bölgesine kumandan olarak gönderdi.

Şeyh Said bazı kimselerle ikili görüşürken bazı aşiret ve dinsel önderlere de özel mektuplar yazdı. Kendisi gibi Nakşibendi Şeyhi olan ancak hiyerarşik olarak bağımsız konumda on kadar yöre şeyhlerine de mektuplar yazdı. Ancak bunlara ulaşılmadı.

O koşullarda ve sonrasında bu mektupların ortadan kaldırıldığı tahmin edilir. Bitlis'teki Küfrevi Şeyhi, Norşin'de Şeyh Masum ve Hizanlı Şeyh Selahattin (İnan) ve daha başkaları. Silvan ve Bismil yöresinde Şeyh Şemsettin gelip Şeyh Said'e katıldı.

5 Mart 1925 günü Şeyh Said güçleri Elazığ'ı ele geçirdiler. Elazığ Müftüsü Mehmet Efendi'yi Harput Valisi olarak atadılar. Elazığ çok kolay alındı, çünkü halkın kendisi adeta Elazığ'ı teslim etti. Halkın rejimden ne denli hoşnut olmadığı belli oluyordu. Mustafa Kemal Paşa'nın dikkatini çeken husus, Kürt kökenlilerin Elazığ'a savaşmadan girmiş olmalarıdır. Mustafa Kemal'in 17. Tugay Kumandanı'na verdiği emirden bir bölümde, "asiler ciddi muharebe" etmeden kente girdiklerine dikkat çeker. "Yerli" ve Kürt kökenli askerlerin kullanımında "dikkat buyurunuz" demektedir.[203] Gerçekten de Kürt jandarma erleri yer yer Şeyh Said güçlerine katıldılar.

Şeyh Said'le çatışmalar daha devam ederken Bohtan, Midyat, Garzan, Cizre ve Nusaybin başta olmak üzere isyan karşıtı ve devlet yanlısı telgraflar çekildi. Bu konunun tartışılır yanı var. Nedeni; birçok aşiretler Şeyh Said'e karşı konum aldılar ve biz-

---

[203] Faik Bulut, *Devletin Gözüyle Türkiye'de Kürt İsyanları*, Yön Yay., 1991, s. 33.

zat silah kullandılar. Bir kısmı tarafsız gibi beklediler, ama hangi taraf başarılı olursa, ondan yana olacaklardı. Midyat ve Nusaybin'den gelen telgraflardan biri önemli, Heverki Aşiret Reisi Haco (Xaco). Aşiretiyle birlikte gelip Siverek-Diyarbakır arasında, Karacadağ yöresinde Şeyh Said güçlerine karşı milislik yaptı. 1926'da Mustafa Kemal Paşa, isyana katılan ya da karşı olan tüm ileri gelenleri Batı Anadolu'ya sürmekle, feodalizmi ve Kürt sorununu çözeceğini düşündü. Bu nedenle hemen hemen tüm eşraf, feodal, okumuş ve ileri gelenler sürüldü. Bu arada Heverkili Haco da sürülürken Suriye'ye kaçtı. Xaco Kürt ulusal hareketinin önderlerinden biri oldu. Hoybûn örgütünün önderlerin biridir. O dönemde Suriye'yi yöneten Fransızların verdiği birkaç köy ve geniş olanakları Kürt milliyetçiliği için kullandı. Bir yıl içinde konum tamamen değişti. Tüm aşiretin yarısı Suriye'ye göçtü. Diğer yarısı "Çelebiler" devletin has adamları oldular. Meşhur modern rock müzikçi Haco, bu aileden. Suriye'den sonra büyük Heverki kitlesi İsveç ve Almanya'da yaşıyorlar. Baasçılar iktidara gelince konumları yeniden değişti ve bu sefer Avrupalı oldular. Milliyetçi bir çizgi sürdürüyorlar. Şeyh Said Xaco'yu yanına alamamıştı.

Cemil Paşa ailesi Şeyh Said İsyanı'nda tutuklandılar. Kürt yurtseverlikleri ya da milliyetçilikleri kentte egemen fikirdir. Aile adına bir uçak alıp orduya hediye ettiler. Ailenin korkup, gönül verdikleri isyandan uzak durdukları anlayışını taşıyor Diyarbakırlılar.

Yine bu arada Kürt feodallerinden önemli bir kişinin daha isyan dönemindeki tutumuna değinmek gerekir. Viranşehir'deki ünlü Milli aşiretinin lideri İbrahim Paşa ailesi... Sultan Abdülhamid'in kendisine "Oğlum İbrahim" dediği kişi. İttihatçıların baş düşmanı... En kalabalık Hamidiye Alayları'nın başı. II. Meşrutiyet'in karşıtı önemli isim. Oğlu Mahmud Bey, II. Dünya Savaşı sonunda İngiltere'nin bir ara kurmak istediği

Kürt özerkliğinin ya da Kürt devletinin başkanı olarak düşünülen dört beş kişiden biri. Şeyh Said'in kendisi ile ne denli ciddi ilişkileri vardı, bilmiyoruz. Ancak güneydeki demiryolu, Suriye'yi dominyon olarak yöneten Fransa'nın elindeydi. Türkiye bu yolla asker gönderebiliyordu Mardin-Diyarbakır yöresine. Ciddiyet ve esası bilinmiyor; Mahmud Bey'den bu yolla yapılacak asker naklinin engellenmesi istenmiş. Ve beklenen bu görev yerine getirilmemiş. Kürtler arasında söylenen ve İsyanı yöneten ailelerin iddiası böyle... Mahmud Bey sonra Suriye'ye yerleşti, babasının Türkiye'deki topraklarına sahip olmak üzere zaman zaman Türkiye'de dava açtı. Hem Şeyh Said yönetimi ve hem de Millili Mahmud Bey'in konumları böyle. Bilgilerimiz şimdilik sınırlı.

O dönemde Diyarbakır, surların içindeki alanla sınırlıydı. Şeyh Said hareketinin Diyarbakır kentiyle ilişkileri güçlü değildi, Azadi'nin varlığı da öyle. Diyarbakır eşrafından bir azınlığın Kürtlüğe sempatileri vardı, ancak bu duyguları onları eyleme itecek güçte değildi. Şeyh Said'in yanında yer almadılar. Fakir ve çoğu Zaza Kürtlerden oluşan bir grup Şeyh Said'le birlikte oldu. Bunu da hayatları ile ödediler. Dr. Fuat ve Davavekili Hacı Ahti (Bavê Tujo) isyanı söylemleri ile desteklediler ve idam edildiler.

Diyarbakır kuşatmasını Şeyh Said yönetti. Kuşatma 7 Mart'ta başladı. Başarısızlık isyanın da başarısızlığı oldu ve isyan güçleri dağılarak kuzeye çekildiler. Şeyh Said'in damadı ve Muş Cephesi Kumandanı Şeyh Abdullah'a yazdığı mektup gelişmeleri ve Şeyh Said'in ruhsal durumunu gösteriyor. Aktardığım mektubun son paragrafını önemli buluyorum. "Askerlerimizin tamahkârlığı"nı Şeyh Said dile getiriyor... Siverek halkı ve eşrafı Şeyh Said'le temas kurmak istiyor. Örgütsüzlüğün bir yanıdır bunlar. Şeyh Said, "rehavet" içinde bulunmanın tehlikesine işaret ederken, "Mademki bu işe teşebbüs etmişizdir." di-

yor. Yenilgiyi gören ve okuyan bir ifade... Başarısız olunduğunda; "Halidilerin kökünü kesecekler" diyor. Kürt kenti kuşatılmış, kuşatanların yeni bir gelecek düşledikleri sanılıyor, Nakşibendiliğin önderi "Halidilik" yer alıyor mektup ve anımsamada.

19 Mart 1341 (1925)

Reşadetlü Efendim Şeyh Abdullah'a

Tarihten on iki gece evvel Diyarbekir'i ihata ve gecenin saat sekizinde hücum ettik. Hücum saatinin yanlış anlaşılması ve şehrin de fevkelmelül fazlaca tahkim edilmiş bulunması ve biraz da askerimizin tamahkârlığı yüzünden fesih müesser olamadı.

Ferdası günü zaruri olarak sekiz saat geri çekildik. Kuvveti toplayıp üç gün önce tekrar şehir üzerine geldim. Üç tarafı ihata edilmişse de Mardin kapısı henüz açıktır. Ve şehir hariçle muharebe muyalassalasını oradan temin etmektedir. Evvelki gün Kadıköyünde biraderim Şeyh Abdurrahim koluyla ve Üçkuyukariyesinde de diğer bir kolumuzla öğleden sonra düşman harbe başladı. Bir şehit ve iki mecruhumuz oldu. Düşmandan altmış küsur esir aldık. On üç telefatı vardır. İki top ve üç mitralyözünü tahrip ettik.

Siverek eşraf ve ayanından bir cemiyet Karabahçe'de mülakat ve ittifaka beni davet ettiler. Niyetlerinde de ne derece sadık oldukları henüz malum değildir.

Bugün üç yüz kişilik bir kuvvetle oraya gideceğim. İnşallah Varto'yu işgal ettiğinizi işittiğim doğru mudur? Erzurum veya Muş üzerine yürümek takdirinize tabidir. Mahiyetinizdeki meşayih, reisler, ağa ve beyler ve aşair efradının cümlesine selam ve dualar eder dualarınızı niyaz eylerim.

Şunu muhakkak biliniz ki, rehavet muzirdir. Mademki bu işe teşebbüs etmişizdir. Allah etmeye muvaffakiyet hâsıl olmazsa Halidilerin kökünü keseceklerdir. Ben yaptım, yapmadım gibi müdafaalar mesmu olamaz. Binaenaleyh, düş-

> mana vakit kazandırmaksızın faaliyet ve gayret göstermek vaciptir.

Mektubun bir bölümünde ise şunları söylüyor:

> İhtilalin dairesi genişledikçe hükümetin kuvveti parça parça olur ve zayıflar. Bu sebeple de mücahitlerden kaviler muvaffak olur, zayıflar da kavileşir.[204]

Dikkati çeken bir husus, bana mı öyle geldi bilmiyorum; Şeyh Said işler iyi gitmedikçe, başarıdan kuşku duydukça "Emirül Mücahidin" yerine "Hadimül Mücahidin" sıfatlı imza atıyor. Artık Mücahitlerin yardımcısı oluyor. Bu değişim Özsoy ve Eriş'in de dikkatini çekiyor.[205] Şeyh Said, başta Elazığ olmak üzere, harekete katılanların uyguladıkları zarar verme ve disiplinsiz eylemlere karşı koymak istedi, ancak nasihat verebiliyordu. Onu aşan uygulamaları yerine getirecek örgütü ve düzeni yoktu. Buna üzülüyordu, amaçsız bir kalabalığa dönüşmek istemiyordu. Başarısızlık disiplinsizliği arttırdı ve disiplinsizlik de başarısızlığı.

Şeyh Said İsyanı: İrade ve Kendiliğindenlik

Her ulustan araştırmacıların ve özellikle Kürtlerin aydınlığa kavuşturması beklenen bir husus var; 1925 Şeyh Said İsyanı hazırlıkları az ya da çok yapılmış bir başkaldırı mıdır? Yoksa o dönemin dayattığı ve biraz da spontane oluşan bir olay mıdır? Çünkü her iki düşünceyi besleyen söylem ve birikimler söz konusu. Yeri geldikçe değinmek isterim, ama özünde ciddi bir araştırmayı zorunlu kılıyor.

Şeyh Said'in arkadaşları mahkemede ve çevresindekilere önceden tasarlanarak girişilen bir isyan olmadığını ileri sürdü-

---

[204] F. Özsoy ve T. Eriş, a.g.e., s. 187-88.

[205] A.g.e., s. 189.

ler. Örneğin, Şeyh Said'in önem verdiği bir arkadaşı olan Hanili Salih Bey böyle konuştu. Şeyhin çok yakınında ve onu etkileyenlerden birisiydi. Maden eski müftüsüdür. Cezaevinde arkadaşlarını yüreklendiren ve bunları şiir şeklinde günümüze aktaran biri... Ama bunun böyle olmadığını söyleyenler de var. Yakın dönem Kürt ve Alevi tarihi üzerinde araştırmaları ile tanınan Mehmet Bayrak, Şeyh Said'in yakını ve güvendiği, Elazığ Cephesi Kumandanı Şeyh Şerif'e yazdığı mektup çok açık olmasa da düşüncede önceden tasarlandığı görünümü verdiği görüşündedir. İkisi de Nakşibendiliğin Halidiye kolundandırlar. Septi halifeliğindendirler. Daha içten bir mektup intibaı veriyor. İmza, "Palulu Mehmed Saidünnakşibendi"dir. Hitap ettiği Şeyh Şerif için, "Hülefa-i nakşiyedenreşadetlu Şeyh Mustafa efendinin mahdumu aliyül kadirleri reşadetlu Şeyh Şerif efendiye..." deyimlerini kullanıyor. Yüceltici sıfatlardır. Mektup, 17 Ocak 1925 tarihlidir. Piran Olayı'ndan takriben 26-27 gün önce yazılmış. "Mehmaemken sükûn itminan matlubumdur. Bakalım takdîr-i cenab-ı rabülizzecellecelal ne suretledir. Ve neler zuhur eder..." yazılıdır mektupta.

Bazı olayların olması bekleniyor. Bu olacakları Allah'ın takdiri olarak kabulleneceğini söylüyor Şeyh Said. Mektubun sonunda; "Kiğı'da emanetlerin bulunduğu ve bunların celbedilmesi" notu var. Fakih Hasan Fehmi'ye verdiği emirle emanetleri aldırmasını ister, ancak Fakih Hasan Fehmi'nin yazdığı mektuptan anlaşılıyor, cephane olan emanet alınmamış.

Buradan da anlaşılıyor; ön hazırlıklar ne ölçüde yeterli ve geliştirilmiş, bilinmiyor. En azından Şeyh Said'in, şekillenmese de bazı düşünceleri var. Arzum, yetkin ve geliştirici araştırmalarla bunların açıklığa kavuşmasıdır. Spontane bir şekilde kendilerini olayların ortasında bulmak ya da yetersiz ve çok geliştirilmeyen bir düşünce ile hareket farklı kişilikleri gerektiriyor. Tarihi kişiliklere haksızlık etmek etmeden değerlendirmelerde bulunalım.

Her iki konum da sakıncalıdır. Binlerce insan öldü, bir halkın dinsel ve ulusal istemleri söz konusu oldu.

Yine bu arada, bir ölçüde düşünülmüş ve olmasına karar verilmiş bir isyan olduğuna dair bir belge de Şeyh Said'in kardeşi Abdürrahman'ın Ergani eşrafından Hamit'e yazdığı mektuptur. Mektup 12 Şubat 1925 tarihli. İlgiçtir, bir gün önce Şeyh Said Piran'a geliyor ve isyanın başlamasına neden olan olay yaşanıyor.

> Biraderim Şeyh Said Efendi Kürdistan Cemiyeti teşkili için iki aydanberi dolaşarak her tarafta tedarik gördürmüş ve bir ay sonra taarruz edilmek üzere konuşulmuştu. Dün Piran'a geldi, tesadüfen bir müfreze Piran'da mevcut idi. İstikbâline gelen mahkûmlardan ahalinin hanesinde olan bir iki şahıs derdest edilmek üzere muhasara ettiler. Şeyh efendi bizzat mülazımı celbederek rica ve iltimasta bulundu ise de kabul etmediklerinden mukabil taarruz başladı, iki jandarma mecruh ve mülazım ile müdür ve diğer jandarmalar esir alınmıştır. Ve jandarmalardan 3 kişi efendi ile birlikte gitti. Diğerleri Piran'da bulunuyor. Cenabı hak böyle nasip etmiştir. Elharüfimavaka Şeyh efendi de tekrar Lice'ye, Hani'ye, Genç'e taarruz etmek üzere gitti. Erzurum, Bitlis, Van, Muş, Hınıs ve sair kazalarda da taarruz edilmeye emir verilecektir. Ve orada dahi ayni veçhile hareket olunacaktır. Sizin aranızda biraz münaferet mevcuttur. Bugün münaferet ve hüsumet günü değildir. Elhamdülillah hep Müslümanız ve ise muhafaza-i din içindir. Lice ve Hani'de dahi sizin aranızda olduğu gibi muhasama mevcut idi. Şeyh efendinin himmeti ile telif-i beyin edilerek maruz nifak mübeddel refet ve müveddet olmuştur. Siz de tedarik ve çete teşkiline başlayınız ve daha başka tertibat almak üzere lütfen Piran'ı teşrif ediniz, mesele bu suretle olmasa idi Şeyh efendi bizzat o tarafa gelecekti, artık maattessüf gelemedi. Ben de Piran'ı terk edip gelemiyeceğim. Bu sırada dahi tekâsül ve gayretsizlik dinimizin hedmini mucip olur. Diyanet ve gayretiniz bizce müsellemdir. Şeyh efendi bu işlere tavassut etmiş ve inayet-i Bari ile İnşallah muvaffak olacaktır. Yalnız bir istirhamımız ahalinin ma-

lına ve canına ve hayvanatına taarruza meydan vermeyiniz ve muhakkak gelip gelmeyeceğinizi bildiriniz. Fazla yazmaya vaktimiz müsait değildir. Vesselâmüalâmenittebealhüda...[206]

Şeyh Said İsyanı'na Karşı, Hormek ve Lolan Aşiretleri

Doğu İlleri ve Varto Tarihi eserini yazan M. Şerif Fırat'ın eseri tartışmalı bir eser. Kürtlere reddiye nitelikli... Ancak eserde yer alan bazı hususları, tartışma konusu yapmağa engel değil bu durum. Fırat, şunları söylüyor:

> [Cibranlı Halit Bey ve arkadaşlarının] Varto, Bulanık, Malazgirt, Hınıs, Karlıova, Solhan, Çapakçur bölgelerindeki aşiret ağalarından şeyh, hoca ve köy muhtarlarından aldığı mühürlü mazbataları Kürt Teâli Cemiyeti'ne ve oradan güya Cemiyeti Akvam'da bu iş için çalışan Mustafa Nemrudi ile Kürt Şerif'e gönderiyordu...[207]

Cibranlı Halit Bey'in Bitlis Özel Harp Divanı'ndaki yargılanmasına ilişkin belgelere ulaşılamadı. Bu nedenle bu "mazbatalar"ın mahkemede söz konusu olup olmadığını bilmiyoruz. Diyarabakır Şark İstiklâl Mahkemesi'nde gündeme gelmedi. Dönemi yaşayanların anılarında da yok. İsyanın çalışmaları, kapsamı ve içeriği bakımından önemlidir. Mazbatalar istem ve imzaları içermeli. Ne vardı ve hangi önde gelenler imzalamıştı? Yerlerine mi ulaşmadı, yoksa aktörler yakalanınca güvenlik açısından yok mu edildiler? Ya da böyle mazbatalar yoktu.

M. Şerif Fırat'ın anlatımına göre, Halit Bey Varto merkezinde ve akrabası, başkaldırıda muhbir olarak görev alan Binbaşı Kasım, Lolan Aşireti bölgesindeki bir köyde, Karaç'ta oturuyor. 15

---

[206] M. Bayrak, a.g.e., 402-3.

[207] M. Şerif Fırat, a.g.e., s. 157.

Haziran 1920'de Hormek ve Lolan önderlerini bu köye davet edip görüşürler. Hormek ve Lolan iki Alevi Kürt aşireti ve eskiden beri Cibranlılarla ileri karşıtlıklara sahipler. İlişkileri kötü. Karşılıklı güvensizlik içindeler. Anlaşılan, taraflar yan yana gelebilmişler. Yukarıda söylediğim gibi doğruluğunu test edecek bilgilerimiz yok. Halit Bey konuşmasında; Kürtlerin Nemrud'un neslinden ve asırlarca dünyayı ellerinde tutan ulu bir soydan olduklarını ve bunların ittifaksızlıkları neticesi olarak Türklerin boyunduruğu altına girdiklerini ve altı yüz yıldan beri Türklerin esareti altında yaşıyarak uşak derecesine indiklerini ve bugün kurtuluş yıldızının doğmuş ve Türk idaresinin yıkılmış ve parçalanmış bulunduğunu, doğu illerinde yaşıyan bütün Alevilerin de diğer doğu aşiretleri gibi Kürt ve bir soydan olduklarını ve ancak bunların bir mezhep ihtlafı yüzünden Kürtlerden ayrılarak sebepsiz yere yıllarca birbirlerini öldürdüklerini ve artık birleşip müşterek haklarını Türklerden almanın zamanı gelmiş olduğunu, Sevr Muahedesi gereğince Kürt istiklâlinin Cemiyet-i Akvam tarafından tasdik edileceğini ve bu işi bir an önce başarmak için her aşiretin silahına sarılarak Türk memurlarını kendi bölgelerinden kovmaları gerektiğini ve esasen Padişah'a asi ve şeriata mugayir olan Ankara Hükümeti'nin Yunanlılar tarafından yıkılmak üzere bulunduğu ve bütün Alevilerin bu hayırlı işe katılmalarını bilhassa Hormek ağalarından beklediğini söylemiş. Binbaşı Kasım da Halit Beyin sözlerini teyit ederek birkaç ateşli kelime ile yersiz ve dipsiz olan Kürtlüğünü övmeye başlamıştı.

Konferans odası ağzına kadar doluydu. Sedirin yanıbaşında oturan Hormekli Mustafa Zeynel'in torunu Veli Ağa'nın ve Zeynel'in kardeşi Halo'nun sesleri birden yükseldi:

> - "Halit Bey! Erkekçe konuşalım. Biz Kürt değiliz. Nemrut'la akrabalığımız yoktur. Bizim size itimadımız yoktur. Siz Hamidiye Alayı oldunuz yıllarca birbirimizi kırdık. Bu defa sul-

tan olmak isterseniz, biz de size kul olamayız. Biz beylik istemiyoruz. Bırakın kardeşler gibi yaşıyalım" diye haykırmışlardı. Bir an içinde konferans salonu karışmış, ağalar kafile halinde atlarına binerek köylerine savuşmuşlardı...[208]

Birçok araştırmacı bu anlatımı ele aldı ve ben de yineledim. Önemli olan bunu M. Şerif'in dışında doğrulatma gereğinin duyulmamasıdır. Halit Bey'in arkadaşlarından ve M. Şerif Bey'in akrabalarından çok kimse yakın zamana kadar yaşadılar. Orada bulunmasalar bile, bilenler var. Tarihi olayların objektifliği önemlidir. Üstelik bu olay yakın Kürt tarihinde açıklık kazanması gereken bir olaydır.

Şeyh Said'in Yazılı Savunması ve İdamı

27 Haziran 1925 günü sözlü ve yazılı savunmalar yapıldı. Şeyh Said'in savunması şöyle.

> Heyet-i Aliye-i Adliye-i İstiklâliyemize son maruzatımdır:
>
> Havalimiz ahalisi ilim fen ve yeniliklerden habersiz olduklarından din akideleri, fıkıh ve hadisten başkasını bilmez. Medreselerin, meşihatın, din mahkemelerinin, içki yasağı kanununun kaldırılması, nikâhta boşama hükümlerinin değiştirileceğine dair şayialar çıkması bura halkının kalbinde teessürler uyandırmıştı.
>
> *Sebilürreşat* gibi gazeteler de böyle havadislerle ammenin fikirlerini bozuyorlardı.
>
> Piran hadisesi çıkınca her taraftan Kürtler galeyana, heyecana geldiler. Önünü alamadım. Hadisenin gidişine, olduktan sonra tabi oldum. Civarımızdaki bazı Şeyhlere beylere muhtarlara mektup yazdımsa da sonra kanaat ettim ki kâğıtlarımın zerre kadar tesiri olmadı. Herkes kendi keyfine göre tek başına hareket ediyordu. Çünkü kağıt gönderdiğim şahıs-

[208] A.g.e., s. 157-158.

lardan bazısı itaat etmiyordu. Haber vermediğim aşiretler koşa koşa gelip iştirak ettiler.

Ben bu hareketin ne önündeyim ne de arkasındayım. Herkes gibi içindeyim. Binnefis kumanda etmedim. Harbi ne uzaktan ne yakından görmedim. Aşiretler kendi akıllarıyla hareket ediyorlardı. Kimse kimsenin sözüyle hareket etmiyordu. Benim hizmetim ahaliye zülmetmemek, esirlere iyi muamele etmek, vaaz ve nasihatte bulunmaktı. İyi ahlâklılar zülmetmiyorlardı. Geriye kalanlar da zaten sözümü dinlemiyorlardı. Bizim hadiseye katılmaktan maksadımız din hükümlerinin tatbikini rica yolu ile hükümete arz etmekti. Zannımız buydu. İnşallah kabul buyrulur. Zira onlar da bizim gibi hatta daha fazla müslümandırlar. Din ehlidirler. Hatta teşkilatı esasiye kanununun içerisinde Türkiye Cumhuriyetinin dini İslâmdır diye yazılıdır. Din hükümlerinin yerine getirilmesi de yazılıdır. Maksadımız da ancak buydu. Elhamdülillah Türkiyenin ricali dindardır.[209]

Okuma fırsatı bulduğum tüm eserlerde Hanili Salih Efendi'nin arkadaşlarına soğukkanlı olmaları gerektiğini önerdiğini okudum. İdama götürülürken, birbirlerine bağlanmış durumda, en önde Fakih Hasan ve ardından Şeyh Said geliyordu.[210] Şeyh Said sakindi. İsveç arşivlerinde, Elçi de bunu iletti. Şeyh Said, 19 Mart 1925 tarihinde damadı Melekanlı Şeyh Abdullah'a yazdığı mektupta 7 Mart'ta, 12 gün önce Diyarbakır'a hücum edildiği ve Diyarbakır'a girilemediğini açıklar. Mektubun gerisinde Şeyh Said'in arkadaşlarının eksikliği ve yetersizliği dile getirilir.[211]

Şeyh Said idam edildiğinde son sözleri tam saptanmış değil. İstanbul basını Şeyh'in sözlerini tam vermedi ve verdikleri de net değildi. Dinci yazar ve dergiler, yazdığı iddia edilen Arapça cümleleri aşan bir şey yazmadılar.

---

[209] İlhami Aras *Adım Şeyh Said*, İlke Yay., 1992, s. 101.

[210] A.g.e., s. 109.

[211] A.g.e., s. 132

Yalnız Şeyh Said idam edildikten sonra çıkan bir Fransız yayınında son sözleri farklıdır. Üstelik idamdan kısa süre sonra yazıldığı için de, önemlidir. [212]

Şeyh Said, İstiklâl Mahkemesi'nde, halkının milli hakları uğrunda silaha sarıldığını, sadece bu görevi yerine getiremediği için, üzgün bulunduğunu ve milleti uğrunda ölüm cezasına mahkûmiyeti, kendisi için bir şeref saydığını tekrarladıktan sonra "ölüme, Kürt şehitleri diyarına sakin kalple gideceğim, zira dört milyondan fazla Kürt, kanlarımızın hesabını mutlaka bir gün soracaktır..."[213]

Bu söylemlere başka kaynaklarda rastlamadım.

Orta Kuşak İslâmcılar ve Şeyh Said İsyanı

Şeyh Said İsyanı Kürt küçük burjuva okumuşlar ve aydınlar arasında bir ölçüde tartışıldı ve dile getirildi. Ne var ki, gelenekçiler ve isyana katılan aileler suskunluğu tercih ettiler. Nedeni iyi bilinmiyor. Yöntem ve hareketi beğenmediklerinden mi? Yenilgide payı olanların ruh yapısından mı? Toplumun gerekeni yapmadığı anlayışını yeniden açığa çıkarmak istemediklerinden mi? Nedeni ne olursa olsun, yaşananlar böyle. Bu ailelerin çocukları politikanın içinde oldular, ama konuyu yine konuşmadılar. Genç kuşak konuya değinmekle iyi yaptılar, böylece yolu açıldı. Bundan sonra derinlikli analiz ve anlatımlara kavuşacağız umudundayım.

Şeyh Said gibi Zaza Kürtlerden ve Bingöl-Genç yöresinden ANAP eski Milletvekili ve Genel Başkan Yardımcısı Abdulbaki Erdoğmuş bu geleneği bozdu. *Mahzun Mezopotamya, PKK ve Kürt Ulusalcılığının İnşası* adlı kitabını yayımladı. Prof. Mehmet

---

[212] Dr. Şıvan, *Kürt Hareketleri ve Irak'ta Kürdistan İhtilâli*, APEC Yay., Stockholm, 1997, s. 77. dipnot 37.

[213] A.g.e.

Bekaroğlu'yla yaptığı söyleşiyi kitaplaştırdılar diyebiliriz. Katılıp katılmamak, ayrı konu, ama önemli saptamaları var.

> Kürtlerin tarihinde PKK kadar profesyonel, organize olmuş ve uluslararası bağlantıları güçlü olan bir Kürt örgütü olmamıştır. Marksist-Leninist bir felsefe ve ideolojik temele dayanmasına rağmen kurumsallaşmış, örgütlü, kapsamlı ve tabanlı bir hareketi, salt terör örgütü olarak değerlendirmek artık doğru değildir. Eylemleri itibariyle bir terör örgütüdür ama hedefleri ve ayrılıkçı düşüncesiyle başka bir şeydir. Esasen, ulusalcı ideolojiler bu coğrafyada hep çatışmacı ve kanlı gelişmiştir.
>
> PKK'yi eylemleri itibariyle tasvip etmem söz konusu olmadığı gibi yöntemleri, ideolojisi ve amaçları itibariyle bana çok uzak bir örgüt. (...) Bu itibarla ben, sistemi de PKK'yi de Kürt hakları önünde bir engel ve sorun olarak görüyorum. Ancak Kürt meselesini, PKK'nin tabanını oluşturan halkın siyasi iradesini ve tercihlerini önemsiyorum. Ayrıca PKK'yi yok saymak, hafife almak, bölge ve Türkiye gerçeğini bilmemektir.[214]

Yazar, konuyu yeterince gerekçelendirmemiş. Konunun rahatlıkla ele alınamadığı biliniyor. A. Erdoğmuş ve Prof. M. Bekâroğlu İslâmcı dünya görüşünü paylaşan kişiler. Bu görüşlerin söyleşi-kitaba yansıması doğal, işin zor yanı da bu... İslâmcı anlayış Kürt sorununa çağdaş yaklaşamıyor, ama bu arkadaşların gönlünde Kürtlerin özgür olmaları, uygar bir ortamda yaşamaları var. Bunların sentez edilmesi gerekiyor. Bağımsız ve laik bir Kürt devletinin Avrupalılarca desteklendiği görüşünü paylaşıyorlar. PKK'yi yorumlamaları bununla endeksli biraz.

Katılmakta güçlük çekilen bazı görüşler var. Yakın Türkiye tarihinin bilinmeyen yanlarından kaynaklanıyor olmalı. Kürdis-

---

[214] A. Erdoğmuş, *Mahzun Mezopotamya, PKK ve Kürt Ulusalcılığının İnşası*, Elips Kitap, 2008, s. 12.

tan Teâli Cemiyeti'nin Erzurum ve Sivas Kongreleri'ne yardımı ve Kürtlerin temsilleri hususu.

"Bu cemiyetin yoğun propagandalarının etkisiyle de 23 Temmuz 1919'da Erzurum Kongresi'nde ve 4 Eylül Sivas Kongresi'nde Kürtler geniş çaplı temsil edilmişlerdi..."[215] Oysa bu iki görüş de doğru değil. Resmi görüş böyle sundu. Kongre yönetimine seçilen Motkili Hacı Musa ve Bitlis Eski Mebusu Sadullah Efendi, Erzurum ve Sivas'a bile gitmediler. Diyarbakır, Harput ve Kürt illerinden katılanlar olmadı. Bazı il ve ilçe delegeleri de Erzurum'da oturup onları sanal olarak temsil edenlerdi. Kürtlerin sayısı azdı. KTC ise Kongrelere ve harekete karşıydı. Elinizdeki eserde bunun ayrıntıları var.

Yazar, Şeyh Said'in müritlerinden bir aşiretin mensubu, aile harekete katılmış ve Şeyh Said gibi Zaza Kürtlerden. Şeyh Said hareketi için söylediklerini kısaca aktarayım.

> Ben Şeyh Said hareketini, dönemin koşullarına uygun ve din eksenli olarak değerlendiriyorum. Taşıdığı kaygıları ve amaçları itibarıyla da din ağırlıklı bir harekettir. Geleneksel dini motifler taşıdığı, zaten önderliği ile de ortadadır. Fiili durum karşısında ortaya çıkan bir toplumsal refleks olarak tanımlamak mümkün olsa da karakteri açısından daha çok "kıyam" olarak değerlendirilmiştir; çünkü hareketin başında dini bir şahsiyet vardı. [216]
>
> Bazı Kürt aydınları ve Kürt siyasetçilerinin öne çıkardığı modern özgürlük hareketleri olarak da görmüyorum. Kürtler açısından da özgürlük ve bağımsızlık hareketleri değil, devlet dayatmasıyla karşı karşıya kalmış bir halkın geleneksel duruşudur. [217]

---

[215] A. Erdoğmuş, a.g.e., s. 36.

[216] A.g.e., s. 43.

[217] A.g.e., s. 56

> Kıyam, dini bir anlamın da yüklendiği bir kavram olarak zulme, haksızlığa, zorbalığa karşı ayaklanmak, başkaldırı demektir ve sadece ilâhi adalet amaçlanır. Ben dönemin önde gelen dini şahsiyetlerinin ve Zazaların bu amaçla harekete katıldıklarını düşünüyorum. Şeyh Said'in İstiklâl Mahkemesi'nde verdiği ifadeleri bu iddiamı doğrulamaktadır.
>
> Elbette olayları tamamen dini kaygılardan ibaret saymak gerçekçi değildir. Siyasal, etnik boyutu da en az bu kadar önemlidir. (...) Bana göre, Şeyh Said ve beraberindeki dini şahsiyetlerin milliyetçi veya ulusalcı bir devlet fikirleri yoktu. Şeyh Said, İstiklâl Mahkemesi'ndeki sorgulamasında, kıyamın siyasi adresi olarak Salih Beyi göstererek, Diyarbakır'a yönelik saldırıyı da kendisinin istediğini söylemiştir. Bu ifadelerinden anlaşıldığı kadarıyla, hareketin en önemli ideologlarından biri Hanili Salih Bey'dir. Kıyamın amacı, bilge kişiliği ve siyasi, dehasıyla şöhret bulmuş Hanili Salih Bey'in idamdan hemen önce yazdığı şu mısralarda gayet açıktır. [218]
>
> "Hareketin en önemli askeri gücünü teşkil eden aşiretlerden birine mensup bir ailenin ferdi olarak değerlendirme hakkına sahip olduğumu düşünüyorum...[219]

Okuyuculara değerlendirmelerde yararı olur diye aktarmam gereken birkaç hususu var. Abdulbaki Erdoğmuş kendilerini bir ölçüde anlattı, Hanili Salih Bey'le aynı yöreden. İkisi de Zaza. Salih Bey gerçekten bilgili ve moralli bir kişidir. Arapça, Farasça, Kürtçe, Zazaca ve Türkçeden başka Fransızca biliyordu. İstiklâl Mahkemesi Savcısı A. Süreyya Örgeevren anılarında kendisinden söz eder. İdama giderken arkadaşlarına moral verdi ve şiirler yazdı.

---

[218] A.g.e., s. 58-59.

[219] A.g.e., s. 78.

Şeyh Said İsyanı, Komşu Devletlerden Beklentiler ve Kemalist İktidarın Kuruluşu

Şeyh Said İsyanı'ndan sonra bölgede "temizlik" hareketi başladı. Yüzlerce köy yakıldı ve insanlar öldürüldü. Genel Kurmay Başkanlığı'nın belgelerinde detaylar var. Yayımlanmayan bazı belgelere dayanarak o dönem mantığını ve "devlet politikası"nı oluştururken yaşanan kararsızlıkları anımsatmak istedim.

Şeyh Said İsyanı ve bastırılması 1925'in ilk yarısını aldı. Devlet içinde "sertlik" yanlıları ile daha "mutedil" olanların varlığı biliniyordu. İsyan başladığı zaman Fethi Okyar, Başbakandı. Olayı bir başkaldırı olarak ifade eden Okyar amacı aşan çok sert yöntemleri uygun bulmadı. Ermeni tehcir ve olaylarının üzerinden henüz 8-9 yıl geçmemişti. Halkta kötü izlenimleri vardı. Sertlik yanlısı İsmet Paşa İstanbul'dan getirildi ve Başbakan oldu. Yanında Recep Peker vardı. Peker, Mussolini faşizmine hayranlık duyan bir "radikal Kemalist".

Öyle ki, Mustafa Kemal'in bu çok ileri ve faşizan yapısından ötürü azarladığı biri. Devlet içinde bu anlayış gizli bir çatışma halinde. Mustafa Kemal İsmet Paşa'yı tuttu. İsyan sonu seçilen yol böylece belirlendi. Sertliğin iyi sonuç vermeyeceğini söyleyenler az değildi. Mustafa Kemal'le birlikte isyancıların ve Batı Anadolu'ya sürülenlerin af edilmeleri tartışıldı. 1927'de okunan *Nutuk*'u bir siyasi belge ve hesaplaşma kabul edenler çoğunlukta. Kürt kökenli milletvekilleri oylamalarda tutarlı olmadılar, Fethi Okyar'a gereken dayanışmayı göstermediler. İngiliz Elçi ve istihbarat örgütleri devletin "Kürt politikası" oluşturma çabalarını zaman zaman elde ettiler ve raporlarına yansıttılar. Kimliklerini bilmediğimiz yüksek devlet yöneticilerinin raporları var. O günlerdeki anlayış, arayış ve Kürt politikaları nedeniyle bir kısa bölüm aktarmam gerekiyor. Musul sorunu çözüme kavuştuktan sonra, İngiltere-Türkiye ilişkileri giderek yumuşadı ve dostane oldu. Ağrı Dağı çevresinde Kürt başkaldırısı

vardı. 1925 Şeyh Said, 1926-30 Ağrı başkaldırıları, "Kürt politikası"nın önemini ortaya koymaktadır. Türkiye Ağrı İsyanı'nın yaygınlaşmasından endişe ediyor. İran'dan daha çok işbirliği beklentisini taşıyor. İstanbul'daki İngiliz yetkili Binbaşı Harenc İranlımeskektaşı ile görüşmeyi aktarıyor:

Belge: 14 Mart 1927

Kürtlere nasıl ulaşacaklar? Çünkü halen orada hareket edemez durumdadırlar ve yaklaşık 30 bin kişilik kuvvetleri Van Gölü'nün güney ve batısı arasındaki kesimde düzen sağlamak için zor yeter, Beyazıt ve Iğdır bölgesini de temizlemeye çalışmıyorlar.

Bölgede koşullar zor olduğundan bunu da yazın yapabileceklerdir. Hayır, sorun şu ki, Kürtlere karşı operasyonlarda bizim de sınırın tarafında kendileriyle işbirliği yapmamızı istemektedirler; bu yolla İran Kürtlerini, Türkiye Kürtlerine yardım etmekle suçlamaktadırlar. Daha da kızgınlaştı; ben de Türklerin bizi de aynı şeyle suçlamış olduklarını ve yapılacak tek şeyin bizim de yapmış olduğumuz gibi önemsememek olduğunu belirterek kendisini yatıştırmaya çalıştım. "İngiltere için bir sorun olmadığını, çünkü Türkler ne kadar bağırır çağırırlarsa da, İngiltere arkasında oldukça Irak'a saldırmayı yapmazlar; fakat İran için durum farklıdır" diye yanıtladı.[220]

Belge Gizli. 27 Haziran 1927

Sör G. Clerk'ten Sör Austen Chamberlaine'e

Efendim,

20 Haziran tarihli bir Türk gazetesinin ilişikteki kısmı (orijinal belgede yer almamıştır çn) 4 Mayıs tarih ve 213 sayılı

[220] Aktaran M. Kalman, *İngiliz ve Türk Belgelerinde Bohtan Direnişleri 1925-1938*, Med Yay., 1996, s. 105; Mesut Yeğen, *İngiliz Gizli Belgelerinde Kürdistan 1918-1958*, Dipnot Yay. Ankara, 2012. s. 232.

telgrafımda belirttiğim, Türk hükümetinin sınırı Irak'taki göçer aşiretlere kapatması kararına ilişkin olarak bahsetmeye değerdir.

Pratikte bu yasa Türk hükümetine sınırsız sayıdaki Kürdü ve Ankara'daki yetkililer tarafından serkeş olarak değerlendirilen diğer unsurları Doğu vilayetlerinden taşımaya yetki vermektedir. Onlarla ilgili olarak, yasa, hükümeti genel olarak Kürt bölgesinden ve özelde ise Beyazıt vilayetinden 2000 isyancı aileyi transfer etmeye yetkili kılıyor. 20 Nisan tarih ve 192 sayılı telgrafımda belirttiğim gibi, hükümet 1915'te Ermeni azınlığı oldukça başarılı bir şekilde yok eden siyasetini, savaş verdiği Kürt unsurlarına da uygulamaya şimdiden başlamıştır. Ermenilerin zorunlu göçünde kullanılan temel unsurlar olan Kürtlerin, sadece 12 yıl sonra Ermenilerle aynı kaderi paylaşma tehlikesi altında olmaları kaderin garip bir cilvesidir. Bununla birlikte hükümetin zorunlu göçü 1915'teki boyutlarda yürüteceğini düşünmek için şu anda hiçbir sebep yoktur.[221]

Şeyh Said İsyanı'nın "Kürtlüğü"

Tüm araştırmacıların değindiği bir noktaya geliyoruz. Şeyh Said İsyanı, ulusal karakterleri egemen olan ya da dinsel nedenli bir başkaldırı mıdır? Yerel koşul ve kişilikleri de katarak, bu araştırma daha çok Kürtlere düşüyor. Bilimsel ve objektif davranan herkese, Kürtlerin bilebilme ve yerel koşulları değerlendirebilme olanakları nedeniyle onları işaret ettim. İslâmcılar dini bir isyan derken Kürt milliyetçileri de Kürt ulusal değerlerini önde tutan bir isyandı diyorlar. Dinsel görünümlü ulusal ya da dinsel motifleri arkasına alan ulusal bir başkaldırı tezleri de var. Yer yer değineceğim. Bu iki görüşten birinin egemen olması gelecekteki tartışma, siyasal, sosyal gelişmelerde veri olarak kullanı-

[221] M. Kalman, a.g.e., s. 107.

lacağı için önemlidir. Şeyh Said İsyanı milli karakterli olunca Kürt sorunu çerçevesinde dikkate alınarak rol oynayacak. Dinsel olunca siyasal İslâmcılık anlayış alanı içinde değerlendirilecek. İkisi de birbiri kadar önemli. O kadar önemli ki; Diyarbakır İstiklâl Mahkemesi'nin hüküm bölümünde, bir Kürt devleti kurma mücadelesi ve isyanı olarak gösterilen Şeyh Said İsyanı'nın bu niteliği Bakanlar Kurulu kararıyla değiştirilecektir. Milli bir isyan değil de irticai, dinsel bir isyan gösterilmesi için karar alındı. 3 Mayıs 1925 tarih ve 1845 sayılı Bakanlar Kurulu (İcra Vekilleri Heyeti) kararı şöyle:

> Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Riyaset-i Celilêsinden mevrut 30 Nisan 341 (1925) tarih ve 1835/2270 numaralı tezkerede son isyan ve irtica hâdisesinin matbuatımızda ve bilhassa İstanbul matbuatının kısm-ı azamında umumi bir Kürt kıyımı şeklinde gösterilmesi dâhili ve harici bedhahlarca propaganda tertibi ittihaz edilmekte olduğundan ve esasen mahdut bir sahada muhtelif ûmûl ve iğfalat neticesi tekevvün eden hadisenin izamı muvafık olmadığından "isyanın iftiraktan ziyade irticai ve cehalet ve iğfal eseri olduğu" zemininde neşriyatta bulunulması için muktezasının ifası teklif olunmuştur.
>
> Keyfiyet İcra Vekilleri Heyetince 3 Mayıs 1341 tarihli içtimaında ledettezekkür umumi ve mürettep bir irticaın tezahürü olduğu müsbet ve malûm olan hadisenin matbuatta Kürt meselesi şekline inhisar ettirilmesi hakikate gayr-ı mutabık olduğu kadar siyaseten de mahzurlu olduğundan keyfiyetin bu nokta-i nazardan neşri için Hariciye Vekâlet-i Celilêsine tevdii tensip edilmiştir.

Yıl 1925. Cumhuriyet kurulalı iki yıl olmuş. Laiklik karşıtları güçlü... Şeyh Said de dindar bir Müslüman Kürt âlimi. Bir yanıyla da Kürt ve Kürt kimliği red ve inkâr ediliyor. Devlet için güç bir durum İslâmcıları teskin etmek üzere, isyanı Kürt isyanı gösterip Anadolu'nun diğer yörelerini kontrol altına almak ge-

rekiyordu. "Kürt İsyanı"nın da geleceğe ilişkin sakıncaları vardı. Canlı tutulan bir "Kürt Meselesi"nin kapısı aralanıyordu. Sorunun geleceğinde Şeyh Said İsyanı önemli bir argüman olacaktı.

Şeyh Said İsyanı'nın Karanlıkta Kalan Yanları

Şeyh Said İsyanı ile ilgili sorular sormam gerekiyor. Bu sorular tartışılmamış ya da karanlıkta kalmış bazı hususların aydınlanmasına yardımcı olur.

Şeyh Said İsyanı ile ilişkilendirilen Seyyid Abdülkadir Şark İstiklâl Mahkemesi'nde yargılandı. Bitlisli Kemal Fevzi, Dr. Fuat ve Avukat Hacı Ahti, Siverekli Şeyh Eyüp bu yargılamalarda idam edildiler.

Önemli bir isim olan Seyyid Abdülkadir'in Şeyh Said İsyanı ile ilgisi var mıydı? Bu savla idam edildi. Polisiye komplolarla kendisinin Kürtlük konumu ele alındı yargılamalarda. Bunlara bakınca ve okuduklarımızda Şeyh Said ve isyanıyla bağlantı görülmüyor. Şahsi kanım Seyyid Abdülkadir'in bu harekette bir etkisinin olmadığı şeklindedir. Şeyh Said'in oğlu Ali Rıza Efendi kendisini ziyaret etmiş, ancak teşvik edici ya da destekleyici bir söz verilmiyor. Yargıdaki sorulardan mahkeme heyetinin de bunu bildiği anlaşılıyor. Sorularımı sürdürmek istiyorum. Diyarbakır'daki Kürt ileri gelenlerin isyana karşı tavırlarına ne diyebiliriz? Şeyh Said İsyanı'nda kırsal alanla kent Kürtlerinin farklı hareket ettikleri ve düşündükleri belli oluyor. Bu konum Diyarbakır için de geçerli. Bazı önde gelen Diyarbakırlı Kürtler Devletin yanında yer aldılar ve bazıları suskunluğu tercih ettiler. Pirinççizade Feyzi (eski Nafia Vekili ve Mebus), Zülfüzade (Tigrel) ve Mebus Müftüzade Şeref Bey, Halk Fırkası İl Başkanı Sıtkı Bey devletin yanında yer aldılar. Cemilpaşa Ailesi parçalandı ve çoğunluk kararsızlık gösterdiler. Bir kısmı Diyarba-

kır'dan uzaklaştı, örneğin, Kasım Bey, Mehmet Bey ise karşıt konum aldı.[222]

Sorular soruları çağrıştırıyor. İsyan öncesi, İngiltere, Rusya ve Fransızlarla ilişkiler kuruldu mu? Tavırları ne olacaktı? Şimdiye dek okuduklarımızda açık ve net bilgiler edinmedik. Türkiye'de, İsyanda hep İngiltere'nin parmağı arandı. Çokcaspekülasyon oldu. İsmet Paşa bizzat kendisi de bunu doğrulayan bir bulguya rastlanmadığını anılarında dile getirdi. Lozan Antlaşması'ndan sonra çözümü Cemiyeti Akvam'a bırakılan Musul sorunu için oluşturulan heyetin Musul'a vardığı günlerdi. Mustafa Kemal ve arkadaşları İngilizlerin rolünü düşündüler... İsyanın başladığı dönem İngiltere'yi çağrıştırıyordu. Kötü bir rastlantı. İngiltere gizli yazışmalarında Kürt hareketine yardım etmeyecekleri belli oluyor. Ancak İngilizlere ayaklanmadan önce Urmiye'dek Rus Konsolosluğu ile temas eden Kürtler, Sovyetlerden olumsuz yanıt aldılar. Genel konjonktür de öyle. Türk-Sovyetler Birliği Anlaşması ve ilişkileri bu merkezdedir.

Sovyetler Birliği, İngilizlerin kötü kullanımı ile ortaya çıkan feodal, gerici ve karşı-devrimci güçlerin hareketi olarak gördü isyanı.[223]

Şeyh Said İsyanı Döneminde Devlet Yanlısı Kürt Feodalleri

Son dönem Kürt milliyetçiliğini irdelerken, önemli bir isimdir Haco Ağa. Midyat'ta Haverki Aşiret Reisi. Şeyh Said İsyanı'nda devletin yanında yer aldı. Yine de Anadolu'ya sürülme tehlikesi

---

[222] Chris Kutschera, *Kürt Ulusal Hareketi*, Avesta Yay., İstanbul, 2001, s. 104.

[223] Wilson Howell, The Soviet Unionand the Kurds, Astudy of A Nationalminority, VirginieUniversitesine sunulan tez, 1965. Aktaran C. Kutschera, a.g.e., s. 103.

ile karşılaşınca Suriye'ye kaçtı. Oysa Osmanlı yöneticilerinin ve kumandanlarının teşvikiyle Suriye Manda Yönetimi'ni sürdüren Fransız askerlerinden öldürdükleri vardı. Sınır ihlallerini Haco Ağa'nın adamları yapmıştı. Suriye'ye geçiş de kolay olmadı. Tüm Kürt önde gelenleri sürgünden kurtulmak üzere Suriye'ye geçmişlerdi. Haco Ağa artık Suriye'de Kürtçüydü. Hoybûn Örgütü'nün önde gelenlerindendi. Geniş aile ve aşiret çevresinden entelektüel ve sanatkârlar çıktı. Ünlü, Kürtçe pop müziği ustası Haco, "Büyük Haco" ailesinin yeni kuşağından. Suriye'deki son rejim değişikliğinden zarar gördüler. Mala Haco (Haco Ailesi) çoğunlukla İsveç ve Almanya'da yerleştiler. İsveç'teki Kürt Yazarlar Derneği'nin yayın organı *Çira*'da Büyük Haco'nun oğlu ile yapılan bir söyleşi yayımlandı. Nurettin Zaza anılarında Haco Ağa'nın Devlet tarafından nasıl kullanıldığına değinir. Mart 1982'de Celal Uzun Çaçanê Haco Ağa ile söyleşiyi yaptı, Hamit Kılıçaslan yayına hazırladı. Bu evredeki Kürtlerin, Türkiye'den kaçan ilticacıların duygularını, anlayışlarını ve milli duygularındaki düzeyi göstermesi bakımından önemlidir. Başkaldırı ile devlet yanlısı olma arasında nasıl gidip gelmişler? *Çira*'nın Stockholm'de 1995 yılında yayımlanan 2. ve 3. sayıları bu konuda mutlaka başvurulması gereken kaynaklardır.

Şeyh Said yenilgisi Kürtler için önemli bir evrilme tarihi. Bu, biraz da isyanın bulduğu kanlı ve acımasız yanıtın derin izlerinden olmalı. İsyancılar değil, bir bölgede yaşayan Kürtler topyekün hedef alındı. Kürtler bitirilmek istendi diyenler çok. Yenilen Kürt hareketinin tüm aktörleri sınırın güneyine sığındılar. Irak, Suriye ve Lübnan'a. Bunlar silahlı Kürt askerleri ve köylüleri değillerdi. Kürt elitleriydi. Kürt siyasileri dediklerimizdi. Kürt hanedanlarının çoğu okumuş çocuklarıydılar. Ya da Kürdistan'dan kaçan bir bölüm bey ve ağalardı. Feodallerin Osmanlı bürokrasisindeki çocuklarıydılar. Bir genelleme yapmak gerekirse, Kürt burjuvazisinin değişik katmanlarıydı. Birkaç yıl önce

Suriye-Türkiye sınırının kuzeyinde birlik kuramamış, Şeyh Said İsyanı'nda bir bölümü devletin yanında ve bir kısmı devlete karşı konum alanlar, "tarihen kaybetmiş" insanlar olarak büyük bir ümitsizlik ve şaşkınlık içindeydiler. Üstelik Ermeni kırımlarında çoğunun az ya da çok katılımı vardı. Ermeniler özendirdiler, bunların kendilerini toparlamalarını istediler. 1927'de bu anlayıştan Hoybûn teşkilâtı doğdu. Parti diye de anıldı. Kürt burjuva bir harekettir. Ama hastaydı örgüt. İnsanlarından ve yurtlarından uzak "mültecilerin" örgütü... Örgütü kuranlar bile zayıf inançlı. Anılarından, bildirilerinin dilinden anlaşılıyor. "Son çırpınış" hareketi denilebilir örgüte. Kuruluşta bile çok başlı. Büyük ailelerden her biri baş olmak emelinde...

Ağrı Ayaklanması'nı organize etmede elinden geldiğince çaba gösterdi Hoybûn. Ancak elinden gelebilenler bu kadardı, çok sınırlıydı. Kabul etmeli, iki yıl önceki davranışlarından pişmanlık duyan demoralize Kürtlerdi bunlar. Doğru dürüst kendilerini sorgulayan bir toplantıları da olmadı. Sanki olanlardan onlar sorumlu değillerdi. Yeni bir örgüt kurdular. Ulusal duygu ve anlayışlarında bir yükselme seziliyordu.

"Aşiret örgütlülüğünden" "modern örgütlülüğe" geçişin, zayıf da olsa, işaretleri vardı. Kürt araştırmacılardan optimist, haklı olarak Kürt örgütçülüğünün ve değişiminin "olumlu" yanlarını öne çıkarmak isteyenler var. Kürt araştırmacı ve yazar Rohat Alakom, "Xoybun'un modern bir örgüt olduğunu kanıtlayan önemli bir nokta da, Xoybun için kâğıda ve kaleme verdiği önemdir" diyor.[224]

Alakom'un duygu ve beklentileri kabule değer, ancak yaşam ve gerçeklerin acı yanı buna izin vermiyor çoğu zaman. Yinelemek zorundayım, "tarihen kaybetmişlerin" bu hareketinde üs-

---

[224] Rohat Alakom, *Hoybûn Örgütü ve Ağrı Ayaklanması*, Avesta Yay., 1998, s. 15.

telik modern algı da yoktu. Dört aristokrat ve feodal Kürt aile modern görünüm vermek istiyorlardı, ama esası değiştiremezdi bu çabalar. Kendileri değişmemişlerdi.

Örgütün niteliklerinden bu kadar söz ettikten sonra döneme ve gelişmelere gelmek istiyorum.

Ağrı naşkaldırısı genişleseydi ve başarılı bir konum alsaydı, Hoybûn başka türlü evrilebilirdi. Kürtlerin toplandığı bir odak olabilirdi. Ağrı İsyanı yenilgi ile sonuçlanınca Hoybûn da hızla geriledi ve yaşayamadı. Bir süre sosyal faaliyetleri ele alan çabaları oldu, bunlar örgüte dinamizm ve heyecan vermedi. "Kürt Özgürlük Örgütü" ya da "Kürt Ulusal Birliği" anlamında kullanıldı Hoybûn.[225]

Örgütü kapsamlı araştırmayı konumuzun dışında tutmak istiyorum. Ancak, değişik Kürt örgütlerin birliğinden oluştuğu biliniyor. Amaç maddesinde; "...Örgütün amacı Türkiye boyunduruğu altında bulunan Kürdistan ve Kürtlerin kurtuluşu ve doğal ve ulusal sınırları içinde bağımsız bir Kürdistan devletini kurmaktır..."[226]

O dönem ve Hoybûn'un karanlıkta kalan yanları var. Şeyh Said'in oğlu Ali Rıza Fırat'ı, olayın içinde ve bazıları da dışında gösterirler. Oğlu Eski İstanbul Milletvekili Fuat Fırat'ın *Ronahi* gazetesiyle yaptığı Eylül 1996 tarihindeki söyleşiden anlaşılıyor; Ali Rıza Fırat döneme ilişkin yazmak istediği halde, olanak bulamamış.

Hoybûn'un daha gelişmediği bir zamanda Memduh Selim Antakya'ya, Kamuran ve Celadet Beyler Beyrut'a yerleşirler. Hoybûn zayıf işlevli olarak 1946'ya kadar sürdü.

---

[225] A.g.e., s. 32, dipnot 38.

[226] A.g.e., s. 26.

Şeyh Said İsyanı'ndan Sonra Kültürel Kürtlüğün Suriye ve Lübnan'a Taşınması

Kürt milliyetçiliğinin Türkiye'de suskunluk döneminde olduğu ve sonrasında iki dış faktörle canlılık kazandığını söyleyebiliriz. Biri, Türkiye Kürtlerinden birçok kişi Suriye'de yerleşme ve çalışma olanağı buldu. Bunların arasında Kürdistan Teâli Cemiyeti'nin üyeleri, İstanbul'da Kürt basını çalışmalarında bulunanlar vardı. Başta da Bedirhan ailesinin çalışkan iki kardeşi. Celadet ve Kamuran Bedirhan'lar. Silahlı mücadele yenilgiyle sonuçlanmıştı. Yeni dönemde Kürtler, kültürel Kürtlüğün önemini anladılar. Özünde de iyi oldu. Bedirhan kardeşlerin başarılı oldukları bir uğraşıydı. Türkiye'deki 1926 sürgünlerinden kaçanlar ve Şeyh Said İsyanı'nın kaybedenleri Suriye'de toplandılar. Hoybûn örgütünde birlikte oldular. Silahlı mücadeleyi giderek bırakan bir anlayış ve ruh yapısında olan Suriye'deki bu Türkiye Kürtleri 1932'de basın işine giriştiler. Bu bir Kürt kültürel hamlesi ve girişimi kabul edilebilir. Bu yayınlar o dönemde mayınsız ve kolay geçilebilir sınırdan Türkiye'ye de girebildiler. Bir ikinci faktör, Ermenistan'da Kürt kültür ve dilinin radyo ve *Riya Teze* Kürtçe gazetesi yoluyla Türkiye'yi etkilemesiydi. Türkiye'deki Kürt milliyetçiliğini bu iki etken etkiledi en çok. Erivan Kürtçe radyosu açık bir şekilde etkili oldu. Burada iki uyanış farkı vardı; bu kültürel uyanışta Kürt entelektüelleri, Ermenilerden de etkilenerek organize olma çabalarına girdiler.

Suriye ve Lübnan'daki Bedirhan kardeşlerin önderliğindeki basın-yayım, bunun yanında feodal önderlerin gelinen yeni aşamada silahlı mücadelenin dışına düşüp okumuşlarla birlikte bu kültürel uyanışa uyma gayretine girmeleri, önemli evrilme noktası oldu. Haco Ağa, Bozanzade Şahin Ağa, Ramanlı Perixanêler, Mala Elîyê Unis, Cemilpaşalar ve Şeyh Said'in çocuklarını sayabiliriz. Bu kültürel uyanış uluslaşma sürecindeki önemli dönemin bir parçasıydı. Kürt diliyle eğitimin gereği gi-

derek tartışıldı. Bunlar daha sonraki organizasyonlarda, Irak ve İran'da meyvelerini verecek. 1946 Mahabad Cumhuriyeti'nde en önde tutulan bu gereksinimdir. *Hawar* dergisinde, 1932 yılından sonra bu konu hep işlendi. Uyanışa damgasını vuran halk edebiyatı ve halk folklorunun önemiydi. İşlenen konular modern nitelikliydi ve anımsatılan milliyetçilik de modern milliyetçilikti. Şeyh, ağa ve okumuşların milliyetçi beraberlik konuları söz konusu oldu. Bunlarda ileri, mücadeleci özler vardı. Feodallerde de ayrışma belirtileri görülüyordu. Bu geçici dönemin havasına uygun bir konumdu yaşananlar. Aşiret önderleri de Kürtçe eğitim ve öğretime yakınlık duydular. Bu yaklaşım Türkiye Kürtlerini etkiliyordu. Kuran'ın yanında klasik Kürt edebiyatı istenir oldu. Bu iki dış faktörde, gerek Suriye'de Fransızlar ve gerek Ermenistan'da Ermeniler Kürt kültürüne kolaylık sağlayan tavır aldılar. Az da olsa resmi devlet okullarında Kürtlerin eğitilmeleri başladı ve o yöredeki Kürtleri etkiledi bu konum. Gerek Suriye'de ve gerekse Ermenistan'da Kürt kimliği açık şekilde öne çıkarılmak istenmese de, bu kadarını gerekli buluyorlardı. Kürtlerin başarılı olmalarını engelleyen iç çekişmeleri de vardı. Feodal yapının dışında, okumuşların sürtüşmeleri eksik olmadı. Arap milliyetçiliğinin gelişme koşulları oluşuyordu ve Kürtler örgütlü değillerdi, bu nedenle kazanımlarına güvenilemezdi. Öyle de oldu.

Hem Suriye ve hem de Türkiye Kürtlerinde bir çelişki vardı. Aşiret reisleri milliyetçileşiyorlardı ama Kürt kimlik mücadelesi aşiretliliği de istemiyordu. Kürtlerin Yezidileri vardı, aşiretsiz olanları vardı. Feodallerin modern tarıma açılan hesapları bu gelişmelere çok da uymuyordu. Bu Kürtler yakınlarındaki Irak Kürt mücadelesinden etkilenerek 1930'lu yıllara gelmişlerdi 1922'de Süleymaniye'de *Roj Kürdistan*, 1923'te *Bangî Heq*, yine aynı yıl *Umîdî Îstiqlal* gazeteleri çıkmıştı. Rewandız'da *Zarê Kur-*

manci'yi 25 Mayıs 1926- 23 Temmuz 1932'de Husên Huznî Mukrîyanî yayımladı.

Ağrı ve Şeyh Said Hareketlerindeki Örgütlülük Farkları

Kürt tarihi ve sosyolojisine ilişkin çalışmalarımda 1925 Şeyh Said ile 1930 Ağrı İsyanlarına değindim. Yeniden ele alacak değilim. Yalnız her iki isyanın örgütlülük düzeylerine ve koşullarına değinmem gerekiyor. Şeyh Said İsyanı'nın arkasında "Azadi" örgütünün bulunduğu dile getirilirken, Ağrı İsyanı önderlerinin de başlangıçta değil, hareket içinde Kürt Hoybûn Partisi ile ilişkide olduğu yazılır. Hoybûn'un daha ileri ve bir burjuva örgüt olduğundan hareketle Ağrı İsyanı'nın daha düzeyli ve istemli olduğu öne sürülür. Koşullar da tamamen farklı. Ağrı İsyanı, dünyanın ünlü 1929 ekonomik krizini yaşadığı günlerde devam etti. Başlı başına öneme sahip bir olgu.

Şeyh Said, dünyadan izole ve ilişkilere sahip değilken, Ağrı İsyanı önderi İhsan Nuri Paşa, Hoybûn ve Ermeni Taşnaklarla ilişki halindeydi. Askeri güçler Şeyh Said İsyanı'nda disiplinsiz ve darma dağınık güçler iken, Ağrı'da bölük ve hêz gibi tabirlerle göreceli düzene sahiptiler. Hatta İhsan Nuri Paşa'nın anılarına göre, şapkalarında ve giysilerinde belirli semboller taşıyorlardı. "Ağrı Dağı", şapkalarına takılı işaretleriydi. Kumandanlar ise Hoybûn'un bilinen armasını taşıyorlardı. 1925 İsyanı'nda böyle düzenlemeler ve anlayışlar yoktu. Ağrı İsyanı alanında bir de "Agirî" gazetesi çıkarıldı. O dönem için ve gerilla mücadelesi koşullarında çok önemli bir eylemdir "Agirî". Çok iyi işlemese de Ağrı İsyanı'nda tarihe geçen bir idari ve askeri görev bölümü söz konusu.

İhsan Nuri Paşa bir kurmay subay, Türk, Fars ve Kürt toplumlarını tanımasına karşın, anılarında İran yöneticilerine "Ari" ırkından oldukları için güvenini dile getirir. Kürtlerin Aryenli-

ğini İranlılarla akrabalığa götürür. Bu anlayışını izah etmede güçlük çektim. Şeyh Said'in Müslüman kardeşliğini zaman zaman dile getirmesinin yanında bu argüman çok cılız kalıyor.

Her iki isyan önderlerince, Sovyetler Birliği'nin Mustafa Kemal Paşa ve Türkiye Cumhuriyeti ile olan ilişkileri bütünlüklü olarak ele alınmıyor. Coğrafi yakınlık ve olayların içinde olan İhsan Nuri Paşa'nın siyasi ve askeri değerlendirmeleri gerçekçi, değil. Gerçekler, beklenti ve haklılıklar çok farklıdır. Başkaldırı önderlerinin çok yönlü görebilme özelliğine sahip olmaları beklenir.

1924 yılı Eylül ayında Beytüşebap Askeri Birliği'ndeki başkaldırıda bulunan subayların Irak'taki İngiltere makamlarına anlattıklarında başkaldırı öncesindeki bilgiler de vardı; Şeyh Said İsyanı ve Kürt hazırlıklarını İngilizler biliyorlardı.1924 yılı Kasım ayındaki İngiltere kurumlarının gizli yazışmalarında Kürt milliyetçilerine ve Türkiye Devleti'ne ilişkin raporlarda isim vermeden "Kürt Milliyetçi Cemiyeti" deyimi kullanılmaktadır. Burada "Azadi" örgütü mü yoksa Kürdistan Teâli Cemiyeti'mi söz konusu olduğu açık değil. FO 371/10121 No'lu rapor 11 Kasım 1924 tarihli, Belge No. 4604'tür. "Çok Gizli" damgalı İngiliz Hava Kuvvetleri Komutanlığı, Bağdat başlıklıdır. Ancak raporun giriş kısmında karışıklığa açıklık getiriliyor. İsim verilmese de söz konusu olan Azadi örgütüdür.

Cemiyetin başkanı Erzurum Garnizon Kumandanı Miralay Halit Bey ve merkez de Erzurum'dadır. Raporda şubeler hakkında geniş bilgiler yer alıyor. Cemiyet'e ilişkin geniş bilgiler ve yöre başkan, üye ve onlara ilişkin bazı notlar var. Sonunda raporu kaleme alanlar görüşlerini de yazıp son veriyorlar:

> Önceki Kürt ulusal planlarının bir ölçüde hayalcı yapısı halen göze çarpan bir özellik olmakta ve gerçek bir örgüt ve belli bir hareket planı olduğu yolunda zayıf bir izlenim edi-

nilmektedir. Aynı şekilde ciddi bir amaç ve hareket birliği olduğu yolunda az bir umut görünmektedir.

İngiltere Irak yerel birimleri Şeyh Said başkaldırısı hazırlıklarını bildikleri gibi muhtemel sonucunu ve ciddiyetine ilişkin görüşleri de çok olumlu değil.

Kâzım Karabekir, hükümetin hazırlıksızlıklarını söylüyor. K.Karabekir 27 Kasım 1924 günü Halk Fırkası'ndan ayrıldı ve 27 Aralık 1924'de Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası Genel Başkanı oldu. Kürt önderlerinin izlendiğini ve kendisinin bilebildiği bazı olay beklentilerinin Hükümet tarafından kendisine bildirilmediğini üzülerek anılarında yazıyor.

Daha sonra 23 Şubat 1925 günü Başvekil Fethi Bey Karabekir'le görüşür. İsyan on gün önce başlamıştır. Kürtlük ve irtica fikirleri nedeniyle Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal Paşa ve Halk Fırkası yönetimi Karabekir'den partilerinin kapatılmasını isterler. Oysa Karabekir Kürtlük tehlikesi nedeniyle devleti yazılı ve sözlü olarak uyardığını söyler. "Kürt ihtilali Hükümet idaresizliği yüzünden çıkmış ve büyümüştür..." der. Daha sonra İstiklal Mahkemesi tarafından parti kapatılacaktır. Bütün bunlar gösteriyor ki, İngilizler ve bu arada Kâzım Karabekir, isyanın hazırlıklarını biliyorlardı.

Ağrı İsyanı Kadınları ve Hesenanlı Ferzende'nin Ölümü

Örneğin, Ağrı İsyanı'nın bugün de bilinemeyen yanları çok. 1926-30 Ağrı İsyanı'nda bazı noktalar bugün de iyi bilinmiyor. Kemal Süphandağ babasından, amcasından ve o dönemde babasıyla evli olan övey annesinden aldıkları ile doğru bilgiler ediniyoruz. Daha önceki ayaklanmalarda az görülür, Ağrı'da birçok kadın da katılır harekete. Direnişçilerin eşleri, anneleri ya da kardeşleri... Bugün de o yöre Kürtlerince saygıyla anılır bunlar. Cesaret, fedakârlık ve çektikleri acılar anlatılır. Doğaldır, ku-

şaklar yenilendikçe bunları bilenlerin sayıları azalır. Bunların tümünü tespit etmek zor... Öğrenebildiklerimi de aktarmak istedim.

İsyana katılanlardan Mehmet Bey, Kör Hüseyin Paşa'nın oğlu, Nadir Bey'in ağabeyi. İsyana birlikte katıldılar. Süphandağ soyadını aldılar.

Şeyh Abdülkadir, Ağrı Dağı'nın yamacındaki Örtülü Köyü'nde otururdu. İsyanın önderlerinden. Çocukları Kotan soyadını aldılar. Torunu Mahmud Kotan Doğubeyazıt Belediye Başkanlığı yaptı ve Kürt şairi ve düşünürü Ahmedê Xanê türbesini yaptırdı.

Zerif Hatun, Nadir Bey'in eşi, Ağrı direnişçilerini Kemal Süphandağ'a anlattı yıllar sonra. İhsan Nuri Paşa, isyanın bir numalaralı önderi. Emin Paşa, Haydaran Aşireti'nin Kör Hüseyin Paşa'nın dışındaki kolunun reisi. Vadide Hanım, Mehmet Bey'in eşi. Besra Hanım, Muş bölgesinde yiğitliğiyle tanınan Ferzende Bey'in eşi. Ağrı direnişinin belli isimlerinden bir hanım. Broyê Hessikê Telli, isyanın iki numaralı önderi. D. Beyazıtlı ve Hesse Sori aşiret lideri. Rabia Hanım, İsyan döneminde Bro'nun eşi, isyandan sonra ve Bro öldürülünce Şeyh Abdülkadir ile evlendi. Şeyh Abdülkadir'in oğlu Hasan (Kotan) yörede Kürt yurtseveri olarak tanındı, İran'da resmi okullarda bir süre eğitim gördü. Mahmud Kotan'ın babası.

Bu kısa bilgilerden sonra hemen söyleyeceklerim var. Ağrı İsyanı'nda erkeklerle omuz omuza çarpışan bu kadınların öyküleri yazılmalı. Hangi duygular onları Ağrı'da tuttu? Ne için savaştıklarını ne kadar biliyorlardı, ya da hissediyorlardı. Eşleriyle birlikte olmak mıydı amaçları? Kürt olmayla, onlara bomba yağdıran güçlerle olan farkları için ne düşünüyorlardı? Yaşadıkları ve çektikleri acılara olan direnç nasıl izah edildi?

Ağrı direnişçileri İran'da siyasi mültecidirler. Nadir Bey ve eşi Zerif Tebriz'e, İhsan Nuri Bey, Mehmet Bey ve Şeyh Abdül-

kadir de Tahran'a gönderilirler. Şeyh Abdülkadir, Nadir Bey tutuklu olduğu için eşine de ev kiralar. İhsan Nuri Bey'e tahsis edilen ev ve eşyalar oldukça kaliteli olup, eşi Yaşar Hanım tüberküloz olduğu için belirli gıdalar alıyordu. Ferzende Bey'in öyküsü hep değişik anlatılır, gerçeği öğreniyoruz.

> Ferzende Bey, Navor'da (İran-Türkiye hududunda bir köy) iken, İran askeri güçleri köyü kuşatır. Ferzende Bey, İran bizi teslim etmiyeceğine ve tutuklamayacağına dair güvence vermezse teslim olmam der. Bunun üzerine İran askerleriyle çatışmaya girer. Pek çok adamı öldürülür, çatışmada yedi yaşındaki bir oğlu da ölür. Kendisi ağır yaralanır. Yaralı ve bitap bir şekilde yakalanır. Sedye ile Kelaxoye (Xoy-Hoy hapishanesi olmalı –N.K.) getirilir. Daha sonra elleri ve ayakları zincirli olarak Tahran'a Qesri Qencer hapishanesine getirildi. Eşi Besra da yanımızda oldu. Nadir Bey de daha sonra anlatacağımız olaydan dolayı, aynı hapishanede kaldı. Besra ile birlikte onların ziyaretine gidiyorduk. Ferzende Bey'in ziyaretinde çok zorluk çıkarıyorlardı. Ferzende Bey bizimle görüştüğünde, "babası Süleyman beyin başıyla yemin edip, kendisini ayaklarından zincirliymiş gibi hissettiğini" söylüyordu. Bir süre sonra Ferzende Bey öldü. İran hükümeti gözleri çıkarılmış olarak cesedini eşi Besra'ya teslim ettiler. Besra iki mezar taşı satın alıp, üzerine kocası yiğitler yiğidi Ferzende Bey'in adını yazdırdı.
>
> Tahran'da defnettik. Besra'yla, Nadir cezaevinden çıkana kadar yaklaşık dört yıl birlikte kaldık. 1939'da biz, Türkiye'ye döndükten sonra Besra kaynı Kâzım ile evlendi. Daha sonra o da Kayseri'ye döndü. Bunca yaşananların ağır psikolojik yükünü daha fazla kaldıramayıp, delirdi. Her gün bohçasını alıp, hamama giderdi. Besra Ağrı direnişinde savaşan yiğit bir Kürt kadınıydı.
>
> Şeyh Abdülkadir, Broyê Heskê Telli öldükten sonra eşi Rabiya ile evlendi. İlk eşi Hamide Hanım'ın evi Eher'de bir Fars köyündeydi. Rabiya ise Tahran'da oturmaktaydı. Şeyh

Abdülkadir'in oğlu Hasan ile Brahim Ağa'nın kardeşi, Eyüp Ağa'nın oğlu da Tahran'da okula gidiyorlardı. Şeyh Abdülkadir Türkiye'ye dönmedi. Sovyetler İran'ı işgal ettiklerinde onu Kürt bölgesi sorumlusu yaptılar. Daha sonra orada vefat etti.[227]

Zerif Hatun birçok Kürt kadınının Ağrı'daki mücadelelerini dile getirir ve özellikle Edoyê Azizi'nin iki eşi Gülçin ile Zeytin'i anar.

Nadir Bey İran'daki mültecilikten kurtulmak ister. Yenilginin nedenlerini düşünür. Ders almak gerekir diyor. Yeniden organize olmak için kaçar. Sonra yakalanır ve pahalıya mal olur ona.

Bizim Ağrı'dan çıkarılışımızı bir türlü hazmedemiyordum. Bu kadar bedel, bu kadar vahşet ve imhaya karşılık, burada eli kolu bağlı bir şekilde yaşamamızı gururuma yediremiyordum. Burada rahat oluşumuz beni memnun etmek şöyle dursun, aksine çok rahatsız ediyordu. Zilan'da binlerce insanın katli, Ağrı'da aç, susuz ve acı dolu yaşamımız. Ağrı Dağı'ndan çıktığımız vahşet.

Tekrar yeni bir organizasyon, yeniden ve daha deneyimli kadrolarla, her şeye baştan başlamak düşüncesi beynimde her gün biraz daha pekişiyordu. Evet, en sonunda kararımı verdim. Buradan kaçıp Rusya'ya geçecektim. Oradan tekrar Ağrı'ya geçip, yeniden direniş örgütleyecektim. Bu düşüncemi yanımdaki Têmur adında Celalili o da benim gibi mülteci olan eski bir direnişçiye açtım. Têmur da kabul etti.[228]

Kaçarlar ve yakalanırlar. Kapatıldığı hücrede bunalım geçirirken intihar etmek ister. Jilet elde etmek istemesinden kuşkulanan bir Sovyet istihbaratçı tutuklu gelip sohbet eder: "... Büyük davaların insanları böyle şeyler düşünmemeli. Senin dü-

[227] K. Süphandağ, *Ağrı Direnişi ve Haydaranlılar*, Fırat Yay., 2000, s. 319-321.

[228] A.g.e., s. 323.

şündüğün korkaklıktır. Cesur olmalısın, her türlü zor koşullarda direnmelisin..." der.[229] Etkili olur bu sohbet. Bunları Tahran'daki Qasrı Qecer Hapishanesi'ne getirirler. Ferzende Bey de bu cezaevinde.

> Qesri Qecer'de Ferzende Bey de vardı. Cezaevinde birlikteydik. Ferzende bu zor koşullarda hastalanıp öldü. Belki de zehirleyip öldürdüler, öldüğüne inanmayıp, ölüp ölmediğini anlamak için gözlerini oyup çıkardılar. Bir efsane de burada hayata veda etti.[230]

Kürt tariçiliğiyle ilgilendim. Başarılamayan, açıklığa kavuşamayan hususları yeri geldikçe anımsatıyor ve gelecekte başaranların olacağına inanıyorum. İsyan bastırıldıktan sonra, katılanların yargılanmaları önce Van Ağır Ceza Mahkemesi'nde başladı ve sonra Yargıtay tarafından Adana Ağır Ceza Mahkemesi'ne nakledildi. 1931 Kasım ayı gazete haberlerine yansıdı. 28 Kasım 1931 *Cumhuriyet* ve *Akşam* gazetelerinde var. 700 kişilik grup Asri Sinema'da yargılanacaklar. Başlarına ne geldi? Gelmeden mi öldüler? Yollarda mı öldüler? Adana'ya ancak 192 kişi kavuştu. 240 kişi ise tutuksuz yargılandılar. Ayrıca 14 Kasım'da 91 tutuklu daha Erciş'ten yola çıkarıldı, bunlar daha çok elebaşı olanlardı. Onlardan sonra da 62 tutuklu ve 40 tutuksuz sanık da yola çıkarılacaklar. Anlaşılan tümü Erciş'te tutukluydular.

24 Ağustos 1932 tarihli *Akşam* gazetesinde, yargılamaların sürdüğü yer alıyor.

---

[229] A.g.e., s. 325.

[230] A.g.e., s. 326.

Ağrı İsyanı Sanıklarının Adana'daki Yargılanmaları

Ağrı isyancılarının Adana'daki yargılanmaları 22 Mayıs 1932'de sonuçlandı. 44 kişi idam cezası aldı. Diğerleri değişik hapis cezasına çarptırıldılar. Beraat edenler oldu. İdamlarına karar verilen on kişinin yaşları küçük olduğu için idam edilmediler. Üç kişi ele geçirilmedi ve giyaplarında idam cezası almışlardı. Sonuçta 31 kişi idam edildi. Karar şöyle ifade buluyordu, "...Türkiye Cumhuriyeti topraklarında silahlanıp bağımsız bir Kürdistan devleti kurmak istediler. Bu gaye ile de Türk subay, jandarma ve askerlerinin kanını akıttılar".[231]

Seyit Rıza'nın Yakalanması ve Batılılılara Seslenişi

Cumhuriyet dönemindeki Kürt başkaldırılarının doğru-yanlış, eksik ya da fazla, çokça yazıldığını göz önüne alarak, çalışmamda ilginç tartışmayı gerektiren ya da değişik şekilde aktarılan yanları belirtmek istediğimi yazmıştım.

Tartışmalı ve üzerinde ittifak sağlanmayan bir husus; Seyit Rıza'nın nasıl yakalandığıdır. Hükümet tarafından çağrılıp Erzincan'da "müzakere"lerin yapılması için gittiğini söyleyenler var. Yine, giderek daralan çemberden kurtulmak ve başka koşullarda harekete alan açmak, Türkiye dışına çıkmak üzere Dersim-Erzincan arasındaki köprüde askeri kontrol noktasında yakalanıp Erzincan'a götürüldüğü yazılır. Savcının uzun anlatımlarında Alişîr'i anlattıktan sonra gelen bölüm şöyledir:

> İsyan kimler tarafından ve nasıl hazırlandı?

---

[231] Yılmaz Çamlıbel, *Gilîdax Bêxwedî nîn e. Serhildana Çîyayê Agirîyê*, Deng Yay., 2005, s. 203. Kürtçe eser. İlgili bölüm Türkçeye çevrildi.

İsyanı hazırlayanlardan bahsederken baş tarafa Alişîr'in ismini geçirmek lazımdır. Alişîr, Zamar'ın İmraniye nahiyesine bağlı ağzkır köyünde doğmuş ve şer için yaratılmış bir mahlûktur. Büyük Harp'te (I. Dünya Savaşı) Ruslara casusluk etmiş, birçok masumların hanumanını söndürmüş ve sonunda Rus karargâhına firar ederek işgal edilen Türk topraklarında yapmadığı melanet kalmamıştır. Mütarekeden sonra da, Alişîr Seyit Rıza'nın himayesine iltica etmiş ve Erzincan, Sivas ve Dersim havalisinde ika edilen çapulcu akınlarında baş rolu ifa eylemiştir. Milli Mücadele'de, İstiklal ordusu Çerkez Ethem'i tedip ederken ansızın taaruz eden Yunan kuvvetleriyle Birinci İnönü'nde hayat memat dövüşmeye girdiği sırada Türk tarihinin bu en buhranlı günlerinde; Alişîr'i, yine Koçgiri isyanının başında Pontusçularla birleşmiş ve milletin başına umulmadık gaileler çıkarmış görüyoruz. Mudanya Mütakeresi'nden sonra Alişîr ve Seyit Rıza, artık ayrı ayrı iki şahsiyet olmaktan çıkmış çapul ve serkeşlik ve habaset (sinsilik) ruhunu temsil eden bir halite (karışım) olmuştur. Yüksek Mahkeme'nin intac ettiği İzzettin İlter davasında geçen bu mevzua ait şayanı nefrete tafsilatı tekrara lüzum göremem. Ne yazık ki, isyanın ve hiyanetin bu ruhu habisi ayaklandırdığı son kıyamın ateşleri içinde canını vermiş bugünkü hesap gününe yetişmemiştir. Evrakı arasında çıkan iki vesika dosyadadır. Bunlardan biri İlter'le büyük Kürdistan hakkındaki muhaberesine (haberleşme) aittir. Diğeri de Büyük Harp'te düşman kumandanından Dersim'de ikamet için aldığı vesikadır.

Seyit Rıza, Hozat'ın Sin nahiyesine bağlı Ağdat köyündendir. Seyit Rıza Dersim'in Seyyidi ve Yukarı Abbas Uşağı'nın da reisidir. Çok defa Viyalık'ta ve bazen Sesenkale/Semenkale'deki evinde oturur. Dersim'e ait işler Viyalık'ta görülür. Otur, kalk emri de Sesenkale'den verilir. Son fişengini sarfettikten ve yanındaki avanesi de kısmen imha ve kısmen de dağıtılarak kendisini Sarıoğlan'da tek başına bıraktıktan sonra, komşu vilayetlere kaçarken Erzincan köprü-

sünde yakalanmış ve yüksek mahkemeye mevcuden sevk edilmiştir. Suçlunun nefsinde cem seyitle reislik haleti ruhiyesini, işini, isticvabında (sorgusunda) verdiği ifadede suhuletle okumak mümkündür. Seyit Rıza, Erzincan köprüsünden geçerken vesika aranıp aranmayacağını uzun müddet tahkik ediyor, gelip gitmenin serbest olduğunu öğreniyor fakat köprüye gelince jandarma nöbetçisi kendisini yakalıyor. Hüviyetini müsirren (ısrarla) saklamasına rağmen yanındaki dürbünün üzerinde yazılı isminden şüpheye düşen vazifeşinas nöbetçi süngüsünü çekiyor, kendisini karakola davet ediyor.

Seyit Rıza'nın bu kısma ait ifadesinde izah ettiği son temenniyi tekrar ediyorum, "Jandarmanın süngü çektiğini rica ederim, yazmayınız" kendisine zarar gelmesin. Seyit Rıza kendisine irad edilen her suale cevap yerine bir an'alle mukabele ediyor (bir deyimle karşılık veriyor), ve "kırılan desti, dökülen bu imiş" gibi kendi teviline göre bir kere teslim olunduktan sonra artık sorguyla, suale neden lüzum görüldüğünü bir türlü anlayamıyor ve muttasıl (sürekli) Ankara'yı sayıklıyor.[232]

Dersim Başkaldırısı lideri Seyit Rıza'nın yakın dostu ve birçok konuda danışmanı olan M.Nuri Dersimi yurtdışına çıktı. Suriye, Lübnan ve Ürdün'de bulundu. Seyit Rıza adına Cemiyeti Akvam (Birleşmiş Milletler), İngiltere, Fransa ve ABD'ye durumlarını ve şikâyetlerini iletti. 28 Haziran 1987 tarihli Nokta dergisinde, "50.Yılında Dersim İsyanı" başlıklı yazısında bu başvuru mektubu yayımlandı. İngiltere arşivlerinden aktarma:

Dışişleri Bakanlığı Dersim Kürdistan

30 Temmuz 1937

Sayın Bakan,

---

[232] Faik Bulut, *Dersim Raporları*, Evrensel Basın Yay., 2005, s. 275-76.

Yıllardan beri, Türk Hükümeti Kürt halkını asimile etmeye çalışmakta ve Kürt dilinin gazete ve yayınlarını yasaklayarak, anadillerini konuşanlara eziyet ederek, Kürdistan'ın bereketli topraklarından gidenlerden büyük bir bölümünün telef olduğu Anadolu'nun çorak topraklarına, zorunlu ve sistemli göçler düzenleyerek, bu halka zülmetmektedir.

Son olarak Türk Hükümeti, kendisiyle yapılan bir anlaşma sonucu, bu baskılardan arındırılmış, Dersim bölgesine de girmeye kalkışmıştır.

Bu olay karşısında, Kürtler göçün uzak yollarında can vermek yerine, kendilerini korumak için 1930'da Ararat Tepesi'nde, Zilan ve Beyazıt Ovası'nda olduğu gibi, silahlara sarıldılar.

Üç aydan beri ülkemde, tüyler ürpertici bir savaş sürüyor. Savaş olanaklarının eşitsizliğine ve bombardıman uçaklarının, yangın bombalarının, boğucu gazların kullanılmasına rağmen ben ve yurttaşlarım, Türk ordusunu başarısızlığa uğrattık. Direnişimiz karşısında, Türk uçakları kasabaları bombalıyor, yakıyor.

Zindanlar yumuşak başlı Kürt halkıyla dolup taşıyor, aydınlar kurşuna diziliyor, asılıyor ya da Türkiye'nin tecrit edilmiş bölgelerine sürgün ediliyor.

(...) Üç milyon Kürt, benim sesimden Ekselanslarına sesleniyor ve bu hükümetinizin yüksek manevi etkisinden Kürt halkını yararlandırmanızı sizden istirham ediyor.

Sayın Bakan, en derin saygılarımın kabulünü rica ederim.

Dersim Generali Seyit Rıza[233]

Seyit Rıza ile Alişîr iki gün önce görüşürler, karar alırlar; olup bitenler "dışarıya" ulaşmalı, dünyanın haberi olmalı. Bunları Seyit Rıza Alişîr'den ister. Ötesi iyi bilinmiyor. Alişîr vuru-

[233] A.g.e., s. 284.

lur. Seyit Rıza'nın eli kolu kırılır sanki. Sultan Baba'ya döner, Alişîr'i öldüren kendi yeğeni Reyber ve Zeynel'e beddua eder.

Dersim Alevi Kürtlerinden kurtulanlar sürüldüler. Gittikleri yerlerde çok çektiler. Hem Kürt ve hem de Aleviydiler. Yalnız Çorum Alevi Türklerinin Dersim Alevi Kürtlerine sürgünde gizli yardımları olduğu söylendi. Çok dillenmedi ve yazılmadı.

Kürt İsyanlarında "Dış Faktör" Arama Hastalığı

Türkiye'de, ülke sorunlarının sosyal ve tarihi nedenlerini modern ve çağdaş irdeleme geleneğinin dışında, çoklukla "dış" faktör ve sebeplere bağlanır. Ermeni, Kürt, işçi, laiklik ve her sorunda böyle; devlete karşı oluşturulan tüm başkaldırılarda da böyledir. Bu konu çok yazıldı. Özellikle Kürt sorununda tek neden dıştan gelen kışkırtma, Türkiye'yi bölme ve parçalama çabaları. Böyle olunca Türklük düşmanlarıdır yapanlar. Şeyh Said İsyanı için çokca ele alındı, bunları yinelemek gerekmiyor. İsyanı bastıran dönemin Başbakan'ı anılarında İngilizleri isimlendirerek, bunun doğru olmadığını ifade etti. Bu konuda değişik belirlemeler var.

> Kürt isyanlarında yabancı parmağı aramak o kadar önyargılı hareket noktasıdır ki, bu konuda bilimde var olan "şüphe" tamamıyla ortadan kaldırılmaktadır. "Doğu Anadolu İsyanları'nda Yabancı Parmağı" adlı araştırmasında Prof. Dr. Bayram Kodaman çok daha ileri giderek 1937-1938 Dersim İsyanı'nı Fransız kışkırtması olarak açıklayabilmektedir. Dünyadan ve bölgeden oldukça bağımsız durumda yaşayan Dersimliler'in Fransızlarla ne tür bir ilişkiye geçtikleri hiçbir somut veriye dayanmazken, bir varsayım olarak aynı yıl alev-

lenen Hatay sorunu arasında bağ kurarak isyana mutlaka bir "yabancı parmağı" bulaştırmaya çalışmaktadır.[234]

İşte Kürt ulusal hareketi kendisini böylesi sudan suçlamalarla savunmaya zorlanmaktadır.[235]

Aynı sayfadaki dipnot ilgiçtir. Şöyle:

1922-26 yılları arasında Suriye manda yönetiminin inşasında çalışan Pierre JAN yayımlanmamış anılarında Şeyh Said İsyanı'yla ilgili ilginç belirlemelerde bulunmaktadır. Ona göre;

1- Hiçbir hazırlık yapılmadan isyan hareketine kalkışmasını anlamak mümkün olmadığı gibi, isyan düşüncesinin kimler tarafından aşılandığı sorulmalıdır.

2- İsyanın fanatik bir din olayı olduğunu söylemek mümkün değildir.

3- 40-50 bin Türk askerinin çok kısa bir zamanda bölgeye sevk edilmesi isyanı yapanların hazırlıksız ama isyanı bastıranların ise hazırlıklı olduğunu göstermektedir.

4- Batarya birliklerinin daha önce bölgede gizli olarak konumlandırılması hangi amaçladır?

O halde;

5- İsyan Bolşevik propagandasının bir sonucu mudur?

6- Türkleri Musul sorunundan başka sorunlara itmek isteyen İngilizler'in işi olabilir mi?

7- Bir İngiliz veya Bolşevik müdahelesi beklemek boşunadır.

8- Ya da güney sınırı boyunca askeri birliklerini isyanı gerekçe göstererek konumlandıran Ankara'nın provakasyonu mudur?[236]

---

[234] H. Yıldız, a.g.e., s. 79 ve dipnot 140.

[235] A.g.e., s. 79.

[236] A.g.e., s. 80.

Kürt Asimilasyonu ve Zazalar

Bazı konular var, başlı başına araştırmayı gerektiriyor. Bunların birbirleriyle olan bağlarını bulup bütünlüklü ortaya koyduğunuzda daha da anlaşılıyor.

Birincisi: 1935 yılında Başvekil İsmet Paşa, uzun ve kapsamlı bir Doğu Anadolu gezisine çıkar ve bir rapor hazırlar. Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal Paşa'ya sunar. İsmet Paşa'nın en çok üstünde durduğu, Kürtlerin asimilasyonu, Kürt bölgelerine başta Karadeniz yöresinden, Kafkasya ve dışardan getirilecek insanların yerleştirilmeleridir. Bölgede Türklük ya da Kürtlük bakımından zayıf ve tehlikeli kentler ve yapılması gerekenler var.

İkincisi: Kürtlerin asimilasyonunda Zazaların, Dersimlilerin farklı bir anlayışla daha kolay asimile olacakları. Bu konu son yirmi yıl içinde Kurmançlarla Zazaları ayrı tutarak ve aralarına ayrılık koyarak bütünleşmelerine engel olunmak istendi. Ancak başarılı olunmadı.

Üçüncüsü: Tasarlanan yöntemin uygulanmasında Umumi Müfettişlikler'den çok şey beklendi.

Dördüncüsü: Bazı kişiler bu görevler için özellikle hazırlandı, bunlardan birisinden söz edeceğim. Hasan Reşit Tankut. Mehmet Bayrak'ın kitaplaştırdığı *Kürdoloji Belgeleri*'nde Tankut'un hazırladığı *Zazalar Üzerine Sosyolojik Tetkikler*'i Kalan Yayınevi okuyucuya sundu. Benim için önemli olan yan, Tankut'un çalışması daha kitaplaşmadan İsmet Paşa'ya yazdığı mektubudur. Kürtleri nelerin beklediği ve günümüzde "Kürt Sorunu"nun aldığı konumların evveliyatını görürsünüz.

Hasan Reşit Tankut, yedi dönem peş peşe milletvekilliği yaptı. Muş, Maraş, Hatay ve Mardin illerinden... Zazaları ve Alevileri konu edindi. Dil, adet ve sosyal konumlarını yazdı. Dinlerini, Aleviliği ele aldı. Elimdeki 110 sayfalık eserde ilginç

bir bölüm var: "Bütün Zazalar'ı Birden Türkleştirmek Kabil Değil midir?"[237]

Zazaların Türklüğü, İstihbarat, İşleri ve Teşkilât, Dersim'de yapılması gerekenler var. Başbakan İsmet Paşa'ya yazılan mektupla noktalamak istiyorum.

> Sayın İsmet İnönü (Ankara 10.10.1935)
>
> Parti ve Hükûmet Başkanım
>
> Kitap olarak bastırmak üzere bundan üç yıl önce kaleme almış olduğum bu eserde Zazalar ve Dersimliler hakkında sosyolojik bir tetkik yapmak istedim. İlim adamlarından ziyade idare meslektaşlarıma yazdığım bu kitabı ne de olsa biraz ilmi kiymet vermek gerekti. Bu istekle aradığım ve ısmarladığım kitapların bazılarını elime geçirdiğim için bu kış son şeklini verecek ve bastıracaktım.
>
> Ancak Sayın Başbakanımızın son günlerde Zaza ve Dersimliler'e yakından ilgilendiğini öğrendiğimden kitabı bu hali ile sunmayı borç bildim. Esasen sahifaları arasında iç siyasamızla ilgili birçok satırlar bulunduğu için bastırmadan önce ne yolda olursa olsun bir kere Partiye ve Hükümete gösterecek idim.
>
> Çalışma dakikalarının teker teker her birine karşı ayrı ayrı saygı ve kaygı duyduğum Başbakan bu hareketimi yurt severliğime verirse çok sevineceğim.
>
> Zaza dediğimiz küçük cemaati tanımak yolunda başka ulusların harcamış olduğu ilmî kiymet ve önem karşısında hürmet etmek biraz da utanmak bir ödev oluyor.
>
> İngilizler, Almanlar, Fransızlar ve Ermeniler o dağlık ve kısır yerlerin darlığı içinde, üşenmeden bunalmadan neler incelememişler ki?

---

[237] Hasan Reşit Tankut, *Zazalar Üzerine Sosyolojik Tetkikler*, Kalan Yay., Ankara, 2000, s. 22.

Yalnız Siverek ve Kor Zaza lehçeleri üzerine Karl Hadak'ın yazdığı kitap 398 sahife tutuyor; Parti ve Hükümet Başkanım bu eserim için şayet birkaç saat ayırabilirse okumaya kolaylık olsun diye tezelden bir fihrist ve bir de paragraf yaptım.

Tükenmez saygılar ve çözülmez bağlılık sunar ellerinizden öperim.

H. Reşit Tankut

Maraş Saylavı[238]

Kurtuluş Savaşı içinde, hatta öncelerinde bile Cumhuriyet önderlerinin dikkat ettikleri bir konum vardı. Milliyetçiliği ırk, soy gibi fenomenlerle anımsatan söylemler yoktu. Misak-ı Milli'de de böyle bir millet anlayışı yoktu. Halkların adı verildiğinde bile etnik kökenler çağrıştırılmıyordu. "Toprak" ve "kültür", "ruhsal yakınlık" ve "dinsel bağlar" esas alınıyordu. Milletten, bunlar anlatılmak isteniyordu. Oysa 1935'de İsmet Paşa'nın raporunda artık Türkçü anlayış ve pan-Türkizm vardı. Kültürel Türkçülük katıksız siyasi Türkçülük, ulus-devlet Türkçülüğü olmuştu.

Merak ettiğim bir husus, Cumhuriyetin yöneticileri ve doğal olarak dönemin sorumluları ve Hasan Reşit Tankut "millet", "milliyet" ve "ulus-devlet" teorilerini ne ölçüde biliyorlar dı? Bir ulus-devlet inşa ediliyor ve gerekleri yapılıyor. Bundan muradım o sosyolojik ve siyasi olgunun "teorileri"dir. Yoksa gözü kara bir şekilde o yılların favorisi ulus-devleti "her şey" görüp militanca inşayı ileri götürmek miydi yapılanlar? Ulusal kimliğin feodal çağla ve kapitalistleşme ile olan ilişkileri Cumhuriyet'in kurucu asker ve bürokratlarınca biliniyor muydu?

[238] A.g.e., s. 103.

İsmet Paşa ve Celal Bayar'ın Kürt Raporları

Başbakan İsmet İnönü, 21 Ağustos 1935 tarihli bir rapor sundu Atatürk'e. Rapor, "Gizli Kürt Raporu"dur. Bunu gazeteci Saygı Öztürk kitaplaştırdı. Bölümlerin içeriğine göre başlıkları var. Başlıklar Saygı Öztürk'e ait. İçeriğini göstermesi bakımından önemlidir.

Ağrı il merkezi Karaköse'ye ilişkin düşüncelerini yazmış İsmet İnönü ve Saygı Öztürk şu ilginç başlığı koymuş: "Karaköse, hükümete yakın bir Kürt şehridir. Halk Türkçülüğe hevesli ve mutidir (itaatlidir). Bazılarına göre zahiri ve teşvik olunacak bir durumdur."[239]

Karaköse 1935 yılında, İsmet İnönü'nün raporu yazdığı tarihlerde küçük bir kasaba. Henüz il merkezi olmuş. Çok geri. 1930 yılında Ağrı İsyanı'nı yaşamış, yaralar henüz sarılmamış. Batı Anadolu'ya sürgün ailelerin sayısı 1.500'dür. İsyana katılanların yargılanmaları Adana'da 1932 yılında sonuçlandı. Bir Kürt isyanının ardından İnönü; "Karaköse, hükümete yakın bir Kürt şehridir" diyor. İlginç değil mi? "Halk Türkçülüğe hevesli ve mutidir" de öyle. Başkaldırıyı bastıran hükümetin özgüvenli bir ifadesi mi acaba? Oysa isyanı bastırma öyle kolay olmadı. Devlet, isyancılarla birkaç kez görüştü ve büyük kayıplar verdi.

Bir diğer başlık, "Komutan Hakkındaki Şikâyet ve Türklüğe Isınan Kürtler" dikkat çekicidir. Başbakan, Türkleri ve Kürtleri esas isimleriyle anıyor. Kürdü red ve inkâr yok. Rapor gizli olunca gerçek isim verilebiliyor. Baskıların başkaldırıları yarattığı bizzat açıklanıyor. Yöntem ve yönetimlerle "Türk ve Kürtler"in ısınabilecekleri sonucunu bekliyor Başbakan.

---

[239] Celal Bayar, Şark Raporu, Kaynak Yay., 2006, s. 15. Ayrıca bkz. Saygı Öztürk, *İsmet İnönü'nün Atatürke Sunduğu Gizli Kürt Raporu. Kasadaki Dosyalar*, Ümit Yay., Ankara, 2004, s. 45-46.

"Erzurum, sağlam bir Türk merkezi olmalıdır." İnönü hemen gerçek amacını açıklıyor. Kürtlerin ortasında Türk topluluğu ve askerleriyle "sağlam" bir merkez arzusu... Hemen yakınındaki Erzincan'a ait başlık; "Erzincan Kürt merkezi olursa Kürdistan'ın kurulmasından korkarım" şeklindedir. İnönü'nün korkuları artıyor, çünkü Erzincan'ın güneyinde Dersim ve çevresi Kürt, Kürt yoğunluklu olma olasılığı var. "Kürt merkezi" olma olasılığı. İnönü, bu yoğunluktan "Kürdistan" çıkar diyor.

Yeni başlık, "Van, Muş, Erzincan ve Elazığ'da acele Türk kütleleri oluşturmalıyız." Gerçekten bu illerimizde bugün de Kürt halkından insanlar oturuyor. Bu demografik yapıyı beğenmiyor İnönü. "Türk Kürtleri oluşturmalıyız." diyor. Peki, bu Türkler nereden bulunacak? Dışarıdan getirilip yerleştirmeyi ve Kürtleri asimile etmeyi düşünüyor olmalı İnönü.

Bir ilginç saptama, başka bir raporda okuduk; Genel Kurmay Başkanı Mareşal Fevzi Çakmak, buralara okul yapılmasını istemezken, İnönü, "Kürtleşmiş ve kolayca Türklüğe dönecek yerleri okutmak..." gereğini vurguluyor.[240]

Saygı Öztürk de Gizli Kürt Raporu'ndaki başlık ve cümlelerin "ayırımcı" olduğunu saklamıyor.[241]

İktisat Vekili Celal Bayar, 11 Eylül-21 Ekim 1936 tarihlerindeki gezisinin sonuçlarını "Şark Raporu" adıyla sunarken İnönü'nün raporunu yeniden okuyor. Dikkatimi bir noktada toplamaya özen gösterdim. Halk ve okumuşların çoğu Celal Bayar'ı "İttihatçı, sert ve komitacı" olarak tanır. Türk olmayan gruplara olan karşıtlığından söz edilir. Oysa İnönü'den bir yıl sonra, 1936'da yazdığı *Şark Raporu*'nu dikkatle okuduğumuzda, İkisinin anlayışlarındaki önemli farkları görebiliriz. Bayar'a göre, Türk-Kürt ayrımı yapılmamalıdır. Devlet işlerinde çalışma

---

[240] S. Öztürk, a.g.e., s. 85-86.

[241] A.g.e., s. 90-115.

olanağına sahip olmalı Kürtler. Kürtler okutulmalı. Toprak ve tarım reformu gereklidir. Kürt Sorunu kan dökülmeden halledilmeli. Farklı vatandaşlık anlayışı olmamalı.[242]

Bayar'ın raporunun "Şark" ya da "Kürtler"e ilişkin raporlardan ayrılan bir yanı var önce kendime ve daha sonra başka araştırmacılara sormak istedim. Her iki başbakanın Kürtlere ilişkin görüşlerindeki farklılıklar neden daha önceleri görülmedi? Dile getirilmedi. Belki her şey sosyolojik ve tarihi olarak yerini bulmuyor; ama açık bir fark da var. Örneğin raporun giriş bölümünde:

> Doğu illeri bizim rejimimiz gelinceye kadar kati bir tarzda hâkimiyetimiz altına girmemiştir. Geçmiş hükümetler, halk üzerindeki hâkimiyetlerini ağalar ve şeyhler vasıtasıyla yürütmek istemişlerdir. Ağalar ve şeyhlerin soyduklarının bir kısmını hükümet erkânına vermeleri suretiyle müşterek idarei maslahat devri yaşanmıştır.
>
> Doğuda bugün için dahi tamamen yerleştiğimiz iddia olunamaz.

Somut öneriler sunmayan Bayar, "dayanacağımız en mühim kuvvet, ordumuz ve jandarmamızdır" diyor. Kürt başkaldırılarından sonra Türk ve Kürt milliyetçiliklerinin ivme kazandığı belirtiliyor.

> Doğu illerinde hâkimiyet ve idare bakımından göze çarpan açık bir hakikat vardır: Şeyh Said ve Ağrı İsyanları'ndan sonra Türklük ve Kürtlük ihtirası karşılıklı şahlanmıştır. İsyan edenleri cezalandırmak için şiddetin manası anlaşılır ve yerindedir. İsyandan sonra, fark gözetmeksizin idare etmek de bundan ayrı ve mutedil bir sistemdir.[243]

---

[242] C. Bayar, a.g.e., s. 24.

[243] A.g.e., s. 25.

"Mutedil" yani ılımlı olmayı söylüyor Bayar, tanıdığımız Bayar değil sanki. Ne var ki, Bayar zaman zaman bu anlayışlarına çok karşıt şeyler söyledi ve yaptı sonraları. Yine öğreniyoruz ki, Celal Bayar bu raporun sonunda "Kürtleri kazanmak" için yeniden programlar yapmayı önerir. Atatürk bunu anlayışla karşılarken İsmet İnönü şiddetle karşı çıkar.244

Tek Parti Döneminde Kürtler Üzerindeki Baskılar

Cumhuriyet dönemi ve özellikle 1938-1945 Milli Şef dönemi Prof. Cemil Koçak tarafından incelendi ve İletişim Yayınları'nca iki kapsamlı cilt olarak yayımlandı. Kürt illerinin ve Kürtlerin başından beri nasıl ayrıma tutulduğu var incelemede. Hem de tek parti hükümetinin partisi tarafından. Atatürk 10 Kasım 1938'de ölünce, İsmet İnönü Cumhurbaşkanı seçilir. Başvekil henüz Celal Bayar'dır. CHP'nin kurultayı 26 Aralık'ta ve TBMM binasında toplanır.[245] Günümüzde yadırganır, yedi vali de kurultay katılımcısıdır.

Koçak'tan izleyelim:

> Kurultay 375 mebus, 207 delege ve 7 Valinin katılımıyla ve CHP Genel Başkan Vekili, Başvekil ve Kurultay Başkanı Bayar'ın toplantıyı açmasıyla çalışmalarına başlar. (...)
>
> Kurultay Başkanı tarafından yapılan sayımdan, CHP'nin 1938 yılı sonunda, yani partinin kurulmasından 15 yıl sonra dahi, Ağrı, Diyarbakır, Elazığ, Muş, Mardin, Siirt, Urfa ve Van illerinde (muhtemelen Bingöl, Bitlis, Hakkâri ve Tunceli'de de) parti örgütünün bulunmadığı anlaşılıyor. Bu sekiz

---

[244] A.g.e., s. 52.

[245] Cemil Koçak, *Türkiye'de Milli Şef Dönemi (1938-1945)*, İletişim Yay., c. I., 1996, s. 157.

(muhtemelen oniki) ilin delegesi yoktu ve bu iller mebuslar tarafından temsil ediliyordu.[246]

Ara Ek I.'de ayrıntılı olarak verdiğim bilgilerin ışığında 1936 yılında CHP'nin Beyazıt, Van, Bitlis, Muş, Hakkâri, Siirt, Mardin, Diyarbakır, Urfa, Elaziz, Tunceli ve Bingöl illerinde yani toplam 12 ilde, parti örgütünün bulunmadığı anlaşılıyor. Bu dönemde toplam il sayısı 62 idi. (...)

CHP'nin örgütlenmeye gitmediği ya da gidemediği bu illerin yalnızca Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgelerinde bulunması da ayrıca dikkat çekicidir. (...)

Ancak bu saptama dahi, CHP'nin, daha doğrusu hükümetin, bu alanda özel bir politika uyguladığını açıkça gösteriyor.[247]

Günümüzde sosyal demokrat parti iddiasındaki CHP'nin geçmişi bu yıllara dayanıyor. Kürt toplumuna nasıl bir gözle bakıldığı ortaya çıkıyor. Bu nedenle öyle kolay kolay demokrat olunmuyor.

1939 Kurultayı'nda durum değişmez. Delege sayısı milletvekili sayısından azdır, yarısı kadardır. Ağrı, Bingöl, Bitlis, Diyarbakır, Hakkâri, Mardin, Siirt, Tunceli, Urfa ve Van illerinin delegeleri yok; illeri milletvekilleri temsil ediyor. Bu iller Doğu ve Güneydoğu Anadolu illeridir. Milletvekillerinin büyük çoğunluğu da bu illerden değiller.[248] Kürtlerin yoğunlukta olduğu illerde CHP örgütlenmeme geleneğini sürdürüyor 1939'da. Bir sonraki seçimde, 1943'te aday yoklaması yapılmasına karar verdi CHP. İlke yine bozulmadı, Kürt illerinde yoklama yapılmadı. Ağrı, Bingöl, Bitlis, Erzincan, Hakkâri, Kars, Maraş, Mardin, Siirt, Tunceli, Urfa ve Van'da yoklama yapılmadı.[249]

---

[246] A.g.e., s. 157.

[247] A.g.e., s. 158.

[248] A.g.e., c. II., s. 54-55.

[249] A.g.e. c. II., s. 292.

Kadrocuların Kürtlere Bakışı

1932 Ocak ayında yayına başlayan *Kadro* dergisi, 1924 Anayasası, Şeyh Said İsyanı, 1929 Dünya Ekonomik krizinden sonra Türkiye Cumhuriyeti'nin "Devlet Sistemi"nin teorik fikir kurumlarının getirdikleri yeni yapılanma ilkelerinin irdelenmesidir. Bu ekibin Kürtlere bakış açıları Devletin bakışıdır. *Kadro* dergisinden başka, Kadro Mecmuası Neşriyatı'ndan kitaplar yayımladılar. İsmail Hüsrev (Tökin) *Türkiye Köy İktisadiyatı*'nı yazdı. Bu, derginin ikinci kitabıdır. Derginin birinci kitabı, Şevket Süreyya'nın 1932'de yazdığı *İnkılâp ve Kadro*'dur. Kürtleri ilkel gösterirler. Tek tip gıda ve giyinme, kadınların yalın ayak gezdikleri anlatılır. Yerel kentlerin ise büyümekte olduğuna işaret edilir. 1925 yılının isyan muhabirlerinin bildirdiklerine sıkca başvurulur. Şark vilayetlerinde Kürtler hakkında tetkikler yapmış olan İshak Rafet Bey'in etüdünü henüz yayınlamama nedenine değinilmez.[250]

Kürt ekonomisi kendi kendine yeten ekonomidir. Üretim ile tüketim yeterince ayrışmış değil. Bu, Kürt köylüsünü kanaatkâr kılıyor. Kadrocular Kürt iktisadiyatına nasıl bakıyorlarsa Kürt kimlik sorununa, Kürt millet meselesine de öyle bakıyorlar. Nedir bu? Sivil-asker, bürokrat bir grubun üstten değişimi dayatan bir görüştür. Asimilasyon, var olan sınıfların mücadelesinden değil de arzu ettiğiniz şekilde sınıf mühendisliği, toplum mühendisliği uygulanmak isteniyor. 1930'larda şekillenen Türk milliyetçi yapıyı CHP'deki Mustafa Kemal'in arkadaşları bu *Kadrocu* grubu oluşturdular. Ancak rahat yürümedi. Bu nedenle o dönemdeki CHP önde gelenleri ve Kadroculuk önem taşıyordu. Kadrocu İsmail Hüsrev'in Kürtlerle, toprak mülkiyeti, toprak ağalığı "ruhani derebeylik"le ilgili tespitleri ilginç. İlginçli-

---

[250] İsmail Hüsrev (Tökin), *Türkiye Köy İktisadiyatı*, Akba Kitabevi, 1924, s. 23.

ğinden ötürü değinmek istiyorum. Yoksa zaten kapsamlı olan konuyu daha da kapsamlı yapmış oluyorum.

> Şark ve cenubi şarkî vilayetlerinde umumiyet itibariyle toprak ve köylünün istihsal vasıtaları, aşiret reislerinin, beylerin ve ağaların mülkiyeti altındadır.[251]

1890 senelerine kadar cenupta Kürtler kendilerini filân veya falan beyin tebaası sayarlardı. Sultan Hamit bu tabirin istimalini menetmişti.

Derebeyi Şark vilayetlerinden Türkiye'nin diğer köşelerine kadar tevabii üzerinde beylik hukukunu muhafaza etmekde ve kullanmaktadır. Dersim'de 230 köye hükmetmiş olan Seyit Rıza'nın Maliye Nazırı'nın her sene İstanbul'a giderek Kürtlerden cizye topladığını orada bulunmuş kimseler söylemektedir.

İsyandan evvel bazı yerlerde aşiret reisi, kendi arazisinden geçenlerden bir nevi "toprak bastı" bile alıyordu. Mesela Muş Ovası'nın mühim bir kısmını mülkiyeti altında bulundurmuş olan Hacı Musa, toprağından geçenleri bir baç tediyesine mecbur ederdi.

Bunun için Kürt isyanının hakiki ictimai manasını, bir sınıf nizamının idamesi cehdinde aramak lazımdır. Bu bakıma göre Kürt meselesi bir milliyet hareketi değil, bir sınıf mücadelesi meselesidir. Çünkü: Milli bir hareket ancak ve ancak her şeyden evvel iktisadi ve milli bir menfaat iştirakinden doğabilir.

Bu gün birçok Kürt aşiretlerinin birbirlerine olan husumetlerine nihayet vermiş olmaları bir milli menfaatın müdafaasından mütevellit bir anlaşma değil, sırf elden gitmek tehlikesi pek artmış olan bir sınıf hâkimiyeti, bir sınıf menfaatını elbirliğile korumak endişesinden doğan bir ittihattır.

Bir Kürt milli hareketi olmadığına nazaran acaba bir Kürt milleti var mıdır? Buna biz menfi cevap vereceğiz. Şark Vila-

---

[251] A.g.e., s. 176.

> yetlerimizde henüz millet olarak taazzuv etmiş bir Kürt milleti yoktur. Kürtçe konuşan aşiretler ve bunlar tarafından Kürtçe konuşmaya icbar edilmiş Türk anasırı vardır. Bu Kürtçe konuşan aşiretlerde bir milletin taşıdığı vasıfları henüz bulamayız. Millet Yüksek İçtimai bir kategoridir.
>
> Şark Vilayetlerinde birçok Türkleri de cebirle Kürtleştirdikleri yani Kürtçe konuşan aşiretlerin anasırı haline getirdikleri görülmektedir.[252]

Kadroculari ve bu eseri ayrıca irdeleyecek değilim. Ama Seyyid Rıza'nın 230 köyünün olması şaşılacak şey. Dersim'in tüm köyleri 230 olmalı o dönemde. Onun orta halli olduğunu yazdılar. Kürt feodalitesini savunmak bana düşmedi, ancak dürüst ve bilime uygun yazmalı. Kemalizmin ideologlarından bir bölümün bu çalışmaları ve yazıları böyle olunca inandırıcılığı kalmıyor. Bunları "sınıf kavgası" ile izah etmek ne kadar doğru. Kürt gerçeğini red etmek için bu bilim dışılığa sığınmak doğru mu? Üstelik başında bulunduğu gizli Türkiye Komünist Partisi'nin tüm evraklarını götürüp Devlete teslim eden Vedat Nedim Tör, Kadroculaların ön safındaydı. Kadroculaların bu tür iddialarını yeni kuşak bilmiyor. Süreç ve gelişmeler bunu kanıtladı.

Dünya 1929 Ekonomik Krizi'ni yaşadı. Sovyetler Birliği ile iyi ilişkileri vardı Türkiye'nin. Stalinist model, Türkiye yöneticilerini değişik oranda etkiledi. Kapitalist ve sosyalist modeller arasında tercih söz konusuydu. Koşullar iki modele de uygun olabilir miydi? *İnkılâp ve Kadro* adlı kitabında Şevket Süreyya ve *Kadro* dergisinde yazarlar bir "Üçüncü Yol" bulma arayışındaydılar. [253] Yine de her köşe taşında Türk milliyetçiliği vardı bu arayışların. Buna kapitalist olmayan yol diyenler var. 1960'lı yıl-

---

[252] A.g.e., s. 177-182.

[253] Merdan Yanardağ, *Türk Siyasal Yaşamında Kadro Hareketi*, Yalçın Yay., 1988. s. 5.

ların *Yön* dergisi hareketi ile benzeyen yanları olduğu gibi. Kürt sorununa bakışları da öyle... *Yön*'ün dönemi ve koşulları değişik... Daha bilinçli bir şekilde Kürtlerden uzak duruyordu. *Kadro* Kürtleri aşağılayıcı, red ve asimile etmeye hazır bir yönetimin ideolojisinin alt yapısını hazırlıyordu. Eski TKP yöneticileri ile İsmet Paşa devletçiliğinin hareketi. İsmet Paşa ve çevresi Kürtlere nasıl baktılarsa, Kadrocular biraz bilimsel söylemler katarak teorize ettiler. *Kadro* dergisi 36 sayı çıktı. Şevket Süreyya Aydemir, Vedat Nedim Tör, İsmail Hüsrev Tökin, Burhan Asaf Belge, Yakup Kadri Karaosmanoğlu ve Şevki Yazman çıkardılar dergiyi. Yazıların çoğunu da onlar yazdılar. Bir kısmı daha önce TKP üyesiydiler. Halka rağmen, halk için, halkı yönetmek diye tanımlanabilir yolları. Sınıflardan bağımsız ve sınıflar üstü bir algı.

Kadrocular Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın programında yer alan dinsel özgürlük ilkelerinin Şeyh Said'i cesaretlendirdiği fikrindedirler. Yerinden yönetim için düşünceleri olumsuzdur.[254]

[254] A.g.e., s. 55.

TÜRKİYE SOLU VE KÜRTLER

TKP, Hikmet Kıvılcımlı ve Kürtler

Kürt Sorunu ve Türkiye sosyalist hareketi, TKP ve daha geniş anlamıyla sol anlayış, tartışma isteyen bir konu. Çok kişi ve düşünür değindiler konuya, ancak bu önemli ve karmaşık sorun bütünlüklü ele alınmadı. Sosyalizmin en önemli sorunudur "millet meselesi". Lenin'in ve SSCB'nin de önemli sorunu. Kürtlerin gelişmişlik düzeyi ve yaşananlar sorunu gerekli düzeyde tartıştırmadı. Türkiye solunun Kemalizm ve Türkiye'de burjuva yaratma ve modernleşme sorunlarıyla çok uğraştığı dönemde, Türkiye sosyalist hareketi Kemalizmden çok esinlendi ve kanatları altında yaşadı. Türkiye sosyalistleri Kemalizmin geliştiriciliğine bırakıldı.

Bu araştırmada bunu ele almayacağım. Böylesi ve başka iddiaları zaman zaman göreceğiz. Türkiye Komünist Partisi'nin (TKP) içinde de sorun oldu. Kürt isyanlarının, Ermeni katliamlarının yaşandığı dönemlerde sosyalistler İTC ve ardından Kemalizme yakın oldular. TKP'de Dr. Hikmet Kıvılcımlı Kürtlere, "Kürt Meselesi"ne özellikle ilgi duydu. Partide bir kanat oldu. 1930'larda Elazığ Cezaevi'nde, sınırlı kaynaklarla *İhtiyat Kuvvet: Milliyet (Şark)* adlı kitabını yazdı. Parti Merkez Kurulu'na değerlendirilmek üzere sundu. Yol Yayınları'nın 1979'da yayımladığı eser Türkiye komünist hareketi içinde dikkate alındı. Yasaklandı, "Doktorcular" diye anılan grup tarafından yazıldı ve dağıtıldı. Dr. Hikmet Kıvılcımlı'ın çalışması 1933'te tamamlanmış.

Yol Yayınları'nın 6. kitabıdır *İhtiyat Kuvvet: Milliyet (Şark).* Dr. Kıvılcımlı TKP'deki eleştiri görevini böylece yerine getirdiği görüşündedir. Lenin ve Stalin'in bakış açılarına da dolaylı olarak değinir.

> Bunu o zaman içinde bulunduğum Santral Komite'ye bir tartışma olur umuduyla verdim. Üst üste tevkifler, mahkemeler ve en sonunda 1939 Donanma Davası'nda "askeri isyana tahrik"ten 15 yıla mahkûm edilişim, ideolojik tartışma özlemimi kursağımda bıraktı. Sezdiğime göre, Santral Komite'ye sunduğum araştırmalar yok edildi. Ve bizim devrimciler, 1920 ve 1930'larda olduğu gibi, 1940'larda ve sonraları dahi, tam Lenin'in "primitivizm" adını taktığı "Mujiğin çakmaklı tüfekle muharebeye girmesi" biçimli "kafasız işgüzarlık"larına (Stalin) kapılıp gittiler.[255]

Dr. Kıvılcımlı Marks'tan bir cümle ile başlar çalışmasına. "Marks 'Başkalarını ezen halkın kendisi hür olamıyacaktır' der."[256]

Kürt sorununa "Şark" diyerek konuya girer. "Türkiye'deki 'Şark' meselesi ve 'Şark Vilayetleri' meselesi bir milliyet davasıdır."[257]

> Evet, Türkiye iç ve dış münasebetlerinde ve siyasetinde olduğu gibi, içeride ve dışarıda görünüşünde de 'diyalektik' bir ülkedir. Şöyle ki, Dışa karşı 'tâbi' (bağımlı) vaziyetinden kurtulamayan kapitalizm Türkiyesi; içe karşı ceberuttu.
>
> 1-Türkiye'nin kendisi: Su götürmez bir 'Şark'ın mazlum milletleri'nden biridir Buna inanmayan ve bunu bilmeyen kalmamıştır. Fakat:
>
> 2- Türkiye'nin kendi içinde: Örtbas edilemez bir 'Şark'ın zalim milletidir.[258]

---

[255] H. Kıvılcımlı, *İhtiyat Kuvvet: Milliyet (Şark)*, Yol Yay., 1979, s. 7.

[256] A.g.e., s. 15.

[257] A.g.e., s. 17.

[258] A.g.e., s. 17.

Kıvılcımlı "Şark vilayetlerinde iki zümre var", diyor. Burada ayrı halklar, Osmanlı unsurlar dile getirilir. Biri Kürtlük ve Kürtler, diğeri Ermenilik ve Ermeniler'dir.

Yaşananlar ve en son tehcir olayından sonra varılan sonuç için;

> Meşrutiyet burjuvazisi birçok sahalarda olduğu gibi; Ermeni milliyetçiliğine karşı da derebeylikle elele verdi. Elele verdiği derebeylik, öteden beri iki ayrı rejim ziddiyeti ile Ermeniliğe karşı tutulan Kürt derebeyliği idi. İttihat-Terakki devlet cihazı, illegal bir kararla başa geçti; Kürt derebeyleri milis teşkilatlar halinde silahlandırıldı. Kürtlükle Türklük, Ermenileri, dünyada nadir görülmüş sinsi bir vahşet içinde katliama uğrattı. Fakat bu katliamdan Türk Meşrutiyet burjuvazisi kadar ve belki ondan çok daha fazlasıyla istifade edenler, Kürt derebeyleri oldu. Ve Kürdistan'da derebeylik biraz daha rakipsiz, çapul ettiği Ermeni mallarıyla, biraz daha şişman oldu.[259]

Gelinen noktada Ermeni halkı yok yere emperyalizmin damataşı ve safrası geldi görüşünün yanında, Kürt hareketinin önünü kesen bir etken olduğu tartışıldı. O günlerde ve sonrasında Kürt hareketindeki gelişmenin Ermeni sorununda olumlu ve olumsuz yanlar ele alındı. Ermeni tasavvurlarının Kürt ulusal mücadelesinden olumsuz etkileneceği endişesi vardı. Kıvılcımlı milliyet meselesinin hem Komintern'nin ve hem de TKP'nin en zayıf yanı olduğunu kısa ve net olarak dile getirdi.[260]

Tartışılan bir yan; emperyalizm Türkiye'nin "Şark Meselesi"ne ilgi duymasını kendi anlayışına uygun görmesidir. Tarihi ve siyasi nedenler arasında Türkiye'nin derebeyliklerle mücadele ediyor görünmesi önemli bir yer tutar. Derebeylerin ayaklandırdığı Kürt köylüsü emperyalizmi zaafa uğratmadı. İktisadi ve

---

[259] A.g.e., s. 20.

[260] A.g.e., s. 26.

milli baskıya karşı mücadele edildi denemez. Kürt halkı zülüm içinde kıvrandı.

Tekrar anımsatayım, "Şark vilayetleri" derken Kürtlerdir söz konusu olan:

> Kanlı ted'ib seferleri –ilân edilmemiş daimi sıkıyönetim, askeri imha siyaseti Kemalizmin "Şark vilayetleri"ndeki galip taktiği budur. Leninizm ve milliyet meselesi soyut olmaktan çok somut bir davadır.[261]

Doktor Hikmet Kıvılcımlı kendine sorar, yanıtlanması ve incelenmesi gereken öncelikleri sıralar:

> Türkiye'de bir Kürt milliyet meselesi var mı? Sosyal olarak Kürt milliyeti davası özü itibarı ile bir köylü meselesi midir? Kürt köylülüğü sömürge baskısı altında mıdır? Kürt milliyeti bu baskılara karşı ne gibi tepkiler gösteriyor? (Bu tepkilerde sınıfların rolü ?) Kürt milliyeti davasının dünya devrimi ve Türkiye proleterya devrimi ile münasebetleri nelerdir?

Bunlar tartışılırken, tarihi gelişmenin Kürt feodallerini önder olarak sunması bir şanssızlıktı.

Sultan'ın varlığı ile yokluğu arasında fark yoktu. Kürt hareketi Kürdistan'ın dışında, İstanbul'da emperyalist devletlerden medet umdu.

Uzun araştırmanın bir paragrafı şöyle:

> Kürtçüleri ölüm darbesi ile vuran amillerin başında şu iki sebep gelir: 1- Milli Kurtuluş ve İstiklâl Hareketlerinin öz itibarı ile bir geniş çalışkan köylülük meselesi olduğunu bilememek, yani objektif olarak kitleden kopmak. Hâlbuki o ikiyüzlü Cumhuriyet burjuvazisi küllü ayıbıyla beraber, hiç olmazsa palavra da ve sahtekârca da olsa, bir "Memleketin efendisi köylüdür" ikiyüzlülüğü ile Türk köylülüğünü aldatmak silahını kullanmıştı. Ve hâlâ bile bunu kullanıyor. 2- Sübjektif olarak Kürtçülüğün belini ortasından balta ile kıran

---

[261] A.g.e.

> ikinci mühim amil, onun teşkilatta da derebey artıklarına dayanması, ağa ve bey şeflerle ve kadrolarla iş görmeye kalkışmasıdır. Hâlbuki bir Kürt münevverliği (aydınlığı) ve köylülüğü bloku pekâlâ mümkün olabilirdi.[262]

Ya Dr. Hikmet Bey, o dönemi, hapishane koşulları nedeniyle iyi bilemedi. Ya da yenilgiden psikolojik açıklamalar, ütopyalara uygun geliyordu. Doğrusu Kürtlerde o anlatılan isyan ve hak arama denilen yıllarda kendisinden söz edilebilecek aydınlar yoktu. İstanbul'dakiler köken ve hem de anlayış itibariyle burjuva-feodal anlayışta olup artık yarı Osmanlı ve yarı Kürt kişiliklerdi. Devletin üst kurumlarında bulundular. İngiltere, Fransa ve ABD'den medet umdular. Küçük burjuva ve Kürt köylülüğü ile az da olsa ilişkileri olan aydınlar değillerdi. Diyarbakır'da birkaç aydın, hem örgütsüz ve hem de olaylara çağdaş yeni bir gözle bakamadılar. Kabaca dersek, Kürt aydınları ve Kürt köylülüğü eksenli bir hareket o yıllarda ütopikdi. Kıvılcımlı bir ulus olmanın bütün koşullarını Kürtlerde görür ve ekonomik birliği dile getirince Suriye, İran ve Irak sınırlarındaki kaçakçılığın Kürt Pazar birliği gerçeğinin bir sonucu olduğunu belirtir.

Yetmiş-seksen yıl öncesinin Kürt sosyal yapısında sınıfların konumu incelenir. Kabul etmek gerekir, analiz, görüş ve saptamalar bugünden çok farklı.

Doktor Hikmet, Şeyh Said İsyanı ile Ağrı İsyanı'nı karşılaştırırken Ağrı İsyanı'nın "milli" karakterini daha belirgin görmektedir.[263]

> Ağrı Dağı bildirileri, açıkça Kürt milliyetini öne sürüyordu: "En büyük bir millet olmaya layık Kürt kardeşler! Bütün milletlerin istiklallerini kurtardıkları bugün Türk idaresinde

---

[262] A.g.e., s. 35.

[263] A.g.e., s. 194.

kavrulan aziz Kürt milletinin hâlâ esaret halinde yaşamasına tahammül edecek misiniz?"[264]

Bu arada isyancı köy ve köylülerin yaşadıkları korkunçtur. Kıvılcımlı, Cumhuriyet gazetesinden şu verileri aktarır:

"İsyancılara iltihak eden, Ağrı eteklerinde dört köy yıkılmıştır. (*Cumhuriyet*, 15.07.1930)"

"Adana 27- Ağrı şakilerinden 700 kişinin mahkemesine Adana Ağır Ceza Mahkemesi'nde bu hafta içinde başlanacaktır. Şimdiye kadar şehrimize 192 kişi getirilmiştir. (*Cumhuriyet*, 28.11.1931)"

Ve şöyle der:

Bunun manası nedir bilir misiniz? Beyazıt vilayetinden 700 kişi olarak çıkarılan maznunlardan yalnız 192'sinin Adana'ya sağ ve salim olarak kavuşabildiği... Ötekiler yollarda ne mi oldu? O, "ne siz sorun, ne biz söyleyelim" bahsidir...[265]

Kıvılcımlı Hoybûn Kürt örgütünü olumsuz olarak niteler:

Şark vilayetleri halkı eski rejimi istiyor mu? Evet Şark vilayetleri köylülüğü Kemalizmi istemiyor ve açıkça eski devirleri aradığını söylüyor. (...)

Bu biçimdeki soru ve yanıtlar da "Şark"ta bir Kürt milliyeti meselesi var mıdır? Bütün tespit edegeldiklerimiz buna evet der.[266]

Türkiye'de feodallerle olan mücadelenin gerçek bir mücadele olmadığı noktası şöyle:

Gerçi ara sıra Kemalizmin Şark'ta derebeyliğe atıp tutan palavralarını herkes işitti. Fakat herkesin bilmediği ve işitmediği realite, Kemalizmin ve Cumhuriyet devlet cihazının Kürdistan'daki klan-derebey sistemine yapışırcasına adapte

---

[264] *Cumhuriyet*'ten (20.07.1930) aktaran H. Kıvılcımlı, a.g.e., s. 195.

[265] A.g.e., s. 197.

[266] H. Kıvılcımlı, a.g.e., s. 209.

> olması, ağalıkla ve bir kısım en kalın Kürt burjuvalarıyla elele vererek aman vermez bir surette Şark vilayetleri çalışkan halk tabakalarını soyuşu ve en barbar sömürge usulleriyle ezişidir.
>
> Şeyh Said İsyanı'nda bir kısım ağaları batı vilayetlerine sürgün etti[ler]. Ağasız halkın başıboş kaldığını görünce birden bire ürkerek ağaları tekrar eski saltanatları başına getirdi.[267]

Hikmet Kıvılcımlı araştırmasına bir öneri ile son verir:

> Şu halde Türkiye Komünist Partisi'ne iki görev düşüyor: 1- Mazlum Kürdistan halkı ile bağlanmak; 2- Bir Kürdistan Komünist Partisi'nin kuruluşunu kardeşce hazırlamak.[268]

TKP ve Kürt Sorunu

Türkiye Komünist Partisi, Türkiye sosyalizminin Kürt sorunuyla olan ilişkilerine yer veriyorum zaman zaman. TKP, 10 Eylül 1920 tarihinde Bakü'de kuruluş ve I. Kongresi'ni Mustafa Suphi'nin başkanlığında yaptı.

Birçok konular ayrı ayrı oturumlarda tartışıldı ve karara bağlandı. Aynı tarihlerde Doğu Halkları Kurultayı da vardı. Kurultay zabıtlarına göre, "Kürt" kimliği ile 8 delege katılır. İsimleri ve daha fazla bilgi verilmiyor.[269] Mustafa Kemal Atatürk, Kâzım Karabekir ve ayrıca İttihatçılara yakın delegeler vardı. Enver Paşa da Kurultay için geldi, ancak söz hakkı verilmedi. Erzurum'dan gelen Karabekir'in grubundan olan Cevat Dursunoğlu da TKP Kuruluş Kongresi'ne katıldı ve divanda yer aldı. Türkiye Komünist Teşkilatı 1918'de Moskova'da kuruldu ve partileşmesi 1920 Eylül'ünde oldu.

---

[267] A.g.e., s. 214.

[268] A.g.e., s. 220.

[269] Yavuz Aslan, *Türkiye Komünist Fırkası'nın Kuruluşu ve Mustafa Suphi*, s. 141, dipnot. 42.

1920'lerde Türkiye'de Milliyetler Meselesi en önemli sorundu. Ermeni katliamları ve tehciri, Rum, Asuri olayları ve Kürt gerginlikleri ve başkaldırı beklentileri, Erzurum ve Sivas Kongreleri'nden sonra Anadolu "anasır"ını kapsayan Büyük Millet Meclisi kurulmuştu.

Bir kısmı eski İttihatçı olan TKP'liler milliyetler sorununu bakın nasıl tartışarak başladılar kuruluşa! Dönemin ve yaşananların kritiğidir bu. "Kürt" kelimesi bir kez ve bu vesileyle geçiyor.[270]

b- Türkiye'de "Milliyetler Meselesi" Hakkında Nazmi Yoldaş'ın Konuşması:

"Türkiye'de milliyet meselesi üzerinde, Kongrede, Nazmi Yoldaş konuşmuştur. Şark'ta uzun zamanlar kanların akmasına sebep olan milliyet meselesinin kapitalist devletlerin 'Sömürgecilik Siyaseti'nin bir neticesi" olduğunu belirterek, konuşmasına başlayan Nazmi yoldaş, ilk olarak Ermeni sorununun ortaya çıkışı üzerinde durmuş ve Ermeni sorununun ortaya çıkmasından İngiltere'nin sorumlu olduğunu vurgulamıştır. Daha sonra Türk-Ermeni anlaşmazlığı hakkında konuşmasını şu şekilde sürdürmüştür:

"Türk Hükümeti'ni idare eden ekâbir ve mütegalibe ile Türk fakir ve rençber halkını birbirine karıştırmamalıdır. Ekâbir şüphesiz, İslâmiyet ve milliyet perdesi altında menafi-i şahsiyelerini müdafaa için meş'um roller oynadılar. Türk ve Ermeni halkı arasına husumet sokmaktan ihtiraz etmediler. Cereyan-ı tarihîyenin beraber yaşattığı bu iki milleti birbirine düşman ettiler. Her yerde, her zaman ölen, ezilen hakk-ı hayattan mahrum biçare fakir halktı. Avrupa emperyalizminin bir neticesi olan Harb-ı Umumî esnasında zavallı fakir Ermeni köylüsü yine İngiliz tesvilâtına, Taşnakların, papazların teşvikatına âlet oldu. Van ve Bitlis taraflarında Müslüman fakir halkı kesmeye, evlerini yakmaya, mallarını yağ-

[270] A.g.e, s. 48-50.

malamaya başladı. Buna karşı İttihat ve Terakki Hükümeti bî-aman davrandı. Ermeniler tehcir edildiler. Taşnaklar ve Ermeni papazları milliyet ve mezhep bayrağı altında Alman siyasetine hizmet etmişlerdir. Neticede milyonlarla Türk ve Ermeni fukarası imha edildi."

Nazmi Yoldaş, Rusya Çarlığı'nın tahrikleriyle Rum papazlarının ve şovenistlerinin kurduğu Etnik-i Eterya Cemiyeti'nin yaptığı faaliyetlerin Türk ve Rum fakir halkını birbirine karşı düşman ettiğini söyleyerek Arap, Kürt ve diğer unsurların emperyalizm siyasetinin kurbanları olduğunu ve yerli şeyhler ve reisler elinde mazlum ve mağdur yaşadığını belirtti. En ziyade zulüm gören, istismar edilen ve imha politikasına hedef edilen halkın, Türk halkı olduğunu vurgulayan Nazmi Yoldaş şöyle dedi: "Türkiye fakir halkı Avrupa burjuvazisinin elinde esir olduğu gibi, kendi zenginlerinin ve devletçilerinin elinde de esirdir. Artık Şark Meselesi denilen bu feci temaşayı sahne-i siyasetten ilelebet izale etmek lazımdır."[271]

Türkiye Komünist Fırkası'nın Şeyh Said İsyanı sonrasında ve Ağrı Başkaldırısı'nın sürdüğü 1928 yılında "1 Mayıs 1928 Bildirisi"nde Kürtlere ilişkin ilginç bir cümle var: "2- Şark Vilayetlerindeki derebeylere ve evkafa ait topraklar, çift hayvanları, demirbaş eşya topraksız ve yoksul köylülere dağıtılmalıdır. (Üçüncü Enternasyonal seksiyonu. Türkiye Komünist Fırkası Merkez Komitesi.)"[272]

Kürtler ateş içinde, Garp Vilayetlerinde de derebeylik var, TKF'nin söyleyecek başka şeyleri yok. Ancak iki yıl sonra 'Ağrı İsyanı'nın en ateşli günlerinde bu kez, Temmuz- Ağustos 1930'da iki sayısı birlikte çıkan, *İnkılap Yolu* Marksist Leninist siyasi mecmuası çıkar. "Memleket Meseleleri" bölümünde "İkinci Kürt İsyanı" başlığı ile Ağrı İsyanı konu edilir. İsyan yine em-

---

[271] A.g.e., s. 230.

[272] Mete Tunçay, *Türkiye'de Sol Akımlar II. (1925-1936)*, BDS Yay., 1992, s. 154.

peryalistlerin aleti ve irticai gösterilse de sosyal neden ve itici güçlere de değinilir ve isyanı yönetenlerin anlayışlarını paylaşmadıkları belirtilir. Yazı uzun da olsa, 1930'ların Türkiye Komünistlerinin Kürtlere bakışını göstermesi nedeniyle aktarmak istiyorum. Türkiye komünist hareketi günümüzde de o günlerin izlerini taşıyor. Kemalizmin Türkiye komünizmi üzerindeki etkisini düşündürüyor. Bugün bazı komünistler nasıl ulusalcılaştılar ve yine bazı Kemalistler ne denli prefaşistlerle uyum içindeler? (Makale oldukça uzun, dil, imlâ ve ifade biçimine dokunmadım –N.K.)

Memeleket Meseleleri: İkinci Kürt İsyanı

Bütün vehamet köylülüğün iştirakinde

Ankara milli ekalliyet ve iktisadi siyasetlerile ektiğini devşiriyor.

İsyan memlekette fevkâalâde bir ictimaî gerginliğin ve sefaletin mahsulü.

Altı aydan beridir, şark vilayetlerinde bir kazan kaynadığına, mühim bir şeyler —umumi bir ihtilâl hareketi kabilinden bir şeyler— hazırlandığına dair rivayetler, şayialar kulaktan kulağa dolaşıyordu. Hatta bundan iki buçuk ay evvel dedikodunun ortalığa saçtığı heyecan bunu günün en mühim mes'elesi haline getirmişti. O zaman fırkamızın merkez komitası da, ictimalarından birinde, her ihtimale karşı vaziyeti tetkike ve telakki tarzını tesbite lüzum görmüş, komunist Beynelmilel İcra komitasının nazarı dikkatını da celbetmişti. (...)

Asıl isyan meselesine gelince, halk fırkası hükümeti ikinci defa olarak bu vahim gaile ile karşılaşıyor ve bu karşılaşma hiç şüphesiz sonuncu olmıyacaktır. Aynı sebepler daima aynı neticeleri doğurduğuna göre, bu defa da münhasiren müteveffik kuvvetler tahşidi sayesinde bastırılacak olan bu kalkınışlar, her yeni fırsat zuhurunda tekrar tekrar nüksedecektir. Çünkü halk fırkası diktatörlüğü —tıpkı hükümdarlığa

müstenit istibdat idareleri altında yapıldığı gibi— daima bu nevi isyan hareketlerini sadece ham kuvvet istimalile kana boğmayı mes'eleyi kökünden Kâzımağa muadil sayıyor. Bu neticeyi, elde etimi, bütün işi bitti sanıyor. (...) Onun yapacağı ilâ nihaye elebaşıların bir kısmı ile gizli anlaşmalar ve uzlaşmalar akdetmeğe ve kör bir cebrü şiddetle kütleleri ezmeğe inhisar edecektir. Bu tali ve sathi tedbirlerle ancak göze batan tezehürat boğulabilir. Bu, ameliyata muhtaç bir yaraya merhem sürmek ve sapa sağlam uzviyetleri kesüp atmak tarzında bir tedavidir.

Filhakika Kürt isyanının tetkike muhtaç iki cephesi vardır: 1. Heyecanla ona iştirak ve uğrunda canını feda eden köylülük ve yoksul halk; 2. Harekâtı teşkilatlandıran tabaka ve hariçten körükleyenler. Gerek geçen defa gerek bu defa isyana köylülüğün ve halkın kütle halinde iştirakleri kimsenin inkâr edemiyeceği bir hakikattır. Ve esasen böyle olmasa o ne hükümet kuvvetlerini aylarca işkâl edebilecek cesametler alır, ne de haddı zatında mühim bir tehlike teşkil ederdi. Burjuva gazetelerinin eşkiyadan, çapulcu çetelerinin tenkilinden bol bol bahsetmelerine rağmen, tam manası ile hoşnutsuz bir halkın hükümet siyasetine karşı kütlevi bir kıyam karşısında bulunuyoruz. Meselâ Zeylan hadisesinde hariçten gelen azami 150 atlıya mükabil, muharebe meydanında takriben 3 bin maktul sayılmış ve birçok müsellah asi kuvvetlerin öteye beriye kaçtıklarının tespit edilmiş olması bunu açıkca gösterir. Ayaklanan halk arasına —her ictimai harekette olduğu gibi— bahsi edilen eşkiyadan ve çabulculardan mürekkep bir takım şüpheli unsurların karışması onun siyasi mahiyetini ihlal edemez.

Siyasi mahiyetine gelince, Kürt isyanı, başına geçup ona istikamet verenlerin şiarları, niyetleri ve intisapları itibarile, imperyalisme alet olan, halkın ve inkilabın menafine mugayir, koyu mürteci geri bir harekettir. Fakat ictimai sebepleri, muharrik kuvvetleri göz önüne getirildiği takdirde o büsbütün başka bir mana ifade eder. Halkın niçin ayaklandığını araş-

tırmak bu mana da kendiliğinden meydana çıkar. Onun dertleri ve duyguları malum. O neticesi milli ekalliyetleri diledikleri gibi yaşamak haklarından mahrum etmek, iktisadi ve mali tedbirlerle yoksul kütleleri mahvü perişan etmek olan, ancak zenginleşen tabakaların menafine uygun, "halk aleyhtarı" müstebit bir siyaset sistemine nihayet vermekten gayri sefalet ve izdiraptan yakayı sıyırmanın çaresini göremiyor. (...)

Hulasa irticaın rolu nekadar büyük olursa olsun, Kürt isyanının asıl ehemmiyeti bütün bir ülke ehalisinin hâkim sınıf hükümetine karşı elbirliğile müsellah hücum veya müdafaa vaziyetine geçmiş olmasındadır. Sadece sun'i tahrikâtla, vadü veitle ve para ile adam kandırmak suretile bu cesamette ve bu ehemmiyette ictimai galeyanlar uyandırmanın imkân ve ihtimali yoktur. (...)

Biz onun en mühim sebebini emekçi Kürtlerde, el'an bugün sınıf şuuru namına hiçbir tezahür göze çarpmadığı halde on dokuzuncu asrın başlagıcından beri bir milli şuurun uyanmış ve sur'atle inkişaf etmekte bulunmuş, olmasında görüyoruz. Kürt milletinin, öteden beri yabancı hâkim milletlerin çizmesi altında mahkûm ve makhur, geri bir ictimai seviyede milli ekalliyetler vaz'iyetinde bulunması; yaşanılması güç, nakil vasıtalarından mahrum, hudut boylarında arızalı topraklarda yaşaması; bu vaziyetin, milli bir harstan mahrumiyetine rağmen milli hususiyetlerini kaybetmeden mütecanis ve toplu bir halde kalmasına çok müsait bulunması; hâkimiyetine tabi oldukları Devletin her türlü Islahat teşebbüslerini takim etmek kendi emperyalist gayeleri iktizası olan bazı büyük Devletlerden, merkezi irtibatlarını kuvvetlendirecek tekmil yeniliklere karşı mukavemet etmek ve istikl'al mücadelelerine girişmek hususlarında mütemadiyen teşvik ve yardım görmesi. (...)

Yalnız Türk gazetelerinin verdikleri haberler ve tefsirlerle iktifa edenlerin Kürt isyanının hakiki mahiyeti ve muharrik kuvvetleri hakkında şe'niyete uygun bir fikir edinmeleri

imkânsızdır. İngilterenin parmağına, İranın mes'uli-yetine ve yüzelliliklerin faaliyetlerine dair verdikleri bitmez tükenmez tafsilatın yegâne gayesi okuyucuların kafalarını şişirerek, mes'ele durup duruken sun'i olarak harici tesirlerle ihdas edilmiş ve onun hudusunda halk fırkası hükümetinin hiçbir mesuliyeti yokmuş zehabını uyandırmaktadır. Bu gayretler beyhudedir, çünkü migalata ile efkârı umumiyeyi aldatmak mahaldir. (...)

Kürt isyanı, İngiltere tarafından büyük bir sebat ile bu usul dairesinde idare olunan Sovyetler İttihadı aleyhinde harp tahrikâtının ve hazırlıklarının bir menkabesinden başka bir şey değildir. Onun siyasi ve maddi imkânlarını muayyen bir pilan dahilinde bu emperyalizmin ajanları temin ve tertip etmiştir. Zamanımızın iktisadi ve siyasi tekmil hadisatı — hatta elimizde mahalli münasebetlerden alınan maddi deliller olmasa bile— hükmü yürütmek selahiyetini bize vermektedir. (...)

Bu def'aki Kürt isyanı sonuncusu olmıyacaktır demiştik. Kemalistler halk aleyhtarı diktatorluklarla isyan haleti ruhiyesini, isyanın ictimai ve iktisadi şartlarını yaratmakta devam ettikleri müddetce, İngilizlerin ve İngiltere ve Fransadan kuvvet alan 150 liklerin müdaheleleri ve igfal faaliyetleri de sonuncusu olmıyacaktır. Ne İngilizlerin ne de Türk mürtecilerinin hakiki maksatları "müstakil bir Kürdistan" vücuda getirmek değildir. Asıl gaye birinciler için, Türkiyenin de iştirakile Sovyetler Rusyasını imperyalisma muti düşman Devletlerden mürekkep bir çember içine almak, ikinciler için ise, Türkiye'nin mukadderatını ele geçirerek, imperyalist efendilerin siyasetini takip etmek suretile, milleti serbestçe ve doyasıya haraca kesmektir. (...) Türkiye kommünist furkasının bu mes'elin halli hakkındaki görüşleri nedir? TKP daha ilk teşekkül anlarındanberi milli ekalliyetler mes'elesini ve bunun üzerine aşilanmış olan irtica mes'elesini iltibassız bir tarzda vaz'etmişti. Muhtelif makalelerde ve tezlerde Türk komünistlerin etrafıyla izah etmiş oldukları bu noktai nazar,

fırka programının 11. maddesinde atideki cümlelerle hülasa edilmiştir: " TKP Milli ekalliyetlerin, Türkiye'den ayrılmak hakkı da dahil olmak üzere, mukadderatlarını bizzat tayin etmek haklarını bila-kaydü şart tanır... bu ekalliyetlerin emekçi kütlelerine, bey ve ağalarının ve burjuvazilerinin — kısmen halk fırkasına yanaşmak ve kısmen de imperyalisme satılmak şekillerini alan— hiyanetlerini izah ile, onları türk emekçilerile birlikte, istismarcı sınıflara ve imperyalisme karşı mücadeleye sevkeder."

"TKP, Köylülerin ve köçebe aşiret efradının yarı-derebeyi efendilerine ve reislerine esir olmaktan kurtulmaları için, bu bey ve ağalara ait arazi emlâk ve hayvanatın köylülere ve aşiret efradına parasız dağıtılmasını talep eder."(...)

Türkiye amele sınıfı ve komünist fırkası, kürt emekçileri ve köylüler ve sair milli ekalliyetlerin ezilen kütleleri ile birlikte bu siyasi hat haricine çıkmasına bütün kuvvetlerile mani olacaktır. (31.07.1930)[273]

TKF'nin başka bir yayın organı olan *Orak Çekiç*'in 1936 tarihli sayısında "Türkleştirme"nin Kürtleri derebeylerin kucağına ittiği yazıldı.[274]

Komintern'in 5. Kongres'inde Dr. Şefik Hüsnü Değmer —ki TKP'nin en önde gelen liderlerindendir— eleştiriye uğrar. Türkiye burjuvazisinin yanında yer alarak esas görevini yapmadığı tartışılır. 1 Temmuz 1924 tarihli 22. oturumdur bu. Kürtlerin üzerindeki baskılar konuşulur. 49 ülkedeki legal ve illegal komünist partilerden 510 delege katıldı. Ukrayna delegesi D.Z. Manuiliski en sert eleştirileri yöneltti ve *Aydınlık* sergisindeki yazıları örnek verdi. TKP ulusal sorundaki yanlışları yeni yapmıyordu. Milli burjuvaziye karşı duruşu yanlıştır. Şefik Hüsnü (Kongre'de Faruk adını taşıyordu) TKP'yi savundu. Halife, em-

[273] A.g.e., s. 192-196.

[274] A.g.e., s. 387.

peryalizm, gericilik, saltanat ve feodal ayrıcalıklara, ortaçağ kurumlarına karşı mücadele edildiğini ileri sürdü. Bunlara ilişkin örnekler verdikten sonra somut olarak Kürt Sorununa geldi.

> Şimdi azınlıklar sorununa geçelim. En önemli ulusal azınlığı Kürtler meydana getiriyor. Kürt sorunu, son elli yılda üç ya da dört kere feodal düzenle ilgili ve yan bir sorun olarak ortaya çıktı. Kürtlerin ulusal sorunu şimdiye dek tam kapsamıyla hiç ortaya konmamıştır. Yürürlükteki yasalar, bütün Müslüman nüfusa aynı anayasal hakları tanıyorlar. Bu yüzden aydın Kürtlerle şehirli Kürtlerin hiçbir ulusal ve ayrılmacı iddiası yoktur. Türk burjuvazisi, ayrılmacılıkları sonucu rakip ve başarılmaz düşman olarak gördüğü Yunanlılara ve Ermenilere karşı tamamen farklı davranıyor.

Şefik Hüsnü'nün (Faruk) yanıtı oldukça uzun... Kürt feodallerini ve İngiliz emperyalizmini hatırlatır. Kürtler Rusya'ya karşı savaşmış olan Şeyh Şamil'le karşılaştırılır. Kentli Kürtlerin ve aydın Kürtlerin sorunsuz olduğu iddiasında bulunur.[275]

R. Davoz TKP Sekreteri Laz İsmail lakaplı İsmail Bilen'dir. Bunu Atılım gazetesi açıkladı.[276] R. Davoz (İ. Bilen) Dersim İsyanı'nın nedeni üzerinde durduğunda, "Kürtlerin reformlara karşı çıkışlarından kaynaklandığını, cahil, geri kalmış olduklarını ve feodal beylerin peşinden gittikleri"ni dile getirdi. Burada ilginç bir noktayı anımsatmam gerekiyor; TKP Kürt sorununa hep olumsuz baktı, uzun yıllardan sonra TKP'nin bu davaranışlarını o yıllarda TKP'nin üst yönetiminde bulunanlar Sovyetler Birliği yıkıldıktan ve TKP kendini feshettikten sonra eski yöneticiler kabahati İ. Bilen gibi bazı yöneticilere yüklediler.

Yazar Vedat Türkali, *Özgürlük İçin Kürt Yazıları* kitabında yazıyor ve soruyor:

---

[275] A.g.e., s. 353. Konuşmasında, Kürt deyince irtica ve derebeylik sık sık anılır.

[276] Ömer Ağın, *TKP Kürtler ve Kemalizm*, VS Yay., 2006, s. 247.

> I. Dünya Savaşı'nda Osmanlı yenilgisi sonucu Kürt devleti kurmak için Çarlık Rusyası ile işbirliği içinde Rus Ordusu gerilerinde görev alan ünlü Kürt ailesinden Kâmil Bedirhan benzeri biri, Çarlık yıkılıp da Leninistler egemen olunca ortada görünmez. Leninistlerle işbirliği yapma öngörüsünü gösterenler Türk yöneticileridir. Kürt egemen sınıflarının, siyasal önderlerinin gönüllerinde yatan, Batının emperyalist devletleriyle işbirliği yapmak, diplomatik oyunlarla ilgilerini çekip bir şeyler koparmak olmuştur.[277]

Çalışmamızda ele almamız gereken bir konu. Ancak çok kapsamlı olmayı gerektiriyor. Bu nedenle konuya girmiyorum. Çünkü çok yönlü yanları var. Türkiye'de o dönem nasıl sahte komünist partiler kuruldu, Mustafa Suphi'ler nasıl boğduruldu? Komünistler nasıl baskı altına alındı. Bir de aşiret yaşamında, düşük düzeydeki bilinç ve yaşamla, örgütsüz Kürtlerin Lenin'le ilişki kurabilecek halleri var mıydı? İstanbul'daki örgütlenen Kürt aristokrat ve burjuva Kürtlerin ideolojileri buna uygun muydu? Leninistler bile o tehlikeli günlerde "inanmadıkları halde" Kemalistlere yardımı tercih ettikleri iyi biliniyor. Komünistler her zaman Kemalistlere karşı hoşgörülü oldular, TKP üyesi ve yaşananları kendileri yaşasalar bile.

Ancak beni ilgilendiren yan; gerçekten Türkali'nin aklına geldiği gibi Kürtler için böyle bir düşünce ve girişim sahipleri olmuş mu? 1920'deki Doğu Halkları Kurultayı'nın protokol belgelerinde sekiz kişinin "Kürt" olarak katıldıkları biliniyor. Bunlar nereli, isimleri veya örgütlerini bilmiyorum. Fransızca yayımlanan belgelerdeki bilgiler bu kadar. Fazlasına ulaşamadım. Arşivler ayrıntılı olarak açıklandığında bileceğiz. Konu derinlik ve araştırma istiyor. Türk komünistlerinin o dönemi ciddiyetle ele alınmalı. Bu vesileyle araya girip bir soru sormak geldi aklı-

---

[277] Vedat Türkali *Özgürlük İçin Kürt Yazıları*, Everest Yayınları, 2005, İstanbul, s. 56.

ma. Çünkü komünistler sorunu zaman zaman aralarında da konuştular. Kürtlere karşı olumsuz tutum almada kabahat Türkiye komünistlerinin mi yoksa tartışmasız bağlı oldukları Sovyetler ve Komintern'in mi? Anlaşılan ikisinin de. Sıkışınca Komintern TKP'lileri sorgulayıcı eleştiriyor ve bazen TKP'liler biz bazı şeyleri korkumuzdan şikâyet konusu yapmadık diyorlar. Sovyet Devlet politikasına bağımlı TKP, başka türlü hareket edemezdi. Kürt hareketlerini emperyalizme bağlayan Sovyetler Birliği ve Komintern'nin görüşü böyleydi. Kemalist milliyetçiler Kürt sorununu bitirdiklerini söylüyorlardı. Zaten, TKP, Türkiye'nin birkaç ilinde küçük bir sayıdaki insanlardan ibaretti. Kürt illerinde çok azlardı.

Daha sonraki yıllarda bile komünistle Kürtlere değişik gözle baktılar. İki ünlü komünist önder; Şefik Hüsnü Kürtlerden, onlarla birlikte Lazlar ve Çerkezlerden hakları tanınması gerekli halklar diye söz ediyordu. Doktor Hikmet (Kıvılcımlı) ise Türkiye'yi değiştirebilecek temel potansiyel güçlerden biri olarak gösteriyordu. Kürt sorununu, kitabında da Türkiye Devrimi'nin yedek gücü olarak ele alır. Türkiye Devrimi'ni konuşmak ayrı bir husus, ama, Türkiye'yi değiştirebilecek potansiyel güç olarak görmesi, öngörü olarak önemli. Kürt sorununun önemi ve değişimi gerektiren etkilerini ancak bugün görebiliyoruz. Dr. Hikmet Bey, Elazığ hapishanesinde 1930'larda gördü.

1970 TİP Kongresi

Komünistler ve TKP, 1925 Şeyh Said İsyanı'nı nasıl değerlendirdiler? 1925 Kürt isyanında komünistler Kemalistleri ve hükümeti desteklediler. İsyancıları gerici, şeriatçı, feodal ve ayrılıkçı olarak nitelendirdiler. Ordunun isyancılar karşısındaki başarısı ve isyan sonu temizleme hareketine alkış tuttular. Öldürülme ve sürgünleri "devrimin" başarısı olarak gördüler. Ancak Takrir-i Sükûn Kanunu solculara da yöneldi. *Orak Çekiç* ve *Aydınlık* ga-

zeteleri kapatıldı. Komintern 1926 yılında legal kitle eylemlerinin koşullarının yaratılmasını önerdi. Gelinen nokta bu kez komünistlerde de görüş farkları yarattı. 1928 yılı 1 Mayıs'ında toprak reformu, vergi adaletsizliği, 1 Mayıs'ın resmileşmesi, sendikal örgütlenme haklarını içeren bildiriler dağıttılar komünistler. Komintern'de 6. Kongre'de Türkiye'deki taktik ve stratejiler tartışma konusu oldu. Sömürge konusu yeniden konuşuldu. Türk delegesi Ali Cevdet (Fahri) yaptığı konuşmada "Türkiye'nin feodal bir yapıda oluşunun karşısında, bu ilkel yapının karşısında Mustafa Kemal hareketini, Kemalizmi desteklememenin ilerici bir davranış olmadığı, emperyalistlerin işine yaradığını" öne sürdü.

1969 yılı Genel Seçimleri'nden sonra Türkiye İşçi Partisi'ndeki iç mücadele artık parçalanma konumuna gelmişti. Behice Boran ve Nihat Sargın'ın başını çektiği Emek Grubu en güçlü bölümdü. Mihri Belli'nin Milli Demokratik Grubu güçlü değildi. 15-16 delegeleri vardı. Kemal Türkler ve arkadaşları Sendikacı arkadaşlardı. Doğu Grubu ise Kürtlerin oluşturduğu arkadaşlardı. İkinci büyüklükte olup 80'den fazla delegeleri vardı. M. Ali Aybar'a sempati duyan grup genelde birlikte hareket ediyorlardı. Sol-sağ ayrımı ve mezhep çekişmeleri de yaşanıyordu. Partide bütünlük yoktu. Gruplar konfederasyonuydu sanki. Doğu grubu yani Kürtler, TİP'in Türkiye ve özellikle de Kürtler için önemli olduğunu düşünerek, daha küçülmeden ve etkinlik kaybetmeden varlığının sürdürülmesi istendi. Parti dağılmamalı ve kapatılmamalıydı. TİP'li Kürtler Mehdi Zana, M. Ali Aslan, Tarık Ziya Ekinci, Kemal Burkay, Tahsin Ekinci, Canip Yıldırım ve Naci Kutlay tartıştılar, diğer grupların katkılarını istediler. Sağlıklı bir kongre yapılmalıydı. Grupların önde gelenleriyle görüştüler. Öneri kabul edildi. Mihri Belli 15-16 delege ile oranlı olmayan bir anlayışla konuşmaya başladı: "Her şey iyi de kaç askeriniz var?" diye sordu. Stalini protesto eden Vatikan

için kullandığı bir cümleydi bu. Vatikan'ın askerinin ve ordusunun olmadığı bildirilince; "varsın protesto etsin" demiş Stalin. Mihri Belli Stalin gibi konuşup Kürtleri sorguladı ve kongrenin birlik ve beraberlik içinde geçmesi için sorumluluk sözü vermedi. Şimdi *Cumhuriyet* gazetesinden sonra *Radikal* gazetesinde demokrasi mücadelesi veren genç Oral Çalışlar, Milli Demokratik Devrimciler adına konuşma yaptı ve kongreyi terk edip çıktılar. Ardından 12 Mart Cuntası geldi ve Mihri Belli yurtdışında İsveç'e mülteci oldu. Kongrede Kürtlerle ilgili önemli bir karar kabul edildi. "Kürtlerin varlığının kabullenmesi" olarak da tanındı karar. İlk kez böyle bir tesbit yapılıyordu. Partinin kapatılmasında argüman olarak kullanıldı. Karar biraz da Kürt delegelerin ısrarlarıyla bu şekilde çıktı. Karar ve bununla ilgili tartışmalar "Kürt sorunu"nun önemli bir yanı, ancak askeri yönetim ve antidemokratik sürece kolaylık sağladı o günün koşullarında.

Burada bir parantez açıp, bu karar ve yaşanan dönem sonrası hakkında bir tahminde bulunulmadığını söylemek istiyorum. 1970 ve bugün 2008, aradan yirmi sekiz yıl geçti. Kürt sorununun geldiği nokta biliniyor. Yaşananlar tahmin edilebilinir miydi? Sosyal ve tarihsel süreçler hakkında öngörülerin sınırı nedir? Fizik ve biyoloji yasalarından farklıdır tarih ve sosyolojik olanlar. Geleceğe ilişkin öngörüler çok net ve bilinirlik kazanmıyorlar. Genel belirleme akla gelir de özgül öngörü daha zordur. Çünkü öngörüyü yaratan ve etkileyen faktörler önemlidir.

Buradan bir noktaya gelmek gerekiyor; 1960 Askeri Darbesi'nden sonra göreceli demokratik ortamda ve Anayasa'dan yararlanarak yeni ve bu arada sol partiler kuruldu. 1961'de sendikacıların kurduğu Türkiye İşçi Partisi'ne M. Ali Aybar, Behice Boran, Sadun Aren ve önemli sayıda Türk solcu TİP'te yer aldılar. Parti'nin Genel Sekreterliğini yapan Dr. Nihat Sargın *TİP'li Yıllar* adında iki cilt anı ve belgeler yayımladı. Cumhuriyet tari-

hinde uygar, insan haklarına ve hukuka uygun bir anlamda Kürt sorunu tartışılmamıştı ve TİP ilk kez Kürt Sorunu'nu konuştu. Sargın'ın eserinden aktarıyorayım.

Başarılı bir toplantı olmanın ötesinde Gaziantep Havuzbahçe'deki GYK toplantısı Parti tarihinde önemli yere sahip olacak bir açılıma da sahne olmuştu. Açış konuşmasında Aybar, dünya ve Türkiye'deki duruma ilişkin geniş bir analizle birlikte ilk kez Kürt sorununu ele almış ve partinin bu konudaki görüşlerini açıklamıştı. Dikkatle seçilmiş sözcüklerle ve gene dikkatle ortaya konulmuş formüllerle sorun ve çözümü gösterilmeye çalışılmıştı.

Dikkatle seçilmiş dedim, örneğin Aybar doğrudan "Kürt sorunu" demişti. Her ne kadar sonradan konuşmanın Sosyal Adalet'te yayımlandığı sırada, bölümün ara başlığı böyle konmuşsa da, onun konuşması daha dikkatli ve ihtiyatlıydı. Haklıydı da. Konuşma 1963'te yapılıyordu, nerdeyse 40 yıl önce, legal bir işçi parti tarafından yapılıyordu ve ilk kez yapılıyordu ve de diğer partilerin, hatta bir iki istisna dışında basının, böyle bir sorunun, mevcudiyetini bile yok saydığı bir ortamda. (Nihat Sargın adı geçen eserini 2001 yılında yazdı –N.K.) Birçokları için şimdi bile yok sayılıyor ya.

> Açış konuşmasının ilgili bölümünü aşağıya aynen alıyorum [Tüm yazı Nihat Sargın'dan –N.K.]:
>
> Bir büyük meselemiz var: Doğu ve Güneydoğu illerimizde daha çok Kürtçe ve Arapça konuşan ve Alevi mezhebinden milyonlarca vatandaşımız yaşıyor. Bunun doğurduğu çetin meselelerle karşı karşıyayız. Ulusal menfaatlerimize en ugun, en insanca çözüm yollarını bulmak, ihmal edilmeyecek bir yurt vazifesidir.
>
> Meselenin birçok yönü var: Tarihî yönü var, etnolojik yönü var, hukuki yönü var. Ve bunların hepsinin üstünde insanlığın ve Türkiye'nin yüksek menfaatlerinin emrettiği yönü var. Bu yurttaşlarımız bugüne kadar genel olarak Devlete

vergisini ödemiş, yurt savunmasında kanını akıtmış ve emeğini esirgememiştir. Her işte şevkle çalışmıştır. Ama buna karşılık hak ettikleri yurttaşlık nimetlerinden gerektiği kadar yararlandırılmamışlardır. Bu gerçekleri olduğu gibi kabul etmek, meselenin yurt yararına çözümü için, yurttaş yararına çözümü için, ilk şarttır.

Meseleyi gerçekçi bir gözle ele almak gerekmektedir. Bir kere bu yurttaşlarımıza eşit yurttaş muamelesi yapılmalıdır. Anayasada herkese tanınan hak ve hürriyetler tastamam bu yurttaşlarımıza tanınmalıdır. Daha doğrusu, tanınmış olan bu hak ve hürriyetlerden yararlanmaları sağlanmalıdır. Anayasamız, 12. maddesinde, yurttaşlar arasında din, mezhep, dil, ırk, sınıf ve zümre ayrımı gözetilmeyeceğini yazar. Anayasanın bu emri harfi harfine yerine getirilmelidir.

İkincisi, Doğu ve Güney Doğu illeri bir mahrumiyet bölgesi olmaktan kurtarılmalıdır. Şimdiye kadar ihmal edildiklerini de göz önünde bulundurarak okulun, fabrikanın, hastanenin, kütüphanenin, tiyatronun, yolun en çoğu bu illerde açılmalıdır. Memurun en iyisi, en insancılı ve yurtseveri bu illere gönderilmelidir. Ta ki, bu vatandaşlarımız kendilerine tam yurttaş muamelesi yapıldığını görsünler. Ana yurdun öz evaltları olduklarını kalplerinde duysunlar ve iç ve dış düşmanların kışkırtmasına kapılmasınlar. Bu meselenin başka bir çözüm yolu yoktur.

Türkiye İşçi Partisi bu mesele karşısında da Anayasanın eksiksiz, kesintisiz, tastamam uygulanmasını ister. Bundan dolayı bu vatandaşlarımızın Anayasa haklarına kavuşturulmasını savunurken, bir yandan gene Anayasanın hükümlerine uyarak Türkiye'nin milleti ve ülkesi ile bölünmezliğini aynı taasupla savunur. Ve bölgeciliğin, bölücülüğün her çeşidini kesinlikle ret eder.[278]

---

[278] Nihat Sargın, *TİP'li Yıllar*, c. I, Felis Yay., 2001, s. 166-67.

TİP kısa sayılan mücadele yıllarında, 4. Kongre'siyle 1970 yılı 29 Ekim günü Kürtlerle ilgili bir karar aldı. Ardından gelen Sıkı Yönetim döneminde Sıkı Yönetim Mahkemesi'nde bu karar ve başka eylemleri nedeniyle kapatıldı. Karar şöyle:

Türkiye İşçi Partisi 4. Büyük Kongresi,

-Türkiye'nin Doğusunda Kürt halkının yaşamakta olduğunu,

-Kürt halkı üzerinde, baştan beri, hâkim sınıfların faşist iktidarlarının, zaman zaman kanlı zulüm hareketleri niteliğine bürünen, baskı, terör ve asimilasyon politikasını uyguladıklarını,

-Kürt halkının yaşadığı bölgenin, Türkiye'nin öteki bölgelerine oranla, geri kalmış olmasının temel nedenlerinden birinin, kapitalizmin eşitsiz gelişme kanununa ek olarak, bu bölgede Kürt halkının yaşadığı gerçeğini göz önüne alan hâkim sınıf iktidarlarının, güttükleri ekonomik ve sosyal politikanın bir sonucu olduğunu,

-Bu nedenle, "Doğu sorununu" bir bölgesel kalkınma sorunu olarak ele almanın, hâkim sınıf iktidarlarının şoven-milliyetçi görüşlerinin ve tutumunun bir uzantısından başka bir şey olmadığını,

-Kürt halkının anayasal vatandaşlık haklarını kullanmak ve diğer tüm demokratik özlem isteklerini gerçekleştirmek yolundaki mücadelesinin, bütün antidemokratik, faşist, baskıcı, şoven-milliyetçi akımların amansız düşmanı olan partimiz tarafından desteklenmesinin olağan ve zorunlu bir görev olduğunu,

-Kürt halkının gelişen demokratik özlem ve isteklerini ifade ve gerçekleştirme mücadelesi ile, işçi sınıfının ve onun öncü örgütü partimizin öncülüğünde yürütülen sosyalist devrim mücadelesini tek bir devrimci dalga halinde bütünleştirmek için, Kürt ve Türk sosyalistlerinin Parti içinde omuz omuza çalışmaları gerektiğini,

-Kürt halkına karşı uygulanan ırkçı-milliyetçi şoven burjuva ideolojisinin, partililer, sosyalistler ve bütün işçi ve diğer emekçi yığınlar arasında yerle bir edilmesini sağlamanın, partinin ideolojik mücadelesinin ve gelişmesinin temel ve devamlı bir davası olduğunu,

-Parti'nin Kürt sorununa, işçi sınıfının sosyalist devrim mücadelesinin gerekleri açısından baktığını kabul ve ilân eder.[279]

Doğu Duruşmaları

Son iki yüzyıldan sonra 1960'ta "49'lar Olayı" ve 12 Mart 1971 Diyarbakır-Siirt İlleri Sıkı Yönetim Mahkemelerinde, DEV-GENÇ yargılanmaları ve bu arada irili ufaklı örgüt muhakemeleri yeni bir dönemdi. Kürtler son iki yüzyıl, mücadelerinde Kürt dili, kimliği, tarihi ve geleceğe ilişkin projelerini savunmadılar. Bunlar ilk kez 1970'li yıllarda Diyarbakır-Ankara-İstanbul ve diğer mahkemelerde savunuldu. İletişim Yayınları'nın çıkardığı *Sosyalizm ve Toplumsal Mücadeleler Ansiklopedisi*'nde 10 Mart 1990 tarihli 68 No'lu bölümünde ele alındı. Bu yıllardaki Kürt sorununun öncelerden farklı ve yeni özellikler taşıdığı vurgulandı.

> 1971 Doğu Duruşmalarında Kürtler, sıkıyönetim savcılığında ve sıkıyönetim mahkemelerindeki savunmalarında kendi kimliklerini, Kürt dili ve Kürt kültürünü öne çıkaran bir çizgi izleyerek öncellerinden kopma yolunda bir adım atmışlardı. 1971'de Diyarbakır'da açılan Devrimci Doğu Kültür Ocakları (DDKO) ve Türkiye Kürdistan Demokrat Partisi (KDP) davalarından DDKO ile ilgili operasyon, 16 Ekim 1970'de Ankara ve Hınıs'ta gerçekleştirilmiş, 15 kadar genç gözaltına alınmış, sonra da tutuklanmıştı. Basının büyük gürültüyle, "Kürtçülük", "vatana ihanet" gibi manşetlerle kamuoyuna

[279] Aktaran N. Sargın, a.g.e., c. II, s. 1000-1001.

duyurduğu tutuklamalardan sonra, Ankara'da başlayan dava Diyarbakır-Siirt İlleri Sıkıyönetim Komutanlığı'nın el-koymasıyla Sıkıyönetim Savcılığınca tekrar incelenmeye alındı. Soruşturma genişletilerek İstanbul, Ergani, Silvan, Batman, Kozluk, Diyarbakır DDKO ile ilgili soruşturmalar davaya eklendi. Bu arada, KDP ile ilgili operasyonlar da sürdürülürken 1971 sonlarına doğru davalar yeniden açıldı.[280]

Bu dönüm noktasından sonra anlayış, mücadele ve örgüt biçimleri de değişti. Nitelik ve nicelik değişiminde Kürtlerin bilinç ve davranışları da değişti. Bu değişimle günümüze gelindi. Kürtler, kendi tarihlerini öğrenme ve bilme gereğini duydular. Savunmalarda Kürt dili ve tarihi bilimsel yöntemlerle savunuldu. Artık Kürt dilini, kültürünü ve tarihini inkâr etmek ve küçümsemek savcılar için zor oldu.

Liberal *Barış Dünyası* Dergisi ve Kürtler

Şeyh Said İsyanı'ndan sonra, 1930'larda Kürtler ve Kürt sorunu konuşulmaz oldu. Dağ Türkleri Türklük içinde asimile edilmeliydi. Şükrü Kaya'ların, Recep Peker'lerin ve resmi yöneticilerin, askerlerin mantığıyla Kürt, Kürtçe ve Kürt kültürü yoktu. 1935 yılında Başbakan İsmet Paşa'nın uzun "Şark Gezisi" sonunda Mustafa Kemal Atatürk'e sunduğu raporun omurgası, Kürtlerin asimilasyonu, Anadolu'nun batısına yerleştirilmeleri, Karadeniz bölgesi ve yurtdışından gelecek insanların Kürt illerine yerleştirilmeleriydi. Resmi görüşü tartışmak olanaksızdı ve tabuydu.

1960 askeri cuntasının getirdiği önemli değişim ve demokratikleşmelere karşın, Kürtlere ilişkin konularda değişim olmadı. Çok ustaca ve resmi görüşe ters düşmeyen makalelerle, sorunun yanından yöresinden değinenler oldu. 1962 yılında *Barış*

---

[280] *Sosyalizm ve Toplumsal Mücadeleler Ansiklopedisi*, Fasikül 68, s. 2304.

Dünyası dergisi çıktı. Ahmet Hamdi Başar çıkardı. Mustafa Kemal döneminde de önemli görevlerde bulundu. Denizcilik ve deniz taşımacılığında, Genel Müdürlük yaptı. Bu nedenle "Limancı Hamdi" diye anıldı. Demokrat Parti döneminde milletvekili oldu. 1962'de *Barış Dünyası*'nda Kürt sorununa değinen bir anlayış başlattı. Kürt kökenli değildi. Kürtlerin eritilmelerine karşı da değildi. Demokratik ve liberal yöntem ve yönetimlerle sorunun çok yarının aşılacağını söylemek istedi. Doğunun geriliği, despotik idare ve bunlara karşıt uygar ve Batı normlarının uygulanması gibi... Zaten o günlerde Kürtlerde uyanış çabaları var. Çareyi sosyalizmde gören gençlerin sayısı artıyor. Üstelik A. Hamdi Başar sosyalist değil, liberal ekonomi yandaşı. Yazıları çok yumuşak ve tabir caizse "dikkatli" yazılar. Yine de resmi anlayış ve güvenlik kurumları uzun süre yaşatmadılar dergiyi. Bugünkü koşullar o günlerde var olsaydı, kültürel ve düşünsel gelişmeler olurdu.

Derginin 2. sayısında, Mayıs 1962'de "Doğunun Kalkınması Türkiye'nin Kalkınması Demektir" başlığıyla giriyor konuya.

> Yasak devletle devam ediyor. Biz, bir yasak devletinin mirasçısı olduk ve yaşattığımız, kendisine bütün ümitlerimizi bağladığımız devlet de, hala büyük ölçüde bundan ibaret kaldı. Her şeyimizi yasak koyma ve yasak kaldırmakla halletme peşindeyiz.[281]
>
> Osmanlı istilasından kurtularak Milli Devletimizi kurduğumuz zaman, biz, bu devletin hiçbir şeyini değiştiremedik. Bâbıali İstanbul'dan kalktı, göç etti, Ankara'ya yerleşti.[282]
>
> 27 Mayıs'ta bir ihtilal oldu; yeni bir görüş, bir inkılâp hayatımıza hükmedecek sanısına kapıldık. Genç ihtilalciler, kudret ellerinde iken memleketin yüzyıllar boyu el dokunulmamış, çözülmesine kimse cesaret edememiş dâvalarını hallet-

[281] *Barış Dünyası*, Sayı 2, 1962, s. 72.

[282] A.g.d., Sayı 2, s. 8.

me çabasını gösterdiler. Bu dâvalardan biri de, Doğudaki toprak ağalığı, eski derebeylik sisteminin tasfiyesi idi. İhtilâl komitesi 105 sayılı bir kanun çıkardı; 55 ağayı sürgün etti. Bu kanunun gerekçesine göre bu adamlar: "Dinî gelenekleri veya yabancı ideolojileri âlet etmek, cebir ve şiddet kullanmak suretiyle ikametgâhının veya maliki veya zilyedi olduğu gayrimenkulün bulunduğu mıntıkada yaşayan halkın tamamı veya bir kısmı üzerinde tesis eylediği nüfuza dayanarak" halkı tehdit ve istismar eden, onun hakkını elinden alan, milli menfaatlere zarar verici hareketlerde bulunan kimselerdi. "Tehcir ne demek? Bunları asmak gerek, asmak!"[283]

(...) Mademki bu hal böyledir, halk bir takım insanlara bağlanmıştır ve mademki devletin başında olanlar bu halin değişmesini istemektedir; öyle ise yapılacak şey, bu adamları oradan kaldırıp sürmek, hatta (*YÖN* yazarının tavsiye ve temenni ettiği gibi) asmaktan ibarettir. Genç ihtilâlciler, rejimi devirdikleri ve değiştirdikleri zaman bile, asmaktan kaçındıkları için, Doğu dâvasında sadece bu kötülüklere sebep olan insanları oradan uzaklaştırmak tedbirlerine başvurmakla yetindiler ve dâvayı çözmüş oldular!

(...) Bizim, Doğu ıslahatı adına Milli Birlik Komitesi'nin aldığı, ağaların ve şeyhlerin sürgün edilmesi tedbirinin, yasakla idare, dayakla tedavi yolunda attığımız adımların sonu olmasını temenni ederiz. Halk bir şeye, bir müesseseye, bir geleneğe, bir şahsa bağlanmışsa, bunun elbet bir sebebi vardır. Meselâ eskiden, Osmanlı idaresinin son devirlerinde Türk halkı, din adamları yoluyla kaza ve kadere bağlanmıştı. Dünya nimetlerinden vazgeçer, kıt kanaat yaşar ve dünya mallarına rağbet etmezse, yarın Ahrette her türlü nimetlere nail olacağına inandırılmıştı. Neden? Çünkü Türk Milleti o zamanlar zarfında, hayatını kaza ve kadere bağlamaya, kıt kanaat yaşamaya hâdiseler tarafından zorlanmıştı. (...)

---

[283] *YÖN*, Sayı 4, s. 12.

(...) Doğu ve Güneydoğuda, Cumhuriyetten bu yana, hiçbir reform hareketine girişilmemiştir. Biz Türkler kendimizi bile, yasak koyma ve kaldırmadan başka idare etme yolunu bulamamışız ki, içimizde yaşayan başka ırklardan, başka kültürden müteşekkil toplulukları bu yol dışında idare etmesini becerebilelim! (...) Cumhuriyetten sonra, hudutlarımız içinde, mıktaren az da olsa, Kürt kaldı, Süryani, Güldani ve Arap gibi serpinti halinde diğer ırklara mensup insanlar da kaldı. Bunlardan Kürtler, o da hepsi değil, içlerinden belki azınlık denecek kısmı, milletçe kurtulmak ve müstakil yaşamak sevdasına kapılmıştı. Bunların sebepleri, tarihi kökü asla bizi ilgilendirmiyor. (...) Biz Doğuya ne yapabildik.? (...) Kendimizi niye Kürt münevveri yerine koymuyoruz? Hâlbuki Kürt münevverleri çoğunluk itibariyle cidden Türklerle beraber, aynı bayrak altında yaşamayı ve Türk olmayı gaye edinmiş olan insanlardır.

(...) Şüphe yok ki, kültürel kalkınma da aynı zamanda plânlanmalıdır. Niçin ana dili Kürtçe olan ve bundan başka dil bilmeyen vatan çocuklarımıza, kardeşlerimizin yavrularına, kendi ana dillerini de öğretecek okullar açmıyalım. Niye bu dilin edebiyatını, filolojisini bölgenin üniversitesi araştırmasın? Niçin Kürtçe gazete çıkmasın, kitap basılmasın?[284]

Cumhuriyet döneminde Kürtlere ilk kez liberal demokrat-burjuva gözle bakıştır bunlar.

Bu görüş ve çıkış etkili oldu, ancak yaşananlar insanların kafasında karmaşa yarattı. İktidar Partisi yıkılmış, başbakan ve iki bakan idam edilmiş ve bunlar askeri bir darbe ile gerçekleşmişti. Bu nedenle herkes temkinliydi ve bunda da insanlara hak vermek gerekiyordu.

Derginin 4. sayısında beklenenler başlıyor. Kürtler yazılanları onaylıyor, sağcı ve solcu "diğerleri" ise tedirgin. "Bünyemizde kangren olmaya yüz tutmuş bir yara vardır. Aklın,

---

[284] "Doğu Dâvamız", *Barış Dünyası*, Sayı 2, Mayıs 1962.

> ilmin, insanlığın gösterdiği yolu tutarak bu yarayı tedavi etmeye ve bünyemizi kurtarmaya çalışalım.
>
> "Doğu Davası" adlı yazı, bir taraftan Doğulu vatandaşlarımız arasında heyecan ve tasviple karşılanırken, öte yandan, sağ ve sol cephelerin elbirliği ederek üzerimize yaylım ateşi açmalarına sebep oldu. Irkçı, aşırı milliyetçi, gerici ve koyu sağ bir dergi *Milli Yol* ile onun her meselede amansız düşmanı, sol eğilimli haftalık bir gazete *Yön* bize hücum için birleşiverdiler. İşin gülünç tarafı, sağcı dergi bize aşırı komünist ve Türkçülüğe düşman diye saldırırken, solcu gazetede de tam tersine, sermayedar taraflısı, liberal sağcı veya faşist diye çatmakta olmasıdır.[285]

Sağcıların anlayışını açıkladıktan sonra solcuların karşı oluşlarını açıklıyor dergi.

> Öte taraftan solcular da, bizim Doğu Davası hakkındaki yazımıza asıl şunun için sinirlenmişler: Biz, "yine özel teşebbüs ve sermaye teşvik edilerek, bu bölgelerde ileri bir sanayi de yaratılabilir. Sermayenin, hatta ecnebi sermayesinin güvenle iş görebileceği bir bölge halini alması, halkın refaha kavuşması... Doğuda bütün hürafelerin, Ortaçağ derebeylik tasallutunun ortadan kalkmasına yeter" demişiz. İşte, asıl buna çatıyorlar.[286]

İlginçtir, sosyalist arayışların arttığı o günlerde, üniversitelerde sosyalist Kürt gençler var. Bu duygularla 15 Kürt genç de *Barış Dünyası* dergisine *Yön* gazetesinde yanıt veriyorlar. Sermayenin ve özel teşebbüsün Doğu kalkınmasına katılımını eleştiriyorlar. Kürt düşün yaşamına zenginlik katacağı düşüncesiyle bu ve yanıt yazılarını *21. Yüzyıla Girerken Kürtler* kitabıma aldım.

Barış Dünyası bu yazısına da şöyle son veriyor:

---

[285] A.g.d., Sayı 4, s. 29.

[286] A.g.d., Sayı 4. s. 29.

> Doğu dâvasında, bu ışık altında bizim söylemek istediğimiz şudur: Artık tehlikeli bir hastalığı, ârazı örtbas ederek veya inkâra kalkarak, kendimizi avutmaktan vazgeçelim. Vücudumuzda kangren olabilecek bir yara vardır. Aklın, ilmin ve insanlığın gösterdiği yolu tutarak, bu yarayı tedavi etmeye ve bünyemizi kurtarmaya çalışmalıyız.[287]

Kürtlerden, yazıları onayalayan mektuplar geliyor dergiye. Ayrıca Kürtlerin yazdıkları kalkınma, sosyal, tarım ve kültüre ilişkin yazılar yer aldı.

Konu geçiştirilecek türden değil.

27 Mayıs askeri darbesinden sonra gelen göreceli demokratikleşme beraberinde bir değişim daha getirdi. DP'nin kapitalist ekonomiye ve dinsel ögelere verdiği öneme karşıt olarak askeri yönetim ve egemen olduğu hükümet, "milliyetçilik" ve "devletçilik" ilkelerini öne çıkardı ve bu arada giderek sol argümanları da kullandı. Doğrusu Turancı diyemiyeceğimiz bir Türk milliyetçiliğiydi programlananlar ve yaşananlar. Bu meyanda, liberal anlayışla rejimin yumuşaması arzusu, tabu olan "Kürt" sorununa daha insani ve demokrat bakmayı gerektiriyordu. Uzun yılların baskılarını yaşamış Kürt okumuşları ve aydınları Barış Dünyası'nın yayınından memnun oldular. *Barış Dünyası*, ideolojisi ve anlayışı gereği "devletçi" değildi ve ekonominin de özel ellerde gelişmesini istiyordu. Sosyal gelişmeyi de buna bağlıyordu.

Musa Anter *Barış Dünyası*'nın Kürtler ve Kürtçe üzerindeki kısıtlamalara karşı çıkmasını alkışlayan tavır aldı. O dönem Türkiye'sinde giderek sosyalist ekonomi ve antiemperyalist fikirler yazılmaya başlandı. Özellikle gençler sosyalist ve ilerici düşünceleri yakından izlemeye başladılar. Kürt gençleri arasında hızla taban buldu yeni düşünceler. Ne var ki, bu anlayış "devletçi" sol bir anlayıştı. Mısır'da Albay Abdünassır yönetimi

---

[287] A.g.d., Sayı 4. s. 31.

bu görüşe güç katan bir örnekti. Nasır milliyetçiliği de geri kalmış ülkelerde ve halklar arasında olumlu bir yol olarak algılandı. Kürtlerde de benzer duygular egemendi. Musa Anter bu anlayışı paylaşmadı ve Kürt kültürüne, diline ve edebiyatına nefes aldıracak girişimleri desteklemek istedi.

YÖN dergisi kapitalist anlayışa ve milliyetçiliğe karşı cephe alıyordu. 15 kadar Kürt genci *YÖN*'ü ziyaret ederek *YÖN*'ü desteklediler. Doğu ve Güneydoğu Anadolu'nun özel teşebbüs ve kapitalizmle modernizme ve uygarlığa kavuşamıyacağını ve bu argümanla da liberal yöntemlere karşı çıktılar. Bu gençlerin *YÖN*'de (Sayı 26) toplu resimleri yayımlandı. Tümü de üniversite öğrencileri. Aradan uzun zaman geçtiği için, bazılarını anımsamıyorum. Öğrencilik ve gençlik yıllarından sonra bunların bir kısmı siyasi sığınmacı oldular. Av. Mehmet Ali Dinler, Kürdistan Demokrat Partisi yöneticileri arasında yer aldı; Av. M. Ali Aslan, 1970-71'de Türkiye İşçi Partisi (TİP) Genel Başkanı oldu. Vefa Alpaslan, Ağır Ceza Başkanlığı'ndan emekli; Av. Kahraman Aytaç, TİP'de ve Cem Evleri örgütlenmelerinde yer aldı. Selahattin Kemaloğlu, Ankara Savcısı olarak emekli oldu. Hamdi Turan (Hemreş), Almanya'da sığınmacı olarak yaşadı, ölmeden önce Kürdistan Demokrat Partisi-Bakur örgütü yöneticisiydi. Av. Tahsin Binici yakın yıllarda öldü. Dr. Sait Kırmızıtoprak, 1960'lı yıllarda Mustafa Barzani başkaldırısı yanında yer aldı. Türkiye'de Kürdistan Demokrat Partisi'ni (T-KDP) kurdu, şanssız parti içi mücadeleler sonucu Sait Kırmızıtoprak ve Sait Elçi yaşamlarını kaybettiler.

Bir kısmı sol, sağ ve Kürt partilerinde yer aldılar. Öğrencilik yıllarının düşüncelerini sürdürmediler. Doğal olarak değiştiler.

Gençlerin *YÖN*'de Kürt toplumuna ilişkin söyledikleri ve Musa Anter'in buna karşıt ileri sürdükleri uzun bir makalenin hatta araştırmanın konusu olmaya değer. Makro anlamda bunu anımsatmakla konuya değinmek istedim.

Gençler *Barış Dünyası* dergisinin "Doğunun Kalkınması Konusu"ndaki yazıya "Gizli Maksatlar" arabaşlığıyla başlayan uzun bir görüşle tartışmaya başlıyorlar. Çok uzun olan yazıyı aktaramıyorum. Özetleyerek sunuyorum.

Gençler, Doğu Anadolu meselesi Osmanlı ve Cumhuriyet dönemlerinde şiddet ve tenkil ile hal edildi diyen Barış Dünyası, nedenleri araştırmıyor tesbitini yapıyorlar. Bunun da yerli ve yabancı özel sermaye çıkarına olduğu biliniyor. Yeraltı ve yerüstü servetleri ve topraklar yabancılar yararına kullanılacak demektir. Deniz, kara ve demiryolları da öyle.

Din Tüccarları, arabaşlığını kullanan 15 Kürt genci, iki sosyal sınıfın göze kestirildiğini belirtirken, yarı-derebeyi ve yarı-burjuva konumundaki toprak ağaları ile din tüccaralarını dile getirirler. Uzun açıklamanın bu bölümü sosyalist argümanlara ve söylemlere dayanıyor. Toprak ağalığı, o dönemde sürgüne gönderilen 55 Kürt ağalar konu edilir. Doğuda ve Batıda toprak ağalığının varoluşu eleştirilir. Milli Birlik Komitesi üyelerinin idealistliklerinden kuşku duyulmadığı da cümlelerin arasına sıkışır.

"Kürt Aydınları" arabaşlığında *Barış Dünyası*'nın Kürt küçük burjuva aydınlarını okşayan bölümünü cidden enteresan bulur gençler. "Kendimizi niye bir Kürt münevveri yerine koymuyoruz? Hâlbuki Kürt münevverleri çoğunluk itibariyle Türk olmayı gaye edinmiş insanlardır".

Niçin Kürtçe gazete, kitap çıkarmadıkları, üniversitelerde filoloji enstitüleri kuramadıklarını yazan *Barış Dünyası*'na gönderme yapılır.

SON NOTLAR

Mehmet Pamak: Bir Kürdün Serencamı

1900'lu yılların ilk elli yılı hareketli ve acılarla dolu. Anadolu ve Osmanlı topraklarında yaşananlar çok önemli. Osmanlı Devleti yıkıldı. Toprakları işgal edildi. Osmanlı toplumları hazırlıksız yakalandılar. 1915 Ermeni tehciri ve kırımları yaşandı. Kürdistan'ın insan ve maddi yıkımları acılara neden oldu. Türkiye Kurtuluş Savaşı Türk, Kürt ve diğer toplumların elbirliği ile gerçekleşti. İTC anlayışlı devlet kurucuları 1924'lerde Kürtlerin red ve inkârına uygun bir anayasa ile yönetmek isteyince, Kürtlerin baş kaldırıları ve huzursuzlukları yaşandı. Şeyh Said İsyanı, Koçgiri Başkaldırısı, Ağrı ve Dersim Ayaklanmalarından başka irili ufaklı başkaldırılar oldu. Tümü çok sert cezalandırıldı. Askeri yasalar uygulandı. İşte bunlardan biri Zilan olayı ve başkaldırısıdır. Bu çalışmanın konusu değil. Zilan'daki köyler yakıldı, yıkıldı ve insanlar sorgusuz sualsiz öldürüldü. Zilan'dan çok az kimse, o da İran'a sığınarak kurtulabildiler. Bu kurtulanlardan biri de, "Pamak" soyadlı ve Çanakkale'nin Ezine ilçesine sürgün edilen ailenin 1950'de doğan oğlu Mehmet Pamak'ın babasıdır. Aile sürgün edildiğinde tek kelime Türkçe bilmiyor. Ezine'nin köyünde, o yılların ruh yapısında, yalnızlık içinde itilip kakıldılar.

Bunları niye anlatıyorum? Mehmet büyür, okur ve Alparslan Türkeş'e ve geleneğine teslim edilecek ırkçı-Türkçü partinin kurucusu ve ilk Genel Başkanı olur. Kimlik sorunundaki karma-

şıklık ve patolojileri anımsatmak istedim. 1967'de SBF'de üniversiteye başlar, ama Erzurum İşletme Fakültesi'ni 1971'de bitirir. Maliye Bakanlığı'nda Şube Müdür Yardımcılığı yapar. 1981'de "Danışma Meclisi" Çanakkale temsilcisi olur. Gençliğinde, öğrenciliğinde Ülkü Ocakları'nda yer alır. Artık Türk Milliyetçiliğinin teorisyenleri arasındaydı Mehmet Pamak. Gazetelerde yazar ve *Ülkücü Kadro* dergisini çıkarır. Danışma Kurulu'ndan sonra Türkeş ve Necmettin Erbakan başta olmak üzere milliyetçi, muhafazakâr ve Müslüman çevrelerin özendirmesiyle Muhafazakâr Parti'yi kurdu ve ilk Genel Başkanı oldu. Muhafazakâr Parti, Milliyetçi Çalışma Partisi'ne dönüştü ve Alparslan Türkeş'e teslim edildi. Daha sonraki yaşamında pür İslâmcı anlayışa angaje oldu.

"Zilan Deresi" denen ve Erciş'e bağlı bu coğrafya önce yasak bölge oldu, 1950'lere gelindiğinde yasaklık kalktı. Afganistanlı göçmenlerden sınırlı sayıda insanlar yerleştirildi. İşte Mehmet Pamak buralı, Zilan Dereli. Kılıçtan kurtarılmış. Çanakkale'de aşağılanmış ve hırpalanmış, Kürt olmaktan ötürü aile ayrıma tabi tutulmuş. Nasıl oluyorsa, yükseköğrenim görüyor ve "öz Türk" ve "Ülkücü" oluyor. Sıradan bir Türkçü değil, o kuşağın, Türkçü teorisyenlerinden biri. Türkçülüğe argüman arıyor. Sonra bir vesile ile "İslâma" ve Türklükle İslâmcılığı sentezde sürdürüyor yolunu.

Peki, bu karmaşık çizgiyi nasıl açıklayacağız? Gelinen noktada Türk ve Kürt toplumlarında bu evriliş normal mi? Mazlum Der'in tertip ettiği "Kürt Sorunu Forumu"na uzun bir bildiri sundu. Buradan bir paragraf şöyle:

> Boşnakların ızdırabı ile Kürtlerin mazlumiyetini anlatmak üzere çağrıldığım Almanya'da yapılan bir toplantıda önce mazlum Bosna-Hersek halkının ızdırabı ile ilgili konuşmuştum. Bu konuya hemen ve rahatlıkla girip konuşmamı tamamladıktan sonra Kürd sorununa sıra gelince, uzun uzun ayet ve hadisler sıralayarak konuya girmeye çalıştım. Top-

lantıya katılanlardan birisi söz alarak şöyle dedi: "Boşnakların mazlumiyetine hiçbir girişe gerek görmeden hem ve rahatlıkla girdiniz ve fakat sıra Kürd sorununa gelince neden ayet ve hadislerle uzun bir giriş kısmına gerek duydunuz?"[288]

O dönemde Boşnaklar ve Bosna-Hersekliler acılı günler yaşadılar.

(...) Kardeşimiz haklıydı, bu bir çifte standarttı, çünkü Kürd sorunu bir tabu idi çoğu kimse açısından, bu sebepten önce Kur'ani ölçüleri zikrederk bir hatırlatma yapmak gerekiyordu.

(...) Yukarıda belirtmeye çalıştığım çelişki ve çifte standartlarımız hiç şüphesiz bizim zilletimiz ve yanlışımızdır. Ve kesinlikle İslâm'a mal edilemez.[289]

Forumda sorulur:

-Ailenizin Van İli'nin Erciş ilçesinden Çanakkale'ye sürgün edildiğini biliyoruz. Nasıl oldu da bir Kürt aileden geldiğiniz halde yıllarca Türk milliyetçiliği yaptınız ve hatta lider kadrosu içerisinde bulundunuz?

-İyiki bu soruyu sordunuz. Benim davranışlarıma, faaliyet ve sözlerime, kısaca topyekün hayatıma yön veren Kürtlüğüm değil elhamdülillah Müslümanlığım olduğu için, ister istemez hep İslâmi kimliğim ön planda olmakta ve Çanakkale doğumlu olmam sebebiyle de kavmi kimliğim gizli gizli kalmakta ve bu durum, Kur'an'ın öngördüğü manada tanışmada eksiklik oluşturmaktaydı. Çanakkale doğumlu olduğum için, genelde kendiliğinden Türk olarak algılanan kavmi kimliğim, bilahere ise gizli gizli kulaktan kulağa aslında Kürt olduğum dedikodusuna yol açmaktaydı bugüne kadar. Ve nedense ortaya koyduğum doğrular, bu dedikodular neticesinde Kürt kimliğimi öğrenenler nezdinde şüpheli

---

[288] *Kürd Sorunu Forumu*, Mazlum Der. Yay., 1993. s. 290.

[289] A.g.e., s. 290.

hale dönüşüvermekte, tereddütlere yol açmaktaydı maalesef. Bu bakımdan bence Kürt kimliğimin (gayet tabii ki sadece doğru tanışmaya vesile olmak açısından) daha başlangıçta bilinmesi, hem bu tür dedikoduların ve hem de sonradan öğrenmenin (hatalı da olsa) yol açtığı tereddütlerin önlenebilmesi için önemli hale gelmişti.

Evet, nihayet burada açıklıyorum ki, ben bir Kürt ailenin çocuğuyum. Belirttiğiniz gibi ailemiz Erciş'ten Çanakkale'ye sürgün edilmişler. Meşhur Zilan Deresi katliamından artakalanlardan bizim ailemiz. "Şeriat istiyorlar, şapka giymiyorlar" iddiaları ile başlatılan baskı ve çatışmalar sonucu, Zilan Deresi'nde civar tüm köylerin halkı, binlerce insan, kadın, erkek, çocuk, ihtiyar demeden toplanarak makineli tüfeklerle taranarak katledilmişler. Ve dereden günlerce kan aktığını rahmetli dedem anlatırdı. Dedem, babam ve birkaç kişi İran'a kaçmak suretiyle canlarını kurtarmışlar, evde kalan henüz kundakta bir bebek olan halam ile seksen yaşındaki ninemiz, deredeki katliamdan sonra köyleri basan askerler tarafından süngüyle parçalanarak katledilmişlerdir.

Bilahare olaylar yatışınca geriye dönen ailemizin arta kalan kısmı Çanakkale'ye sürgün edilmiştir. Çanakkale'nin bir köyüne yerleştirilen ailemiz, bu köyde de büyük bir aşağılanma ve tepkiyle karşılaşmışlardır. Bize alay ederek "Kuyruklu Kürt" denildiğini ben çok iyi hatırlıyorum. Çocukluğumuz, bu tip alayların baskısı altında geçti. "Siz doğudan yarım pabuçla geldiniz, sizi aynı şekilde göndereceğiz, sizi kovacağız, sizi bu köyde yaşatmayacağız" gibi sözlerle ailemize ağır hakaretler, saldırılar yapılmıştır. Hatta ailemizin kadınları, annem, yengem (hamile olduğu halde) ve rahmetli ninem dahi çeşitli zamanlarda köy erkeklerinin taşlı, sopalı saldırısına uğramışlar, kanlar içinde koşarak canlarını zor kurtarmışlardır.

Bir defasında da evimiz silahlı köylüler tarafından baskına uğramış ve günlerce silahlı çatışmalara bir tek aile direnme-

ye çalışmıştır. Ancak üç gün sonra gelen jandarmalar ailemiz fertlerinin canlarının kurtuluşuna vesile olabilmişlerdir.[290]

Bakınız bize yapılanlara rağmen biz, bırakın Kürtçülük yapmayı tam aksine Kürtlerin Türklüğünü ispat etmeye çalışıp, Türk milliyetçiliği yapmışızdır. Ve bizim ailemiz Çanakkale'de Türk milliyetçiliğinin öncüsü olmuştur. Hatta ailemizin Erciş'teki bir bölümü halen Türkçü parti MÇP'nin içindedirler.[291]

Ankara Ülkü Ocakları olarak Site Yurdu'nda Nihal Atsız'ın kardeşi Necdet Sancar'a bir konferans verdiriyorduk. Sancar, "Doğuda yer alan 3 milyon Kürt, Farsların adi bir kolu olup Türk değillerdir" demişti. Hâlbuki biz o güne kadar Kürtlerin Türklüğünü anlatıp duruyorduk. Nihal Atsız da bu tip görüşlerini daha sert bir şekilde *Ötüken* dergisinde yazmıştı ve Alparslan Türkeş bu görüşlere katılmadığını ihtiva eden bir yazıyı, Diyarbakır Ülkü Ocakları'na göndermek zorunda kalmış, onlar da bu yazıyı çerçeveletip duvara asmışlardı.

Yine bir gün, Ülkü Ocakları'nın yönetim kurullarının belirlendiği bir toplantıda Doğulu bir isim teklif edilmişti. Yetkili bir kişinin "o Kürt, onu boşver" dediğini duyunca son derece huzursuz olmuştum. "Yahu Kürtler Türk değil mi? Biz Kürde değil Kürtçüye karşıyız (hem de Türkçülüğü meşru gördüğümüz halde) öyle değil mi?" diye tepki göstermiştim. (Ben Çanakkaleli olduğum için Kürt olduğum bilinmiyordu.)[292]

Darwinizm-Sosyal Darwinizm

Tüm araştırmacıların Kürdistan diye tarif ve adlandırdıkları topraklar çakışmıyor. Bazıları geniş ve bir bölüm de dar tuttular bu toprakları. İran'ın batısı, Türkiye'nin doğusu ve güneydoğu-

---

[290] Mehmet Pamak, *Kürd Soruşturması*, Sor Yay., 1992, s. 330-31.

[291] A.g.e., s. 332.

[292] A.g.e., s. 333.

su, Irak'ın kuzeyinin tarihi Mezopotamya'nın içine giren bölümleri ve Suriye'nin kuzeyinde bir şerit şeklinde Akdeniz'den Irak'a kadar uzanan topraklar. Komşu ülkelerin içlerine kadar uzanır yer yer. Yüksek dağlar, yaylalar, platolar ve aralarında yerleşik ovalar. Vahşi coğrafya, zengin sularıyla gezginlerin sevdikleri ve övdükleri yerlerdir. Değişik bölümlerinde değişik tarihi uygarlıklar yaşanmış, bu uygarlıklar ayrıca bir birlik konumuna sahipler.

Osmanlı Devleti siyasi yapısının içinde yaşayan Kürtlerin dışında, İran ve Kafkasya'da yaşayanlar vardı. Her parçanın hem bütünlük içeren ve hem de farklılık gösteren tarihi ve sosyal gelişmeleri oldu. Bunların incelikleri bilinmeden Kürtlerin tarihi iyi bilinemez. Kürt tarihi incelenirken bu parçalar hem birlikte ve hem de özgünlükleri ele alınarak ortaya konabilir. Gelişme yasaları da bu anlayışla coğrafyaya uygulanabilir. I. Dünya Savaşı'ndan sonra Osmanlı Kürtleri Irak, Suriye ve Türkiye ulusdevletlerinde yaşadılar. Her devletin koşulları ve yönetim biçimleri farklı olduğu gibi, tarihi gelişmeler de başkalık taşıdığı için, bunun doğal sonucu gelişmeler ve gelinen noktalar da değişik oldu. Tümünün ortak bir yanı var. Pek çok aşiret ve feodal yapılı bir Kürdistan söz konusudur. Her bölümde gelişmeler farklı. I. Dünya Savaşı öncesinde, bazı kentler, özellikle gelişkin ve ileri ticarete sahiptiler. Diyarbakır, Musul ve Halep birinci kategorideki kentler. Urfa, Mardin, Van ve Harput da sayılmaya değer kentlerdi. Daha önce birlikte yaşayan halklar ve değişik inanç sahipleri —Ermeni, Asuri, Türk ve diğerleri— giderek gelişen kentlerde yaşadılar. Ermeni ve Süryaniler daha çok ticaret ve zanaatkâr ve burjuva yaşamlıydılar. Geniş toprak sahibi Kürtlerin kentlerde konakları vardı. Cumhuriyet'in ilk yıllarında, 1915-21 Ermeni olayları, nedeniyle artık Ermeni nüfus yok denecek kadar azdı. Daha doğrusu yoktu. Mallarına Kürtler, Türkler ve Çerkesler kondular. Daha sonraki yıllarda Kürtler-

den bir orta sınıf oluştu. Avukat, doktor ve diğer mesleklerden insanlar çoğaldı. Zayıf orta sınıfla birlikte Kürt milliyetçiliğinin nüvelendiğini söyleyebiliriz. Bu arada Kürt eşraf ve tüccarlarının çoğu devletle bütünleşerek "Devletin Kürtleri"ni oluşturdular. Ulusal ekonominin İstanbul, Ankara, İzmir ve diğer gelişkin kentleriyle bağlantılı olarak Kürtlerde de ekonomik gelişmeler söz konusu oldu.

Sosyal yapı 20. yüzyılda giderek değiştiyse de, parçalı aşiret dağılımı, feodal konum zayıflayarak devam etti. Prekapitalist olgu kendinden söz ettirdi, politik yaşama da yansıdı gelişmeler. Kürt demokratik istemleri ve Kürt kimlik sorunu artık söz konusu oluyordu. Kürtlerin gelişme normlarını etkileyen bir faktör de İran, Rusya ve Türkiye arasında sıkışıp kalmaları, Lozan'daki siyasi belirlemelerle artık birbirinden kopuk bir yaşam zorunluluğu içinde olmalarıdır. Sınırın iki yakasındakiler akraba, değişik rejimlerin egemenliğinde ve üstelik ekonomik birlikleri parçalanmıştı. Bunu İsmail Beşikçi *Doğu Anadolu'nun Düzeni* adlı eserinde inceledi. En önemlisi de Kürt kimliğinin bu sosyal konumdan ne tür etkilendiğidir.

Kürtler birlikte yaşadıkları toplumlardan ayrı ve farklı bir dil konuşuyorlar. Kürtçe daha çok Farsça ile akraba ve bundan olmalı, bir ölçüde Farslara yakınlık duydular. Farslar da göreceli olarak Türkler gibi Kürtleri red ve inkâr etmediler. Kürtçe konuşan Yezidi Kürtler son üç yüz yıl baskılara dayanamayarak, giderek azaldılar. Araplarla komşuluğun sürdüğü Urfa, Mardın ve Siirt illerinde Kürtler ve Araplar birbirlerinin dillerini konuşabilecek konumda olanların sayıları değişiyor. Özellikle kent merkezlerinde Arapça konuşuldu. Köylerden kentlere olan göç, Kürtlerin kent merkezlerindeki sayılarını arttırdı ve demografik dengeler bozuldu. Arapça Kürtçeyi ve Kürtçe de Arapçayı etkiledi.

Kürtlerin yapay sınırlarla bölünmesi, giderek artan ve organize bir biçim alan kaçakçılığı canlı tuttu. İran, Irak, Suriye ve Türkiye ulus-devletlerinin değişik siyasi yapılara sahip olmaları, kimlik sorununu ya da Kürtlüğü diri tuttu. Bu nedenle kaçakçılığın etkin ve canlı olduğu D.Bayazıt, Başkale, Nusaybin, Viranşehir, Silopi, Kızıltepe, Suruç, Urfa ve Hakkâri'de Kürtlük duyguları sürekli bir potansiyele sahip oldu. Sınır sosyolojisi diye bir bilim dalı giderek önem kazanıyor.

Kürdistan coğrafyasının Anadolu'ya uzanan bağlantıları var. Buradaki kentler hem gelişmeye müsait ve hem de özgünlüğe sahip. Erzurum, Erzincan, Malatya, Maraş ve Antep gibi... Buralarda oldukça yoğunluklu Kürt nüfus var, ama çoğunluk Türk. Alevi ve Sünni inançlılar yan yana. Bu konum, sürtüşmelere ve çatışmalara neden olmuş kimi zaman. Türk milliyetçiliğinin şiddet yanlısı bir anlayışı bu yörelerde rahatlıkla gelişme olanağı buldu. Siyasal İslâmın damgasını taşıyor bu iller. Daha önceki yıllarda bu denli değilken, giderek bu nitelikler belirginleşti. Malatya, Maraş ve Erzincan gibi... Doğu ve Güneydoğu'nun Kürt yerleşimlerini bir hale tarzında sarmış iller şeklindeler. Demokratik davranışların ve toleransın komşu illere göre daha az olduğu iller.

Bu kaba belirlemelerden sonra, dikkat çeken bir noktayı belirterek başka niteliklere geçeyim. Atatürk'ün ölümünden ve II. Dünya Savaşı yıllarından sonra durum giderek değişecektir.

İnsanlığın oluşumu ve gelişimi hep tartışıldı. Eski Yunan'da, Mısır'da ve Mezopotamya'da bu yönde eserler verildi. Asya'da Hindistan ve Çin'deki düşünsel gelişimin günümüze taşınışı artık çok iyi biliniyor. Gılgamiş Destanı, konuların bununla ilişkisi de öyle. Bu ilişkiler az değil. Kürt gelişim tarihini açıklığa kavuşturmada eldeki veriler az. Parça parça, "maddeci" — materyalist— dünya görüşlerinin etkileri var. İnsanı ister Havva ile Adem'den türetsinler, metafizikce açıklasınlar ve isterse

muğlak bir şekilde "doğa"ya bağlasınlar, insan anlıyor ki, Kürtlerde de ilkel şekilde de olsa, "maddeci" felsefe ile karşıtı "Tanrısal" güçlerle, dünya açıklanmaya çalışılmış. Kürt tarihinde hem sosyal ve hem de siyasal olarak, bu görüşler arasına bir ayrım konmamış. Anlaşılan "maddeciler" çok az olmalı ve esameleri okunmamış. Bundandır günümüzde bu anlayışın mirasına ve varislerine çok az rastlıyoruz. Oysa İttihat-Terakki'nin beş kurucusu iki Kürtten —diğeri Diyarbekirli İshak Sükûti— biri olan Arapkirli Abdullah Cevdet —sonradan Karlıdağ soy adını aldı— bu görüşteydi. Osmanlı ve Türkiye toplumsal ve düşünsel yaşamını etkileyen bir kişiliktir. Kürtlük konusuna "Bir Kürd" imzasıyla katıldı. Evrim teorisine katılımda bulundu. Sosyal Darwinizm, sosyal ayıklanma tezi birçok düşüncelere egemen oldu, İttihatçılara özellikle ve doğal olarak İttihatçıların ardılları olan Cumhuriyet'in kurucularına. Daha çok 1930'lu yıllarda... Bu anlayışın Kürt sorununa bakış ve yaklaşımda rolü olmalı. Aklın önem kazandığı ve metafizik anlayışların kitlelere egemen olmadığı dönemlerde ve yaşamda Kürt siyasetine yansıma söz konusu. Liberal düşüncelerin filizlenme olanağı bu meyanda akla gelir. Kürtlerde ne ölçüde gerçekleşti? Kürtler gelenekleriyle mi mutlu oldular? Yoksa doğayı ve "yeni"yi tanıdıkça mı? Buna ilişkin görüşleri bilmiyoruz. "Hayatta kalabilmek için rakibin yok edilmesinin esas olduğu" anlayışını kabul eden "doğal ayıklanma", Osmanlı ve Türkiye'de milliyetçi çevrelerde tartışıldı.[293] Geleneklerimizde kabul görmeyen görüşün sosyal ilerleme ve hak talebinde olan bir toplumdan, Kürtlerden Dr. Abdullah Cevdet'te kabul görmesi dikkat çekicidir. Darwinizm ile sosyal Darwinizm farklı şekilde algılandı. Çelişkili konumları var. Darwinizmde "yaşamak için mücadele" ve "en iyi-

[293] Atila Doğan, *Osmanlı Aydınları ve Sosyal Darvinizm*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yay., 2006, s. 43.

nin hayatta kalması" düşünceleri var. Oysa mevcudun korunması ve ardından ırkçı ve emperyalist düşünceler desteklenmiş.[294]

Önemli ve tartışmayı gerektiren bir konu, ancak şunu söylemek olanaklı, sağlıklı bir şekilde sosyal yaşama uyarlanamayan bir tez olarak kaldı.

19. yüzyıl sonlarında Osmanlı aydınları arasında Fransız Devrimi'ni gerektiren düşünürlerin eserleri okunuyordu. Bu arada Kürt kökenlilerden Mekteb-i Tıbbiye'de okuyan Abdullah Cevdet, İshak Sükûti ve Baytar Okulu öğrencilerinden Mehmet Ziya (Gökalp) var. Osmanlı Devleti nasıl kurtarılır, Osmanlı unsurlarının gelecekleri ve az da olsa Kürt toplumu, kafaları meşgul ediyordu. Bu gençlerin çoğu çevrelerinde dinsizlikle suçlandılar. Önemli bir belirleme; sosyal Darwinizmi en çok asker kökenliler ve özellikle Alman subayları benimsediler. Adını vermeden İttihatçı subaylar bu tezleri kabullendiler. "Güçlü ve en iyi olan Türkler" diğer halkları yok etme düşüncesi İttihatçılara egemen oldu. Darwinci Evrim Teorisi'ni ilk kez Osmanlı'da savunan Abdullah Cevdet'tir ve yine sosyal Darwinizmin öncülüğünü Ahmet Mithat'tan sonra aydınlara ilk ulaştırandır. Acaba bunun Kürtler aleyhine kullanılabileceğini düşünmedi mi? Esasında kendisinde Kürtlük duyguları çok sonra oluşacak. Saf ve idealist duygularla başlayan İtthad-ı Osmani Cemiyeti giderek gelişecek. Türk milliyetçiliği İttihatçıların son değişimidir. Kürt kökenli İttihatçılarda da değişim başlayacak. Abdullah Cevdet, kafatasının belirli büyüklükte olması ve insanları uygarlığa götürecek yetenekleri haiz olur diyor. Yine Abdullah Cevdet, bir toplumda bir miktar "dâhi" insanın olması o toplumu ileri götürmeye yeterlidir derken, "elit" yetiştirmenin öne-

---

[294] Hofstadter, *Social Darvinism in American Tougth.* s. 53. Aktaran A. Doğan, a.g.e., s. 59.

mine değinir. Bilinmiyor, kendisi aleyhinde geliştirilen, "damızlık Macar erkeği" ve Osmanlı kadınlarından yeni bir toplum yaratma düşüncesi bu yılların ürünü müdür? Halk olarak, Türkler ve Kürtler de O'nu sevemediler. Oysa Osmanlı ve Türk aydınlanmacılığında önemli bir yeri var.

Ağırlı Abdullah Efendi ve İshak Sükûti ile birlikte Abdullah Cevdet, "elit"lerin toplumsal önemi ve yetiştirilmesi amaçlarını anlatmak üzere Ma'muret-el Aziz'de (Elazığ) "Mezraatü-l Muaferet" adlı bir okul açtılar.[295] Bu okulun etkilerine ilişkin sonuçları bilmiyoruz. Abdullah Cevdet'in *İçtihat* dergisi bu anlayışları geliştirdi. Son zamanlarında Kürt ve Türk aydınları arasında okunan bir dergiydi.

Şeyh Said, Ağrı ve Dersim İsyanları döneminde siyasilerin, kumandanların, yazarların ve savaş muhabirlerinin Kürtleri aşağılayan ve yaşamaya layık olmadıkları türünden yazı ve söylemlerini okuyunca, "sosyal-Darwinizm"in bilinçli ya da dolaylı etkisini görebiliyoruz.

> Medeniyet-i hazıranın, medeni olmayanlara bir merhameti yoktur. Kanun-u tekâmül bir kanun-u birahim ve insaftır. Zayıfları, cahilleri, ehliyetsizleri helake mahkûm eder. J.J. Rousseau, "Kuvvet hukuk vermez" demişti. Onun nokta-i nazarı başka idi. Evet, "kuvvet hukuk vermez" fakat kuvvete hukuk verdirmek de yine kuvvet ile olur.[296] Abdullah Cevdet, "Fas Hükümet-i İslâmiyesinin İnkirazı".

Abdullah Cevdet 1905 yılında yazdığı bu sosyal ayıklamanın, güçlü Türkiye Cumhuriyeti yöneticileri tarafından 1925-1940 yıllarında ve sonrasında kendisinin de ait olduğu Kürtlere uygulanacağını düşünmemişti.

---

[295] A.g.e., s. 176.

[296] Aktaran A. Doğan, a.g.e., s. 179.

Tarihte Kürt-Yahudi İlişkileri

Asur Kralı Sargon, MÖ 722'de İsrail Krallığı'nın Başkenti Samari'yi aldı, halkın bir bölümünü sürgüne gönderdi, sürgüne gönderilenlerin çoğu Kürtlerin yaşadıkları bölgeye getirildiler.[297] Yahudiler yine MÖ 586'da Babil Kralı Nebukadnezar'ın istilasına uğradılar. Judea Krallığı yok oldu ve Yahudiler yine sürgün edildiler. Çoğu yine Kürt bölgelerine geldi. Doksan yıl esir kalır Yahudiler. MÖ 530'larda Med-Pars Kralı Korş (Cyrus-Kyros-Kurash MÖ 550-529) Yahudileri Babil esaretinden kurtarır. Dinsel yumuşama olur. Yahudiler yurtlarına dönebilme özgürlüğüne kavuşur. Talan edilen altın ve gümüşlerini alırlar. Yahudilerin Kürtlerle ilişkileri iyileşir ve bir kısmı o topraklarda kalırlar.[298] Bu yakınlık ve algılamadan olacak Harranlı Hz. İbrahim'in Kürt kökenli bir peygamber olduğu söylenir.

Önemli bir tespit daha: Günümüzdeki Erbil'de, Kürt coğrafyasında Adiebene (Adiabenos) Krallığı MS I. yüzyılda, Dicle ile Büyük Zap arasındaki bölgede kuruldu. Bölge, "Adiabenos" diye anıldı.[299] Bu, bir Kürt Yahudi oluşumu kabul edildi. Arbil, İrbil, Arbela da diye anılan bölge ve kente Yahudiler "Arwil" dediler. Erbil, Yahudi topluluğun yoğunluklu kenti. 1948'de İsrail Devleti kurulunca buradan yoğun göçler başladı.

Bazı araştırmacılar buradan hareketle sanal bir akrabalık dile getirdiler. Türk milliyetçileri ve Kürt karşıtları bu konuda polemiklere girdiler. Bu göçenlere İsrail'de Yahudiler "Doğu Yahudileri" (Sephardim) dedikleri gibi; "Kürtler" olarak da ananlar oldu. Bu niteleme sorun olmadı onlar için. Günümüzde İsrail'deki

---

[297] İsmet Siverekli, *Kürt- İsrail İlişkileri: Kürdistanlı Yahudiler*, Peri Yay., 2005, s. 14.

[298] A.g.e., s. 14-15.

[299] *Meydan Larousse Ansiklopedisi*, aktaran İ. Siverekli, a.g.e., s. 58, dipnot 39.

Kürdistanlı Yahudilerin 150-250 bin oldukları kabul ediliyor. Kürt yörelerindeki Yahudiler aşiretlere elbise, ayakkabı, deri işleri yaparlardı. Kentlerin küçük tüccarlarıydı.

Ortadoğu'daki siyasi ve toplumsal olaylar bir konuyu sürekli tartışmalı kıldı. Kürtlerle Yahudilerin benzerliği ya da aykırılığı ve gelecekleri üzerine geliştirilen tezler. Arap devletlerinin arasında, küçük bir coğrafyada ayakta durabilmek için mücadele eden İsrail Devleti bu yaşamsal konuda sert, Arap karşıtı ve özellikle ABD'nin bölgedeki yararlarıyla Yahudiliğin yararlarını bağdaştıran devlet. Sıkıştığı Ortadoğu'da kaderini paylaşacağı toplum ve oluşum beklentisi mantıklı. Bundan hareketle, Kürt karşıtı, ABD ve Batı ülkeleri ile uyum sağlamayan Arap, Türk ve İran entelektüel ve devlet yöneticilerinden önemli bir bölüm Kürt ve Yahudileri bu anlamda içine alan senaryolara başvurdular. Son dönemlerde Türk milliyetçileri ve bazı solcuları, tarihi ve sosyolojiyi zorlayan tezler geliştirdiler. Kürtler içinde son yüzyılda milliyetçi gelişmelere öncülük eden Barzani Ailesi'nin kökenlerini Yahudiliğe bağlayan yazı ve kitaplar yayımlandı. Bu tezleri çağrıştıran ve kolaylık sağlayan tarihin belirsizliklerini ortadan kaldıran araştırıcılığa gereksinim var. Böylesi bilimsel yollara başvurmadan siyasi spekülasyonlara girişilir. Bu alanda bilimsel boşluğu giderecek çalışmalara sahip değilim. Ancak, bu hususta bazı noktalara değinebilirim. Daha önce de kısaca değindim.

Yahudiler dünyanın her tarafında var. Bazı ülkelerde ve sanayileşen kentlerinde yoğunluklu oldukları biliniyor. Tarihteki ilk yurtlarına yakın coğrafyalarda önemli yoğunluklu bulunmaları da doğal. Buralarda tarihsel önemli olayların yaşandığı da öyle... Kürdistan coğrafyasında Yahudilerin varlığı ve etkileri var. Anımsıyorum; Kürt illerinde Yahudi kökenli küçük tüccar ve zanaatkârlar vardı. Silvan'da (Farqin) Suka Cûdan yani Yahudiler Çarşısı. Zaxo, Siverek ve Başkale'de benzeri pazar yerle-

ri. 1948'de İsrail Devleti kurulunca bunlar giderek oraya göç ettiler. O dönem basınına da yansıdı. Kürtçe konuşuyorlardı ve Kürtler gibi yaşıyorlardı. Yahudiliği çağrıştıran simgelere sahiptiler. Yahudi topluluklarının bazı özelliklerini taşıdıkları biliniyor. Kabul edilen görüş; Asurilerce yenilen Beniisrail kabilelerinin esir edilip Mezopotamya ve Kuzey Irak'a getirildikleridir. Doksan yıl ve daha uzun bir süre sonra geri döndüklerinde dağlık, taşra kabul edilen birçok fakir yörelerde yaşama zorunda kaldılar. Tecrit oldular. Kürdistan coğrafyasının belli yüzlerce köylerinde yaşayanların yanında İran ve Türkiye'nin doğusundaki yörelere dağıldılar. Oralı yerli topluluklarla karıştılar. Kürtlerin aşiretsel yapılarının yanında Yahudiler folklor ve yaşam biçimleriyle Kürtlere zenginlik kattılar. Kendileri daha çok etkilendiler ve bu nedenle olmalı, bazı yanlış söylemlerle "Kürt Yahudileri" ya da "Yahudi Kürtler" deyimleri kullanıldı. Tevrat'tan hikâyeler ve Yahudi efsaneleri Kürtler içinde değişikliğe uğrayarak yeni biçimler aldı.[300]

Bu coğrafyada yaşayan Yahudiler, Hıristiyanlara oranla Kürtlerle daha uyumlu yaşadılar. Kürtlerin büyük çoğunluğu Sünniydi ve Şiiler azınlıktaydılar. Bu Kürt mezhepleri Yahudilere toleranslı yaklaştılar. Yani Kürdistan Yahudileri Asur Kralı tarafından İsrail ve Judea'dan sürgün edilen Yahudilerin soyundandır görüşü kabul ediliyor.[301]

Arap tarihçilerince Kürdistan coğrafyası Beni İsrail yörelerine oranla daha az biliniyordu. Bundandır Yahudi yerleşim yerleri Kürt yörelerine oranla daha çok söz konusu olmuş.. Buralardan ve Kafkasya'ya uzanan coğrafyadan söz edilince Yahudi küçük-büyük topluluklar da dile getirildi. Musul ve Erbil'de yerleşenlerden söz edildi. İspanyol Yahudi şairi Judah-al Harizi

---

[300] Yona Sabar, *Kürdistanî Yahudilerin Halk Edebiyatı*, Doz. Yay., 2005, s. 13-14.

[301] A.g.e., s. 17.

1230 tarihinde Kürdistan'a gitti ve oraları yazdı. Moğol akınları döneminde tüm Kürdistan yakılıp yıkıldığında, buralardaki Yahudiler de öldürüldüler.

16.-17. yüzyıllarda Kürdistan çok acı çekti ve yoksulluk yaşadı. Barzan yöresinde yaşayan herkes Kürtçede "Barzanî" olarak çağrılır. Kürtçe dil kuralında böyledir. O yöreli Yahudilerin hahamları ve kütüphaneleri vardı. Nathaneal ve oğlu Samuel bilinen iki haham. Haham Samuel'in kızı Asenath da Yahudilerin önem verdikleri bir kişilik.

Daha sonraki yıllarda (18.-19. yy) aşiret kavgaları ve yerel devletlerin savaşlarından sonra Yahudilerin sayılarında azalma oldu.

Kürdistanlı Yahudiler kırsal alanların insanları ve izole bir yaşamları vardı. Yahudilikte sözlü dinsel buyruklar var ve bunlar Kürdistan'da korunmuş, üstelik Kürt yaşamında da sözlü edebiyat ve masallar egemen olduğu için karşılıklı etkileşim zenginlik katmış düşünsel ve dinsel yaşamlarına. 1948'den sonra İsrail'e göçen Yahudilerin bir kısmı orada da Kürtler gibi yaşadılar.

Yahudi efsaneleri birçok yörelerde öyle aynilik gösterir ki, bunların asıllarının kime ait oldukları bilinmez. Adem ile Hava, Yusuf ile Züleyha, Yusuf ve kardeşlerinin Mısır'a gidişleri, Musa ve Firavunun kızının hikâyesi ve Musa'nın ölümü efsanesi. Bunlarda Yahudilerin kurtarılmaları da yer yer anlatılır. Kürt coğrafyasında az da olsa Yahudiliğin anlatımlarında "insanın kurtuluşu" da yer alır. Filistinliler ve İsraillilerde görülen düellolu mücadeleler Kürdistan Yahudilerince anlatılır. Mistifiye edilirken bazen Kürt kökenli kahramanlarla beslenir efsaneler.

Diyarbakırlı İslâmcı-Kürt Önderler

Diyarbakır sosyal ve siyasal olarak önemli bir merkezdir. Kürtlerin önemli bir kentidir. Osmanlı ve Türkiye Cumhuriyeti'nde

ve onlardan önce Selçukiler döneminde de çok dikkate alındı. İslâmcı anlayış için de öyle. Tarihte Süryani, Ermeni, Keldani ve Yezidilerin Türk, Kürt ve Araplarla birlikte yaşadıkları bir yer. Amid, Kara Amid, Diyarbekir ya da Diyarbakır olarak anılan kent, önemli siyasi olaylara tanık oldu. Önemli yazar, şair ve düşünür yetiştirdi. Her inançtan bilim adamı ve âlim çıktı kentten. İslâmcı ve Kürt kimliğinin önderleri de. Sayıları oldukça kabarıktır. Yaygın ve etkili tarikat olan Nakşibendiliğin önemli simaları da... Ben yalnızca Kürt, Diyarbakırlı ve siyasal İslâmcılıkta adı geçenlerden söz edeyim.

Aktepeli Şeyh Abdurrahman: Eserlerinde "Ruhi", "Şemsi" ve "Şemseddin" mahlaslarını kullandı. Çınar ilçesinin Aktepe köyünde 1850 yılında doğdu. Her yıl türbesi binlerce seveni tarafından ziyaret edilir. Nakşibendidir. Müslümanlığı ile Kürtlüğünü sentez eder. Yaşadığı dönemde ve sonrasında ünlendi. Kürtçe 471 beyitten oluşan divanı, 1876 yılında yazdı. Avrupa'da ve Türkiye'de Latin harfleriyle yayımlandı.

İslâmi kaideler, mezhep farkları, Kuran, astronomiye ve İslâmi fıkıha ilişkin eserlerinin yanında tıp konularını işleyen eksik bir kitabı var. Türkçe şiirler de yazdı. 1894 yılında, 17. yüzyıl Divan şairi Nabi'den eklemelerle yazdığı bir şiiri var. Kürt kimliğinin, kişiliğinin ve edebiyatının gelişimine çalıştı. Kürt medreselerinde ve politik yaşamında kabul gören biri...[302]

Şeyh Aliyê Paloyî, Şeyh Aliyê Sebtî: Nakşibendi Mevlana Halid'in halifesi. Cumhuriyet dönemindeki 1925 Kürt İsyanı'nın önderi Şeyh Said'in, Palulu Bakan ve geçici TBMM Başkanı Ali Rıza Septioğlu'nun ve HAKPAR Eski Genel Başkanı Abdülmelik Fırat'ın ve yine milletvekilliği yapmış Şeyh Said ailesinden kişilerin atalarından Ali Septi Hicri 1911 yılında doğdu. Diyar-

[302] M. Şefik Korkusuz, *Tezkire-i Meşayih-i Amid, Diyarbekir Velileri* (I-II), Kent Yay., s. 47.

bakırlıdır. Nakşi önderi Mevlana Halid, Hindistan'da Şeyh Abdullah El Dehlevi'den esinlendi ve icazet alarak döndüğünde, Diyarbakır'da Şeyh Ali Septi'ye uğradı. Mevlana Halid Şam'a gittiğinde Şeyh Ali Septi de beraberinde gitti ve Şeyh'in ölünceye kadar yanında ve hizmetinde bulundu. Mevlana Halid'den icazet aldı. Mevlana Halid kendisine Palu'ya gidip yerleşmesini ve tarikatı yaymasını önerdi. Mevlana'nın ölümünden sonra Şeyh Ali Septi de öyle yaptı. Orada yetiştirdiği öğrenciler içinde en ünlüsü Seyyid Ahmed El Kürdî'dir. Çapakçur'un Melekan köyünden Şeyh Abdullah Efendi, Gevr köyünden Şeyh Süleyman, ki Şeyh Ahmed El Kürdî'nin amcasıdır, Çan köyünden Şeyh Ahmed Efendi, Şeyh Ali Septi'nin oğlu Şeyh Muhammed Efendi, yine Şeyh Ali Septi'nin oğlu Şeyh Mahmud, ki 1925 İsyanı önderi Şeyh Said'in babasıdır, Palu Hun köyünden Şeyh Mahmud Samini Efendi ve Seyyid Ahmed El Kürdî, bilinen halife ve öğrencileridir. Bilindiği gibi Melekan ve Çan köyleri Şeyh Said'in 1925 İsyanı'nda toplantı yaptığı iki önemli köydür. Adı geçen şeyhler ve müritleri ise isyanın önder ve katılımcılarıdır. Çoğu 1925 Diyarbakır İstiklâl Mahkemesi'nce idam edildiler.

Şeyh Ali Septi Hicri 1287 yılında Palu'da öldü. Hicri 1342 yılında İstanbul'da Necmi İkbal Matbaası'nda basılan, Mehmet İhsan Hatipzade, *İki Xavs'ı Enam, Seyyid Ali Es Sebti, Seyyid Ahmed El Kürdî* adlı kitabı yazdı. M. Şefik Korkusuz bilgileri bu kitaptan aldığını yazıyor.[303]

Rumiye Şeyhi Aziz Mahmud Urmevî: Nakşibendi Tarikatı mensupları Mevlana Halid'den önce de Kafkasya yoluyla ve ayrıca Moğol akınları ile birlikte Anadolu'ya girdiler. Buna bakarak 17. yüzyıl Kürdistan'ında tarikatın etki ve konumuna baktığımızda, bu geniş bölgede altı Nakşi tekkesi görürüz. Bunlardan üç tanesi Şeyh Aziz Mahmud Urmevî önderliğindeki yol-

[303] M.Ş. Korkusuz, a.g.e., s. 80-87.

lardır. Erzurum, Diyarbakır ve Van kentlerini merkez aldığımızda, bunların arasındaki üçgen şeklindeki geniş alanda bulundu bu tarikatlar. Liderleri Şeyh Aziz Mahmud Urmevi'dir. Tarikatın kurucusu Şeyh Bahaeddin Nakşibendi. Öneminden ötürü Aziz Mahmud'a tekrar dönebiliriz. Aziz Mahmud, Osmanlı-İran sınırına yakın şimdi modern bir kent olan, Rizaiye olarak da anılan Urmiye kentindendir. Kentin isim babası İran Şahı Rıza'dır. Koç Ağa, ya da Koç Baba olarak tanınan Seyyid Ahmed'in oğludur. Şeyh ile Seyyid niteliklerinin sıkça karıştırıldığını ve birbirinin yerine kullanıldığını biliyoruz. Ahmed, kendisi Urmiye'de Nakşibendi tarikatını aleni olarak yürüttü. Safevi'lerin baskıları önceleri azdı. Evliya Çelebi'ye göre, Urmiyelilerin çoğu Sünni ve Koç Ağa'ya bağlıydılar. Evliya Çelebi dile getirir; Koç Ağa öldükten sonra yerel vali onun müritlerine baskı uygular, Şah Muhammed gelip yerel vali Han ve suçluları cezalandırdı. Aziz Mahmud babasının postuna oturur, ancak Safevi baskıları giderek artar ve Aziz Mahmud Amid'e göçer. Bunlar 1600'lü yılların başlarında olmalı. Bu yeni yerinde, dini ve ilmi gücü onu ünlü kılar. Tekkesi var ve orada tefsir dersleri verir. Diyarbakır, Tebriz, Erzurum, Van, Musul, Bitlis ve Urfa'ya kadar ünlenir. Diyarbakır'da artık herkes Nakşibendidir denebilir. Kırk bin müridinin olduğu söylenir. 4. Murad'ın Revan (Erivan) seferine katılır ve 1639 Bağdat seferinde Sultan'ı karşılar. Diyarbakır'da Sultanı ağırlar. Görkemlidir ağırlama. Sultan 4. Murad çevresi tarafından korkutulur, şeyhin aleyhinde bir hava oluşturulur ve Sultan şeyhi idam ettirir. Halk çok üzgün... Sultan da pişmanlık duyar. Savaş ve seferler halkı ekonomik olarak yıkıma götürmüş ve Şeyh, Sultan'dan vergilerin azaltılmasını diler. Sultan hoşlanmaz ve idamda bu davranışın etkili olduğu söylenir. Müritlerinin çokluğu ve şeyhe bağlılıkları ve müritle-

rinden bazılarının simya ile uğraştıkları ithamı idamı gündeme getirdi diyenler var.[304]

Seyyid Muhammed Şerif Sukûtî Efendi: İttihat Terakki Cemiyeti, gizli bir şekilde, İstanbul'da, Tıbbiye Yüksek Mektebi'nde 1889 yılında kuruldu. Beş kurucusu arasında etnik Türk yok. İkisi Kürt, bunlar Diyarbakırlı İshak Sukûtî, Arapkir'li Abdullah Cevdet, Kafkasya Çerkezlerinden Mehmet Reşit, Arnavut İbrahim Temo ve Azeri Hüseyinzade'dir. Tümü doktor oldular. Diyarbakırlı İshak Sukûtî Roma Elçiliği doktoru olarak görev yaptı. Sultan Abdülhamid, onları susturmak üzere atamıştı. İshak Sukûtî'nin İslâm önderlerinden etkili bir akrabası var; Muhammed Şerif Sukûtî Efendi. Uzun süre İstanbul'da Meclisi Meşayih üyeliği ve başkanlığı yaptı. Şeriye Sicil Arşivi'ndeki özgeçmişini kendi el yazısı ile yazdı. İsmi, Es-Seyyid Eş- Şeyh Muhammed Şerif Bahauddin Es Sukûtî'dir. Hazreti Muhammed'in sülalesine ulaştığını yazıyor. Sukûtîzade Seyyid İbrahim Efendi'nin oğludur. Zıraat ve ticaret yapan bir aileden geliyor. Babası ulema ve meşayihten. Iraklı Şeyhan Ağa'ya yakınlar. Aile Diyarbakırlı. Kendisi 1869'da Bağdat'ta doğdu. Dini ve pozitif ilimleri okudu. Resmi bürokraside görev aldı. Nakşibendidir, ayrıca Rufai ve Kadiri tarikatlarını da öğrendi. Sukûtîyye Dergâhı'nda bulundu. 20 Eylül 1326 tarihinde Meclis-i Meşayih Reisliği'ne getirildi.[305]

İslâm, Müridizm ve Ulusal Kurtuluş Hareketi

Moğol istilaları yalnız Ortadoğu'da değil, Rusya'nın orta ve batı kısımlarını da çok etkiledi. Uygarlıkları ve birçok toplulukları yıkıma uğrattı. Değişik göçebe ve yarı göçebe topluluklar İslâm

[304] A.g.e., s. 88.

[305] A.g.e., s. 162.

bayrağı altında önü alınmaz akınlara dönüştü. Her toplum ve özellikle Ruslar Moğol akınlarına karşı savaştılar. İslâm bayrağı şemsiyeleri oldu ve bundan ötürü de Müslümanlık daha çok konuşuldu ve tanındı. 14. ve 15. yüzyıllardır dönem. Güney'de Türklerce ve Rusya'da bu vesile ile daha fazla tanındılar. Tarihçilerin ilgi alanına girdiler. Ardından Osmanlı-Rusya ilişkileri, Azerbaycan ve İran ile olan ticari ve diplomatik ilişkiler arttı. Rusya ve Kırım Tatarlarının Moğollarla savaşımları görüldü.

Rusların İslâm dinini daha çok tanıma olanağı böylece arttı. İslâm dininin doğmatik yanları ile pratikte uygulanan şekilleri Rusçaya çevrildi. Oysa Avrupa, Kuran'ı birkaç yüzyıl önce tanımıştı. 16. yüzyılda Avrupa'da yayımlandı Kuran. 18. Yüzyılda Fransızca ve Almancaya çevrildi. Puşkin 1824 yılında Mihaylovskoye Köyünde sürgünde iken *Kuran'a Öykünmeler* adlı yapıtını yazdı.[306] Kuran'ın ana içeriği doğru dile getirilir.

İslâmiyette "müritlik"in önemli olduğu biliniyor. Sovyet döneminde, insanları etkileyerek köle gibi boyun eğmeğe neden olduğu tartışıldı. Batı Avrupa'da da öyle... İslâmın Halifesi Osmanlı Sultanıydı aynı zamanda. Ruhsal ve algılama olarak şartlanmayı ve edilgenliği aşma mücadelesi söz konusu. Oysa müritlikte gözü kapalı ve düşünmeden biat etme var. Egemenler bu konumu alabildiğine kullandılar. Bu konular geniş şekilde tartışıldı.[307] Halklar birbirlerini etkiler ve aldıkları bazı şeyler olur; ancak alınanlar olduğu gibi muhafaza edilmemeli, akılcı yöntemlerle geliştirilmeli bunlar. Burada merak ettiğim bir husus var, okuduklarımın arasında öne çıktı; "acaba feodal toplum yaşamı ve toprağa ait özel mülkiyet ilişkileri, dini nasıl etkiliyor?" Çalışmamın dışında tutuyorum. Yalnız bir parantez açarak, müridizmin İslâmiyet ve özellikle Nakşibendilikteki sonuçlarından

---

[306] *Sovyet Rusya'da İslâm Tarihi İncelemeleri*, N.A. Smirnov, Evrensel Yay., 2005, s. 42.

[307] A.g.e., s. 49.

kısaca söz etmek gerekir. Hele kimlik karakterli başkaldırılarda müridizmin etkisi özellikle ele alınmalı.

Son yüzyıl Kürt başkaldırıları, 19. yüzyıl Çeçen-Şeyh Şamil hareketi ve 1890'ların Cezayir'inde Rif yöresindeki Şeyh Abdülkadir hareketi bunların örnekleridir. İşin içine bilincin yeterince girmemesi önemli, bu iyice görülmeli. Bu dinsel hareketlerin resmi baskıcı yönetimlere karşıtlık içerdiği de gerçek. *Müritlik ve Şamil 1860* adlı eseri bu konuları inceler ve yazarı Azeri kökenli A.K. Kazembek'tir.(Kâzım Beg) İ.N. Berezin de Kazembek gibi müritliğin doğasını açığa çıkarmadı. Dağlı Çeçen halkının milliyetçi hareketiydi Şeyh Şamil başkaldırısı.[308] Onu destekleyenler müritleriydi. Osmanlı Sultanı'nın Şeyh Şamil'i desteklemesi müridizm etkilemesinin sonuçlarını gösterir. Müritlik karakterinin bağımsızlık konusunda eksik olduğu biliniyor. Samimi olsa bile aldatıcı ve yetersiz olduğu da ortada. Müridizm genellikle bir köylü hareketi ve öyle sanıldığı gibi önemsiz de değil. Mürit karakterinin ilerici ve ulusal kurtuluşçu bir hareket olduğu kuşkuludur. Bireyin özgürleşmesi değil köleleşmesi sonucunu doğuran, düşünce ve evrensel vicdanını baskı altına alan bir davranıştır müridizm. Dinci fanatizm bu yolla gelişmeyi önler. Şamil Hareketi ve benzeri müridist hareketleri idealize etmek ve ulusal kurtuluşçu referans vermek hareketin özüne zarar verir.

Kürt Dağ'da Mûrid, Murûdan ya da Mûridizm

Fransız Roger Lescot *Le Kurd Dagh Et Le Mouvement Mouroud* (Kürt Dağ ve Murûdan Örgütü) kitabını yazdı. Kürt Dağ Suriye'nin kuzeyinde bir bölge, değişik topluluklardan en çok Kürtler yaşıyor burada. Kürtler, "Çiyayê Kurmênc", Araplar "Cebelül Ekrad" diyor bölgeye. Cebel "dağ" ve Ekrad da "Kürtler"

[308] A.g.e., s. 89.

demek. Roger Lescot 1936'da Suriye'de Fransız diplomat olarak çalışmaya başladı. Yerel kültürler üzerinde çalıştı. Yezidi ve Kürt kültürleri başlıca çalışma alanı oldu. 1933'te bu yöredeki Müridizm ya da Mûrid ya da Murûdan Olayı'nı inceledi Lescot. Yazdıklarını, Fransızca el yazısı ile *Studia Kurdica* dergisinin 1-5 No ve 1988 tarihli sayısında yayınlamayı düşünüyordu, gerçekleştiremedi. *Studia Kurdica,* Paris Kürt Enstitüsü'nün çıkardığı bir dergi. Bunu Kürtçeye çeviren İsveç'teki Kürt Kadınları Derneği 1993'te yayımladı. Kürt Dağı'ndaki Şorbe Köyü'nden Usmet adındaki Avukat, Arapça Murûdan konusunu yazdı. Komünist Partisi organı, sosyalist araştırma dergisi *Dîrasat Îştirakiyan* da yayımlandı. Usmet, Suriye Komünist Partisi Merkez Komite üyesi. 1985 yılına dek araştırması devam etti. Murûdan'ların önde gelenlerinden dinlediklerini analiz etti. Kürt ağalarının ve sömürgeci Fransızların karşıtı olduklarını yazıyor Avukat Usmet.

O yıllarda Suriye Fransa'nın dominyonu. I. Dünya Savaşı sonunda Kürtlerin hep bir Kürt devleti ütopyaları oldu. Lescot, Müridizmin siyasi anlayışını ele alır. Fransa hiçbir şekilde bir Kürt devletinin oluşturulmasını istemiyordu. O dönemde Fransa'nın yararı Kürtleri maniple etmek ve Kemalistlerin karşısında kullanmaktaydı. Kemalistler Bolşeviklere yakınlık gösteriyorlardı. Kemalist Devletin varlığı bu siyaseti gerektiriyordu. Bu siyaset Hatay'ın (İskenderun) Türkiye'ye bırakılmasını sağlayacaktı. Roget Lescot'ya göre, Türkiye'nin Almanya yandaşlığına kaymaması gerekiyordu, güdülen politika bundandı. Lescot Kürtlere sempati duydu. Yöre politikalarında Kürtlerin nasıl kullanıldığını görebiliyordu. Afrin, Kürt Dağ'ın önemli bir Kürt kentidir. 16. yüzyıldan beri burada Kürtler yaşıyor. Tarih içinde, gelenlerin sayıları artmış. Van, Sivas, Maraş ve Dersim'den gelip yerleşmişler. Geldikleri yörelere göre beş önemli aşiretten insanlar yaşıyor bölgede.

Kilis Beyi Mend'in torunları, Sultan Selim'den müsaade alarak yerleştiler ve çoğunlukları Yezidi'ydi.

19. yüzyılda Kürdistan'daki, derin siyasi ve sosyal değişimler Kürt Dağı'nda da oldu. Hatırlanırsa, giderek Kürt beylerinin ortadan kalkmaları, kentlerin ve modernleşmenin dikkat çektiği dönemdir bu yıllar. Osmanlı Devleti merkezileşti. Eski aşiret sistemi dağılma işaretleri verdi. Ancak Kürt Dağı'na milliyetçi duygular girmedi. Dinin etkisi çoktu. Tarikatların müritleri vardı. Kadiri ve Rüfailer ilk dönemlerin belli başlı tarikatları olarak yörede vardı, fakat fanatizm güçlü değildi. Orta büyüklükteki araziler, büyük arazi sahiplerince elde edildi zamanla. Küçük arazi sahiplerinin gelirleri yetersizdi. Giderek bu topraklar büyük arazi sahiplerinin eline geçti.

Kürt Dağı'nda Murûdizm 1930'lu yıllarda başladı. İbrahim Halil Sukoğlu eliyle gelişti. Kendisi İzmit'te 1897'de doğmuş bir Türk'tü. Suriye'ye geldi ve ardından sınır dışı edildi. İslahiye'deki Kürt köylerinden müritler çevresinde yer aldılar. Türkiye'de rahat edemeyince 1930'da Suriye'ye geçti. Şam'da kaldı kısa süre ve Suriye vatandaşlığına geçti. Ağalara yaslandı ve sonra onları karşı karşıya getirdi. Artık Şeyh İbrahim Halil'in giderek artan müritleri vardı. Bu yeni tarikat Nakşibendilikti. Kafkasya'daki Şeyh Şamil'in yoluna benziyordu.

19. yüzyıl başlarının Mevlana Halid'e dayanan Müridizm Şeyh İbrahim Halil'in usta elleriyle yayıldı. Yeni önderler yetiştiriyordu. Daha çok yoksulları organize edip onları giderek çeteleştirdi. Bazı zenginlerin maşaları oldu müritler bir taraftan. Topraklara ve ürünlere el koymaya başladılar. Gecikerek de olsa, ağalar müridlere karşı birleştiler.

Zaman zaman Fransızlar, Suriye Hükümeti ve Türkiye İstihbarat elemanları müritlerden yararlandılar. Türk ve Fransız subayları ile ilişkileri açığa çıktı. Şam'ın emrinde oldular.[309]

Murûdan örgütlenmesi toplumsal bir olaydı. Bir tür sol anlayışa da sahipti. Köylülerin fakirliğini kullanıyordu. Bu konumdaki köylüleri örgütlemek zor değildi. Memurların rüşvet ve baskıları ve haksızlıkları çok açıktı. Fransız yöneticiler Kürt yurtseverlerinin çalışmalarını hep engellediler.[310] Kürt yurtseverleri Kürt Dağı'na dindar yurtseverler göndererek Şeyh İbrahim Halil'i ve müritlerini engellemeye çalıştılar. Türkiye bunlar vasıtasıyla sınırı kontrol ediyordu.

Bedirhan Ailesinin Çerkez Damatları

> Bu şehr-i Amid/ Bu koca Diyarbekir ki/ Nice sergüzeştler görmüştür/ Uzak tarihte, eski tarihte, yeni tarihte
>
> İhsan Fikret Biçici
>
> Öylesine arif ve kâmil/ Botî Resul, Kürt Mikail/ Türkoğlu Cafer, Süryani Hüsnü, Ermeni Hayik/ Musevi Şemun, Zaza İsmail/ Eşi menendi görülmemiş bir mozaik/ Şimdi/ Bir kanlı mendil gibi ortasında ellerimin/ Vay limin
>
> İhsan Fikret Biçici

Son dönemlerin, yakın Osmanlı tarihinin önemli Kürt feodali Bedirhan Bey'dir. Hak edip etmediği bir yana Kürtlük denince, Bedirhan Bey akla gelir. Ancak ailesi ve ardıllarının bu sıfatı hak ettikleri hep kabul edilir. İlk Kürt gazetesi, alfabesi, dergisi ve başkaldırısı hep Bedirhanlılarla başlamıştır. Modern eğitim ve kültürleriyle, yalnız Kürtlerde değil, Osmanlı Türklerinde de bu

---

[309] Roger Lescot, *Le Kurd Dagh Et Le Mouvement Mouroud*, s. 41.

[310] A.g.e., s. 51.

nitelikleriyle anıldılar. Yaşamlarının ilginç yanları var. Türkiye'nin kuruluşunda önemli bir kişi olan Hamidiye Kahramanı Bahriye Nazırı ve Çerkez kökenli, Cumhuriyetin başbakanlarından ve M. Kemal'in en yakınındaki iki-üç kişiden biri ve Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası önderlerinden Rauf Orbay'ın da annesi Bedirhan Bey'in kızıydı. Kürt idi. 1915-16 yıllarında Diyarbakır'daki Ermeni öldürülmelerinde Diyarbakır valisi olan, bu eylemlerin başı yine Çerkez M. Reşit Bey, doktordu. İTC'nin beş kurucusundan biriydi. Abdülhamid, diğerleri gibi Trablusgarb'a sürdü, orada yine sürgün edilmiş olan Bedirhanilerden bir kızla evlendi. Eşinin Kürt Bedirhanilerden olması Diyarbakır'daki Ermeni öldürülmelerinde Kürt eşrafını rahatça kullanmada işine yaradı.

Buradan başlayarak Kürt sorununun bazı karmaşık yanlarına girmek istedim. Osmanlı Devleti'nin modernleşmesinde 1800'lü yıllar önemlidir. Kürt başkaldırılarının da bu yıllarda artması ve ardı ardına devam etmesi rastlantı olabilir mi? Hayır. Düz bir mantıkla bile, bir ilişki belirtisi veriyor. İmparatorluğun Avrupa yakasında toprak ve vergi kaybı oluştu. Bunun, Doğu yakasında telafisi ilk akla gelen hususdu.

Yine Avrupa yakasındaki milliyetçi istemlerin Asya yakasını da etkileyeceği belliydi. Ama istenen erkenlikte olmadı, 19. yüzyıl sonlarına sarktı. Asya'daki halklardan Araplar daha erken uyandılar. Kürtler yine geciktiler. Her iki toplumda ortak etkileşimde olan bir algı vardı. Osmanlılar Halifeliğe zorla sahip olmuşlar ve hakları değildi Halifelik. Arap milliyetçileri bu durumu daha sık ve Kürdistan'da ise yalnız Nehri ailesi 19. yüzyıl sonlarında dile getirdi. Araplar ve Kürtler Halifelik hakkının "Kureyş" Aşireti'nde olduğunu iddia etseler de, bunu elde edemeyeceklerini biliyorlardı.

Yine 20. yüzyıl başlarında Osmanlı Devleti yıkılmakta olduğu yıllarda, birçok Kürt kökenli "Osmanlı", Kürtlükle Osmanlılık yani Türklük arasında tereddüt geçirdiler. Bunlardan ikisi

ünlüdür: Diyarbakırlı, Siverek'in Bahçe yöresinden Sait Paşa'nın oğlu Süleyman Nazif, Osmanlıcı ve sonra katı Türkçü oldu. Kürt olma durağında fazla beklemedi. Dr. Abdullah Cevdet, İTC'nin beş kurucusundan bir Kürt, diğeri Diyarbakırlı İshak Sükûti. Abdullah Cevdet, "Bir Kürd" imzası ile Kürtlüğünü dile getirdi, Ermeni katliamlarına karşı çıktı.

Bunlara bakıp bu değişimi nasıl açıklamak gerekir? Bu yıllar toplumun yol ayrımında ve önemli bir dönemeçte olduğu belli. Bir milliyet ve de bir ulus olmaya giden yollara açık mı? Böylesi aydın Kürtlerin bunu düşünme ve görme olanakları var mıydı? Evet demek zor görünüyor. Ama tümüyle reddetmek de öyle. Daha sonraki yıllarda, 1995 yılında *Marksizm ve Gelecek* dergisinde (Sayı 5) Cem Eroğul Kürtlerin uluslaşma sürecini 1980'li yıllarla başlatır. Oysa yalnız Kürtlerin değil, tüm toplumların uluslaşma süreçleri çok öncelere uzanır. Hızlandığı ya da yavaşladığı dönemlerin varlığı bu kuralı değiştirmez.

Türkiy'li aydınların ve ilericilerin Kürt hareketlerinin yönetici kadrolarına bakıp feodal ya da dinsel gericilik karakterli olmalarıyla nitelemeleri acaba Kürt uluslaşma algısını ne ölçüde etkiledi? Ahmet Mesut bu düşünürler için, "bence bunlar bizatihi Kürtlük denen şeyin unsurlarıdır" der.[311]

Akla bir şey geliyor; Kürt direnişlerinde "din" faktörünün etnik faktörü gölgede bırakması insanları, özellikle aydınları işin kolayına gidip araştırmalarını derinleştirmemelerine ne ölçüde neden oldu? Bence çok. İnsanların doğasına uygun bir konumdur bu. Kolaycılık böyledir.

Türkiye Devleti en katı ve baskıcı yöntemlerle Kürtleri asimile etmek istedi. Başarılı olmadı. Ya da verilen emeğe ve akıl dışı zorlamalara karşın çok az düzeyde oldu asimilasyon. Bazı Kürtler Kürt kültürünün çok güçlü ve direngen olduğunu açıkladılar. Baskılar karşısında direnen Kürt halk protestosu olduğu

[311] *Marksizm ve Gelecek*, Sayı 5, s. 83.

söylendi. Kürtlerin kısmen daha homojen ve Kürtçenin zenginliği ile izah edenler oldu. Bunları artırabiliriz. Bu ve daha birçok neden rol oynadılar. Kürtlerin nüfusu ülke nüfusunun %20'si kadardı. Kürtlerin sözlü kültürleri oldukça zengin, Türk yazılı edebiyat ve kültürü o yıllarda çok gelişkin değildi. Ekonomik olarak Kürtleri asimile edecek araçlar yetersizdi. Moral ve psikolojik değerler de uygun değildi asimilasyona. Kürtlerin dışındaki nüfus da homojen değildi. Kendine "Türküm" diyenler de farklı etnik gruplardandı. Esasında devlet burada ayrı bir şekilde hem asimilasyona gitmiş ve hem de Kürtleri inkâr etmiş, yok denmiş.

> Her şeyden önce Kürtler diğer etnik gruplardan hep farklı oldular. Kürtler diğerleri gibi Anadolu'ya dışarıdan gelmediler. Biz bildik bileli bu bölgede yaşadılar. Osmanlı tarihi boyunca varlıkları ve farklılıkları yasal statüyle tanındı ve bu yaklaşım Cumhuriyetin de harcını oluşturdu. Üstelik Kürtler diğer etnisitelere oranla daima sayıca çoktu ve belirli bir bölgede çoğunluğu oluşturdular. Bu coğrafi bölge bugünkü sınırlarımızı aşan bir şekilde Ortadoğu'da yayılmış durumda.
>
> Tüm bu nedenlerle Kürtler diğer etnisitelerden hem farklı oldular, hem de doğal olarak kendilerini hep farklı gördüler. (...)
>
> Kürtler Türkiye Cumhuriyeti'nin bir kurucu ögesi oldular, ama Türklüğün kurucu ögesi olmadılar.[312]

"Kızıl Kürdistan"

> Mücadele eden yenilgiye uğrayabilir, mücadele etmeyen zaten yenilmiştir.
>
> Bertolt Brecht

---

[312] Etyen Mahçupyan, *Osmanlıdan Postmoderniteye*, Yol Yay., 1997. s. 229.

Özgür olmadıkları halde, kendilerini özgür sananlar kadar hiç kimse tutsak olamaz.

J. Wolfang Goethe

Türkiye, Irak, Suriye ve İran'da 1920-25 yılları arasında Kürtler oldukça hareketli yıllar yaşadılar. Arayışlar ve orta çaplı direnişler oldu. Netice alıcı hareketler değil henüz. Ancak daha kuzeyde Rusya'da, Kafkasya'da değişik karakterde açılımlar var. Bolşevik partileri iktidarı alıyor ve bölge halkları siyasal ve kültürel hakları için Sovyet tipinde organize oluyorlar. Sessiz, sedasız ve güneyindeki Kürtleri çok da etkilemeyen değişimler. Eksik, fazla bazen amacı aşan bir şekilde anılsa da tarihe "Kızıl Kürdistan" olarak geçen bir olay yaşandı. 1923 yazında oldu bunlar. Aynı dönemlerde İran, Türkiye ve Irak'ta huzursuzlukların olduğu Kürt milliyetçiliğinden söz edildiği yıllar. İran'da Simko ve Şeyh Taha ve beş yıl önce yakalanarak İTC'lilerce idam edilen Abdurezzak Bedirhan hareketi, Irak'ta Şeyh Mahmud Berzenci ve O'nun Süleymaniye'yi merkez seçtiği "Kürdistan Krallığı", Türkiye'de Lozan'a gitmeden önce Mustafa Kemal'in özerklik benzeri yönetim tasavvurları ve aynı yıllarda Kızıl Kürdistan.

20. yüzyılın ilk çeyreğinde Kafkas Kürtleri arasında da etnik ve milli uyanışlar gözlendi. 1918'de Azerbaycan'da "Müsavat Cumhuriyeti" kuruldu ki sonra Azerbaycan Sovyet Cumhuriyeti'ne dönüşecektir. Kelbecer ve Laçin illerinde hatırı sayılır sayıda Kürt var. Ora oturanlarının yüzde doksanını aşıyor Kürtlerin sayıları. Sovyetler Birliği'nin çok önem verdiği milli sorunun çözümü düşüncesiyle Kafkas Kürtlerinin otonom olmaları istendi. Otonom bir Kürt bölgesi... Böylece "Kızıl Kürdistan Otonomisi" söz konusu oldu. Halkların nüfus ve çoğrafi konumlarına göre çözümler bulundu. Güney Kafkasya'daki Dağlık Karabağ ve bununla ilintili olan Kürdistan bölgesi de karmaşıktı.

Azerilerle Ermenilerin sorunlu topraklarıdır buralar. İşte Kürdistan denilen yöre Dağlık Karabağ ile Ermenistan arasın-

dadır. "Sovyet Kürdistanı" oluşturup sonradan Ortadoğu Kürtlerini etkilemede kullanma amacı da vardı. Moskova'nın Kürt politikası sorunluydu. 1921 Mayısı'nda Azerbaycan Kongresi'nde Kürt kökenli, Kürt Kubat kenti doğumlu Azerbaycan Kızıl Donanma Komutanı ve Ulaştırma Bakanı Çingiz Yıldırım, Kızıl Kürdistan'ı "Açlık Bölgesi" olarak anıp destekledi. Lenin'in de bunu teyid eden telgrafı var. Bu telgraf 17 Kasım 1921 tarihlidir.[313]

Azerbaycan Sovyeti Başkanı Neriman Nerimanov'a gönderilen mektup/telgraf şöyle:

> Povolya ve Kürdistan'da açlık çekenlere 40 milyon ruble bağışta bulunmak, emekçilerin Kızıl enternasyonal bayrağı altında yürüme azminin en iyi göstergesidir" (Halk Komiserleri Sovyeti Başkanı Lenin).[314]

Böylece Lenin o küçük yöreyi ve toplumu gerçek ismiyle, "Kürdistan" diyerek andı.

1923 yılı başlarında, Azerbaycan Merkez Yürütme Komisyonu "Dağlık Karabağ ve Kürdistan İdari Biçiminin Belirlenmesi Üzere Özel Komisyonu" olarak çalışmalara başladı. Kürtler için "milli esaslar"dan kaçındı yöneticiler. Sonra "Özerk Kürdistan kurulması" kararını açıkladı.

> Karar alındı: Özerk Kürdistan oluşturulması, merkezinin ve sınırlarının Özerk Dağlık Karabağ'ın sınırlarının tesbit edilmesiyle birlikte belirlenmesi kabul edildi. (7 Temmuz 1923 Komisyon Başkanı E.H. Garoyev)[315]

Temmuz 1923 sonunda merkez olarak Pircahan (Laçin) belirlendi. Ağustos 1923'te Kızıl Kürdistan Yürütme Komitesi Başkanlığına Hüsnü Haciyev getirildi. Eğitim, sosyal faaliyetler,

---

[313] Hejarê Şamil, *Diaspora Kürtleri*, Peri Yay., 2005, s. 49.

[314] A.g.e., s. 49.

[315] A.g.e., s. 31.

Kürt dili ve kültürü çalışmaları başladı. Kürtçe eğitim ve ana dilde okullar ve Latince Alfabe yapıldı. Kürt tiyatrosu, çocuk ve okul kitapları arttırıldı.

Sovyetler Birliği'nin Türkiye ile olan sıcak ilişkileri ve ittifak anlaşması "Kızıl Kürdistan"ın daha uzun yıllar yaşamasını engelledi. Giderek olanaklar ve yapı ortadan kaldırıldı. Bu konu ayrı bir çalışma konusu olmaya değer.

Bazı Önemli Notlar ve Saptamalar

Elinizdeki çalışmayı yazdığımda bazı hususlar dikkatimi çekti ve bu arada özel olarak değerlendirilmesi gereken konular ve saptamalar oldu. Onlara bir öznellik tanıdım. Kendim ayrı bir zamanda ya da eğer başka arkadaşlar araştırmaya değer bulurlarsa üzerinde durabilirler düşüncesiyle kısa notlar şeklinde iletmek istedim.

- Şeyh Said, başında bulunduğu isyanı Kürt ulusal taleplerini önde tutan bir hareket şeklinde uygulamaya koysaydı, başarı şansı ne olurdu? Ya da böylesi bir hareket nasıl karşılanırdı?
- Yine bununla bağlantılı olarak Şeyh Said mahkemede neden Kürt sorununu dillendirmedi?
- Okuduklarımızda Osmanlı dönemi ve sonrasında Kürtlerle Ermeniler birlikte başkaldırmayı düşünmedikleri anlaşılıyor. Bunu Kürtler hiç dillendirmediler, ancak birkaç Ermeni aydını söz konusu ettiye de ciddiye alınmadı.
- 3 Aralık 1917'de "Rusya'nın ve Doğunun Bütün Müslüman Emekçilerine" bildirisi ile Batılılarla yapılan gizli anlaşmaların geçersiz sayıldığı açıklandı. 31 Aralık 1917'de Stalin imzalı bildiride Çarlığın gizli anlaşmaları red edildi. Kürtler bunun sonuçlarını, Kürtlere ve bölgeye olan etkilerini tartışmadılar. Oysa Sykes-Picot anlaşması büyük öl-

çüde Kürtleri ilgilendiriyordu. Son yıllarda da bu yön ele alınmadı.

- Kürtlerin siyasi organizasyonu olan KTC, Sevr Anlaşması müzakerelerinde Şerif Paşa tarafından temsil edilmek üzere faaliyet gösterdi, ancak Lozan Antlaşması döneminde İstanbul'daki ve Kürdistan'daki Kürt örgütlerinin aktif bir konum almaları görülmez. Kürtler bu tavrı da sessizce kabul ettiler. Dönemin aktörleri ve olay ele alınmadı.
- Şeyh Said hareketinde büyük ölçüde başından beri Binbaşı Kasım'dan kuşku duymalarına karşın Cibran ve Şeyh Said aileleri gereken duyarlılığı göstermediler. Buldukları gerekçeler tatmin edici değil. Binbaşı Kasım hem isyanın içinde ve hem de önderlere en yakın konumda tutuldu.
- Kürtlerden yüksek düzeydeki bürokratlar ve askerler sonuna kadar görevlerinde ve orduda kaldılar. Cibranlı Halit Bey dahildir. Elleri Osmanlı Devleti'nden olmadı. Tartışılması gereken bir konu...
- Robert Olson, 1924 yaz aylarında Kürt ve Türklerin bir toplantısına "Kürt Kongresi" diyor. Karanlıkta kalan bir toplantı ve böyle olması istenmiş. Bu arada Meclis'e giren Kürt kökenli milletvekilleri ve bakanlar bunu araştırabilirlerdi. Yapılmadı, M.Emin Sever, Abdülmelik Fırat, Şerafettin Elçi, HEP'li, DEP'li milletvekilleri ve günümüzdeki DTP'li parlamenterler...
- Acaba politikayı ve ilişkileri daha iyi bilen ve çevreleri oldukça geniş olan Yusuf Ziya ve örgütün lideri Miralay Halit Bey ayaklanmadan önce tutuklanmasalardı, ayaklanma sürecinde değişiklik olur muydu?

- Şeyh Said, yetişme tarzı, dünya görüşü dikkate alındığında, örgütçülük ve askeri-silahlı hareketin yabancısı bir kişiliğe sahipti. Acaba başarısızlığı önceden fark etmedi mi?
- Feodal ve dinsel parçalanmışlık içindeki Kürt toplumunda milliyetçi duygular güçlü değildi. Aşiret yapılı ve mezhep parçalı toplumda örgütlenme de oldukça güçtü.
- Şeyh Said İsyanı'nda ayaklanmanın hızla gelişmesi, toplumda geniş kitlelerin rejimden memnun olmadıklarının belirtisidir.
- Kürtler deneyimsiz ve ne yapacaklarını bilmediler. Çok uygun olmasına karşın gerilla tipi savaş yerine kendileri için uygun olmayan cephe savaşı uyguladılar.
- Nakşi şeyhlerin rekabeti ve karşıtlıkları ve devletle uzlaşıları (Norşin, Küfrevi ve Hizan şeyhleri) hesaba katılmadı.
- Sünni ve Alevi karşıtlığı bu dönemde en yüksek düzeydeydi.
- Serhat Bölgesi aşiretleri Celali, Ademan, Haydaran ve daha birçokları aktif olarak Devlet yanlısı konum aldılar. İsyancıların İran'a geçişlerini engellediler. Kör Hüseyin Paşa ve Celali aşiretleri örneklerinde olduğu gibi...
- Şeyh Said'in Avrupa burjuva devletleri, Rusya Sosyalist Devleti ve ulusal kurtuluş hareketleriyle ilişkisi yoktu. Dünya onu izole, gerici ve feodal-dinci bir yapı özlemi içinde görüyordu. Dokuz on yıl önce yaşanan Ermenilerin öldürülmelerinde Kürtleri suç ortağı olarak görüyordu dünya.
- Kürtler çoğu zaman legal bir anlayışı ve programı illegal olarak algılama eğilimine sahip oldular. Hatta son dönemlerde Şerafettin Elçi'nin başkanı olduğu Demokratik Kitle

Partisi'nin tüzük ve programı da bu anlayışı çağrıştırmaktadır.

- 1928'de çıkarılan af kanunu ile ülkeye gelen ya da köy ve kasabalarına dönen Kürtler bir ölçüde uzlaşıcı konum almak durumunda oldular. Norşin, Küfrevi, Hizan şeyhleri birçok feodaller 1950 Milletvekili Seçimleri'nde evrilerek düzenin adamı oldular. Yeni dönem, Osmanlı-Kürt feodallerinin karakterini taşımadı, Kürt feodaller iddiasız, otel, petrol bayiliği, ticari temsilciliklerle burjuvaziyle uyum sağlamaya çalıştılar.
- Kürt hareketi kısa bir dönem feodallerin damgasını taşıdıysa da önderlik giderek Kürt aydınlarına ve küçük burjuvazisine geçti.
- Şeyh Said İsyanı'nda etkili olanlar ve önde gelen kumandanlar şeyhlerdir. Daha sonra sırada beyler ve ağalar gelir.
- İsyan, yoksul Kürt köylüsünün isyanı. Ama kendisi ortada ve hele belirlemede yoktur. Şeyh ve feodallerin isyanıdır neticede. Buna bakarak feodal ve dinsel karakterli bir Kürt hareketi denebilir.
- İsyan, Kürt-Türk ayrılığını arttırdı. Kürt sorunu denilen olguyu büyüttü.
- Şeyh Said'in torunları önceleri Şeyh Said'in dinci yanını, yakın yıllarda daha çok Kürtlük yanını öne çıkardılar.
- 1921-1924 yılları Kürt milliyetçiliğinin diriliş yılları olarak kabul edilir genellikle.
- Kürt kökenli Osmanlı subaylarından bazıları Osmanlı Devleti'ne karşı mücadele eden ve halklarının kurtuluşlarını isteyen toplumlara karşı Osmanlı ordusunda savaştılar. Hem deney sahibi oldular, aynı zamanda bir çelişkiyi yaşadılar. Osmanlı Devleti'nden kurtulanlara karşıt oldu-

lar ve kendileri de yıllar sonra Kürt hareketlerini yönettiler. İhsan Nuri (1893-1976) 1912 Arnavut İsyanı, 1924 Nasturi İsyanı, Yemen İsyanı ve Kafkas Cephelerinde savaştı. Sonra Ağrı Kürt İsyanı'nı yönetti. Cibranlı Halit Bey de benzer yaşama sahip.

- 1876 Anayasası Ekim ayında açıklandı. 1831 Belçika Anayasası örnek alındı. Toplumda kamusal haklar deklerasyonu olarak kabul edilen yeni görüşler getirdi. Buna "Hukuk-i Umumiye" dendi. Tüm Osmanlı vatandaşlarının yasalar önünde eşit olmaları, konut ve mal güvenceleri ve işkencenin yasaklanması açıklanmış oldu. Sultan Parlamento'ya karşı sorumluluğu kabullenmeyince bu ilkeden vaz geçildi.[316] Osmanlı'da I. Meşrutiyet'in ve ilk Anayasa'nın Kürtlerin yaşamlarındaki etkileri araştırma konusu olmadı.
- Şeyh Said İsyanı'nda aydınların rolu vardır denebilir mi? Varsa ne ölçü ve şekildedir?
- Kürt örgütlerinden Kürt Teavün Cemiyeti, Kürdistan Teâli Cemiyeti ve Hoybûn'da aydın ve okumuşların oranları oldukça yüksek. Nasıl bir rol oynadılar? Şeyh Said Hareketi'ndekilerle mukayese edersek, aradaki farkı nasıl açıklamak gerekir?
- 1925 İsyanı'ndan sonra Kürt direnişçileri daha çok kırsal alanlara çekildiler, hatta oralara hapsolundular. Bu da Kürt elitleri için çelişkili bir konuma neden oldu.
- Şeyh Said İsyanı'ndan sonra orta kesim büyük darbe yedi, yok oldu. Hiyerarşide daha üst sınıf da öyle... 1960'lı yıl-

---

[316] Said Emir Ercümend, "Anayasalar Politik Düzen Mücadelesi: Politik Geleneğin Modernleşmesi Üzerine Bir Çalışma", *Ortadoğuda Kültürel Geçişler* içinde, Şerif Mardin (ed.) Doğu Batı Yay., s. 31.

lara kadar yaşanan sessizlikte bu konumun büyük rolu olmalı.

- Devlet karşıtı muhalefetin en güçlüsü her şeye karşın yine Kürt muhalefetiydi.
- Son yüzyıl Kürt hareketlerinde kadınlar da yer aldılar. Bu konu ayrıca araştırılmaya değer. Dr. Handan Çağlayan *Analar, Yoldaşlar, Tanrıçalar. Kürt Hareketinde Kadınlar ve Kadın Kimliğinin Oluşumu* adlı çalışmasını yayımladı. İletişim Yayınları arasında çıktı ve önemli bir doktora çalışmasıdır. Kürt kadın hareketinin objektif bir anlayışla ve çağdaş bir gözle ele alınması bakımından önemli. Çok yararlandım. Genel olarak Kürt kimliğine dayalı politik düşünceleri de ele almış.

Birçok yazar böylesi Kürt kadınlarını dile getirdiler.

Cewê: Muş Cephesi'nde Zirkanlı Kerem'in annesi. Yaşlıydı.

Asiye ve Besra: Muş Cephesi Komutanları'ndan Silêmanê Ehmed'in eşi ve Ferzende'nin anası olan Asiye ile gelini Besra. (Ferzende'nin eşi.)

Derde Mîro: Çapakçur beylerinden Şeyh Ali Bey'in eşi.

Silvanlı Fatma Hanım.

Rabia Hanım: Biro Hessikê Tellî'nin karısı.

Mirdêsi: Biro Hessikê Telli'nin annesi.

Şekir: Biroyê Hessikê Telli'nin yeğeni İbrahim'in karısı.

Hedê: (Emine) Şeyh Zahir'in kardeşi Şeyh Abdurrahman'ın karısı. Kocasının yanında savaştı, savaşın içinde bir kızı oldu. Kocasının yanında İğdır'ın Hasan Han köyünde toprağa verildi. 1998'de öldü.

Bilbile Hanım: Şeyh Abdülbari'nin eşi. Şeyh Zahir'in amcazadesidir Abdülbari. Birlikte savaştılar.

Reşo'nun eşi Zeynê: Ercişli, Bekiran Aşiretinden. Ağrı Dağı'na gelip savaştılar. Reşo yakalanınca askerlerle birlikte Zeyno'nun saklandığı mağaraya geldiler. "Kurtuluşumuz olanaksız, gel teslim ol" dedi. Zeyno kabul etmedi. Sonuna kadar direndi.

Heval Hanım: Eloyê Hesê Omerî'nin karısı. Omeriyan Aşireti'nden. 1928'de Ferzende Bey'in kızı ve başka kadınlarla askerlerce esir alındılar. Birliğin kumandanı tarafından öldürüldüler.

Zarife: Alişîr'in karısı. Dersim'de Rehber tarafından öldürüldü.

Daha başkaları da var, Yılmaz Çamlıbel'in ve Felat Eriş'in kitaplarında öyküleri de var.

- Ağrı İsyanı döneminden yaşlıların çevrelerine anlattıklarına göre; isyancılar mümkün olduğu ölçüde köylülerden yiyecek gibi gereksinimlerini parayla sağlıyorlardı. Ağrı Dağı ve çevresindeki otlaklarda, hayvanlarını otlatanlardan hayvan başına para alıp, karşılığında makbuz verirlerdi. Şeyh Said İsyanı'nda bu düzen yoktu, Şeyh Said'in bu konudaki duyarlılığı yerine getirilmiyordu.
- Ağrı İsyanı döneminde yaşananları anlatanlardan biri de Nebîyê Saki. Sakan Aşiretinden Nebi... Anlatımlarını Yılmaz Çamlıbel, *Gîl'îdax Bêxwedî Nîn e* adlı kitabında aktarıyor. "Mıh Tepe", sivri bir tepe, (çivi anlamındadır) Küçük Ağrı'ya yakındır. Bir de "Girêkesk" var. Yeşil tepe anlamına geliyor. Nebiyê Saki, Ağrı İsyancılarını bu iki tepeye bayraklarını dikerken görmüş. İhsan Nuri'nin askerlerinin şapkaları ve giyimleri düzgün ve bir örnekti. Türk askerleri gibi talim ve terbiyeliydiler. Bir keresinde iki de kadın asker vardı aralarında.

Resul adlı bir başka isyancı (Resulkê) anlatıyor:

> Beni askere almak için aradılar, ben de kaçıp Broyê Hessikê Têlli'ye katıldım. İki yıl sonra oraya İhsan Nuri Paşa geldi.

Esir olan Türk askerleriyle ekmeğimizi paylaşırdık. İhsan Nuri Paşa'nın emri böyleydi. Bir Erivan Ermeni'sinin geldiğini ve silah yardımı yaptığını söylediler. Abdülmecid Bey'in oğlu Halis Bey'in birliği olarak Aras kıyısına gittik. Aras'ı geçerken Rus askerleri bize kurşun sıktılar. İçimizde Bruki Aşireti'nden bir yaşlı vardı, Rusça biliyordu. Halis Bey, yaşlı arkadaşımıza bunlara söyle, "Biz İhsan Nuri'nin silahlı askerleriyiz, Erivan'a bir iş için gidiyoruz, tekrar döneceğiz." Onlar söylenene kulak asmadılar, "ilerlerseniz öldürürüz" dediler. Halis Bey dedi: "Ermeniler bize yardım etmek istiyorlar bu kâfir Ruslar engelliyor". Okumuş ve meslek sahibi Ermeniler geliyordu yanımıza. Ayakkabı ve elbiselerimizin dikişinde, hayvanların eyer ve başlıklarında yardım ediyorlardı. En büyük ihtiyacımız doktor ve ilaçdı. İhsan Nuri'nin karısı kabiliyetliydi, o, doktorluk yapıyordu. Yaralarımızı tedavi ederdi, bazı kadın ve kızlara da öğretiyordu. Devletin binlerce askerine karşı biz bir avuç insandık. Bize ne yaptıysa o tayyareler yaptı. Düşmanımız yalnız Türkiye değildi ki, Rusya ve Acemler de vardı. Ah kör olayım, rahmetli İhsan Nuri Acemlerle akraba olduğumuzu, yarı amcazade olduğumuzu söylerdi. Oysa biz onların kurşunlarıyla ölüyorduk. Allah kahretsin bu akrabalığı. Broyê Hessikê Têllo öyle cesurdu ki, dört böbrekliydi sanki. Ferzende Bey, Reşoyê Silo, Eloyê Besê, Şêx Zahir, Temmurê Şemskî, Keremê Qasê, Seyyidxanê Kerr (Sağır), Alican... hangisini diyeyim.[317]

[317] *Gil'idax Bêxwedî Nîne*, s. 229-30.

DİZİN

Abbas (Şah I.), 28, 57
Abbas Halim Paşa, 102
Abdal Han (Müks Beyi), 44
Abdullah Cevdet, 63, 64, 92, 103, 138, 147, 193, 194, 345, 346, 347, 355
Abdullah İbn İbrahim el Kürdî, 25
Abdurrahman Babanzade, 45, 61, 62
Abdurrahman Bedirhan, 104
Abdurrezak Bedirhan, 49, 79, 80, 81, 84, 86, 110, 361
Abdülbaki Efendi, 159
Abdülhamid (Sultan II.), 42, 45, 50, 74, 75, 76, 81, 90, 104, 107, 110, 121, 128, 152, 153, 170, 192, 205, 255
Abdülkadir Geylani, 41
Abdülmecid (Sultan), 30, 44, 54
Abuk Ahmet Paşa, 115
Aeglaton, William, 100
Ahmad, Feroz, 84
Ahmed, Kemal Mahzar, 134, 188
Ahmedê Xanê, 27, 57, 58, 136, 190, 283
Ahmet (Sultan III.), 53
Ahmet Cevdet Paşa, 162
Ahmet Nesimi, 102
Ahmet Şükrü Bey, 102
Akbal, Oktay, 219
Akçura, Yusuf, 99
Al Sayyid, Afat Lütfi, 105
Alakom, Rohat, 94, 95, 276, 277
Ali Emiri Bey, 98
Ali Münif Bey, 102
Ali Rıza Paşa, 167
Alişîr, 129, 184, 215, 218, 225, 227, 287, 288, 290, 368
Aliyê Yunus Abdurrahman, 87
Alparslan (Selçuklu Sultanı), 33
Alpaslan, Vefa, 334
Alpdoğan, Abdullah, 173, 220
Anderson, Benedict, 65
Anter, Musa, 333, 334
Ardeşir Bey, 18
Aren, Sadun, 323
Armen Garo, 99
Arvas, İbrahim, 228
Asena, Şükrü, 89
Aslan, M. Ali, 322, 334
Atatürk, Mustafa Kemal, 63, 77, 83, 94, 115, 120, 123, 124, 125, 137, 143, 144, 145, 147, 148, 150, 151, 152, 155, 156, 157, 158, 159, 160, 161, 162, 163, 164, 165, 166, 167, 168, 169, 170, 171, 172, 173, 174, 175, 185, 186, 208, 210, 214, 215, 217, 218, 219, 221, 223, 224, 225, 226, 227, 228, 229, 230, 231, 241, 242, 244, 245, 246, 250, 254, 255, 269, 274, 281, 282,

293, 296, 299, 301, 311, 322, 328, 329, 344, 361
Avagyan, Arsen, 108, 109, 110, 111
Avcıoğlu, Doğan, 128, 129
Avni Paşa, 115
Aybar, Mehmet Ali, 322, 323, 324
Aydemir, Şevket Süreyya, 164, 301, 303, 304
Aydoğan, Erdal, 93, 96
Aytaç, Kahraman, 334
Azizoğlu, Ali, 146
Baba İlyas, 33
Baba İshak, 33
Bad el Kürdî, 25
Baha Said Bey, 93
Baltacıoğlu, İsmail Hakkı, 95, 96
Barzani, Ahmet, 87
Barzani, Molla Mustafa, 42, 51, 86, 334
Barzani, Şeyh Abdüsselam, 42
Başar, Ahmet Hamdi, 329
Bayrak, Mehmet, 41, 94, 112, 259, 293
Bedirhan Bey (Cizre-Bohtan Beyi), 17, 18, 29, 32, 44, 45, 49, 58, 60, 61, 62, 65, 86, 115
Bekâroğlu, Mehmet, 266
Bekir Sami (Kunduh), 165, 167, 168, 172
Bele, Refet, 207
Beşikçi, İsmail, 94, 343
Beyatlı, Yahya Kemal, 142
Beyyûmi, Ali, 32, 33
Bilen, İsmail, 319
Bleda, Mithat Şükrü, 174
Boğos Nubar Paşa, 111, 112
Bois, Thomas, 27, 131
Boran, Behice, 322, 323
Bozarslan, Hamit, 123
Bozarslan, Mehmet Emin, 136
Bölükbaşı, Osman, 53
Bucak, M. Remzi, 180
Bulut, Faik, 15, 17, 41
Burkay, Kemal, 322
Cambon, Paul, 129
Canbulad, Velid, 39
Cavit Bey, 102
Cebesoy, Ali Fuat, 228
Celal Bayar, 296, 297, 299
Celil, Celilê, 44, 47, 134
Cemil Paşa, 119, 147, 148, 157, 194, 233, 255
Cemilê Çeto, 85, 86, 87
Cemiloğlu, Esat, 119
Cigerxwin, 85, 86, 87
Cimşit Haydari, 115
Cundi Ağa, 83
Çakmak, Fevzi, 217, 297
Çalışlar, Oral, 323
Damat Ferit Paşa, 166
Değmer, Şefik Hüsnü, 318
Denizli, Hikmet, 120
Dersimi, Nuri, 129, 218, 224, 289
Dicleli, Vedat, 138
Diken, Şeyhmus, 119, 163
Dinler, Mehmet Ali, 334
Diyap Ağa, 177, 228
Dr. Friç.*Bakın* Pelister, Naci İsmail
Dr. Frig.*Bakın* Pelister, Naci İsmail
Dr. Şivan.*Bakın* Kırmızıtoprak, Sait
Duman, Sebati, 173
Durak, Mustafa, 225
Dündar, Fuat, 55, 93, 99, 122
Düşünsel, Feridun Fikri, 229
Eba Müslimi Horasanî, 41
Ebu'l Vefâ el-Kürdî (el-Bağdâdî, el-Kâkes), 33
Ebubekir Hazım Bey, 223
Ebussuud (Şeyhülislâm), 35
Ekinci, Tahsin, 322
Ekinci, Tarık Ziya, 322
Elçi, Sait, 334
Elçi, Şerafettin, 364, 365
Emin Ali (Bedirhan), 115, 117, 192
Emin Bey (Erzincan Mebusu), 225

Enver Paşa, 55, 79, 97, 102, 161, 170, 311
Erbakan, Necmettin, 338
Erdoğmuş, Abdulbaki, 265, 268
Erkmenoğlu, Kamuran, 138
Esat Bey, 93, 119
Esat Paşa, 30
Esendal, Memduh Şevket, 173
Evdalê Zeynikê, 54
Fırat, Abdülmelik, 83, 246
Fırat, Ali Rıza, 245, 249, 277
Fırat, M. Şerif, 250, 261
Garo Sasoni, 82
Gaydalı, Safder, 79, 82
Gordlevski, V.A., 134
Gökalp, Ziya, 77, 89, 92, 93, 94, 95, 96, 98, 99, 101, 103, 108, 109, 122, 228, 346
Grey, Edward, 129
Griswold, William J., 37
Gündoğan, Cemil, 241, 243
Güneri, Süleyman Necati. *Bakın* Süleyman Necati Bey
Güzelses, Celal, 162, 163
Habil Adem. *Bakın* Pelister, Naci İsmail
Hacı Hafız Efendi, 164, 171
Hacı İbrahim (Diyarbakır Müftüsü), 97
Hacı Musa, 86, 120, 153, 164, 165, 171, 248, 267, 302
Hacı Qulîxan, 80
Hacî Kadirî Koyî, 58
Haco Ağa, 274, 275, 278
Hafız Paşa, 44, 45
Hakan, Sinan, 31, 32
Halil Bey, 102, 214
Halit Bey (Cibranlı), 128, 139, 148, 152, 232, 233, 234, 244, 246, 248, 251, 261, 281, 364, 366
Hallac-ı Mansur, 41
Han Mahmud, 32
Harun el Reşid, 32
Hasan Ağa (Arusanlı), 80
Hasan Hayri, 225, 227, 228
Hasan Vayhi el Kürdî, 25
Haydar Efendi (Telgraf Nazırı), 69
Hayri Efendi, 103
Hikmet Baban, 104
Hilav, Selahattin, 139
Hilmi, Refik, 127
Hobsbawm, Eric, 105
Hür, Ayşe, 172
Hüseyin Haşim Bey, 103
Hüseyin Paşa (Canbuladoğlu), 39
Hüseyin Paşa (Kürt), 110
Hüsni Mansur, 52
İbrahim Bey, 102, 198
İbrahim Efendi (Haydarizade), 115
İbrahim el Kürdî, 25
İbrahim Paşa (Millili), 99
İbrahim Paşa (Sadrazam, Nevşehirli), 53
İbrahim Temo, 103, 355
İdris-i Bitlisî, 35, 37, 40, 57, 189
İhsan Hamid Bey, 166, 228
İhsan Nuri Paşa, 59, 60, 137, 233, 243, 248, 280, 281, 283, 284, 366, 369, 370
İkbal Dewle (Urmiye Valisi), 46
İlyas Sami (Muş Mebusu), 228, 229
İnan, Kamuran, 79, 82
İnönü, İsmet, 164, 180, 181, 183, 184, 186, 217, 231, 243, 269, 274, 293, 294, 295, 296, 299, 304, 328
İpekçi, İsmail Cem, 61
İshak Sükûti, 103, 345, 346, 347
İsmail Canbulad, 102
İsmail Fazıl Paşa, 165
İsmail Hakkı Şevket, 131
İsmail Hami Bey, 165
Jaba, A.D., 27
Jagalina, O.İ., 44
Kadı Muhammed, 51
Kalafat, Yaşar, 163

Kâmil Bey, 49, *Bakın* Yusuf Kâmil
Bedirhan
Kansu, Mahzar Müfit, 82
Kanuni Sultan Süleyman, 27, 35,
37, 39, 54
Karabekir, Kâzım, 122, 228, 282,
311
Karlıdağ, Abdullah Cevdet *Bakın*
Abdullah Cevdet
Karpat, Kemal H., 54
Kavalalı Mehmet Ali Paşa, 18, 44,
105
Kaya, Hacı, 173
Kaya, Şükrü, 94, 328
Kayalı, Hasan, 105
Kemal Bey (Kara Kemal), 103, 146
Kemal Efendi (Amare Mutasarrıfı),
69
Kemal Mahzar Ahmed (Dr.), 105
Kemaloğlu, Selahattin, 334
Kırmızıtoprak, Sait, 334
Kıvılcımlı, Dr. Hikmet, 305, 306,
307, 308, 309, 310, 311, 321
Kieser, Hans-Lukas, 75
Kocahanoğlu, Osman Selim, 102,
103
Koçak, Cemil, 299
Kotan, Mahmud, 283
Kör Hüseyin Paşa, 81, 85, 86, 283,
365
Kral Faruk (Mısır Kralı), 105
Kuran, Ahmet Bedevi, 103, 104,
352, 356
Kuyucu Murat Paşa, 40, 57
Küçük, Yalçın, 40
Lazarev, M.S., 25, 27, 28, 44
Lenin, V.I., 305, 306, 320, 361, 362
Lep Zenin, 57
Liceli Ahmet Ramiz, 98, 193
Lütfi Fikri Bey, 98, 208
Mahmud (Sultan I.), 43
Mahmud (Sultan II.), 73
Mahmud Paşa (Çürüksulu), 101
Mahmud Şevket Paşa (Sadrazam),
19, 206
Malmîsanij, 92, 94, 143, 145, 146,
163, 192
Mar Şamon, 44
Mazhar Efendi (Yüzbaşı), 89
Meço Ağa (Abbasan Aşireti Reisi),
224
Medeni Bey (Hacı Musa'nın Oğlu),
86
Mehmed Reşat (Sultan), 90
Mehmet Ali (Mısır Hidivi), 105
Mehmet Ali (Sasonlu), 86
Mehmet Arif Paşa (Mardinizade),
207, 208
Mehmet Emin Zeki, 131
Mehmet Paşa (Revanduz Beyi), 17
Mehmet Reşit Bey, 119
Mela Mahmudê Beyazidî, 27
Memduh Selim, 131, 194, 277
Memet Paşa (Bıyıklı), 41
Memet Paşa (Sürmeli), 53, 54
Meslier, Jean Babtist, 63
Mevlana Halid, 41, 58, 352, 353,
359
Migoyan, Ş.H., 44
Mihoyan, Ş.X., 25
Minassian, Gaidz F., 108, 109, 110,
111
Minorsky, V.F., 78
Mir Mihemmed (Behdinanlı), 29,
62
Mir Muhammed (Revanduz Beyi),
43, 58, 60, 62
Mirê Kor *Bakın* Mir Mihemmed
(Behdinanlı)
Molla İsmail, 47
Molla Selim, 20, 79, 82, 83, 84
Moltke, Helmuth von, 60
Muallim Hamza (Müküslü), 118
Muhammed Mihri (Hilav), 139
Murat (Sultan IV.), 189
Musa Kâzım Efendi, 103

Mustafa Paşa (Kürt), 101
Mustafa Reşit Paşa, 30
Mustafa Suphi, 161, 311, 320
Mustafa Şeref Bey, 102
Nadi, Yunus, 229
Nazım Bey (Dr.), 103
Nikoloyeviç, Nikolay (Kont), 78
Nizamülmülk, 33
Nuh Bey, 86, 87
Nurullah (Hakkâri Beyi), 44
Nurullah Bey, 32
Olgun, Mehmet Tahir, 93
Olson, Robert, 123, 235, 364
Oran, Baskın, 177
Orbay, Rauf, 172, 181, 228
Orhonlu, Cengiz, 51, 52, 54
Osman (III. Halife), 26
Osman Paşa, 45
Ömer (II. Halife), 26
Özgürel, Avni, 164
Özyüksel, Murat, 45
Pamak, Mehmet, 337, 338, 341
Parlar, Suat, 36
Pelister, Naci İsmail, 94
Perinçek, Doğu, 156, 158, 159
Picot, George, 129, 130, 207, 363
Pirinççizade Arif, 99
Pirinççizade Fevzi, 101
Polo, Marko, 56
Prens Sabahattin, 111
Renda, Mustafa Abdülhalik, 82, 142
Reşit Mehmet (Paşa), 17, 44
Rıza Nur, 161, 181, 182, 183
Romanos (Bizans İmparatoru, VI.), 33
Sadullah Bey, 120, 171, 172
Sadullah Efendi, 164, 165, 267
Said Bey, 60, 80
Said Halim Paşa, 101, 105
Said-i Kürdî, 97, 114, 117, 192, 193
Sakallı Nurettin, 223
Sakallı Nurettin Paşa, 215, 216, 217, 218, 219, 220, 221, 222, 242
SakallıNurettin Paşa, 220, 225
Sakviya el Kürdî, 25
Salih Paşa, 167, 168
Sancar (Selçuklu Sultanı), 34
Sargın, Nihat, 322, 323, 324, 325
Sekban, Mehmet Şükrü, 127, 147, 194
Selahaddin Eyyubi, 26, 41
Selek, Sabahattin, 161
Selim (Sultan II.), 35
Semih Paşa, 68
Sencer (Selçuklu Sultanı), 25
Serhat, Medet, 133
Seyit Ali, 79
Seyit Rıza, 287, 288, 289, 290, 302
Seyyid Abdullah, 78
Seyyid Abdülkadir, 48, 82, 98, 115, 117, 128, 147, 151, 153, 192, 208, 246, 273
Seyyid Ali, 82, 353
Seyyid Taha, 78, 80, 82, 149, 183
Simko (İsmail Ağa), 80, 81, 149, 183, 361
Sinan Paşa (Çağalazade), 39
Stalin, J.V., 306, 323, 363
Sultan İshak.Bakın Sultan Sahak
Sultan Sahak, 33
Süleyman (Kanuni Sultan), 27
Süleyman Nazif, 101, 142
Süleyman Necati Bey, 171, 178, 229, 234
Süleyman Şah, 34
Süphandağ, Kemal, 81, 85, 160, 282, 283
Süreyya Bey (Bedirhanlı), 98
Süreyya Paşa, 110
Sykes, Mark, 129
Şah İsmail, 34, 35, 57
Şahosky, B. (Kont), 78
Şapolyo, Enver Behnan, 94, 95
Şefik Arvasî, 117
Şefik Hüsnü, 161, 162, 318, 319, 321

Şemdin, Nuri (Naci Kutlay'ın kullandığı bir mahlas), 15
Şerefhanî Bitlisî, 57
Şerif Hüseyin, 49
Şerif Paşa (Kürt Şerif Paşa), 19, 20, 84, 103, 109, 111, 112, 114, 150, 151, 192, 194, 202, 204, 205, 206, 207, 208, 209, 210, 211
Şeyh Celaleddin, 82
Şeyh Mahmud Berzenci, 42, 87, 131, 149, 181, 184, 208, 215, 361
Şeyh Said, 16, 42, 74, 83, 85, 118, 123, 125, 127, 138, 147, 154, 160, 163, 178, 187, 211, 230, 231, 232, 233, 234, 241, 242, 244, 245, 247, 248, 249, 250, 251, 252, 253, 254, 255, 256, 258, 259, 260, 263, 264, 265, 267, 268, 269, 270, 271, 272, 273, 274, 275, 277,278, 280, 281, 282, 291, 292, 298, 301, 304, 309, 311, 313, 321, 328, 337, 347, 352, 353, 363, 364, 365, 366, 367, 369
Şeyh Said Berzenci, 42
Şeyh Selamı, 87
Şeyh Selim.*Bakın* Molla Selim
Şeyh Şahabettin, 79, 82
Şeyh Şamil, 319, 357, 359
Şeyh Şirin, 82
Şeyh Ubeydullah, 46, 47, 48, 65, 66, 67, 68, 69, 70, 71, 72, 74, 76, 190
Tahsin Bey (Van Valisi), 81, 82, 83, 187
Talat Paşa, 92, 93, 97, 99, 101, 109, 111, 121, 122, 206
Tanyol, Cahit, 142
Testa, A., 17
Tevfik Efendi (Erzurum Defterdarı), 30
Tımur, Taner, 204, 205
Topal Osman, 173, 185, 215, 218, 223, 242
Toros, Taha, 173, 174
Tunalı Hilmi Bey, 104, 225
Tunaya, Tarık Zafer, 143, 146, 147
Türkeş, Alparslan, 337, 338, 341
Ulaş, Hüseyin Avni, 171, 193, 225, 228, 229, 230
Unat, Faik Reşit, 166
Uras, Esat, 94
Uzun Hasan (Akkoyunlu Sultanı), 34
Üstün, Sadık, 146, 198, 199
Vasco da Gama, 56
Vedat Remzi Bey, 115
Vehbi Efendi (Konya Mebusu), 225
Vilçevski, O.L., 134, 135
Wilson, Thomas Woodrow, 50, 59, 100, 137, 140, 142, 202, 206
Yaşar Kemal, 52, 53
Yavi, Ersal, 131, 154, 212, 213
Yavuz Sultan Selim, 34, 37, 41, 65, 125
Yeğen, Mesut, 51, 211
Yezdan Şîr.*Bakın* Yezdanşer
Yezdanşer, 45, 60, 61, 63
Yusuf Kâmil Bedirhan, 78, 84, 86, 155, 156, 193
Yusuf Ziya Bey, 128, 139, 142, 153, 159, 178, 180, 228, 242, 243, 244, 245, 247, 248, 364
Zana, Mehdi, 322
Zapsu, Abdurrahim Rahmi, 136, 137
Zülfü Bey, 101, 177, 180

Elinizdeki kitap, Osmanlı İmparatorluğu'ndan modern Türkiye'ye miras kalan ve aktüel değeri hiç kaybolmayan "Kürt sorunu"na tarihsel bir perspektiften bakmamızı sağlıyor.

Geç Osmanlı ve erken cumhuriyet dönemlerinde etnik ve ulusal kimliklerinin ayırdına varmaya başlayan Kürtlerin bu dönemler boyunca kurdukları cemiyetler, çıkardıkları gazete ve dergiler hakkında kitapta önemli bilgiler yer alıyor. Koçgiri'den Dersim'e, Şeyh Said'den Ağrı'ya uzanan Kürt isyanları, Kürtlerin bu isyanlar sırasındaki diplomatik çalışmaları ve Kürt aşiretlerinin birbirleriyle olan ilişkileri kitapta bütün ayrıntılarıyla inceleniyor.

Naci Kutlay'ın notlarının ilk göze çarpan özelliği kuşkusuz yelpazesinin genişliği. Kişiler, kurumlar, belgeler, bilgiler... Kadim çağlardan günümüze ve geleceğe bir yolculuk... Selçuklular, Osmanlılar, Safeviler, Ermeniler, İttihat ve Terakki, "Kurtuluş Savaşı", Cumhuriyet... ve bunların Kürtlerin uluslaşma seyrindeki yeri üzerine ayrıntı zenginliğiyle yüklü anlatımı...

*dipnot yayınları
Selanik Caddesi 82/24 Kızılay - Ankara
Tel: (0 312) 419 29 32 • Faks: (0 312) 419 25 32
dipnotkitabevi@yahoo.com • www.dipnotkitap.com
ISBN 978-605-4878-13-0